

ISSN 0032-7271 (Print)

PREGLED
časopis za društvena pitanja

Broj
2

Godina
2025.

Godište
LXVI

Sarajevo, maj – august 2025.

PREGLED: časopis za društvena pitanja

Izdavač: Univerzitet u Sarajevu, Obala Kulina bana 7/II, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Za izdavača: prof. dr. Tarik Zaimović, rektor

Redakcija časopisa:

akademik dr. Mirko Pejanović

prof. dr. Jasmin Ahić

prof. dr. Izet Bajramović

prof. dr. Merima Čaušević

prof. dr. Elvir Čizmić

prof. dr. Amela Dautbegović

prof. dr. Amir Duranović

prof. dr. Salih Fočo

prof. dr. Zinka Grbo

prof. dr. Senadin Lavić

prof. dr. Amer Osmić

prof. dr. Tomislav Tadić

Međunarodna Redakcija:

prof. dr. Haris Alibašić, University of West Florida (SAD)

prof. dr. Aydin Babuna, Univerzitet **Boğaziçi** (Turska)

prof. dr. Duško Bjelica, Fakultet za sport i fizičko vaspitanje Univerziteta Crne Gore (Crna Gora)

prof. dr. Esad Boškailo, University of Arizona, Phoenix (SAD)

prof. dr. Snježana Dobrota, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu (Hrvatska)

prof. dr. Vesna Požgaj-Hadžić, Filozofski fakultet Univerziteta u Ljubljani (Slovenija)

prof. dr. Dragan Prole, Filozofski fakultet u Novom Sadu (Srbija)

prof. dr. Jelena J. Stanković, Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu (Srbija)

prof. dr. Mitja Velikonja, Fakultet društvenih nauka Univerziteta u Ljubljani (Slovenija)

Glavni i odgovorni urednik:

prof. dr. Senadin Lavić

Sekretar Redakcije:

Fuada Muslić-Haseta, prof.

OJS (Open Journal System) administrator:

Mak Tanović, MA

Prijevod:

Mirza Čerkez, prof.

DTP:

Fuada Muslić-Haseta, prof.

Tiraž:

150 primjeraka

Štampa:

„Štamparija FOJNICA“ d. o. o. Fojnica

Izlazi četveromjesečno.

Časopis *Pregled* je indeksiran u EBSCO Publishing, Slavic Humanities Index, MIAR, C.E.E.O.L., ROAD (Directory of Open Access Scholarly Resources) i INDEX COPERNICUS međunarodnim bazama podataka.

Korištenjem softvera za detekciju potencijalnog plagijarizma vrši se provjera svih naučnih i stručnih radova koji se objavljuju u *Pregledu*.

Stavovi izneseni u tekstovima ne odražavaju nužno mišljenje glavnog i odgovornog urednika, Redakcije časopisa ili izdavača.

ISSN 0032-7271 (Print)
ISSN 1986-5244 (Online)

PREGLED
Periodical for Social Issues

No
2

Year
2025

Volume
LXVI

Sarajevo, May – August 2025

PREGLED : Periodical for Social Issues

Publisher: University of Sarajevo, 7/II, Obala Kulina bana, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Publisher's Representative: Prof. Dr. Tarik Zaimović, Rector

Editorial Board:

Academician Dr. Mirko Pejanović

Prof. Dr. Jasmin Ahic

Prof. Dr. Izet Bajramović

Prof. Dr. Merima Čaušević

Prof. Dr. Elvir Čizmić

Prof. Dr. Amela Dautbegović

Prof. Dr. Amir Duranović

Prof. Dr. Salih Fočo

Prof. Dr. Zinka Grbo

Prof. Dr. Senadin Lavić

Prof. Dr. Amer Osmić

Prof. Dr. Tomislav Tadić

International Editorial Board:

Prof. Dr. Haris Alibašić, University of West Florida (USA)

Prof. Dr. Aydın Babuna, Bogazici University (Turkey)

Prof. Dr. Duško Bjelica, Faculty of Sports and Physical Education, University of Montenegro (Montenegro)

Prof. Dr. Esad Boškailo, University of Arizona, Phoenix (USA)

Prof. Dr. Snježana Dobrota, Faculty of Philosophy, University of Split, (Croatia)

Prof. Dr. Vesna Požgaj-Hadži, Faculty of Philosophy, University of Ljubljana (Slovenia)

Prof. Dr. Dragan Prole, Faculty of Philosophy, Novi Sad (Serbia)

Prof. Dr. Jelena J. Stanković, Faculty of Economics, University of Niš (Serbia)

Prof. Dr. Mitja Velikonja, Faculty of Social Sciences, University of Ljubljana (Slovenia)

Editor-in-Chief:

Prof. Dr. Senadin Lavić

Editorial Board Secretary:

Fuada Muslić-Haseta, Eng. Lit. Grad.

OJS (Open Journal System) Administrator:

Mak Tanović, MA

Translation:

Mirza Čerkez, Eng. Lit. Grad.

DTP:

Fuada Muslić-Haseta, Eng. Lit. Grad.

Press run:

150 copies

Print:

„Štamparija FOJNICA“ d.o.o. Fojnica

Fourth month periodical

Periodical *Pregled* is indexed in EBSCO Publishing, Slavic Humanities Index, C.E.E.O.L., MIAR, ROAD (Directory of Open Access Scholarly Resources) and INDEX COPERNICUS international databases.

Review procedure of scientific and expert papers published in the *Pregled* is conducted through the use of plagiarism detection software.

The views and opinions expressed in the articles in the *Pregled* are those of the author(s) and do not necessarily reflect the views or opinions of the editor, the editorial board or the publisher.

SADRŽAJ / CONTENTS

Međunarodna konferencija *Konsekvence biopolitike u Bosni i Hercegovini* (16. oktobar 2024.) / International Conference *Consequences of Biopolitics in Bosnia and Herzegovina* (October 16, 2024)

Uvodnik / Editorial	1
Doc. dr. Abdel Alibegović, prof. dr. Nermina Mujagić, prof. dr. Amer Osmić: Totalitarni multiverzum biopolitičkih procesa: Izvanbosansko biopolitičko tetoviranje bosanskohercegovačke stvarnosti / Totalitarian Multiverse of Biopolitical Processes: Beyond-Bosnian Biopolitical Tattooing of the Bosnian Reality	3
Prof. dr. Ahmed Kico: Hibridno djelovanje u funkciji planiranja i ostvarivanja ciljeva biopolitike u Bosni i Hercegovini / Hybrid Action in Planning and Achieving Biopolitical Goals in Bosnia and Herzegovina	19
Prof. dr. Sarina Bakić: Segregacija putem obrazovanja: jedan od ključnih elemenata biopolitičkog diskursa u Bosni i Hercegovini / Segregation Via Education – A Key Feature of Biopolitical Discourse in Bosnia and Herzegovina	35
Dr. sc. Zoran Todorović: Srpski nacionalizam kao regionalni izazov: posljedice i perspektive / Serbian Nationalism as a Regional Challenge: Consequences and Perspectives	45
Prof. dr. Senadin Lavić: Biopolitika antibosanskog Levijatana / Biopolitics of the Anti-Bosnian Leviathan	63
Mr. sc. Elmir Karadži, dr. sc. Ferdi Redžepi: Uvod u kritičku analizu biopolitičkog genocidnog rata u pojasu Gaze: Teorijski izazovi i društvene implikacije / Introduction to a Critical Analysis of the Biopolitical Genocidal War in the Gaza Strip: Theoretical Challenges and Social Implications	83
Prof. dr. Irena Praskač-Salčin: Medijske politike interpelacije i posljedice etnički razdijeljenog medijskog prostora u Bosni i Hercegovini / Interpellation Media Policies and Consequences of Ethnically Divided Media Space in Bosnia and Herzegovina	113
Mr. sc. Muedib Šahinović: Dehumanizacija bosanskog <i>BIOSA</i> : Biopolitika u rukama etnonacionalizma / Dehumanization of the Bosnian <i>BIOS</i> : Biopolitics in the Hands of Ethnonationalism	139

**Konferencija *Budućnost univerziteta i pozicija društvenih i humanističkih nauka* (17. oktobar 2024.) /
Conference *The Future of Universities and the Position of Social Sciences and Humanities* (October 17, 2024)**

Prof. dr. Adnan Džafić, doc. dr. Abdel Alibegović: Društvo znanja u kontekstu kulturne traume i društvenih transformacija: Uloga znanja, povjerenja i vrijednosti u savremenom bosanskohercegovačkom društvu / Knowledge Society in the Context of Cultural Trauma and Social Transformations: The Role of Knowledge, Trust, and Values in Contemporary Bosnian Society.....	161
Prof. dr. Sarina Bakić: Ka jačanju javne sociologije u Bosni i Hercegovini – Mogućnost za repozicioniranje društvenih nauka / Towards Strengthening Public Sociology in Bosnia and Herzegovina – An Opportunity for Social Sciences Reposing	181
Prof. dr. Senadin Lavić: Univerzitet i budućnost humanističkih i društvenih znanosti: Znanost u doba etnopolitike / University and the Future of Humanities and Social Sciences: Science in the Age of Ethnopolitics	189
Prof. dr. Amila Ždralović, dr. sc. Tatjana Žarković: Rodne studije na Univerzitetu u Sarajevu: Prekinuta institucionalizacija / Gender Studies at the University of Sarajevo: Interrupted Institutionalization	209
Mr. sc. Nadina Grebović-Lendo, prof. dr. Dušanka Bošković, prof. dr. Senada Dizdar: Uloga digitalne humanistike u transformaciji društvenih i humanističkih nauka / The Role of Digital Humanities in the Transformation of Social Sciences and Humanities	229
Prof. dr. Nihada Delibegović Džanić, prof. dr. Amer Osmić, doc. dr. Abdel Alibegović: Digitalna era transformacije univerziteta: Izazovi i prilike za društvene i humanističke nauke / Digital Era of University Transformation: Challenges and Opportunities for Social Sciences and Humanities	245

Naučni skup *Angažovana umjetnost* (19. april 2024.) / Scientific Conference *Engaged Art* (April 19, 2024)

Uvodna riječ / Word of Introduction	267
Prof. dr. Edin Pobrić: Angažovana umjetnost – da ili ne? / Engaged Art – Yes or No?	271
Doc. dr. Fahrudin Kujundžić: Odnos prema društvu u Aristofanovim komedijama / Society in Aristophanic Comedy	285
Džana Mehmedović, MA: Pravo na grad u urbanoj fantastici Terryja Pratchetta / The Right to the City in Terry Pratchett's Urban Fantasy	309
Prof. dr. Kornelija Kuvač: Emotions and Literary Engagement in the Representation of Social Reality (The Function of Fear in Damir Pilić's Novel <i>As if everything is Normal</i>) / Emocije i književni angažman u prikazivanju društvene stvarnosti (Svrha straha u romanu Damira Pilića <i>Kao da je sve normalno</i>)	331
Doc. dr. Adisa Bašić: Odbijanje položaja nijeme žrtve u izvedbenoj poeziji palestinske autorice Rafeef Ziadah / Resisting the Position of the Mute Victim in the Spoken Word Poetry of the Palestinian Author Rafeef Ziadah	353
Mr. sc. Anja Bogojević: Socijalno angažirana umjetnost u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata – Roman Petrović, Petar Tiješić, Vojo Dimitrijević i “Collegium Artisticum“ / Socially Engaged Art in Bosnia and Herzegovina in the Period between the Two World Wars – Roman Petrović, Petar Tiješić, Vojo Dimitrijević and “Collegium Artisticum“	371
Prof. dr. Amila Ramović: O angažiranom i didaktičkom u umjetnosti / On Engaged and Didactic in Art	393
Hana Bajrović Čardaković, MA, Nihad Kreševljaković, prof.: Umjetnost, kultura i opsada: Refleksija rata na umjetnost (s posebnim osvrtom na teatar) u Sarajevu pod opsadom / Art, Culture and Siege: Reflections of War on Art (with a Particular Focus on Theatre) in Siege-Surrounded Sarajevo	403
Berin Češkić, MA: Hronotop čekaonice: Narativi o opsadi Sarajeva / Chronotope of the Waiting Room: Narratives of the Siege of Sarajevo	417
Upute za autore / Guidelines for Authors	435 / 439

Međunarodna konferencija
Konsekvence biopolitike u Bosni i Hercegovini
(16. oktobar 2024.) /
International Conference
Consequences of Biopolitics in Bosnia and Herzegovina
(October 16, 2024)

UVODNIK

Sljedeći sadržaj časopisa *Pregled* posvećen je naučnim konferencijama koje su održane na Univerzitetu u Sarajevu 16. i 17. oktobra 2024. godine. Prva, internacionalna konferencija održana je 16. oktobra 2024. u Sali Senata Rektorata Univerziteta u Sarajevu.

Znanstveni razgovor između respektabilnih učesnika vođen je pod egidom ***Konsekvence biopolitike u Bosni i Hercegovini***. Iz plodonosnih izlaganja i otvorene diskusije razabiru se iskazi o polazištima, strukturi i konsekvencama biopolitičkog diskursa i prakse na prostoru Bosne i okruženja. Smatramo da su učesnici konferencije ponudili vrlo vrijedne filozofijsko-znanstvene odgovore tako neophodne za razumijevanje cjelovitog povijesno-kulturno i antropotehnoškog procesa etnopolitike, politike i ideologija mizernog balkanskog hegemonizma velikodržavnih projekata. Sasvim je vidljiv, kao rezultat kvalitetnih analiza, uvid u epohalno svođenje ljudskog života na objekt manipuliranja u tehnološko-političkom i ciničko psihološkom sklopu manipulacije konfiguracijama kulturnih, političkih, idejnih i ekonomskih tokova čovječanstva, koji se bitno odnose na Bosnu i njezino recentno povijesno iskustvo.

Moderator internacionalne konferencije bio je prof. dr. Amer Osmić.

Druga konferencija pod naslovom ***Budućnost univerziteta i pozicija društvenih i humanističkih nauka***, održana je 17. oktobra 2024. godine. U okviru konferencijskog pristupa problemu budućnosti univerziteta i pozicije društvenih i humanističkih nauka otvara se dramatična, sasvim aktualna interpretacijska situacija koja svjedoči o svijesti učesnika usmjerenih na analizu, valorizaciju i znanstveno predviđanje mogućih scenarija. Za većinu izlagača na konferenciji evidentno je da se cjelokupan tok 20. stoljeća u evropskom kontekstu, s naglašenom kapital-agendom, reducira na *Study STEM* (Science, Engineering, Technology and Mathematics) kao jedini model obrazovanja koji sav povijesni sadržaj humanističkog i društveno-znanstvenog znanja i iskustva svodi na “social engeneering” ili “data analysis”. Ostaje otvoreno pitanje – da li će humanističke i društvene znanosti biti totalno potisnute ili će prosto znanost biti svedena na korisnu racionalnost?

Moderator konferencije bio je prof. dr. Tomislav Tadić.

Na ovome mjestu, u ime univerzitetskog časopisa *Pregled*, njegove Redakcije i Službe za Izdavačku djelatnost Univerziteta u Sarajevu, iskazujemo veliku i srdačnu zahvalnost dubokopoštovanim učesnicima ovih konferencija i radujemo se svakoj budućoj saradnji na razvijanju znanstvenih kapaciteta našega društva i uzdizanju znanstvene slike svijeta kao orijentirajuće u ljudskoj zajednici.

Prof. dr. Senadin Lavić, glavni i odgovorni urednik *Pregleda*

EDITORIAL

The following content of the *Pregled* Journal is dedicated to scientific conferences held at the University of Sarajevo on 16 and 17 October 2024. The first event, an international conference took place in the University of Sarajevo Rectorate's Senate Hall on 16 October 2024.

A scholarly discussion among reputable participants was conducted centred around the subject of *The Consequences of Biopolitics in Bosnia and Herzegovina*. From the fruitful presentations and open debate, statements regarding the starting points, structure, and consequences of biopolitical discourse and practice in the region of Bosnia and its surroundings emerge. We believe that conference participants offered highly valuable philosophical-scientific insights essential for understanding the comprehensive ethnicity politics' historical-cultural and anthropo-technological processes, as well as the politics and ideologies of the petty Balkan hegemonism originating from projects of grandeur. From quality analyses results, an epochal shift towards reducing human life to an object of manipulation within a techno-political and cynical psychological framework of manipulating the configurations of cultural, political, ideological, and economic flows of humanity is quite evident, which make significant impact on Bosnia and its recent historical experience.

Prof. Dr. Amer Osmić was the moderator of this international conference.

On 17 October 2024, the second conference *The Future of the University and the Position of Social and Human Sciences* was held. Within the framework of addressing the future of university and the role of Social Sciences and Humanities, a vivid and highly relevant interpretative situation is opened, witnessing the participants' awareness oriented toward analysis, valuation, and scientific prediction of possible scenarios. For most of the conference speakers, it is evident that the entire course of the 20th century in the European context, with a pronounced capital aligning agenda, is reduced to the *Study of STEM* (Science, Technology, Engineering, Mathematics) as the only model of education, reducing entire historical content of humanistic and socio-scientific knowledge and experience to "social engineering" or "data analysis." The open question remains – will the Humanities and Social Sciences be completely marginalized or will science simply be reduced to useful rationality?

Prof. Dr. Tomislav Tadić was the moderator of this conference.

On behalf of the University Journal *Pregled*, its Editorial Board, and the University of Sarajevo Publishing Department, we are using this opportunity to express our sincere and heartfelt gratitude to the esteemed participants in these conferences and look forward to future collaborations aimed at developing the scientific capacities of our society and elevating the scientific image of the world as a guiding principle within the human community.

Prof. Dr. Senadin Lavić, *Pregled's* Editor-in-Chief

Doc. dr. Abdel Alibegović

Prof. dr. Nermina Mujagić

Prof. dr. Amer Osmić

Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo

Fakultet političkih nauka / Faculty of Political Sciences

abdel.alibegovic@fpn.unsa.ba

nermina.mujagic@fpn.unsa.ba

amer.osmic@fpn.unsa.ba

UDK / UDC 321(497.6)

Pregledni naučni rad / Scientific review article

Primljeno / Received: 06. 12. 2024.

Prihvaćeno / Accepted: 13. 03. 2025.

**TOTALITARNI MULTIVERZUM BIOPOLITIČKIH PROCESA:
IZVANBOSANSKO BIOPOLITIČKO TETOVIRANJE
BOSANSKOHERCEGOVAČKE STVARNOSTI**

**TOTALITARIAN MULTIVERSE OF BIOPOLITICAL PROCESSES:
BEYOND-BOSNIAN BIOPOLITICAL TATTOOING
OF THE BOSNIAN REALITY**

Sažetak

Tema dalekovidno usmjerena na analizu konsekvenci biopolitike u kontekstu Bosne i Hercegovine predstavlja ključ za razumijevanje ne samo njenog povijesnog naslijeđa, već i njenog sadašnjeg stanja, političke nestabilnosti, socijalne dinamike, ali i budućnosti svega bosanskog. Naslov „Totalitarni multiverzum biopolitičkih procesa: izvanbosansko biopolitičko tetoviranje bosanskohercegovačke stvarnosti“ pretenduje da bude prolegomena za kompleksan pristup ovom fenomenu, naglašavajući kako biopolitika, kao sredstvo moći, nadzora i kontrole nad životima pojedinaca i populacija, oblikuje različite aspekt društvenog, političkog i kulturnog života u Bosni i Hercegovini. U svojoj srži, biopolitika se bavi pitanjima kontrole nad životom – ne samo u pogledu fizičke egzistencije, već i kroz kontrolu identiteta, kolektivnog pamćenja i društvenih resursa. Kao koncept koji u modernim društvima neprestano balansira na granici totalitarizma, biopolitika prijeti da preuzme sve aspekte svakodnevnog života, uspostavljajući mehanizme nadzora nad tijelom i umom. U Bosni i Hercegovini, biopolitika je, kroz svoju totalitarnu i represivnu prirodu, duboko povezana s pitanjima genocida, etničkog identiteta, klerikalizacije, političke nestabilnosti i uloge medija u generiranju novih agendi moderne biopolitičke prakse. Ovaj rad se bavi istraživanjem biopolitičkih procesa u postratnoj Bosni i Hercegovini, analizirajući ključne teme koje se kreću od biopolitike genocida, preko institucionalizacije etničkih podjela, do kreiranja stanja permanentne političke

i društvene nestabilnosti. Ove teme ne samo da oblikuju stvarnost Bosne i Hercegovine već postavljaju temelje za razumijevanje šireg okvira moderne biopolitike. Kroz koncept "biopolitičkog tetoviranja" bosanskohercegovačke stvarnosti, rad će ispitati kako su vanjski i unutarnji biopolitički procesi ostavili trajne tragove na bosanskohercegovačkom društvu i kako se ti procesi odražavaju na svakodnevni život, identitet i socijalnu, kulturnu i političku dinamiku.

Ključne riječi: *biopolitičko tetoviranje bosanskohercegovačke stvarnosti, izvanbosanske biopolitičke prakse, dejtonizacija kao biopolitička agenda, biopolitika genocida, alati biopolitičke manipulacije*

Summary

The topic, farsightedly focused on the analysis of the biopolitics consequences in the context of Bosnia and Herzegovina, represents the key to understanding not only its historical legacy, but also its current state, political instability, social dynamics, and the future of everything Bosnian. The title Totalitarian Multiverse of Biopolitical Processes: Beyond-Bosnian Biopolitical Tattooing of the Bosnian Reality aims to be a prolegomena for a complex approach to this phenomenon, emphasizing how biopolitics, as a means of power, surveillance and control over the lives of individuals and populations, shapes various aspects of social, political and cultural life in Bosnia and Herzegovina. At its core, biopolitics is concerned with issues of control over life—not only in terms of physical existence, but also through the control of identity, collective memory, and social resources. As a concept that in modern societies constantly balances on the border of totalitarianism, biopolitics threatens to take over all aspects of everyday life, establishing mechanisms of surveillance over body and mind. In Bosnia and Herzegovina, biopolitics, through its totalitarian and repressive nature, is deeply connected with issues of genocide, ethnic identity, clericalization, political instability and the role of the media in generating new agendas of modern biopolitical practice. This paper deals with the research of biopolitical processes in post-war Bosnia and Herzegovina, analyzing key topics that range from the biopolitics of genocide, through the institutionalization of ethnic divisions, to the creation of a state of permanent political and social instability. These topics not only shape the reality of Bosnia and Herzegovina, but also lay the foundations for understanding the broader framework of modern biopolitics. Through the concept of "biopolitical tattooing" of the Bosnian reality, the paper will examine how external and internal biopolitical processes have left lasting traces on the Bosnian society and how these processes are reflected on everyday life, identity and social, cultural and political dynamics.

Keywords: *Bosnian reality's biopolitical tattooing, beyond-Bosnian biopolitical practices, Daytonization as a biopolitical agenda, biopolitics of genocide, tools of biopolitical manipulation.*

Uvodna razmatranja

Opravdano je nagovijestiti naše najozbiljnije i najpretenzivnije intencije u smislu direktnog fokusa na polje biopolitičkih procesa u kontekstu generiranja i oblikovanja stvarnosti kakvu iskušavamo u Bosni i Hercegovini. Imajući u vidu kako biopolitika biva u direktnoj vezi sa strategijama i mehanizmima kroz koje sistem/sistemi/vlast reguliše i kontroliše živote pojedinaca i društvenih grupa, a u kontekstu Bosne i Hercegovine, takvi procesi moraju biti analizirani kroz prizmu razumijevanja historijskog naslijeđa, ratnih intencija, zločina i trauma, postdejtonske političke strukture, te trenutne društvene i političke dinamike i retorike, kao i njihov višeslojni i kompleksni uticaj na naš realitet.

Kontekst, analitičko polje života u Bosni i Hercegovini, sa ukupnom etničkom šarolikošću i političkim fragmentacijama, adekvatan je okvir za proučavanje biopolitičkih procesa jer pokazuje kako se politike identiteta, nadzora i moć prepliću u oblikovanju svakodnevnog života.

Biopolitika u kontekstu svega bosanskog nije samo lokalni fenomen, zapravo, međunarodni faktori, manifestno i latentno generirani interesi, uključujući različite centre moći, institucije i geopolitiku, imaju značajnu ulogu u tetoviranju bosanskohercegovačke stvarnosti. Na tragu naše intencije da se analiziraju/misle posljedice biopolitike, moguće je otvoriti nekoliko značajnih pitanja, posebno bismo izdvojili: Kako su biopolitičke strategije oblikovale poslijeratni društveni i politički pejzaž u Bosni i Hercegovini? Na koji način međunarodne/internacionalne organizacije i centri različitih politika utiču na biopolitičku stvarnost u Bosni i Hercegovini? Kakva je uloga lokalnih vlasti i institucija u primjeni biopolitičkih mjera? Kako biopolitika utječe na identitet, kulturu i društvene dinamike unutar države? Na ovakav način, analitično i vizionarski, postoji izvjesna mogućnost da osvijetlimo i bolje razumijemo ne samo sadašnje biopolitičke izazova u Bosni i Hercegovini nego i potencijalnih puteva ka budućem razvoju situacije u našoj državi, ali i okruženju.

Smrt kao granica političke moći

Biopolitiku valja razumjeti kao iznimno značajno mjesto za razumijevanje savremene političke moći. Kroz biopolitiku, moć modernih društava prelazi sa dominacije nad smrću na upravljanje životom, što se očituje u transformaciji odnosa između pojedinca i države. Foucault naglašava da "pravo nad životom i smrću, onako kako je iskazano kod klasičnih teoretičara, već je po obliku znatno ublaženo" (Foucault 2006: 151), što označava pomak od vladavine nad prvom na oduzimanje života prema regulaciji života. Ovaj

prelaz predstavlja ključnu promjenu u oblikovanju moći, koja više nije usmjerena na kontrolu smrti, već na život i njegovu organizaciju/kontrolu. U prošlim vremenima, moć suverena bila je izražena kroz pravo na život i smrt, a kako je Foucault primjetio: "Pravo dosuđivanja smrti i ostavljanja u životu zamenjeno je sa moći dosuđivanja života ili guranja u smrt" (Foucault 2006: 154). Ovaj pomak/odmak u razumijevanju moći znači da su moderni režimi sve više prešli na upravljanje životom populacije nego na prijetnju smrću. Stoga, smrt postaje "najtajnovitija, 'najprivatnija' tačka postojanja" (Foucault 2006: 155), dok političke moći više ne operišu u okviru polja same smrti, već kroz složene mehanizme biopolitike. Kroz biopolitiku, moć prelazi iz sfere direktne represije u sferu normativne regulacije života. Prosvjetiteljstvo je donijelo promjenu mehanizama moći, prelazeći sa *oduzimanja* na *osnaživanje života*. Ovaj pristup u kojem moć više nije usmjerena na ukidanje života, već na njegovu organizaciju i optimizaciju, postao je osnova moderne biopolitičke strategije. Foucault ističe da "Kapitalizam se mogao obezbediti samo po cenu kontrolisanog ulaganja tela u proizvodni aparat" (Foucault 2006: 157), čime kapitalistički sistem koristi biopolitiku da osigura produktivnost i disciplinovanje tijela, ali u svoje kapital-interesne intencije. Ovaj proces optimizacije života kroz rad i biološke aspekte stanovništva postaje ključan za održavanje stabilnosti društva i njegovih ekonomskih sistema.

Normalizujuće društvo, koje se razvilo kroz tehnologije moći, uspostavlja kontrolu nad tijelima i populacijama. Stoga, sasvim je opravdano tvrditi kako je "Normalizujuće društvo istorijska je posledica tehnologije moći čije je težište na životu" (Foucault 2006: 161). Ova tehnologija moći usmjerena je na disciplinovanje i kontrolu, što omogućava državi/sistemu da manipulira životom svojih građana na nivoima koji prevazilaze tradicionalnu represiju. Biopolitika se time povezuje s mehanizmima normativnih moći, koje oblikuju svakodnevni život kroz zakonodavstvo, ekonomiju i zdravstvenu politiku. Ove norme omogućavaju da se osigura društvena stabilnost i produktivnost na temelju strogih pravila koja regulišu tijelo i cjelokupno ponašanje pojedinaca i grupa. U kontekstu nove analitike seksualnosti značajno je primjetiti kako transformacija moći u modernim društvima zamjenjuje *simboliku krvi* analitikom seksualnosti. Ova analiza seksualnosti postaje ključna za regulaciju tijela i života. Foucault ističe: "Staro gospodarenje smrću, u čemu se simbolički ogledala moć vladara, sada su na sebe brižljivo preuzeli nadzor nad telom i upravljanje životom" (Foucault 2006: 156). Seksualnost nije više samo privatna stvar, već postaje alat za političku regulaciju i kontrolu društva. Otuda seksualnost postaje jedan od glavnih izvora moći koji oblikuje društvene norme, političke odluke i ekonomske procese.

Biopolitika omogućava kontrolu populacije putem normativnih diskursa. Savremena moć više se ne izražava kroz pravo na smrt, već kroz regulaciju života i upravljanje normama koje osiguravaju disciplinu tijela. "Metodi moći i znanja preuzimaju odgovornost za životne procese i laćaju se njihovog nadzora i modifikacije" (Foucault 2006: 159). Na ovaj način, moderna politička borba sve više postaje borba za pravo na tijelo i zadovoljstvo, jer "savremene političke borbe fokusiraju se na pravo na telo i zadovoljstvo" (Foucault 2006: 161). Ove i ovakve borbe nisu više samo političke ili ekonomske, već postaju bitke za kontrolu nad svakodnevnim životom, u kojima se reguliraju identiteti, želje, mogućnosti i budućnost. Biopolitika, kako je Foucault opisuje, nije samo apstraktno teorijsko polje, već praktična stvarnost koja oblikuje moderne političke režime. Moć više nije zasnovana na smrti, već na životu, a kontrole nad životom i tijelima građana postale su ključne za političku moć. "Pravo smrti počinje da se premešta ili da se oslanja o zahteve moći koja upravlja životom" (Foucault 2006: 153), što jasno ukazuje na prelaz sa tradicionalne moći suverena prema biopolitici. Biopolitika omogućava regulaciju života kroz normativne mehanizme, čime se transformiše odnos između države i pojedinca, a savremeni politički procesi više ne ovise samo o suverenoj moći, već o sistemima normi, disciplina i analiza koje oblikuju svakodnevni život.

Foucaultov „Poredak diskursa“ i otpori prema novim počecima: institucionalni i individualni okvir

Michel Foucault u svom djelu *Poredak diskursa* (1970/2007) razmatra kako društva strukturiraju i kontroliraju diskurse, odnosno načine govora i razmišljanja. On ističe da je svaki diskurs podlozan određenim ograničenjima – što se smije reći, tko ima pravo govoriti i u kojem kontekstu. *Novi počeci, novi veliki počeci* često ugrožavaju ove regulirane granice. Zato se društva, institucije i moćne elite često opiru inovacijama jer narušavaju stabilnost postojećih odnosa moći i znanja. Foucaultovo razumijevanje otpora prema novim počecima može se primijeniti na postratnu Bosnu i Hercegovinu, koja se konstantno suočava s dubokim društvenim i političkim neizvjesnostima i antibosanskim agendama. U ovom kontekstu, biopolitika postaje ključna za razumijevanje kako moć u Bosni i Hercegovini, kroz rat i postratnu obnovu, oblikuje živote, identitete i tijela. Biopolitika u Bosni nije samo pitanje smrti (kroz genocid i etničko čišćenje), već i pitanje života – kako upravljati životima ljudi, populacijama i društvom kroz zakone, norme i regulacije. Foucault opisuje *institucionalni okvir* kao mehanizam koji pokušava da početke učini ritualizovanim, prepoznatljivim i sigurnim, kako bi diskurs bio kontrolisan, te naglašava: „Na ovu veoma raširenu želju, institucija daje

ironičan odgovor, budući da slavi početke, obavlja ih pažnjom i tišinom i nameće im ritualizovane forme, kao da bi ih učinila prepoznatljivim iz daljine“ (Foucault 2007: 6). U Bosni i Hercegovini, nova politička, društvena i ekonomska realnost bila je podložna institucionalnim okvirima koji su pokušavali oblikovati diskurs i kontrolirati novoformirane narative o identitetu, narodu i društvu. Suspektne političke grupacije, inspirisane antibosanskim djelovanjem, konektovane i na različite državne institucije, nerijetko su pokušavale da redefinišu povijest i prošlost, potiskujući subverzivne ideje i pokušaje reinterpretacije prošlih trauma i činjenica o ratu protiv Bosne, bosanskohercegovačkog društva i države. Otpore novim i velikim počecima valja razumijevati i u kontekstu nastojanja da se analitički misle sve forme kompleksne strukture posljedica biopolitike u Bosni i Hercegovini. Otuda naše logiciranje i analogija sa otporima novim/velikim počecima i antagonističkim pozicijama bosanskih/antibosanskih narativa. U kontekstu biopolitike, ovaj institucionalni okvir postavlja granice o tome što je prihvatljivo u postratnom društvu. „Priključenje novog poretka znanja“ (Foucault 2007: 6-7) znači da nove ideje i novi počeci, kao što su procesi privođenja pravdi svih onih koji su odgovorni, procesima pomirenja, etničke integracije i političke reforme, nisu uvijek dobrodošli jer ugrožavaju stabilnost postojećih odnosa moći. Bosna i Hercegovina je suočena s izazovom da usvoji nove diskurse koji bi omogućili istinski pomak prema održivoj budućnosti, ali se suočava i s institucionalnim otporima koji pokušavaju zadržati stare forme moći i podjela.

Foucault također piše o *individualnom otporu* koji se manifestira kroz želju da se izbjegne rizik novog početka, da se diskurs ne preuzima aktivno već pasivno, uz nadu da će drugi ponuditi odgovore. Ova vrsta otpora počecima s razlogom može biti identifikovana kao otpor samoj ideji i obavezi započinjanja. Stoga, Foucault znakovito piše: „Mislim da postoji mnogo ljudi koji imaju sličnu želju da se oslobode od obaveze započinjanja; sličnu želju da se neko odmah nađe na drugoj strani diskursa“ (Foucault 2007: 6). Ovaj oblik otpora, prisutan u Bosni, često dolazi od pojedinaca ili zajednica koje žele da izbjegnu suočavanje s činjenicama prošlosti i odgode suočavanje s novim političkim i društvenim izazovima.

Bosanski slučaj, posebno postratni period u Bosni i Hercegovini pokazuje kako biopolitika oblikuje ne samo tijela, njihovu puku tjelesnost, budućnost, status, već i društvene norme, ekonomiju i političke odnose. Biopolitika u svojoj osnovi, koja se bazira na normiranju života, reprodukciji i zdravlju, u ovom kontekstu postaje sredstvo i polje, ne za obnovu i afirmaciju zemlje, već za kontrolu populacije putem normativnih diskursa. U Bosni, ovaj proces uključuje političke borbe za pravo na teritorij, pravo na narativ i pravo na

opstanak unutar novog društvenog poretka. Tako, u Bosni i Hercegovini, postratni diskursi o pomirenju, nacionalnom identitetu i političkom suverenitetu često se suočavaju s otporom. Iako postoji jasna potreba za novim početkom, često se taj početak obuzima strahom od promjena koje bi mogle destabilizirati status quo. Ovaj otpor je prisutan u institucionalnim okvirima, ali i u svakodnevnim životima građana, koji su izloženi političkim manipulacijama i normama koje oblikuju njihove identitete i živote. Otuda itekako se može pratiti transformacija moći, kontrole i nadzora u kontekstu gospodarenja smrću i prelaska na moderno gospodarenje životom u smislu da: „Staro gospodarenje smrću, u čemu se simbolički ogledala moć vladara, sada su na sebe brižljivo preuzeli nadzor nad telom i upravljanje životom“ (Foucault 2006: 156) uveliko odslikava i biopolitičke strategije u Bosni i Hercegovini. Otpor prema novim počecima – bilo institucionalni ili individualni – čini se prisutnim kroz napore da se zadrži stabilnost postojećih moći i normi, dok se istovremeno pokušavaju integrirati novi politički, društveni i ekonomski modeli. Analiza strategija biopolitičkog nas poziva da razumijemo kako biopolitika i otpor prema novim počecima utječu i na bosanskohercegovačko društvo, oblikujući njegovu budućnost kroz norme, zakone i političke diskurse koji upravljaju životima građana, ali i njihovim tijelima.

Biopolitika u kontekstu bosanskohercegovačke kataklizme

Biopolitika predstavlja polje kompleksne kontrole nad životom – ne samo u pogledu fizičke egzistencije, već i vidu upravljanja/kontroliranja procesima razvoja i razumijevanja identiteta, kontrolom procesa koji su usko vezani sa kolektivnom memorijom, kulturnim normama, ali i društvenim resursima. Biopolitika nije ništa drugo do sredstvo moći koje nastoji upravljati svakim aspektom života, koristeći manevar i upravljanja i totalitarne kontrole. Biopolitika neprestano širi svoje domene utjecaja, od regulacije populacije kroz zakone, ekonomske politike i javne institucije do suptilnijih/latentnih oblika nadzora, poput kontrole narativa i kulturnih kodova. U tom kontekstu, Bosna i Hercegovina pruža plodno tlo za analizu, jer je duboko obilježena biopolitičkim procesima koji su oblikovali njenu prošlost, sadašnjost, ali i budućnost. Biopolitika, kako ju je Foucault definirao, odnosi se na način na koji moderni režimi usmjeravaju svoju moć prema životu, njegovoj regulaciji i normiranju. U biopolitičkom društvu, moć nije dominantno izražena kroz pravo na smrt, već kroz upravljanje životom, odnosno, moć se implementira kroz različite alate upravljanja, kontroliranja i discipliniranja životom. Foucault uviđa da moć, umjesto da direktno oduzima život, prelazi u oblike upravljanja tijelima, reguliranja reprodukcije i životnih ciklusa, pa čak i

zdravstvenih i seksualnih normi. Upravo na tom tragu Foucault sugerira da je smrt postala „najtajnovitija, 'najprivatnija' tačka postojanja“ (Foucault 2006: 155), što znači da se smrt više ne koristi kao glavni instrument moći, već se sve više upravlja samim životom, njegovim uslovima i pravima. Odvažnim, ni u kome slučaju zanemarljivim, držimo osvrnuti se i na paradoks transformacije biopolitike u kontekstu bosanskohercegovačke kataklizme. Naime, „diskvalifikacija smrti“ (Foucault 2006: 155), odnosno, pravo „dosuđivanja smrti“ (Foucault 2006: 155) i „ostavljanja u životu“ (Foucault 2006: 155) zamijenjeno je „dosuđivanjem života“ (Foucault 2006: 155), kako to primjećuje Foucault. Međutim, bosansko pitanje, bosanska kataklizma, mrzitelji svega bosanskog, krvavi pokušaji razaranje Bosne, bosanskohercegovačkog društva i države primjer su gdje su paradoksalno objedinjena oba modela raspolaganja životom. I predmoderni model raspolaganja životom, ali postmoderni/biopolitički model bivaju na djelu, što je dodatno užasavajuće u našoj bosanskohercegovačkoj zbilji i iskustvu biopolitike kao takve. Dakle, u kontekstu *bosanskohercegovačke kataklizme*, uviđamo paradoxalnu primjenu oba modela moći – i predmodernog modela smrti i biopolitičkog modela života. Naime, tokom rata u i protiv Bosne i Hercegovine, došlo je do dramatične međusobne polarizacije i dehumanizacije kroz koju su političke i vojne antibosanske sile pokušale ostvariti kontrolu i eliminaciju kompletnih etničkih skupina. Ovaj fenomen se može razumjeti kroz dva aspekta biopolitike, i to: *preživljavanje* i *smrt*. U ratovima, često smo svjedočili predmodernom modelu dosuđivanja smrti, gdje su životi bili jednostavno uništavani na temelju etničkih, vjerskih ili nekih dodatnih razlika, što je reflektovalo predmoderne oblike moći. U ovom kontekstu, smrt se shvaćala kao legitiman alat političke kontrole i represije. Tako je *pravo dosuđivanja smrti* postalo je sredstvo za iskorjenjivanje *neprijateljskog / Drugog* identiteta. Ovo je vidljivo kroz etničko čišćenje i genocid koji je postao centralni dio ratne strategije, gdje su zločini poput masovnih ubistava, silovanja i deportacija postali oružja politike smrti. Umjesto da se *samo* uništava fizički život, postojala je i namjera da se oblikuje i podredi život onih koji su preživjeli, jer su u mnogo slučajeva opstanak, reprodukcija i kontrola stanovništva postali od ključne važnosti za političke režime, kao što je to bio slučaj i tradicionalnoj koncepciji moći vladara gdje se: „Staro gospodarenje smrću, u čemu se simbolički ogledala moć vladara, sada su na sebe brižljivo preuzeli nadzor nad telom i upravljanje životom“ (Foucault 2006: 156). Tako biopolitika u postratnim godinama postaje pitanje kontrole života: obnova, rekonstrukcija i regulacija populacije na teritorijima zahvaćenim sukobima. Bosna i Hercegovina, bosanskohercegovačko društvo se suočava sa izazovima koji su uključivali ne samo fizičke i materijalne gubitke, već i duboko ukorijenjene biopolitičke mehanizme kontrole. U postratnom periodu, život i opstanak postali su pitanje biopolitike, odnosno, upravljanja životom,

zdravljem, reprodukcijom i društvenim normama postalo je centralno za održivost bosanskohercegovačkog društva. Biopolitika je postala način/strategija na osnovu koje su se oblikovali identiteti, normirale zajedničke vrijednosti, a kroz to i proces integracije etničkih i vjerskih zajednica koje su bile podložne ne samo fizičkom, nego i kulturnom, političkom i društvenom *discipliniranju*. Možemo kazati kako je biopolitika, a koja se smatra naprednim i modernim oblikom moći, u ovom kontekstu može biti korištena i kao metoda kontrole društvenih odnosa, istovremeno ne eliminirajući fizički život, ali ga podvrgavajući normama i regulacijama koje se reflektiraju na svakodnevni život, uz napomenu kako biopolitičkim strategijama, posebno u kontekstu bosanskohercegovačke, ali i šireg društvenog i političkog okruženja, nije strano i kombinovanje modela oduzimanja života i raspolaganja/upravljanja životom.

Totalitarni multiverzum biopolitičkih procesa *versus* budućnosti svega bosanskog

Biopolitika u svom najekstremnijem obliku dolazi do izražaja kroz pitanje genocida koji kako Mahmutćehajić smatra toliko biva utisnut u sudbinu svega bosanskog da „misliti bilo o čemu u vezi s Bosnom i njenim narodom nije moguće bez obziranja na pojam genocida“ (Mahmutćehajić 2024: 9), a što u krajnjem slučaju predstavlja krajnji vid kontrole nad populacijom – doslovno uništavanje života određenih grupa radi političkih i ideoloških ciljeva. U Bosni i Hercegovini, genocid je ostavio trajne posljedice na društvo, ne samo kroz fizičko uništavanje, već i kroz institucionalizaciju podjela. Otuda, jedan od popratnih elemenata biopolitičkog procesa u Bosni i Hercegovini je genocidna biopolitika, ali i biopolitika genocida. Genocid, kao ekstremni oblik biopolitičke kontrole, ne samo da ima fizičke posljedice na preživjele, već i duboko utječe na kolektivne identitete, odnose među etničkim grupama te na političku i društvenu dinamiku unutar bosanskohercegovačkog društva. Biopolitički proces genocida u Bosni i Hercegovini nije samo pitanje fizičkog uništavanja, već i strateške manipulacije sjećanjima, narativima i simboličkim značenjima koja definiraju granice između *žrtve/žrtava* i *zločinca/zločinaca*.

Pored toga, institucionalizacija etničkih podjela u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini postavlja temelje za dugoročnu političku i društvenu nestabilnost. Dejtonski sporazum, koji je formalizirao etničke podjele unutar političkog okvira, utemeljio je biopolitičke mehanizme koji ne samo da legitimiraju etničke podjele, već čine nemogućim izgradnju i funkcionisanje optimalnog i zajedničkog društvenog i političkog okruženja. *Biopolitičko tetoviranje* (Agamben 2004) etničkih identiteta kroz političke institucije, obrazovni

sistem i medije održava postratnu podjelu, sprječavajući izgradnju građanskog društva i omogućujući antibosanskim političkim elitama da koriste etničke identitete kao alate moći u ostvarivanju izvanbosanskih i antibosanskih agendi. Biopolitički procesi u Bosni i Hercegovini nisu isključivo stvar nacionalne politike, već su također pod snažnim uticajem izvanbosanskih biopolitičkih praksi. Međunarodne institucije, poput Ujedinjenih naroda, Europske unije i drugi, igraju značajnu ulogu u oblikovanju političkih procesa u Bosni i Hercegovini. Mirovni procesi, intervencije i nametanje političkih normi, uključujući normu o etničkoj ravnoteži, često su utemeljeni na vanjskim biopolitičkim agendama, koje uopšte nisu u skladu s *bosanskim prostorom znanja* (Lavić, Delić i Osmić 2016) i djelovanja, dinamike i specifičnosti svega bosanskohercegovačkog. Izvanbosanski pritisak i oblikovanje političkog okvira dodatno kompliciraju unutarne političke dinamike i produbljuju društvene podjele. Međunarodni sudski procesi, poput onih u Hagu, istovremeno su dio biopolitičkog procesa, jer kroz pravne definicije genocida i odgovornosti utvrđuju nove globalne norme kontrole i pravde. Ove norme oblikuju kolektivno pamćenje i identitet preživjelih zajednica, dok istovremeno utiču na način na koji se društvo oporavlja i reorganizira nakon takvih trauma. U Bosni i Hercegovini, biopolitika se manifestira i kroz upravljanje etničkim identitetima, koje postaje ključni politički alat. Postdejtonska struktura države institucionalizirala je etničke podjele, pretvarajući ih u osnovni princip političkog i društvenog funkcioniranja. Biopolitika u ovom kontekstu djeluje putem obrazovnih sistema, koji često odražavaju i učvršćuju narative podjela, te putem političkih institucija koje favoriziraju etnički ekskluzivitet nad građanskim konceptima. Takvi mehanizmi nadzora nad identitetima ne samo da perpetuiraju postojeće podjele, već i ograničavaju mogućnosti za izgradnju zajedničkog društvenog prostora. Religijske institucije u Bosni i Hercegovini igraju ključnu ulogu u biopolitičkim procesima, preuzimajući mnoge funkcije tradicionalno rezervirane za državu. Klerikalizacija društva vidljiva je u načinima na koje religijske zajednice oblikuju političke agende, utječu na donošenje zakona i upravljaju obrazovnim sistemima. Ovo preuzimanje biopolitičkih funkcija od strane religijskih institucija dodatno osnažuje etničke granice i produbljuje društvene podjele. Istovremeno, klerikalizacija omogućava kontrolu nad kolektivnom memorijom/pamćenjem i društvenim normama, često oblikujući javnu percepciju i usmjeravajući društvene resurse u skladu s religijskim prioritetima. U kontekstu biopolitičkih strategija mediji u Bosni i Hercegovini djeluju kao ključni alati biopolitike, sudjelujući ne samo u reflektiranju stvarnosti, već i u njenom aktivnom oblikovanju. Uloga medija u polarizaciji društva, širenju propagande i manipulaciji informacijama dodatno učvršćuje biopolitičku kontrolu. Primjeri uključuju propagandne narative tokom rata, ali i postratne medijske strategije koje služe interesima antibosanskih političkih

centara i elita. Mediji također generiraju nove biopolitičke agende, usmjeravajući javni diskurs prema pitanjima koja odgovaraju potrebama vladajućih struktura, dok marginaliziraju teme koje bi mogle otvoriti prostor za demokratizaciju i pomirenje. Osim na makro nivou, biopolitika u Bosni i Hercegovini djeluje i u svakodnevnom životu, kroz kontrolu nad osnovnim društvenim resursima poput zdravstva, obrazovanja i zapošljavanja. Na primjer, pristup ovim resursima često je etnički/politički limitiran, dok su javne politike dizajnirane tako da odražavaju interese dominantnih političkih elita, a ne potrebe građana. Time biopolitika ulazi u sferu svakodnevnog, oblikujući ukupan tok života pojedinaca i kolektiva na naizgled neprimjetne, ali duboko značajne načine. Biopolitika u Bosni i Hercegovini nije samo teorijski koncept već i stvarni mehanizam kontrole koji oblikuje društveni, politički i kulturni život. Od ekstremnih primjera poput genocida, preko institucionalizacije etničkih podjela i klerikalizacije, do suptilnijih oblika kontrole kroz medije i javne politike, biopolitika ukazuje na duboko ukorijenjene strukture moći koje upravljaju životima pojedinaca i kolektiva. U konačnici, biopolitika u kontekstu Bosne i Hercegovine, svega bosanskohercegovačkog ima duboko ukorijenjene strukture moći koje oblikuju društveni, politički i kulturni život. Upravo to *biopolitičko tetoviranje* (Agamben 2004), a koje se ogleda u kontroli nad identitetima, kolektivnim pamćenjem, resursima i svakodnevnom životom, predstavlja složenu i okoštalu prepreku izgradnji i afirmaciji bosanskohercegovačkog društva. Razumijevanje ovih biopolitičkih procesa, kako vanjskih, tako i unutarnjih, ključno je za suočavanje s izazovima koje Bosna i Hercegovina suočava i za pronalaženje puteva prema društvenom blagostanju, održivoj budućnosti i dugoročnoj stabilizaciji.

Biopolitičke strategije uspješno su izvršile najviši nivo kontrole i nad procesima stabilnosti i promjene u različitim sferama/ritmovima života. Biopolitika kreira takve životne ritmove koje Kuvačić opisuje kao: „Ritam života odvija se u znaku neprestanog narušavanja i ponovnog uspostavljanja unutarnje ravnoteže među suprotnim tendencijama. Vječiti nagon za čuvanjem i učvršćivanjem postojećeg u stalnom je sukobu s težnjom za novim, nepoznatim.“ (Kuvačić 1965: 668) Biopolitiku opisujemo i kao raspolaganje životom, ali to nije samo raspolaganje životom, to je mnogo više. Raspolaganje životom u biopolitičkim strategijama postaje i reduciranje života, „povijanje života“ (Kuvačić 1965: 668), i to takvog života koji biopolitičkim procesuiranjem na način i rutinizacije ali i mehanizacije života biva reduciran i udaljen od autentičnosti i slobode. Zapravo biopolitička djelatnost je sušta negacija slobode i života kao takvog, odnosno, „to je takvo povijanje života u pravcu mehanike“ (Kuvačić 1965: 668-669) i to *biopolitičke mehanike života* ili kako je još bolje uočeno u tekstu *O rutinizaciji života*

(Kuvačić 1965), u pitanju je biopolitička tendencija „da se živo rasuđivanje svede na mehaničku rutinu.“ (Kuvačić 1965: 669) U uslovima rutiniziranog života, biopolitički mehaniziranog života, posebno u kontekstu bosanskohercegovačkog iskustva biopolitičke regulacije i biopolitičkih strategija, svjedočimo kako se živa zbilja bosanskog koda, jedinstva i specifičnosti perfidno svodi na mrtve, satanizirane biopolitičke sheme/šeme. Dakle, prisilna, dirigirajuća i disciplinirajuća transformacija pojedinca u dio biopolitičkog mehaničkog sistema, jedan je od sablasnih aspekt biopolitičke regulacije. U tim i takvim uslovima izrasta jedna nova forma racionalnosti, pogubne racionalnosti, prije svega, koju možemo nazvati hipertrofiranom racionalnošću. Hipertrofirana racionalnost prepoznatljiva je po upokorenim formama sopstva u različitim društvenim aspektima života, posebno onim intelektualnim, akademski, političkim i drugim. Rutiniziranjem života, biopolitičkom menanzacijom života, situacijom u kojoj „hipertrofirana racionalnost prerasta u racionalizaciju, to jest ona nije više svojstvo ličnosti nego osobina sistema“ (Kuvačić 1965: 669) svjedočimo svođenju i reduciranju života intelektualaca, političara i drugih na *sopstva poslušnika*, svođenje i reduciranje života intelektualaca na poznavaoce tabela, rokova i isteka mandata/izbora, što je najviša forma ili uzdignuće biopolitičke mehanizacije života u bilo kojem društvu, poretku, a posebno u bosanskohercegovačkom kontekstu. Takav život, upokorenih sopstava, sopstava koja nemaju, odnosno koja su se odrekla i kojima je oduzeta „moć nepokornosti“ (Paić 2006) nije ništa drugo do stanje unakaženih ličnosti i što je najpogubnije trajućeg stanja u kome se „ličnost ... deformira i unakazuje uslijed hipertrofije racionalnosti na račun drugih čovjekovih svojstava.“ (Kuvačić 1965: 669). Naglasimo i to kako je temelj biopolitičke kontrole, a što biva proizvodom i birokratizacije i rutinizacije, psihološka/mentalna/mentalitetna manipulacija kao najviša forma hipertrofirane racionalnosti, a što je u rasporedu moći izmicalo čak i najvećim robovlasničkim uređenjima, i na način generiranih stanja *veselih robota* kako to znakovito Kuvačić opisuje: „U robovskom sistemu dominiraju metode fizičkog nasilja, dok su u suvremenim uvjetima glavna sredstva psihološke manipulacije. Od roba se nije tražilo da dobrovoljno prihvata gubitak slobode, dok suvremeno birokratsko »glajhšaltovanje« polazi od koncepcije »veselog robota«, koji dobrovoljno usklađuje svoje pokrete sa zahtjevima sistema. Bitno je postići da ljudi žele ono, što se od njih očekuje i traži.“ (Kuvačić 1965: 671) Zaključimo kako je biopolitički generirano načelo dobrovoljne poslušnosti temelj biopolitičke kontrole, a da se u kontekstu odnosa ekspertize i slobode treba naglasiti kako „visok nivo racionalizacije i tehnologije ne vodi visokom nivou ni inteligencije ni slobode.“ (Kuvačić 1965: 670), što samo potvrđuje kako biopolitičke strategije reduciraju život na discipliniranu egzistenciju koja je opčinjeno *sretna* i *vesela*, jer je dio sistema u

hipertrofiranim prostorima reduciranja i discipliniranja svekolikog bogatstva života i naših sloboda, moći da budemo i nepokorni. Razumijevanje ovih procesa ključno je za suočavanje s izazovima koje biopolitika postavlja u savremenom bosanskohercegovačkom društvu, ali i za pronalaženje puta ka izgradnji održivog bosanskohercegovačkog društva i države.

Zaključak

Biopolitika predstavlja ključni okvir za razumijevanje savremene političke moći, naročito u kontekstu Bosne i Hercegovine, gdje se historijske i političke stvarnosti isprepliću s normativnim mehanizmima upravljanja životom/životima. Preobražaj strategija moći s dominacije nad smrću na regulaciju i kontrolu života, značajno je transformisao odnose između pojedinca i države, otvarajući prostor za manipulaciju tijelima, identitetima i društvenim normama. U bosanskohercegovačkom društvu, i ratni, ali posebno postratni period karakteriziraju biopolitičke strategije koje oblikuju društvene norme i političke procese, dok istovremeno izazivaju otpor prema novim poćecima i promjenama. Institucionalni i individualni otpori ukazuju na duboko ukorijenjene strahove od destabilizacije postojećih odnosa moći, čime se otežava tranzicija prema održivijem društvenom poretku.

U svjetlu analize totalitarnog multiverzuma biopolitičkih procesa u Bosni i Hercegovini, moguće je ukazati na duboku ukorijenjenost biopolitike u oblikovanju bosanskohercegovačke društvene stvarnosti. Kroz koncept *biopolitičkog tetoviranja* identificirano je kako međunarodni i lokalni faktori uspostavljaju kompleksne mehanizme nadzora, kontrole i manipulacije, ostavljajući trajne tragove na identitetu, kolektivnom pamćenju i političkim strukturama. Biopolitičke procese promatramo i kroz ulogu postdejtonske političke arhitekture koja perpetuira etničke podjele i generira stanje permanentne nestabilnosti.

Biopolitički procesi nisu ograničeni samo na lokalni nivo; oni su neraskidivo povezani s međunarodnim uticajima koji dodatno oblikuju dinamiku moći bosanskohercegovačkog društva i države. Ovi procesi ne samo da reflektiraju globalne biopolitičke prakse, već i oslikavaju specifičan odnos između Bosne i Hercegovine i šireg međunarodnog konteksta. Stoga, razumijevanje biopolitičkih dinamika u Bosni i Hercegovini otvara mogućnost za razvoj strategija koje bi se mogle suprotstaviti totalitarnim tendencijama ovih procesa. Kroz analizu biopolitičkih procesa postaje jasno da politička moć u savremenom društvu više nije isključivo represivna, već normativna i produktivna, usmjerena na oblikovanje života i identiteta građana. Stoga,

razumijevanje biopolitike nije samo akademski poduhvat već i nužnost za sagledavanje stvarnosti u kojoj se politika, život i moć isprepliću. U kontekstu Bosne i Hercegovine, to podrazumijeva ne samo suočavanje s prošlošću već i stvaranje novih okvira za budućnost, u kojoj će se normativna kontrola života transformirati u strategije održivog bosanskohercegovačkog konteksta.

Biopolitika, kao složena mreža moći usmjerena na kontrolu i oblikovanje života, u bosanskohercegovačkom kontekstu poprima ekstremne i paradoksalne oblike. Kroz kombinaciju predmodernih metoda upravljanja smrću i postmodernih tehnika kontrole života, Bosna i Hercegovina se suočava s jedinstvenim izazovima. Rat, genocid i postratne biopolitičke strategije nisu samo uzrokovale fizičku destrukciju, već su duboko promijenile društveni, politički i kulturni pejzaž. Dejtonski sporazum i međunarodne intervencije institucionalizirali su etničke podjele, čineći ih osnovom političkog sistema, dok su unutrašnji i vanjski biopolitički procesi nastavili kontrolirati identitete, resurse i narative.

Kontrola života u Bosni i Hercegovini manifestira se kroz kontrolu i redukcionizam u obrazovanju, medijima, religijskim institucijama i javnim politikama, što za posljedicu ima stravično dehumanizirajuće procese rutinizacije i mehanizacije svakodnevnog života. Ovaj proces vodi ka smanjenju slobode, stvaranju hipertrofirane racionalnosti i deformaciji ličnosti. Biopolitičko *tetoviranje* bosanskohercegovačke stvarnosti odražava se u trajnim mehanizmima kontrole koji onemogućavaju afirmaciju autentičnog bosanskog identiteta i kohezivnog društva.

Za prevazilaženje ovih izazova nužno je razumjeti dinamiku biopolitike kako bi se kreirale strategije koje će promovirati slobodu, društvenu pravdu i održivu bosanskohercegovačku budućnost. Rješenje treba tražiti u afirmaciji i reafirmaciji zajedničkih vrijednosti, kritičkoj analizi postojećih biopolitičkih mehanizama i stvaranju društva koje nije zarobljeno u mreži totalitarne kontrole i podaništva, porobljenih i reduciranih sopstava, već je utemeljeno na znanju, slobodni, solidarnosti, integraciji i poštivanju svih različitosti.

Literatura

1. Agamben, G. (2004). Protiv biopolitičke tetovaže. Meridijani. 21. januar, 2004, 18:36. NP „VREME“ d.o.o. Beograd.
<https://vreme.com/meridijani/protiv-biopoliticke-tetovaze/>.
2. Agamben, G. (2006). Homo sacer: suverena moć i goli život. Zagreb: Arkzin.
3. Esposito, R. (2008). Bíos: Biopolitics and Philosophy. Minneapolis: University of Minnesota.

4. Foucault, M. (1997). Nadzirati i kažnjavati: nastanak zatvora. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
5. Foucault, M. (2006). Istorija seksualnosti. 1, Volja za znanjem. Loznica: Karpos.
6. Foucault, M. (2007). Poredak diskursa: pristupno predavanje na Koledž de Fransu, održano 2. decembra 1970. godine. Loznica: Karpos.
7. Krivak, M. (2008). Biopolitika: nova politička filozofija. Zagreb: Antibarbarus.
8. Kuvačić, I. (1965). O rutinizaciji života [On Life's Routine]. Praxis - Jugoslavensko izdanje, 4-5, 668-675.
9. Lavić, S., Delić, Z., & Osmić, A. (2016). Bosanski prostor znanja: bosanski prostori znanja i obrazovanje pojmova o znanju: između neoliberalne globalizacije i "postkomunističke" tranzicije. *Pregled*, 57(2), 233–238. <http://pregled.unsa.ba/new/images/stories/arhiva/2016/Pregled-2-2016.pdf>
10. Mahmutćehajić, R. (2024). Genocidsko antibosanstvo. Sarajevo: Dobra knjiga.
11. Okić, T. (2010). Politička filozofija Michela Foucaulta: biopolitika kao diskurs moderne. *Sophos*, 3, 97-123. <http://ziink.files.wordpress.com/2008/08/volume-3-20101.pdf>
12. Paić, Ž. (2006). Moć nepokornosti: intelektualac i biopolitika. Zagreb: Antibarbarus.
13. Pandilovski, M. (2015). Bioetika u biotehnološkoj eri. *Kulturološki odgovor. Sarajevske Sveske*, 47/48, 217–228.
14. Petrović, D. (2016). Izbjegništvo u suvremenom svijetu: od politickoteorijskih utemeljenja do biopolitičkih ishoda. Naklada Ljevak.
15. Sofradžija, H. (2010). Biometrija, politika i goli život [Biometrics, politics and bare life]. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, (5-6), 150–160. Fakultet političkih nauka - Univerzitet u Sarajevu.
16. Verdery, K. (1999). *The political lives of dead bodies: reburial and postsocialist change*. New York: Columbia University Press.
17. Vlaisavljević, U. (2014). Prostor logora i logor u prostoru. U: *Zapisi o totalitarizmu : Zbornik radova sa znanstvenog skupa 2. Dani praktičke filozofije, održanog na Filozofskom fakultetu u Osijeku*, 16. i 17. siječnja 2014. (Str. 143-156)
18. *Zapisi o totalitarizmu: Zbornik radova sa znanstvenog skupa 2. Dani praktičke filozofije, održanog na Filozofskom fakultetu u Osijeku*, 16. i 17. siječnja 2014.
19. Žižek, S. (2004). From Politics to Biopolitics ... and Back. *South Atlantic Quarterly* (2004) 103 (2-3): 501–521. <https://doi.org/10.1215/00382876-103-2-3-501>. Duke University Press.

Prof. dr. Ahmed Kico¹
Victoria International University
Mostar, BiH
coki033@yahoo.com

UDK / UDC 32.01

Stručni članak / Professional paper

Primljeno / Received: 16. 10. 2024.
Prihvaćeno / Accepted: 03. 07. 2025.

HIBRIDNO DJELOVANJE U FUNKCIJI PLANIRANJA I OSTVARIVANJA CILJEVA BIOPOLITIKE U BOSNI I HERCEGOVINI

HYBRID ACTION IN PLANNING AND ACHIEVING BIOPOLICY GOALS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Sažetak

Ovaj rad nastoji odgovoriti na problemsko pitanje o polazištima, strukturi i konsekvencama biopolitičkog diskursa na prostoru Bosne i Hercegovine i okruženja. Prezentiraju se pitanja i odgovori sa geopolitičkog i sigurnosnog aspekta koji su potrebni za potpuno razumijevanje cjelokupnog povjesnog procesa etno-politike, politike i ideološkog hegemonizma velikodržavnih projekata, odnosno svođenja ljudskih života na objekte u tehnološkom i ciničko-političkom manipuliranju tim životima. U funkciji ostvarivanja ciljeva biopolitike u Bosni i Hercegovini se od potpisivanja Dejtonskog sporazuma pa do danas (nekad većim, nekad manjim intenzitetom), vode hibridne operacije koje nastoje razoriti državu Bosnu i Hercegovinu, te uspostaviti velikodržavne projekte Velike Srbije (tzv. Srpskog sveta) i Velike Hrvatske. Hibridno djelovanje (hibridni rat) su prije svega ili iznad svega političke, medijske, psihološke, diplomatske i obavještajne aktivnosti koje jedna država, njena politička elita, obavještajne i/ili paradržavne skupine koje su opet pod kontrolom konkretnog državnog rukovodstva, vode protiv druge međunarodno priznate države, u ovom slučaju Bosne i Hercegovine. U funkciji realizacije ciljeva biooplitike u Bosni i Hercegovini, mete hibridnog djelovanja u Bosni i Hercegovini

¹ Ahmed Kico je mr. sc. filozofskih i dr. sc. sigurnosnih znanosti. Do sada je objavio više knjiga (studija), te više znanstvenih i stručnih članaka iz oblasti filozofije, kulturne historije i sigurnosnih znanosti. Na Victoria International University u Mostaru, drži kolegije: Geopolitički aspekti nacionalne sigurnosti, Geopolitika i Sigurnosni sistem Bosne i Hercegovine. / Ahmed Kico, holding an M.Sc. in Philosophy and Ph.D. in Security Sciences, has published several books (studies) and several scientific and professional articles in the fields of philosophy, cultural history and security sciences. At Victoria International University in Mostar, he teaches courses: Geopolitical Aspects of National Security, Geopolitics and the Security System of Bosnia and Herzegovina.

su gotovo sve forme i vidovi društvenog života, ustavni poredak, institucije političkog, ekonomskog, pravosudnog i sigurnosnog sistema, kao i institucije vjerskog, nacionalnog, jezičkog, obrazovnog i ostalih vidova kulturnog identiteta građana i naroda Bosne i Hercegovine. Zalaganje za ideju i praksu parlamentarne građanske demokracije, te bosanstva (demos -političkog naroda) je fundamentalan imperativ za opstanak i razvoj Bosne i Hercegovine. Jer, u složenim političkim zajednicama, prilikom prelaska na demokraciju, ne smije se pristupiti ostvarivanju niti jednog kolektivnog prava prije nego što se osigura trajna, djelotvorna i neopoziva zaštita individualnih prava“.

Ključne riječi: Biopolitika, Bosna i Hercegovina, etno-politika, etnokratija, kolektivna prava, individualna prava, hibridno djelovanje, mete, građanska demokracija, bosanstvo.

Summary

This paper attempts to answer the problem of the starting points, structure, and consequences of biopolitical discourse in Bosnia and Herzegovina and its neighboring surroundings. It explores geopolitical and security perspectives, essential for understanding the historical processes of ethnopolitics, politics, and ideological hegemony of major state projects. These projects seek to manipulate human lives through technology and cynical political tactics. To achieve the goals of biopolitics in Bosnia and Herzegovina, since the signing of the Dayton Agreement until today (sometimes with greater, and sometimes with less intensity), hybrid operations have been led to destroy the state of Bosnia and Herzegovina, and establish large-state projects known as Greater Serbia (the so-called Serbian world) and Greater Croatia. Hybrid warfare is activities executed by the state, its political elite, intelligence, and/or parastatal groups which are held under the control of some specific state leadership against another internationally recognized state, in this case, Bosnia and Herzegovina, being primarily all political, media, psychological, diplomatic and intelligence, or above all that. In the function of realizing the goals of biopolitics in Bosnia and Herzegovina, the targets of hybrid action in Bosnia and Herzegovina are or above almost all forms and aspects of social life, the constitutional order, institutions of the political, economic, judicial, and security system, as well as institutions of religious, national, linguistic, educational and other aspects of the cultural identity of the citizens and peoples of Bosnia and Herzegovina. Upholding the principles of parliamentary civic democracy, and Bosnianism (demos - political people) is crucial for the survival and progress of Bosnia and Herzegovina, as in complex political communities, during the transition to democracy, no collective right must be exercised before the permanent, effective and irrevocable protection of individual rights is ensured.

Keywords: Biopolitics, Bosnia and Herzegovina, ethnopolitics, ethnocracy, collective rights, individual rights, hybrid action, targets, civic democracy, Bosnianism.

I Uvodna razmatranja

Termin Biopolitika, danas je najčešće vezan uz filozofsku poziciju Giorgia Agambena (*Homo sacer*), a svoj prvi iskaz dobiva kod Michela Foucaulta. Njegova dijagnoza u sedamdesetim godinama prošlog stoljeća, bila je da je, moć znanstveno-tehnolojske proizvodnje života stvorila razdoblje biopolitike. Biopolitika je za Foucaulta ulazak života i njegovih mehanizama u sve sfere ljudskog bivstvovanja. Stanovništvo postaje predmetom političkih intervencija (statistika, nadzor) već od kraja 18. i početka 19. stoljeća. U savezu sa standardnim institucijama disciplinarnog poretka – ekonomija, politika, vojska – konstantni je sklop biopolitike stanovništva. S obzirom na kategoriju života kao matricu društvenosti, ovdje se utemeljuje ono što će kasnije formirati »biopolitička teorija«.²

Prema istraživanjima određenih autora u Bosni i Hercegovini „biopolitika nije samo način da određena zajednica funkcionira na izvjestan način, već da ona misli, osjeća, želi, ponaša se na izvjestan način. Fundamentalno obilježje biopolitike jeste proces politizacije golog života, ulazak „zoe“ u sferu „bios“, odnosno u sferu „polisa“.³ „Ako je politika umijeće upravljanja nekom zajednicom ili organizacijom, odnosno umijeće upravljanja u općem smislu“, nastavlja Isanović, „onda je biopolitika umijeće upravljanja zajednicom ili organizacijom u smislu upravljanja nad pukim, običnim, golim životom, gdje se političko, kao upravljanje u općem smislu, pretvara u upravljanje životom u doslovnom biološkom smislu.... Dakle, biopolitika je pojam koji ne označava upravljanje nekim sistemom na općoj osnovi, niti znači odlučivanje o sudbini i načinu života neke zajednice ljudi, nego znači **odlučivanje o tome šta će čovjek biti i šta neće biti u svojoj psihofizičkoj jedinosti**, a to odlučivanje realizira se političkim sredstvima“.⁴

U vezi s navedenim, znakovita su promišljanja Giorgia Agambena u djelu *Homo sacer*. „Polazeći od Fukoovog razumijevanja biopolitike, italijanski filozof Đorđ Agamben uočava – i tu se nalazi njegov najvažniji doprinos biopolitičkom mišljenju – da su totalitarni režimi 20. stoljeća biopolitičko mjesto par excellence, mjesto koje je Fuko zanemario. Fukoove bolnice i zatvore, Agamben zamjenjuje koncentracionim logorom kao biopolitičkom

² Detaljnije o ovome vidjeti u Krivak, M. 2008, „Michel Foucault: Rođenje biopolitike“, Zagreb, *Filozofska istraživanja*, broj. 28., objavljen na portalu <https://hrcak.srce.hr/27863> (pristup 27.08.2024.)

³ Šire o ovome vidjeti u Isanović, A. (2022). „Nekoliko riječi o biopolitici“, objavljeno na portalu <http://www.prometej.ba/clanak/drustvo-i-znanost/nekoliko-rijeci-o-biopolitici-5296> (pristup 27.08.2024.)

⁴ *Ibidem*

paradigmom modernosti. Cilj je koncentracionih logora, primjećuje Agamben u djelu "Homo sacer", potpuna dominacija nad čovjekovim životom. U koncentracionom logoru kao paradigmatičnom primjeru biopolitike, svoj potpuni izraz pronašla je simbioza dva potpuno različita aspekta: biološko i političko. Njihovo sjedinjenje ili poistovjećivanje rezultira potpunom kontrolom nad životom kao činjenicom koja postaje zakon, odnosno zakon postaje činjenicom".⁵

Imajući u vidu navedeno, Isanović pokazuje da se u ciljevima, teoriji i praksi biopolitike, „nalazi jezgra savremene moći koja proizvodi biopolitičko tijelo kojem je svojstveno apsolutno nerazlikovanje između prava i činjenice, norme i biološkog života. To je život i tijelo umrtvljeno u normi, gdje su biološko, intimno, seksualno, tjelesno, „golo“ tjelesno postali „bios“, političko. Tijelo je predmet i instrument moći. Moć proizvodi tijelo s krajnjim ciljem da načini poslušnog subjekta, režimskog subjekta, jer je tijelo režimski proizvod“.⁶

Kada se pogledaju teorijski, ideologijski, te u konačnom „rezultati“ krvavog raspada Jugoslavije tokom devedesetih godina Dvadesetog stoljeća, jasno je da su etno-političke vođe u bivšim republikama i autonomnim pokrajinama SFRJ slijedile, propagirale i praktikovale ključne ideje i praksu biopolitike. Uz praktikovanje političke, vojne i religijske moći etno – politički lideri i pojedine institucije iz Srbije, Hrvatske, Crne Gore, te dijelom Bosne i Hercegovine, nastojali su i značajnim dijelom uspjeli psihofizičke odlike i sposobnosti građana, a zatim cijelih naroda pretvoriti u „poslušne, režimske subjekte“. Po nalogu etno – političkih vođa „poslušni, režimski subjekti“, kao režimski proizvodi bili su uz režimsku prisilu provoditi ideje kao što su „svi Srbi u jednoj državi“, te raditi na izmaštanim fikcijama kao što su Velika Srbija i Velika Hrvatska. Rezultat takve etnonacionalističke politike, odnosno realizacije ideja i prakse biopolitike su nepojamni ratni zločini i genocid koji su se dogodili u Bosni i Hercegovini, kao i ratni zločini u Hrvatskoj.

Nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma zaustavljena su ratna razaranja i zločini, s tim da je urušavajuću perspektivu Bosne i Hercegovine moguće zaustaviti, te pritom presjeći dejtonski nacionalizam, ako, kako kaže Ćurak subjekti u Bosni i Hercegovini otpočnu sa pravilnim razumijevanjem i sticanjem organiziranog znanja o našoj državi u funkciji svekolike geofilozofije o Bosni. Dio tog organiziranog znanja o Bosni i Hercegovini je svakako svijest o tome da su našu državu do Dejtonskog sporazuma,

⁵ Isanović, A. (2022). „Nekoliko riječi o biopolitici“, objavljeno na portalu <http://www.prometj.ba/clanak/drustvo-i-znanost/nekoliko-rijeci-o-biopolitici-5296> (pristup 27.08.2024.)

⁶ *Ibidem*

ponajprije dovele etnonacionalne, tačnije etničke stranke koje su bile „politički reprezenti zakašnjelih etničkih korporativizama, čiji „ugledni znanstvenici“ redukcionističkim teorijama, a politički predstavnici primordijalnim politikama, bez obzira što govore, negiraju bilo kakvu zajedničku, npr. građansku identifikaciju, pretpostavljajući joj etnički identitet kao da je nacionalni. Kada bi etnički identitet stvarno bio jednak nacionalnom, Bosna i Hercegovina ne bi bila moguća kao politička zajednica, a moguća je čak kada se to doima i nemogućim posljednji rat protiv Bosne i Hercegovine), što upućuje na simbiotski čin između etnija i zemlje kojoj se, kao određenoj naciji, opiru njene etnije. Takvim pristupom (etničkim kao nacionalnim) onemogućava se konsenzus, na njega se ne pristaje i država se politički i kulturološki raspada.⁷

II Etnopolitike kao nastavljajući ideja i prakse biopolitike u Bosni i Hercegovini

Prema istraživanjima Senadina Lavića, politička i svaka druga događanja u Bosni i Hercegovini, i nakon tragičnih iskustava iz perioda agresije na našu državu (1992.-1995.), kao i nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma su posljedica činjenice da su „Beograd i Zagreb devedesetih godina 20. stoljeća instalirali svoje političke partije u Bosni i preko njih rovere do današnjih dana. Osnov tih partija je etnopolitika ili etničko-religijsko "predstavljajanje" narodnih kolektiva (HDZ, SDS/SNSD). Oni navodno predstavljaju cijele narode - Srbe i Hrvate. Tako je bila zamišljena i SDA! Matrica - političke stranke predstavljaju narode - dovela je do ovoga što imamo danas u Bosni!

U kontekstu navedenog, Lavić naglašava da je u „demokratskom društvenom poretku nemoguće dovesti u vezu etnički identitet i aktivno biračko pravo. To je besmisleno. Građanin glasa u demokratiji - ne narodi, kako to u Bosni podvaljuju etničko-religijske partije. Građanin s imenom i prezimenom ostvaruje svoje biračko pravo - ne narodne grupe!“⁸

Ovakva promišljanja Lavića na tragu su istraživanja određenog broja autora iz Bosne i Hercegovine, zemalja regiona, te drugih država EU i svijeta prema kojima se Bosna i Hercegovina može reintegrirati i dalje razvijati kao država

⁷ Detaljnije o ovome vidjeti u Kico, A., Kapetanović, M. (2019). *Bosna i Hercegovina i Zapadni Balkan – aspekti geopolitike i hibridnog rata*, Sarajevo: Atlantska inicijativa, str. 276.

⁸ O obome vidjeti u Lavić, S., (2024). „Takozvani 'konstitutivni' i 'legitimni' protiv Kovačevića i 'fabriciranih presuda'!, objavljeno na portalu <https://nap.ba/qpost/372087> (pristup 08.09.2024.)

građanske demokracije, s tim da je nužno „da je većina političkih, vjerskih, sigurnosnih, kulturnih i drugih subjekata javnog i društvenog života (uključujući i Međunarodnu zajednicu) počinje shvatati kao cilj, a ne kao sredstvo za neke druge ili „više“ geopolitičke ciljeve. Građani Bosne i Hercegovine kao demos (politički narod), uz to što imaju politička i vjerska prava, te nacionalne odrednice, više trebaju biti „vjernici“ svoje građanski definirane domovine“.⁹

Aktualno stanje u Bosni i Hercegovini jasno pokazuje da se ovim principima i dalje vrlo angažirano suprotstavljaju nacionalističke, odnosno etno - političke stranke, pojedinci i udruge, koje pozajmljuju demokratski „proceduralni plašt kako bi prikrili nasilje i banalnost zla kao imanencije nacionalizma“.¹⁰

Aktualna iskustva etno-političkih stranaka u Bosni i Hercegovini, te kritička promišljanja određenog broja autora u našoj državi (Esad Duraković, Senadin Lavić, Sead Turčalo, Dragan Bursać, Nerzuk Ćurak, Srđan Šušnica, Esad Bajtal, Mirko Pejanović, Zlatko Hadžidedić i drugi), pokazuju da je, na apsurdan način, moguće da je Dejtonski ugovor rodno mjesto opstanaka bosanskohercegovačke države, ali i rodno mjesto njenog mogućeg nestanka. Jer, Bosna i Hercegovina je u proteklom periodu postala geopolitički značajna zemlja, u kojoj su sve politike jednako vrijedne. I one koje je destruiraju i one koje je afirmiraju. Outsajder historije očigledno je postao važan. Dejtonski ugovor proizveo je apsurdnu situaciju u Bosni i Hercegovini, gdje su, „nakon velike pobjede, *oslobodioci i pobjednici* postali novi gospodari života i smrti-opijeni vlašću, neumjereni u njenu uživanju. Njihovo lice poružnjelo je od moći i krvi. Jednako su okrutni prema neprijateljima („raznih boja“), kao i prema svojim kad *otpadnu*“.¹¹

Unatoč različitim raspravama i promišljanjima o tome da li se država Bosna i Hercegovina treba i može integrirati kao građanska parlamentarna demokracija, pošto su etnonacionalističke elite razorile njenu osnovnu supstancu i dovele u pitanje njen dalji opstanak, posljednjih petnaestak godina protiv BiH se vodi kontinuirani hibridni rat, čiji su protagonisti velike sile koje preko svojih „izvođača rodova“ nastoje ostvariti svoje geopolitičke planove na ovom području. Ovaj rad upravo ima za cilj i da ukaže na neke aspekte hibridnog djelovanja (rata) na prostorima Zapadnog Balkana, a posebno prema

⁹ Šire o ovome vidjeti u Kico, A., Kapetanović, M. (2019). *Bosna i Hercegovina i Zapadni Balkan – aspekti geopolitike i hibridnog rata*, Sarajevo: Atlantska inicijativa, str. 303.

¹⁰ Pogledati u Ćurak, N. (2011.). *Izveštaj iz periferne zemlje – Gramatika geopolitike*, Sarajevo: Fakultet političkih nauka Sarajevo, str. 138.

¹¹ Detaljnije o ovome vidjeti u Kico, A., Kapetanović, M. (2019). *Bosna i Hercegovina i Zapadni Balkan – aspekti geopolitike i hibridnog rata*, Sarajevo: Atlantska inicijativa, str. 6.

Bosni i Hercegovini, koji po mnogo čemu potvrđuju tezu da je krajnji cilj tih aktivnosti da se Bosna i Hercegovina proglasi „nemogućom državom“, te da je njena „perspektiva“ da se podijeli između velikodržavnih projekata Srbije i Hrvatske.

III Hibridno djelovanje prema i u Bosni Hercegovini u funkciji realiziranja ideja i ciljeva biopolitike

Kao što je ranije naznačeno, od Dejtonskog mirovnog sporazuma ne prestaju subverzivne aktivnosti protiv naše države koje u osnovi imaju cilj da se Bosna i Hercegovina razori i da se dijelovi teritorija, stanovništva i svih drugih resursa pripoje velikodržavnim projektima Velike Srbije i Velike Hrvatske. Na sceni je ponovo propagandna matrica s početka 90-tih godina prošlog stoljeća koja je prethodila krvavim sukobima, samo ovaj put u promijenjenim geopolitičkim prilikama. Ovaj rad, pored ostalog ima za cilj da ukaže na „glavne igrače“ hibridnog djelovanja prema i u BiH, njihove metode i sredstva, kako bi se pravovremeno bosanske snage animirale i suprotstavile osvajačkim i zločinačkim ciljevima, istim onim iz vremena agresije na državu Bosnu i Hercegovinu.

Prema uvidima određenog broja političkih i geopolitički stručnjaka iz Bosne i Hercegovine, „čitavi propagandni i drugi sistemi usmjereni su u pravcu da se pokaže da Bosna i Hercegovina ne može opstati kao država“. U vezi s navedenim, ističe se da „politički vrh i režimski mediji u Srbiji (ali i u Hrvatskoj-pr.a.) ovih dana intenziviraju prljavi politički, medijski, psihološki, diplomatski i obavještajni rat protiv države Bosne i Hercegovine. Ne zaboravimo, kreatori i nosioci takve zlonamjerne politike prema našoj državi su najbliži saradnici Slobodana Miloševića i Vojislava Šešelja“. Dakle, vrlo precizno se navode osnovne karakteristike hibridnog (specijalnog) rata koji se vodi protiv Bosne i Hercegovine. A šta je po definiciji hibridno djelovanje (hibridni rat)?. To su prije svega ili iznad svega političke, medijske, psihološke, diplomatske i obavještajne aktivnosti koje jedna država, njena politička elita, obavještajne i/ili paradržavne skupine koje su opet pod kontrolom konkretnog državnog rukovodstva, vode protiv druge međunarodno priznate države, u ovom slučaju Bosne i Hercegovine.¹²

Prema istraživanjima određenog broja autora iz regije, Evrope i svijeta, „hibridni rat (djelovanje) je strategija koja sadrži elemente konvencionalnog, nekonvencionalnog i kibernetskog ratovanja. Stručnjaci za nacionalnu sigurnost

¹² *Ibidem*, str. 10.-11.

u BiH, te zemljama regiona za pojavnost koja je obuhvaćena hibridnim djelovanjem (ratovanjem) uglavnom koriste termin "specijalni rat". Kada se imaju u vidu naznačene i druge teorijske rasprave, te konkretna praktična iskustva u geopolitici i geostrategiji, može se reći *da su hibridni rat i hibridno djelovanje zapravo kontinuirano ili vremenski određeno bombardovanje faktoidima institucija i stanovništva konkretne zemlje ili regije od strane drugih konkretnih zemalja ili saveza, s ciljem da se fabrikovanjem istina podstaknu ili stvore nove predrasude o vlastitoj zemlji, stanovništvu (građanima i narodima), odnosno da se pojačaju i uljepšaju novim, privlačnim pričama, ideologijom i društvenim vrijednostima koje nisu potvrđene i koje je u praksi teško dokazati.*¹³

Posebno zanimljiv pogled na koncept hibridnog djelovanja (hibridnog ratovanja), pogotovo za kontekst BiH i regiona, dala je Sibylle Scheipers analizirajući koncept „indirektnog pristupa“ u historijskoj perspektivi. Ukazala je da hibridno ratovanje kombinira dva tipa „indirektnog pristupa“ ratu, jedan koji inklinira skraćanju rata i drugi koji inklinira produžavanju rata, bilo vojnim ili nevojnim sredstvima. Ovaj pristup je vidljiv i u agresiji Srbije i velikodržavnih snaga na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu početkom 1990tih, gdje se odugovlačilo sa početkom oružanih sukoba sve dok hrvatski i bosanski Srbi nisu bili dovoljno psihološko-propagandno „skuvani“ da se masovno uključe u i saglase sa jednim potpuno iracionalnim i nadasve zločinačkim ratom.¹⁴

Ovo je eklatantan primjer kako režim (Slobodana Miloševića) kroz psihološke i propagandne aktivnosti (hibridne operacije) od građana i naroda stvara „politički, režimski proizvod“, s krajnjim ciljem da načini poslušnog subjekta, što je u konačnici ovaploćenje biopolitike, posebno u zemljama Zapadnog Balkana. Aktuelna politička i sigurnosna kretanja na prostorima Zapadnog Balkana, a posebno u Srbiji, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori ukazuju da režim predsjednika Srbije preduzima intenzivne hibridne operacije (prije svega propagandne i psihološke) kako bi se građani Srbije i entiteta Republika srpska, te srpski narod s obje strane Drine „skuhao“ za „gotovu stvar“, a to je secesija bosanskohercegovačkog entiteta Republika srpska i njeno pripajanje Srbiji. Procjenjuje se da režimi iz Srbije i entiteta Republika srpska još uvijek nisu u dovoljnoj mjeri „skuhali“ građane i srpski narod, mada je veoma indikativno da su nedavno skupštine Srbije i bh entiteta Republika srpska

¹³ O ovome vidjeti u Kico, A., Kapetanović, M. (2019). *Bosna i Hercegovina i Zapadni Balkan – aspekti geopolitike i hibridnog rata*, Sarajevo: Atlantska inicijativa, str. 84.

¹⁴ *Ibidem*, str. 69.

usvojile Deklaraciju svesrpskog sabora iz juna ove godine koja je, suštinski u funkciji tzv. Srpskog sveta.

U funkciji realizacije ciljeva biooplitike u Bosni i Hercegovini, mete hibridnog djelovanja (rata) u Bosni i Hercegovini su gotovo sve forme i vidovi društvenog života, ustavni poredak, insitucije političkog, ekonomskog, pravosudnog i sigurnosnog sistema, kao i institucije vjerskog, nacionalnog, jezičkog, obrazovnog i ostalih vidova kulturnog identiteta građana i naroda Bosne i Hercegovine.

Pitanje identiteta u Bosni i Hercegovini postalo je posebno važno nakon Dejtonskog sporazuma, budući da su segmenti kulturnog identiteta (vjera, nacija, jezik, spomenici duhovne i materijalne kulture i dr.) postali gotovo prioritetne mete hibridnog djelovanja (rata) protiv Bosne i Hercegovine. Kroz različite forme (najčešće kroz medijske operacije) hibridnog djelovanja (rata), sa različitih nivoa i iz različitih institucija kontinuirano se osporava sve što potvrđuje ili afirmira bosanskohercegovački identitet, napose državu, građane i demos (politički narod).

Naravno za osporavanje jednog integrativnog i inkluzivnog identiteta potrebno je konstruisati i nametati ekskluzivističke pa i iredentističke identitete koji dezintegrišu politički i društveni prostor. Bosanskohercegovački ili bosanski identitet za svoje definirajuće elemente nema partikularne religijske ili etno-vjerske ili etno-nacionalne (samo)identifikacije, simbole i narative, već isključivo objektivne zemaljske (geografske), građanske (demos) i državno-civilne (subjekti državljanstva) elemente. To ne znači da ovakav bosanskohercegovački identitet ne može obuhvatiti i etno-vjerske, religijske i lokalne partikularizme i identitete, naprotiv, on to može raditi vrlo učinkovito dok se zahtjevi etno-vjerskog partikularizma ne postanu ekskluzivistički, segregacijski i diskriminatorni. (Pan)srpski etno-vjerski nacionalizam i iredentizam je posredstvom svoje intelektualne, religijske i političke elite upravo ispostavio ovakve zahtjeve ne samo u BiH, već i u Hrvatskoj, a prije njih i u Crnoj Gori, Vojvodini i na Kosovu, te je otišao i korak dalje postajući potpuno anti-zemaljski i anti-državni i na kraju osvajački i istrebljivački raspoložen prema „drugima“.

Istraživanja određenog broja autora u Bosni i Hercegovini, pokazuju da u oblasti obrazovanja, ne postoji bosanskohercegovački identitet u obrazovnom sistemu, posebno u bosanskohercegovačkom entitetu koji se zove Republika srpska, a može se slobodno reći da u obrazovnom sistemu ovog entiteta ni kulturno-historijski identitet države Bosne i Hercegovine nije zastupljen na odgovarajući način. Štaviše, bosanskohercegovački identitet u obrazovnom

sistemu entiteta Republika srpska kontinuirano se negira i nipodaštava, a međunarodna zajednica na to ostaje uglavnom nijema.¹⁵

Aktualne rasprave o bosanskom jeziku, a posebno njegovo negiranje kao ukupnog identiteta Bosne i Hercegovine, pored ostalog, pokazuju da je hibridno djelovanje protiv Bosne i Hercegovine i u ovoj oblasti poprimilo gotovo dramatične razmjere. Jer, analiza rasprava, ukazuje da je „negiranje bosanskog jezika u RS jasan politički projekat, baš kao što su potpuno bjelodani i njegovi konačni ciljevi, a poznata su i povijesna uporišta ovakvih nastojanja, koja sežu sve do 19. st. i nacional-romantičarske ideje po kojoj su svi štokavci zapravo Srbi, a njihov jezik srpski, kako je to pisao i Vuk S. Karadžić u članku *Srbi svi i svuda* još 1836. godine. Pritom, iako se o tome u medijima i javnosti uglavnom slabo govori, uz bosanski jezik, pa čak i više od samog bosanskog jezika, u RS sve vrijeme negira se i bošnjačka književnost, koja se svodi doslovno na ništa, na nulu, ili se njezini pisci i pojave uvrstavaju u isključive okvire historije srpske književnosti. Isti je slučaj i onda kad je riječ o historiji i kulturnoj historiji, čak je i geografija u RS "drugačija", a sve je to, zapravo, dio cjelovitog negiranja Bošnjaka kao naroda, ali i same Bosne, odnosno nastojanje da se, tragom višestoljetnih ideologema i novih političkih projekata, RS prikaže i utemelji kao isključivo srpska, a zapravo kao jedna od "srpskih zemalja", kako to uostalom nerijetko i jasno možemo čuti iz RS".¹⁶

Kao segment vjerskog identiteta Bosne i Hercegovine, osobito katolika, odnosno Hrvata u našoj zemlji, franjevci *Bosne Srebrene* su već više od jednog stoljeća bosanskohercegovački društveni entitet koji se osporava i negira, i koji su, savremenim jezikom kazano, meta hibridnog djelovanja, ponajčešće određenih krugova Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini i R Hrvatskoj, te ekstremnih nacionalista iz političkih, akademskih i kulturnih organizacija i udruženja, ponajprije i ponajviše iz reda hrvatskog naroda. Zalažući se za bosanskohercegovački identitet, franjevci *Bosne Srebrene* kontinuirano su na udaru pojedinih katoličkih svećenika koji nastoje da ih difimiraju, te da ih uvuku u nacionalističko i isključivo polje etnonacionaliteta i unisonog „katoličkog“ pogleda i prakse u Bosni i Hercegovini.¹⁷

¹⁵ Šire o ovome vidjeti u Musli, E. (2012.). „Pozicija bošnjačko-etničkog i bih nacionalnog identiteta u obrazovnom sistemu bh entiteta RS“. Tekst je objavljen na portalu <http://preporodbn.com/> Pristup 12. 09. 2024. godine.

¹⁶ Šire o ovome vidjeti u Kodrić, S. (2017.). „Uz bosanski jezik u manjem entitetu još više se negira bošnjačka književnost“. Intervju sa Sanjinom Kodrićem koji je objavljen 19. 02. 2016. godine u *Islamskim informativnim novinama Preporod*, a koji je prenešen na portalu <https://www.preporod.com/> Pristup 12. 09. 2024. godine.

¹⁷ Detaljnije o ovome vidjeti u Šarčević, I. (2017.). „Piromani laži, potvora i obmana“. objavljeno na portalu <http://www.prometej.ba/> Pristup 10. 09. 2024. godine.

Pravosuđe u Bosni i Hercegovini trenutno proživljava najveću i najdublju krizu u svojoj poslijeratnoj povijesti. Međutim, ta kriza počela je mnogo ranije, odnosno onda kada su počeli pristizati zahtjevi iz entiteta Republika srpska za ukidanjem Suda i Tužilaštva BiH, navodno zbog obustavljanja istrage protiv većeg broja osumnjičenih u slučaju Dobrovoljačka, i optužbi da se sudi samo licima srpske nacionalnosti, kako u Hagu, tako i pred domaćim sudovima, što je predstavljalo početak političkih pritisaka na Sud i Tužilaštvo BiH i manipuliranje narodom.

Napadajući rad Suda i Tužilaštva BiH pojedini političari, a prije svih predsjednik entiteta Republika srpska, pokušavali su skrenuti pažnju javnosti sa sumnje u njihovu umiješanost u nezakonite i koruptivne radnje, skrivajući tako sve otvoreniju sumnju javnosti u njihovu vlastitu odgovornost. Prigovori koji su dolazili iz entiteta Republika srpska uglavnom su se odosili na nadležnost Suda BiH i Tužilaštva BiH i samo njihovo postojanje, jer po njihovom tumačenju, pravosuđe prema Dejtonskom sporazumu spada u izvornu nadležnost entiteta.¹⁸

Zarad vlastitih, u suštini partikularnih interesa, pojedini predstavnici aktuelne vlasti u Bosni i Hercegovini, svjesno ili nesvjesno nastoje realizirati pojedine ciljeve i aspekte biopolitike u našoj državi. Tako Vahidin Preljević u svojim istraživanjima i komentarima ističe: „Trojkaši (izabrani predstavnici partija kao što su SDP BiH, Naša stranka i Narod i pravda - pr.aut) očito sistematično grade narativ o islamističkoj opasnosti da bi sebe predstavili kao branu toj navodnoj prijetnji. Na neki način, oni sebe počinu inscenirati kao stražare na predziđu kršćanstva preuzimajući taj stijeg od samoproglašenih etnoseparatističkih križara. Iako i sami baštine koncept odbrane Bosne i Hercegovine 1992.-1995., oni sada, ironično preuzimaju propagandističke obrasce Karadžića, Bobana i Tuđmana, a kasnije Dodika i Čovića, za koje je građanska demokratija jednako islamska država, plašeći Zapadnjake, koje žele pridobiti, nekim islamizmom“.¹⁹

U vezi s navedenim, Preljević zaključuje da „podtekst ove propagande stoga ne cilja prvenstveno na tu stranku, nego na puku činjenicu demografske muslimanske većine kao biopolitičke prijetnje. Možda je ta biopolitička fantazma ‘muslimanske većine’, koja u tom horizontu svijesti automatski

¹⁸ O ovome vidjeti u Kico, A., Kapetanović, M. (2019). *Bosna i Hercegovina i Zapadni Balkan – aspekti geopolitike i hibridnog rata*, Sarajevo: Atlantska inicijativa, str. 112.

¹⁹ Detaljnije o ovome vidjeti u Preljević, V. (2024). „Kazati da SDA želi islamsku državu isto je kao tvrditi da SDP želi uspostaviti komunističku diktaturu“, objavljeno na portalu istraga.ba/vahidin-preljevic-kazati-da-sda-zeli-islamsku-drzavu-isto-je-kao-tvrđiti-da-sdp-zeli-uspostaviti-komunisticku-diktaturu/ (pristup 15.09.2024.)

znači ‘islamsku državu’, mentalna pozadina podrške Trojke Schmidtovim intervencijama i popustljivosti prema HDZ-u. Tu mentalnu predispoziciju Theodor Lessing je zvao samomržnjom“.²⁰

Prema istraživanjima određenog broja geopolitičkih i sigurnosnih stručnjaka iz BiH, regije, Evrope i svijeta ključni protagonisti koji planiraju i vode hibridni rat protiv zemalja Zapadnog Balkana i Bosne i Hercegovine su aktuelni režimi iz Ruske Federacije i Republike Srbije. Ruska Federacija, od dolaska Vladimira Putina na vlast, kontinuirano i efikasno planira i realizira različite oblike hibridnog rata. Pored ostalih, mete hibridnog rata Ruske Federacije su Baltičke zemlje, kao i zemlje Zapadnog Balkana, pri čemu su Srbija, Bosne i Hercegovina, Makedonija, Kosovo i Crna Gora ključne mete na prostoru jugoistoka Evrope.²¹

U vezi s navedenim, treba naglasiti da su ključni protagonisti provedbe ciljeva biopolitike u BiH, a u konačnici hibridnih operacija protiv BiH, zapravo njeni susjedi (Srbija i Hrvatska) oličeni u ranijim i aktuelnim političkim vodstvima ovih zemalja. Srbija i Hrvatska su devedesetih godina izvršile agresiju na BiH, što je potvrđeno presudama međunarodnih sudova (Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju, Međunarodni sud pravde u Hagu). Iako tada nisu ostvarili svoje osvajачke planove, politička rukovodstva ovih zemalja nikada nisu odustala od ideje podjele ove zemlje kako su to planirali Milošević i Tuđman. Posljednjih nekoliko godina, ohrabreni jačanjem desničarskih politika, nastalih na antiimigrantskoj i antiislamskoj platformi, politička rukovodstva susjednih zemalja intenziviraju svoje antibosanske aktivnosti kroz plasiranje lažnih informacija, odnosno dovodeći BiH u vezu sa međunarodnim terorizmom i usporavajući sve političke i ekonomske procese, ne bi li na taj način destabilizirali njenu dejtonsku strukturu.²²

Snažna podrška od Rusije i Srbije i nečinjenje ništa od strane EU da se destabilizirajuća i secesionistička politika na Balkanu zaustavi, ponajviše od predsjednika entiteta Republika srpska, navela je Dragana Čovića aktuelnog lidera HDZ BiH da mu se pridruži uz odobravanje i HDZ Republike Hrvatske. Njih dvojica, forsirajući nacionalističke i secesionističke politike, a ohrabreni inertnošću međunarodne zajednice, nastoje „iskoristiti“ povoljan trenutak za ostvarivanje davno zacrtanih ciljeva, koje je prekinuo Dejtonski sporazum. Sve njihove aktivnosti koje se usklađuju čestim sastancima i dogovorima, vode ka tom cilju.

²⁰ *Ibidem*

²¹ O ovome vidjeti u Kico, A., Kapetanović, M. (2019). *Bosna i Hercegovina i Zapadni Balkan – aspekti geopolitike i hibridnog rata*, Sarajevo: Atlantska inicijativa, str. 110.

²² *Ibidem*, str. 153.

U funkciji realizacije političkih i geopolitičkih ciljeva biopolitike Putinov režim daje otvorenu podršku secesionističkim planovima za Republiku srpsku, koji bi mogli dovesti do podjele BiH. Ovaj plan, uz aktivnu podršku predsjednika entiteta Republika srpska i prešutnu podršku predsjednika Republike Srbije, predstavlja ozbiljnu prijetnju teritorijalnom integritetu BiH. Odvajanje entiteta Republike srpske i njezino potencijalno pripajanje Srbiji destabiliziralo bi cijeli Balkan, stvarajući novo žarište sukoba koje dodatno odvraća pozornost Zapada od Ukrajine. Moskva koristi predsjednika entiteta Republika srpska, predsjednika Srbije i „druge proruske snage u regiji kako bi otvorila novu frontu zapadnim silama. Ovaj potez Moskve nije samo taktika za skretanje pozornosti već i način da se produži sukob u Ukrajini, uz smanjenje pritiska na rusku vojsku i ekonomiju. Dok je Zapad fokusiran na krize u BiH, Kosovu i Crnoj Gori, Rusija koristi ovu situaciju da uz manje prepreka intenzivira svoje aktivnosti u Ukrajini“.²³

IV Zaključna razmatranja

Kako bi se Bosna i Hercegovina i njene institucije političkog, pravnog, ekonomskog i sigurnosnog sistema mogle suprotstaviti ciljevima biopolitike, a u njenoj funkciji i oblicima hibridnog djelovanja potrebno je da su ključni subjekti svjesni da se nalaze pod udarom informacijskih-medijskih operacija, te da su ih u stanju prepoznati i organizirati odbranu. Na taj način Bosna i Hercegovina kao država može blagovremno i adekvatno uzvratiti protumjerama prema svima onima koji planiraju ili vode hibridne operacije (susjedne i druge zemlje, pojedinci i grupe iz najrazličitijih oblasti društvene zbilje, nevladine organizacije i udruženja građana, političke stranke i dr.). Ukoliko ključni subjekti političkog i sistema sigurnosti nisu u stanju prepoznati elemente hibridnog djelovanja (rata), onda naša zemlja dolazi ili već jeste u situaciji donositi odluke koje dugoročno ne idu u prilog naših državnih i nacionalnih interesa.

Kada se imaju u vidu prezentirani rezultati istraživanja političke filozofije u Bosni Hercegovini, postavlja se jasno pitanje da li politički subjekti, kao i subjekti sistema nacionalne sigurnosti u Bosni i Hercegovini mogu ostvariti i zaštititi cilj prema kojem bi Bosna i Hercegovina trebala postati moderna država parlamentarne građanske demokracije. Jer, uočljivo je da Bosna i Hercegovina, još uvijek nije moderna država, budući da je Dejtonskim sporazumom ona, nažalost postavljena kao etnokracija, u okviru koje

²³ Detaljnije o ovome vidjeti u Hadrović, A. (2024). „Destabilizacija Balkana je strateški interes Putinove Rusije“, objavljeno na portalu <https://radiosarajevo.ba/metromahala/> (pristup 19.09.2024).

suverenitet i moć imaju etnosi, a ne građani. To je ključni problem i izazov za sve subjekte političkog i sigurnosnog sistema Bosne i Hercegovine. U vezi s navedenim, recentna istraživanja su pokazala da politički subjekti u Bosni Hercegovini još uvijek premalo i presporo rade na uspostavi i održanju Bosne i Hercegovine kao parlamentarne građanske demokracije.

U dosadašnjim aktivnostima političkih partija/subjekata, najčešće su prioritetni bili partijski interesi koji su partikularni i kao takvi nisu bili djelotvorni i strateški za očuvanje državnosti BiH, naprotiv. Promjena te prakse nužna je da bi opstala BiH a time i političke partije koje najčešće definiraju svoje interese od jednog do drugog izbornog ciklusa, što vodi slabljenju države. Bosanstvo u značenju pripadnosti državi nužno je njegovati kao izuzetnu, primarnu vrijednost, funkcionalnu upravo i očuvanju državnosti; potrebno je promovirati ga u domenu pravnog utemeljenja, politike, kulture i dr. Etnička pripadnost bilo kojeg naroda u BiH time se ne osporava kao važan dio identiteta: ta dva identiteta su jednostavno komplementarni a nisu uzajamno isključivi. Otpor bosanstvu je podrška etničkoj fragmentaciji društva u BiH, zatim antagoniziranju etničkih skupina i konačno – etnoteritorijalizaciji i disoluciji države po tome načelu.²⁴

Zalaganje za ideju i praksu parlamentarne građanske demokracije, te bosanstva (demosa -političkog naroda) je fundamentalan imperativ za opstanak i razvoj Bosne i Hercegovine. Jer, u složenim političkim zajednicama, prilikom prelaska na demokraciju, ne smije se pristupiti ostvarivanju niti jednog kolektivnog prava prije nego što se osigura trajna, djelotvorna i neopoziva zaštita individualnih prava“.

Ovakva promišljanja su na tragu ideja i stavova koje je Geert Mak prezentirao u svojoj knjizi *U Evropi – Putovanje dvadesetim vijekom* kada navodi da „nacisti nisu doživljavali Evropu u pojmovima država nego naroda“, i zato su Evropu nastojali nanovo organizirati na toj osnovi. „Zakonski priznate granice, internacionalni dogovori o manjinama, ravnopravnost država, Liga naroda, sve to njima ništa nije značilo: država i narod ponovo su se trebali poklapati. Dok se, naprimjer, francuski, engleski, belgijski, nizozemski i skandinavski pojam države temeljio na volji svih stanovnika, njemački pojam države temeljio se na krvi, porijeklu, rasi... Njemačke manjine u Poljskoj, Čehoslovačkoj, Ukrajini i drugdje bili su „rasni srodnici“ Rajha koje su pripadnici njemačke nacionalne zajednice po svaku cijenu trebali

²⁴ O ovome vidjeti u Duraković, E. (2024.). „O bosanstvu ili nasilju nad povijesnim i naučnim činjenicama“, objavljeno na portalu <https://radiosarajevo.ba/metromahala/ja-muslim/akademik-esad-durakovic-o-bosanstvu-ili-nasilju-nad-povijesnim-i-naucnim-cinjenicama/530769> (pristup 15.09.2024.)

„osloboditi“.²⁵ Ovdje se na jasan način pokazuje da Logos etničkog prostora pripada biopolitici (biološkom imperijalizmu), koji je u dvadesetom stoljeću u Evropi završavao sa nacizmom. I zato se s pravom može reći da isključivi Logos etničkog prostora u Bosni i Hercegovini, pored toga što pripada biopolitici (biološkom imperijalizmu), nužno treba napustiti i recentno zastupati i Logos vremena kojem pripada politički kompromis i budućnost.

Kako bi se suprotstavili protuustavnim aktivnostima režima iz entiteta Republika srpska i drugih koje su u suštini separatističke i protivne Dejtonskom sporazumu, neophodno je da sve institucije i agencije, odnosno bosanskohercegovački politički vrh ima odlučan narativ da se na prostoru BiH ne vodi sukob između "Srba i Bošnjaka", odnosno između dva entiteta, već da se radi o sukobu proNato i antiNato snaga. U sklopu ukupnog informisanja mediji, pogotovo javni i agencijski, te medijski izvori (javne institucije, portparoli, PR službe i sl) trebaju promijeniti ustaljene, kontraproduktivne, štetne ili neučinkovite i usvojiti nove termine, sintagme i jezičke konstrukcije čijom dosljednom i beskompromisnom upotrebom će ovladati jezikom i vlastitim ideološkim narativom prilikom izvještavanja, informisanja ili *opinion making* pisanja. Promjena i usvajanje novog jezika mora da ide u pravcu kreiranja povoljnog javnog i političkog diskursa afirmativnog za državu i društvo BiH a negativan za režim u entitetu Republika srpska i pansrpski nacionalizam. Na taj način otpočeo bi proces razbijanja etničkih podjela. Za proNato priču se mogu pridobiti mnogi stanovnici i u entitetu Republika srpska kao i akademska javnost, privrednici i mnoge javne ličnosti koje se percipira kao Srbe.

„Zbog svega navedenog, može se reći da je perspektiva Bosne i Hercegovine, da preko Evropske Unije postane saveznik Americi, a ne protivnik ili rival. Na taj način država Bosna i Hercegovina bit će u prilici da se efikasno suprotstavlja svim oblicima i vrstama hibridnog djelovanja (rata) koji, ponajprije dolazi iz Rusije, a čiji se eksponenti nalaze u zemljama regije, pa i u samoj Bosni i Hercegovini. Samo kroz savezništvo sa Sjedinjenim Američkim Državama, moguće je da Bosna i Hercegovine bude dio naprednog svijeta, napose Evropske Unije kao humane obećavajuće integracije, koja će zaustaviti prodor bilo kojih oblika azijskih i drugih despotija.“²⁶

²⁵ Geert, M. (2012.). *U Evropi – Putovanje dvadesetim vijekom*, Sarajevo: Buybook, str. 239.

²⁶ Kico, A. (2019). Hibridni rat (djelovanje) prema Bosni i Hercegovini. U: Stojanović, V., Vejnović, D., Dizdarević, S., Dakić, S. ur. *Bosna i Hercegovina u izazovima različitosti: zbornik radova*. Mostar: Visoka škola UNION u Mostaru, Udruženje Sport za sve, Banja Luka, Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, Banja Luka, str. 106.

Literatura

1. Duraković, E. (2024.). „O bosanstvu ili nasilju nad povijesnim i naučnim činjenicama“, objavljeno na portalu <https://radiosarajevo.ba/metromahala/>
2. Ćurak, N. (2011.). *Izveštaj iz periferne zemlje – Gramatika geopolitike*, Sarajevo: Fakultet političkih nauka Sarajevo
3. Geert, M. (2012.). *U Evropi – Putovanje dvadesetim vijekom*, Sarajevo: Buybook
4. Hadrović, A. (2024.). „Destabilizacija Balkana je strateški interes Putinove Rusije“, objavljeno na portalu <https://radiosarajevo.ba/metromahala/>
5. Isanović, A. (2022.). „Nekoliko riječi o biopolitici“, objavljeno na portalu <http://www.prometej.ba/clanak/drustvo-i-znanost/nekoliko-riječi-o-biopolitici-5296>
6. Kico, A. (2019). *Hibridni rat (djelovanje) prema Bosni i Hercegovini*. U: Stojanović, V., Vejnović, D., Dizdarević, S., Dakić, S. ur. *Bosna i Hercegovina u izazovima različitosti: zbornik radova*. Mostar: Visoka škola UNION u Mostaru, Udruženje Sport za sve, Banja Luka, Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, Banja Luka, str. 89-106.
7. Kico, A., Kapetanović, M. (2019). *Bosna i Hercegovina i Zapadni Balkan – aspekti geopolitike i hibridnog rata*, Sarajevo: Atlantska inicijativa
8. Kodrić, S. (2017.). „Uz bosanski jezik u manjem entitetu još više se negira bošnjačka književnost“, objavljen na portalu <https://www.preporod.com/>
9. Krivak, M. 2008, „Michel Foucault: Rođenje biopolitike“, Zagreb, *Filozofska istraživanja*, broj. 28., objavljen na portalu <https://hrcak.srce.hr/27863>
10. Lavić, S., (2024). „Takozvani 'konstitutivni' i 'legitimni' protiv Kovačevića i 'fabriciranih presuda'!“, objavljeno na portalu <https://nap.ba/qpost/372087>
11. Musli, E. (2012.). „Pozicija bošnjačko-etničkog i bih nacionalnog identiteta u obrazovnom sistemu bh entiteta RS“. Tekst je objavljen na portalu <http://preporodbn.com/>
12. Preljević, V. (2024). „Kazati da SDA želi islamsku državu isto je kao tvrditi da SDP želi uspostaviti komunističku diktaturu“, objavljeno na portalu istraga.ba/
13. Šarčević, I. (2017.). „Piromani laži, potvora i obmana“. objavljeno na portalu <http://www.prometej.ba/>

Prof. dr. Sarina Bakić

Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo

Fakultet političkih nauka / Faculty of Political Sciences

sarina.bakic@fpn.unsa.ba

UDK / UDC 342.724:37(497.6)

Prethodno priopćenje / Preliminary Notes

Primljeno / Received: 15. 11. 2024.

Prihvaćeno / Accepted: 13. 03. 2025.

SEGREGACIJA PUTEM OBRAZOVANJA: JEDAN OD KLJUČNIH ELEMENATA BIOPOLITIČKOG DISKURSA U BOSNI I HERCEGOVINI

SEGREGATION VIA EDUCATION – A KEY FEATURE OF BIOPOLITICAL DISCOURSE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Sažetak

Kada govorimo o biopolitičkom diskursu u Bosni i Hercegovini, autorica ovog rada prvenstveno misli na načine na koje političke elite i državne institucije kontrolišu, regulišu i upravljaju građankama i građanima Bosne i Hercegovine s aspekta identiteta, etniciteta, nacije i tijela. U radu se neće moći zaobići teorijski koncepti Foucaulta i Agambena, o moći koju državni aparati imaju nad životom i smrću pojedinaca i grupa, a u kontekstu Bosne i Hercegovine ovaj koncept dobija specifične dimenzije s obzirom na složeni kulturni, etnički, politički i društveni ambijent. Agambenov koncept 'golog života' je za autoricu i ovaj rad posebno relevantan, gdje su pitanja suverenosti i upravljanja populacijom centralni za razumijevanje savremene društvene i političke situacije. Jedan od ključnih elemenata biopolitičkog diskursa u Bosni i Hercegovini jeste segregacija putem obrazovanja. Putem segregacijskih školskih sistema, državne, etničke i kantonalne strukture i tzv. političke elite upravljaju tijelima djece i mladih ljudi kroz biopolitičku logiku. Već dugo vremena postoji fenomen poznat kao „dvije škole pod jednim krovom“, gdje djeca različitih etničkih grupa pohađaju nastavu u istim zgradama, ali u odvojenim učionicama i prema različitim kurikulumima, što održava etničke podjele i kontroliše socijalne interakcije. Iako učenici koriste istu školsku zgradu, nastava je vremenski ili prostorno organizovana tako da se djeca rijetko susreću. Na taj način se smanjuju mogućnosti za spontanu socijalizaciju između različitih etničkih grupa, što otežava stvaranje zajedničkih identiteta. Nadalje, učenici iz različitih etničkih grupa uče različite verzije historije, kulture i jezika, što dodatno učvršćuje etničke razlike i promovise identitetsku politiku. Ovi različiti kurikulumi često predstavljaju prošlost kroz etnički partikularne perspektive, što može pojačati narrative o podjelama i

konfliktima te ojačavaju ideju da je etnički identitet primarni aspekt socijalnog postojanja. Različiti kurikulumi oblikuju mlade generacije u skladu s nacionalističkim ideologijama, što ima za cilj održavanje kolektivnih identiteta koji su politički korisni za lokalne elite. Ovaj proces predstavlja klasičan primjer biopolitičkog diskursa, gdje se obrazovanje koristi za oblikovanje populacije prema političkim interesima. Ovim se etnički identitet stavlja u fokus svakodnevnog života učenika i učvršćuje kao dominantna osnova socijalne interakcije, čime se ograničava mogućnost formiranja multietničkog, građanskog identiteta. Model obrazovanja o kojem je riječ predstavlja dio šireg biopolitičkog diskursa koji se odnosi na kontrolu nad populacijom kroz upravljanje etničkim razlikama. Učenici su od najranije dobi uslovljeni da prepoznaju i prihvate etničke podjele kao dio društvene realnosti. To je način kontrole socijalnih interakcija, budući da djeca odrastaju u okruženju koje ne potiče integraciju niti međusobnu saradnju. Dugoročno, ovakav sistem obrazovanja doprinosi stvaranju paralelnih društava unutar istog teritorija, gdje članovi različitih etničkih grupa nemaju zajedničke tačke socijalizacije ili komunikacije, što otežava proces pomirenja i izgradnje društvene kohezije. Autorica ovog rada će potvrditi tezu da obrazovanje u Bosni i Hercegovini nije samo neutralni prostor učenja, već i teren na kojem se vodi biopolitička borba za kontrolu nad načinom na koji se djeca i mladi ljudi oblikuju, kako se društvo strukturira, i kako se prošlost i budućnost redefiniiraju i razumijevaju.

Ključne riječi: *biopolitički diskurs, Bosna i Hercegovina, kontrola, regulacija, upravljanje, 'dvije škole pod jednim krovom', obrazovanje, segregacija, etničke podjele.*

Summary

When discussing the biopolitical discourse in Bosnia and Herzegovina, the author of this paper primarily refers to how political elites and state institutions control, regulate and govern the citizens of Bosnia and Herzegovina from the perspectives of identity, ethnicity, nation, and body. The theoretical concepts of Foucault and Agamben, concerning the power that state apparatuses hold over the life and death of individuals and groups, are unavoidable in this work. In the context of Bosnia and Herzegovina, these concepts gain specific dimensions due to the complex cultural, ethnic, political, and social environment. Agamben's concept of "bare life" is particularly relevant for the author, as sovereignty and population governance are central to understanding the social and political situation in Bosnia and Herzegovina. One of the key elements of biopolitical discourse in Bosnia and Herzegovina is segregation through education. Through segregated school systems, state, ethnic, and cantonal structures, as well as so-called political elites, govern the bodies of children and young people through a biopolitical logic. A long-standing phenomenon known as "two schools under one roof" exists, where children of different ethnic groups attend classes in the same buildings but in separate classrooms and under different curricula, maintaining ethnic divisions and controlling social interactions. Although students use the same school building, the classes are organised in such a way, spatially or temporally, that the children rarely meet. This reduces opportunities for spontaneous socialization between different

ethnic groups, making it harder to form shared identities. Moreover, students from different ethnic groups learn different versions of history, culture, and language, further reinforcing ethnic differences and promoting identity politics. These distinct curricula often present the past through ethnically particular perspectives, which may strengthen narratives of division and conflict, while reinforcing the idea that ethnic identity is the primary aspect of social existence. The curricula shape younger generations according to nationalist ideologies, aiming to maintain collective identities that are politically advantageous for local elites. This process is a classic example of biopolitical discourse, where education is used to shape the population according to political interests. As a result, ethnic identity is placed at the centre of pupils' everyday lives. It is reinforced as the dominant basis for social interaction, limiting the possibility of forming a multi-ethnic, civic identity. This education model is part of a broader biopolitical discourse related to controlling the population through managing ethnic differences. From an early age, pupils are conditioned to recognise and accept ethnic divisions as part of social reality. It is a method of controlling social interactions, as children grow up in an environment that does not encourage integration or mutual cooperation. In the long term, this education system contributes to the creation of parallel societies within the same territory, where members of different ethnic groups have no common points of socialization or communication, making reconciliation and the building of social cohesion more difficult. The author will confirm the thesis that education in Bosnia and Herzegovina is not just a neutral space for learning but also a battlefield for biopolitical control over how children and young people are shaped, how society is structured, and how the past and future are redefined and understood.

Keywords: *biopolitical discourse, Bosnia and Herzegovina, control, regulation, governance, "two schools under one roof", education, segregation, ethnic divisions.*

Uvodna razmatranja

Promišljati o biopolitičkom diskursu u Bosni i Hercegovini, a kada je u pitanju sociološko polje naučnih i istraživačkih djelovanja, prvenstveno se odnosi na načine na koje političke elite i državne institucije kontrolišu, regulišu i upravljaju građankama i građanima Bosne i Hercegovine s aspekta identiteta, etniciteta, nacije i tijela.

U tom smislu, ne mogu se izbjeći teorijski koncepti Foucaulta i Agambena, o moći koju državni aparati imaju nad životom i smrću pojedinaca i grupa, a u kontekstu Bosne i Hercegovine ovi koncepti dobijaju specifične dimenzije s obzirom na složeni kulturni, etnički, politički i društveni ambijent.

Jedan od ključnih elemenata biopolitičkog diskursa u Bosni i Hercegovini jeste segregacija putem obrazovanja. Putem segregacijskih školskih sistema, državne, etničke i kantonalne strukture i tzv. političke elite upravljaju tijelima

djece i mladih ljudi kroz biopolitičku logiku. Već dugo vremena u našoj državi Bosni i Hercegovini postoji sada jedinstven fenomen poznat kao „dvije škole pod jednim krovom“, gdje djeca različitih etničkih grupa pohađaju nastavu u istim zgradama, ali u odvojenim učionicama i prema različitim kurikulumima, što održava etničke podjele i kontroliše socijalne interakcije. Nadalje, različiti kurikulumi oblikuju mlade generacije u skladu s nacionalističkim ideologijama, što ima za cilj održavanje kolektivnih identiteta koji su politički korisni za lokalne elite. Ovaj proces predstavlja klasičan primjer biopolitičkog diskursa, gdje se obrazovanje koristi za oblikovanje populacije prema političkim interesima.

Cilj ovog rada je predložiti konkretne aspekte ozbiljnih političkih pritisaka konceptualiziranih na etničkim i vjerskim identitetima koji okružuju obrazovanje u društvu Bosne i Hercegovine. Prvo, na lokalnom nivou, riječ je o političkim zahtjevima i uslovima unutar obrazovanja. Na primjer, političke elite su zadužene za izbor direktora škola i cjelokupnog školskog osoblja. S druge strane, na nacionalnom nivou, riječ je o teretu koji potiče u obliku očekivanja međunarodne zajednice da ovaj fenomen ne treba biti ukinut čak i ako jača samo etničko-nacionalne identitete, a što znači isključenje, izolaciju i indoktrinaciju djece, učenika u ime etničkih jezika i isključive 'vjerske čistoće'. Neki od ovih pitanja bili su *lightmotive* za ovaj rad u oblasti istraživanja odnosa između biopolitike i obrazovanja u Bosni i Hercegovini. Koristeći kao primjer fenomen „dvije škole pod jednim krovom“ u Bosni i Hercegovini, jasno je da su neke od političkih intervencija, kako lokalnih tako i međunarodnih, očigledno biopolitičke, kao što je kontrola škola i obrazovnog sistema u Bosni i Hercegovini.

Fenomen "dvije škole pod jednim krovom" u Bosni i Hercegovini može se promišljati u kontekstu teorija Michela Foucaulta i Giorgia Agambena, kroz prizmu biopolitike i suverenosti, jer se radi o političkom i društvenom fenomenu koji direktno upravlja identitetskim grupama na nivou obrazovanja, tj. mladih generacija, čime negativno utiče na budućnost bosanskohercegovačkog društva.

'Upravljanje životima' putem obrazovnog sistema u Bosni i Hercegovini

Uloga obrazovanja u širem kontekstu razvoja društva prikazuje nivo općeg razvoja. Jedno društvo govori o sebi kroz odnos prema obrazovanju, kroz odnos prema opipljivim vrijednostima koje se prepliću u svim aspektima života. Zbog toga autorica izražava ozbiljnu zabrinutost zbog teških posljedica koje će ovakvi uslovi ostaviti na bosanskohercegovačko društvo i kakve ljude trenutno polarizirani, biopolitički obrazovni sistem stvara i kakve će tek stvoriti.

Iako se Giorgio Agamben nije specifično bavio promišljanjem obrazovanja, u ovom radu je moguće neke od njegovih teorijskih uporišta primijeniti na analizu obrazovnog sistema kao političkog prostora. Agambenov koncept 'golog života' je u tom smislu posebno relevantan u kontekstu Bosne i Hercegovine, gdje su pitanje suverenosti i upravljanja populacijom centralni za razumijevanje društvene i političke situacije danas. Giorgio Agamben koristi ovaj pojam kako bi ukazao na oblik postojanja lišenog političkog i pravnog značaja, reduciranog na samu biološku egzistenciju (Agamben, 2006). Nadalje, Agamben se oslanja na teorijska promišljanja Carla Schmitta i njegovu definiciju suverenosti kao moći da se proglasi izuzetak od pravila, odnosno 'da suveren može suspendovati zakon' (Agamben, 2006:151). Suveren, po Agambenu, ima moć da odlučuje koji život ima politički značaj i dostojanstvo, a koji se može svesti na "goli život", koji je isključen iz pravne i političke zaštite. Ovaj proces Agamben identifikuje kroz koncept "stanja izuzetka" (*state of exception*), u kojem su adekvatni zakoni suspendovani, a život postaje izložen različitim oblicima nasilja bez pravne zaštite (Whyte, 2014:12). Njegovo stajalište o 'stanju izuzetka' podrazumijeva situacije u kojima suverena moć krši elementarna ljudska prava i zakone kako bi upravljala građanima i građankama (Ibid).

Tako da kada je obrazovanje u pitanju, možemo vidjeti kako politika suspenduje ili prilagođava norme obrazovanja, često pod izgovorom mira, stabilnosti ili sigurnosti, ali sa jasnim ciljem uspostavljanja kontrole i odnosa moći. Primjer toga je striktna segregacija u obrazovnim ustanovama, baš kako je to slučaj sa „dvije škole pod jednim krovom“ u Bosni i Hercegovini, gdje država, entiteti, kantoni kroz pravne i obrazovne mjere zapravo osnažuju podjele.

Osnovne i srednje škole koje funkcionišu na principu „dvije škole pod jednim krovom“ predstavljaju jedan od izazova s kojim se suočava obrazovni sistem Bosne i Hercegovine. Već dugi niz godina različiti nivoi vlasti u Bosni i Hercegovini 'skrivaju' ovo specifično pitanje. S tim u vezi, važno je napomenuti da je Bosna i Hercegovina jedna od rijetkih zemalja u svijetu koja ima *apartheid* sistem koji u ovom konkretnom slučaju označava i razdvaja djecu na osnovu njihove nacionalne i vjerske pripadnosti. Iako učenici koriste istu školsku zgradu, nastava je vremenski ili prostorno organizovana tako da se djeca rijetko susreću. Na taj način se smanjuju mogućnosti za spontanu socijalizaciju između različitih etničkih grupa, što otežava stvaranje zajedničkog identiteta. Nadalje, učenici iz različitih etničkih grupa uče različite verzije historije, kulture i jezika, što dodatno učvršćuje etničke razlike i promovise segregacijsku identitetsku politiku. Različiti kurikulumi često predstavljaju prošlost kroz etnički partikularne perspektive, što je pojačavalo

i nadalje pojačava i učvršćuje narative o podjelama i konfliktima te jačati ideje da je etnički identitet primarni aspekt socijalnog postojanja. S tim u vezi, Agambenova 'zona indiferencije' (Agamben, 2006:23) označava prostor gdje su granice prava i bezakonja, ljudskog i neljudskog zamagljene. Obrazovni sistem u kontekstu ovog rada je upravo takva zona, prostor gdje se učenici i učenice tretiraju kao homogene grupe bez individualnosti i autentičnosti, te se na osnovu njihovih nacionalnih identiteta odvaja i njihova biološka egzistencija (kao tijela koja moraju biti razdvojena, ustrojena i disciplinovana).

Imajući u vidu da je ovaj sistem segregacije u obrazovanju posljedica državnog i političkog sistema Bosne i Hercegovine, koji je stvoren Dejtonskim mirovnim sporazumom (1995. godina)¹, važno je razumjeti da je ovaj međunarodni mirovni sporazum pružio Ustav (Aneks 4.) prema kojem je država ostala bez nadležnosti u oblasti obrazovanja.

Ustavni nedostaci u vezi s obrazovanjem odnosno obrazovnim sistemom omogućili su političkim elitama u Bosni i Hercegovini lakšu manipulaciju obrazovnim sistemom u cjelosti, prema djeci, nastavnim osobljem i roditeljima djece. Nažalost, tri etnička obrazovna sistema, koja su rezultat rata (bošnjački, hrvatski, srpski), danas su podijeljena između države, entiteta i kantona. Male administrativne jedinice na entitetskom, kantonalnom i općinskom nivou čine obrazovanje u Bosni i Hercegovini najskupljim i najlošijim u cijelom svijetu².

Štaviše, politička instrumentalizacija obrazovanja, spriječila je interkulturalni dijalog, interkulturalno razumijevanje i ponovno povezivanje društva u cjelini. Pored toga, etnički koncipirano obrazovanje ima ključnu ulogu u održavanju snažne etničke homogenizacije i očuvanju čistih etničkih, nacionalnih, religijskih i kulturnih granica. Te granice možemo razumijevati i u kontekstu Agambenovog koncepta 'logora', logora koji se odnosi na prostor u kojem su pojedinci stalno pod nadzorom (Agamben, 2006:22-23) i gdje im je s namjerom i manipulativno uskraćena autonomija i širina pogleda na društvo i svijet kojem pripadaju.

S druge strane, Foucault³ definiše biopolitiku kao formu moći koja se ne manifestuje kroz direktno nasilje, već kroz upravljanje životom, čime se

¹ Fenomen "dvije škole pod jednim krovom" produkt je postdejtonske Bosne i Hercegovine, koji odražava političke podjele i predstavlja jedan od mehanizama za uspostavljanje podjela u obrazovanju, kao i u cijelom društvu.

² Istraživanja u oblasti obrazovanja i odgoja često ukazuju na nedostatak adekvatnih obrazovnih politika, nedostatak mobilnosti učenika i nastavnika, te nedostatak kvalitetnog zakonodavstva na državnom nivou (Pašalić -Kreso, 2004). Radikalna politizacija obrazovanja i odgoja pozicionirala je društvo Bosne i Hercegovine među ona društva bez vizije i jasnih smjernica za budući razvoj.

³ Poznato je da Agamben proširuje Foucaultov koncept biopolitike, tvrdeći da moderni oblici vladanja sve više upravljaju "golim životom" (Agamben, 2006), odnosno njegovi

istovremeno vrši kontrola i nadzire društvo. Foucault posebno naglašava kako su u modernom dobu države prešle sa suverenog prava da odlučuju o smrti (*pravo da se ubije*) na *moć da se upravlja životom* – dakle, umjesto direktnog ubijanja, države upravljaju populacijama kroz razne forme nadzora i regulacije (Foucault, 2015). Drugim riječima, Foucault objašnjava kako je biopolitika postala ključni način na koji moderne države funkcionišu. Kroz biopolitiku, države ne samo da kontrolišu kriminalne aktivnosti ili političke pobune, već se bave organizovanjem i upravljanjem cjelokupnim životom stanovništva – uključujući zdravlje, seksualnost, rađanje, i mortalitet. Foucault opisuje ovaj proces kao "uvođenje života u mehanizme vlasti" (Foucault, 2015:15).

Za Foucaulta, biopolitika je ključna karakteristika modernih društava, jer moć više nije definisana samo kroz teritorijalnu kontrolu ili nasilje, već kroz upravljanje biološkim aspektima ljudske egzistencije (Foucault, 1994). Država postaje neka vrsta 'menadžera populacija', dok pojedinci postaju objekti ove biomoći. Prema značenjima Agambenovog 'golog života', Foucaultov koncept biopolitike ima specifičnu vezu. Agamben proširuje Foucaultovu analizu biopolitike tvrdnjom da su moderni oblici suverenosti postali toliko integrisani sa biopolitikom da su razlike između političkog i biološkog života praktično izbrisane. Prema Agambenu, biopolitika je ušla u samu suštinu suverenosti, gdje su ljudi svedeni na *nuda vita* (Agamben, 2006), dok je za Foucaulta fokus na tome kako vlast postaje "upravitelj života" putem institucija i politika. Ovo se posebno odnosi na kontekst Bosne i Hercegovine, gdje su gotovo svi aspekti života povezani s politikom, pa tako i obrazovanje.

Dvije škole pod jednim krovom predstavljaju glavni problem u Bosni i Hercegovini, jer se time zapravo odvaja jedno etničko ili nacionalno većinsko stanovništvo u školama. Odvajanjem djece razdvajamo etničke i nacionalne grupe. Problem bi bio manji kad bi se u školama poučavale evropske vrijednosti. Takođe, roditelji ne protestuju jer odobravaju da njihova djeca uče tradicionalne vrijednosti i ideologije. Dvije škole pod jednim krovom indikator su općeg stanja, a problem se ne može riješiti zatvaranjem škola. Da bi se riješio problem, potrebno je ljude osloboditi nacionalnih ideologija, vratiti se građanskoj kulturi, u kojoj ljudi nisu samo obilježeni svojim imenima i religijom. Dodatno, problem "dvije škole pod jednim krovom" zasjenjuje

uvidi o „golom životu“ otvaraju ključna pitanja o odnosu suverene moći i života u savremenim društvima, naročito u kontekstu migracija, ratova, različitih oblika segregacije, pandemija i vanrednih stanja. Za njega, moderno društvo sve više integriše stanje izuzetka kao normu, dok su ljudi sve više svedeni na puko biološko postojanje, bez punog političkog subjektiviteta.

pravi problem, a to je presudan uticaj nacionalizma na obrazovanje koji prenosi ovu problematiku na cijelo društvo s ogromnim posljedicama.

Ova situacija pokazuje da djeca različitih nacionalnosti u Bosni i Hercegovini pohađaju nastavu u istoj zgradi, ali koriste različite nastavne planove i programe, fizički su razdvojena i imaju različite nastavnike. Djeca često koriste različite ulaze i nemaju mogućnost da se međusobno druže. Time se etnički identitet stavlja u fokus svakodnevnog života učenika i učvršćuje kao dominantna osnova socijalne interakcije, čime se ograničava mogućnost formiranja multietničkog, građanskog identiteta. Ovaj model obrazovanja je dio šireg biopolitičkog diskursa koji se odnosi na kontrolu nad populacijom kroz upravljanje etničkim razlikama. Učenici su od najranije dobi uslovljeni da prepoznaju i prihvate etničke podjele kao dio društvene realnosti. To je način kontrole socijalnih interakcija, budući da djeca odrastaju u okruženju koje ne potiče integraciju niti međusobnu saradnju. S aspekta Foucaultove teorije (1994) i obrazovne institucije su na ovaj način dio mreže biomoći, one oblikuju, regulišu i nadziru ne samo fizičku prisutnost i segregaciju djece, već i njihove intelektualne kapacitete, vrijednosti i stavove. Nadalje, a dugoročno, ovakav sistem obrazovanja doprinosi stvaranju paralelnih društava unutar istog teritorija, gdje članovi različitih etničkih grupa nemaju zajedničke tačke socijalizacije ili komunikacije, što otežava proces pomirenja i izgradnje društvene kohezije.

Foucault bi ovaj fenomen vjerovatno posmatrao kao još jedan primjer biopolitike – načina na koji vlast reguliše i kontroliše život kroz institucije (Foucault, 1994), uključujući obrazovni sistem. Obrazovni sistem, postavljajući ga u Foucaultovu teoriju nadzora i kazne, koristi disciplinske mehanizme kako bi se standardiziralo ponašanje učenika i učenica, oblikujući ih u građane i građanke 'po želji'. Ovi disciplinski mehanizmi proizvode poslušnost i prilagođavanje, što je upravo cilj biopolitičke kontrole.

Škole su dio širih biopolitičkih mehanizama jer se kroz obrazovanje discipliniraju tijela i umovi mladih ljudi, usmjeravajući ih prema specifičnim etničkim, religijskim i kulturnim identitetima. U "dvije škole pod jednim krovom", etnički segregiran obrazovni sistem postaje instrument moći koji utiče na oblikovanje identiteta kroz nastavni plan i program, jezik i istorijske narative i ova podjela doprinosi perpetuaciji određenih moćnih diskursa u društvu, kojima se upravlja ne samo sadašnjim generacijama, već i budućim građanima i građankama.

Kroz ovakav oblik segregacije djece i mladih ljudi, država i lokalne vlasti praktično upravljaju "životom populacije" i oblikuju društveni kontekst u kojem se mladi identifikuju i funkcionišu. Upravlja se životima djece i mladih

ljudi u smislu oblikovanja bioloških, psiholoških i socijalnih aspekata njihovih života, upravljajući njihovim prostorom, vremenom i ponašanjem.

S druge strane, Agambenovski kazano, fenomen "dvije škole pod jednim krovom" možemo tumačiti kao primjer gdje se određene populacije nalaze u specifičnom stanju izuzetka, u već pomenutoj 'zoni indiferencije'. Iako učenici nominalno imaju pristup obrazovanju, oni su zapravo isključeni iz šireg političkog prostora kroz etničku segregaciju i prisiljeni su da funkcionišu unutar sistema koji ih dijeli po osnovu etničke pripadnosti. Ovakvu vrstu segregacije možemo interpretirati kao primjer "golog života", jer učenici postaju biološki entiteti unutar sistema koji ih kategorizira i tretira kroz etničke oznake, umjesto da im omogući, između svega ostalog, i puni politički subjektivitet.

Zaključak

Fenomen "dvije škole pod jednim krovom" u Bosni i Hercegovini od samog početka do dan danas proizvodi uslove pod kojima je etnička pripadnost suštinska za političku i društvenu egzistenciju. U kontekstu Agambenove teorije, jasno je da se kroz ovakav oblik obrazovne politike produžava stanje izuzetka, jer učenici i učenice žive u stvarnosti gdje je njihova politička i građanska uloga ograničena uslovima segregacije, koja je oblikovana kroz suverenu moć lokalnih i državnih aktera. Jedna od ozbiljnih posljedica je kontinuirano negativan prikaz "Drugog" ukorijenjen u nacionalističkoj političkoj korektnosti kao *mainstream* kulturnom obrascu, te kao i nedostatak osjetljivosti i razumijevanja za svakoga koga se doživljava kao "Drugačiji". Navedno govori da je u obrazovni sistem u Bosni i Hercegovini zasnovan na etnocentrizmu, isključivosti svakog od dominantnih etničkih identiteta i njihovih obrazovnih politika.

Kroz teorije Foucaulta i Agambena može se jasno uvidjeti kako segregacija u obrazovanju u Bosni i Hercegovini nije samo posljedica rata i etničkih podjela, već i oblik upravljanja populacijama koji reprodukuje politički poredak u kojem su određene grupe marginalizovane ili tretirane kroz identitetske oznake, umjesto da se razvijaju kao punopravni građani i punopravne građanke jedinstvenog političkog entiteta. Ova biopolitička strategija ne samo da perpetuira etničke razlike, već ih čini centralnim za način na koji mladi ljudi doživljavaju sebe i druge, osnažujući podijeljenost na društvenom i političkom nivou.

Na samom kraju, fenomen "dvije škole pod jednim krovom" može se tumačiti kroz prizmu Foucaultovih i Agambenovih uvida kao oblik biopolitike i suverene moći koji utiče na oblikovanje identiteta djece i mladih kroz etnički razdvojene obrazovne prakse u Bosni i Hercegovini.

Stoga je namjera ovog rada bila da se akcentira i potvrdi teza autorice da obrazovanje u Bosni i Hercegovini nije samo neutralni prostor učenja, već i teren na kojem se vodi biopolitička borba za kontrolu nad načinom na koji se djeca i mladi ljudi oblikuju, kako se društvo struktira, i kako se prošlost i budućnost redefinišu i razumijevaju. Ovaj proces je sve samo ne neutralan, on itekako osnažuje vladajuće strukture moći i održava postojeći društveni i politički poredak kroz kontrolu uma i tijela mladih generacija.

Literatura

1. Agamben, Giorgio (2006): *Homo Sacer – Suverena moć i goli život*. Multimedijalni Institut/Arkzin, Zagreb
2. Foucault, Michel (2015): *Volja za znanjem – Istorija seksualnosti I*, Karpos, Beograd
3. Foucault, Michel (1994): *Nadzor i kazna*, Informator: Fakultet političkih znanosti, Zagreb
4. Pašalić-Kreso, Adila (2004): *Ustav i obrazovanje u BiH*. Naša škola, Časopis za teoriju i praksu odgoja i obrazovanja, Sarajevo
5. Whyte, Jessica (2014) *Catastrophe and Redemption: The Political Thought of Giorgio Agamben*. New York: State University of New York Press

Др. сц. Зоран Тодоровић, професор / PhD professor
Република Србија / Republic of Serbia
zorantodorovic2609@gmail.com

UDK / UDC 323.1(497.11)

Pregledni naučni rad / Scientific review article

Primljeno / Received: 11. 12. 2024.
Prihvaćeno / Accepted: 26. 06. 2025.

СРПСКИ НАЦИОНАЛИЗАМ КАО РЕГИОНАЛНИ ИЗАЗОВ: ПОСЛЕДИЦЕ И ПЕРСПЕКТИВЕ

SERBIAN NATIONALISM AS A REGIONAL CHALLENGE: CONSEQUENCES AND PERSPECTIVES

Сажетак

Рад представља поглед на историјске изазове које је за регион Западног Балкана, а посебно за непосредне суседе, доносио српски националистички приступ политици. На трагу историјског искуства дугог више од једног века, данас је могуће валоризовати „учинке“ таквог идеолошког концепта, али и антиципирати његове будуће правце и последице. У новим, измењеним регионалним и геополитичким околностим и с обзиром на трагична искуства, неопходно је и даље помно пратити напоре, стремљења и енергију српског национализма који долазе са „старе адресе“. Постоје и данас опипљиви и очигледни политички, економски, дипломатски и чак отворени иредентистички акти Србије усмерени ка „старим“ адресама својих суседа, и они представљају појединачни изазов за сваку од циљаних адреса: Босну и Херцеговину, Републику Хрватску, Црну Гору, Републику Косово и Северну Македонију. Но, шире сагледано, великосрпски национализам представља претњу и изазов читавом региону Западног Балкана јер Србија до данас није суспендовала и трајно и неповратно одустала од историјског пројекта „Велика Србија“, осим што га је преименовала у „Српски свет“.

Кључне речи: *Национализам, национална држава, идеологија, етнички сукоби, суочавање, Западни Балкан, Европска унија, интеграција.*

Summary

The paper presents a view of the historical challenges that the Serbian nationalist approach to politics has brought to the region of the Western Balkans, and especially to its immediate neighbors. In the wake of more than a century of historical experience, today it is possible to valorize „effects” of such an ideological concept, but also to anticipate its future directions and consequences. In the new, changed regional and geopolitical circumstances, given the tragic experiences, it is necessary

to continue to closely monitor the efforts, aspirations and energy of Serbian nationalism coming from the „old address”. There are still today tangible and obvious political, economic, diplomatic and even open irredentist acts of Serbia directed towards the „old addresses” of its neighbors, and they represent an individual challenge for each of the targeted addresses: Bosnia and Herzegovina, the Republic of Croatia, Montenegro, the Republic of Kosovo and North Macedonia. But in a broader perspective, Greater Serbian nationalism represents a threat and a challenge to the entire region of the Western Balkans because Serbia has not suspended or permanently and irreversibly given up the historical project „Greater Serbia”, except renaming it „Serbian World”.

Key words: *Nationalism, national state, ideology, ethnic conflicts, facing, the Western Balkans, the European Union, integration.*

Увод

Већ неколико деценија је прошло од како су се српске политичке, интелектуалне и културне елите отворено експонирале кроз великосрпски национализам и тиме покренуле распад бивше државе и српске освајачке ратове који су произвели масовне злочине, чиме је изазван и морални суноврат српског друштва и државе. И након толико времена, данас се питамо да ли се српско друштво реализовало у правцу новог етичко-политичког-културног обрасца¹. Свакодневица нам говори да је национализам у српском друштву свеприсутан и да на политичкој, интелектуалној и медијској сцени делује великом енергијом. С тога је разумно питати се, шта српском национализму и данас даје живот, шта га и даље чини опасним за оне према којима је „традиционално“ усмерен.

Оно што српски националистички приступ политици не престаје да узнемирава грађане око њених граница јесте етнонационалистичка политика (политичка, интелектуална и културна) српског друштва и државе јер је и даље њихова основна супстанција. У свакодневном политичко-културном деловању, ствара се привид да је грађански демократски концепт друштва успостављен (јер као такав, елиминише и игнорише тоталитаризам, што национализам суштински и јесте), и да је националистичка идеологија српског друштва маргинализована. Међутим, и даље је нераскунута веза српског друштва и

¹ Међутим, у уџбенике историје до данас нису унете пресуде међународних судова изречене за геноцид у Сребреници, злочине у Вуковару, злочине на Косову, грађани Србије не знају за вишегодишњу опсаду Сарајева, медији нису деконтаминирани од хушкачке националистичке политике, није спроведена лустрација у српском друштву.

националистичке идеологије са чијим последицама се није ни покушало делотворније суочити. Националистичке претензије ка територијама држава насталих распадом СФРЈ, и данас одликују како спољнополитичко тако и унутарполитичко деловање Србије. Због тога се морамо запитати, које је исходиште такве политичке акције и који су то подстицаји и одакле долазе који и данас дају снагу и пружају уточиште националистичкој акцији. Међутим, на ова питања одговоре већ дају практичне политике нових држава насталих из СФРЈ, као и научна заједница њихових универзитета, па можемо рећи да је из тих искустава формиран и њихов данашњи друштвени консензус у односу на испољавање српског национализма². Политичке и интелектуалне елите Србије ова питања игноришу јер су то исте оне елите које су промовисале и спроводиле великосрпску националистичку политику и њихово преиспитивање водило би под друштвени удар и њих саме. Јер, „оно што је препознатљиво као нови (а заправо је стари) националистички такт Србије, је да се и данас отворено испољава на рачун истих оних суседних држава чији су грађани 90-тих година постали безобзирни циљ српског национализма, пре свега према Босни и Херцеговини, коме међународни дипломатски притисак није могао стати на пут, те је била неопходна и међународна војна акција“³. Зато постоји оправдано подозрење политичких, интелектуалних и културних елита српских суседа према способности Европске уније да разуме и обузда српске националистичке претензије: искуства су временски блиска и превише болна.

Дејство овог демона који и данас „зрачи“ из српског друштва, производи озбиљне последице у земљама региона, пре свега у Босни и Херцеговини и Црној Гори јер троши њихову енергију и сузбија њихов ентузијазам на реформској агенди за придруживање Европској унији и НАТО (у случају Босне и Херцеговине). С тога је перспектива ових друштава да направе искорак ка изградњи отвореног грађанског друштва, ограничавана и временски успоравана. То се посебно одражава на способност Босне и Херцеговине да пред међународну заједницу иступи са легитимним захтевом за реформским консолидовањем у унитарну грађанску државу.

² Видети, Тодоровић, З. (2019) *Европска дипломатија и обуздавање српског национализма: ново балканско „месечарење“*, „Преглед“ Сарајево, свеска број 2, стр.93.

³ Исто, стр.93.

1. Механизам српског национализма

О српском национализму интензивније је писано 90-тих година 20. века када се он експонирао у свом најопаснијем виду, кроз рушење друштвених и државних елемената СФРЈ са циљем да се на њеним рушевинама успостави етничка држава српског народа⁴. Ипак, утисак је да чак ни данас јавност у Србији није довољно обавештена о улози сопствених елита у креирању идеологије национализма. Један од ретких српских интелектуалаца који је давно упозоравао и писао о, како је говорио, „српском нацизму“, био је филозоф и књижевник Радомир Константиновић и разумео га као „израз паланке, покушај повратка духу племена, историјску регресију... и кроз апсолутизацију мита, па наравно и косовског, он је постао извор и облик зла сопственом апсолутизацијом“⁵.

С друге стране, преглед иностране литературе и литературе интелектуалаца из окружења, чине томови озбиљних списа о историји и развоју идеологије српског национализма. Треба рећи да се о циљевима и последицама српске националистичке идеологије о којој се пише ван Србије, данас слажу и неки делови српске политичке и интелектуалне елите. Из данашње перспективе, српски национализам се испољавао и радикализовао по извесном историјском обрасцу. Без обзира на историјске околности, увек се радило о интелектуалној припреми политичких и културних докумената којима се истицала културна и политичка угроженост националног идентитета, ван главног етничког корпуса, „...механизам је сложен и кохерентан те одаје утисак асинхроности и дезоријентисаности. Но, беспрекорно је доследан

⁴ Рецимо, Чедомир Попов, *Велика Србија. Стварност и мит*, Сремски Карловци-Нови Сад, 2007; Дарко Гавриловић, *Заточеници митова национализма и комунизма*. Свет и Југославија, Сремски Карловци, 2010; Холм Зундхаузен, *Историја Србије од 19. до 21. века*, „Клио“, Београд, 2008.; Латинка Перовић, *Доминантна и нежељена елита- Белешке о интелектуалној и политичкој елити у Србији (20.- 21. век)*, Београд, 2015; Дубравка Стојановић, *Уље на води: огледи из садашњости историје Србије*, „Пешчаник“, 2010.

⁵ Радомир Константиновић, *Философија паланке*, Трећи програм, 1969, стр.288. О разорности национализма, Константиновић је говорио много пута. Упечаљиво је излагање у Сарајеву (септембар 2001.) на сесији „Круга 99“: „Национализам је постао апсолутно зло ових простора. Он се увукао свуда и у све. Кад он каже да те не разуме, јер говори другим језиком, а врло добро те разуме. Он је човек који неће да разговара. Ту онда нема никаквог разговора, па ни политичког. Национализам искључује разговор. Национализам је *тероризам*. Он не да говор. Говор је *a priori* супротан национализму, зато што је национализам *apriorizam*. И на то ја мслим кад кажем: став. Он је ушао у свој став“, *Ревизија слободне мисли*, Сарајево, број 33, 2001.

циљевима без обзира на „ометајуће“ историјске околности“⁶. Социолог Слободан Инић је о природи српског након ратова 90-тих, рекао: „Ништа не бих више желио него кад бих могао на крају овај катастрофални биланс великосрби(јанског) национализма приписати само његовим „старим“ и „новим“ носиоцима. Нажалост, проблем је много дубљи него што се испољава кроз вид једне новинске критике овог национализма. Јер, великосрби(јански) национализам је заправо, инфраструктуралног типа или једноставније, дубока народна појава“⁷. Због тога се савремени српски национализам не може посматрати као засебно идеолошко, политичко или културно испољавање.

И као по обрасцу, буђење савременог српског национализма у СФРЈ започело је међу интелектуалцима, најпре са Добрицом Ћосићем кроз политичке форуме Савеза комуниста Србије а касније, и кроз злоупотребу књижевничких форума⁸. Касније, интелектуални кругови, попут Српске академије наука и уметности, кроз Меморандум САНУ, створили су идеолошку подлогу националистичком програму званичне политике Србије 90-тих година. Одмах затим, подршка је стигла од

⁶ Зоран Тодоровић, (2019) *Савремени српски национализам: Механизам и алати за његово уздизање*, Зборник радова међународне научно-стручне конференције *Босна и Херцеговина: изазови 2019-2029*, Правни факултет у Травнику, стр. 357-382.

⁷ Видети, Слободан Инић, *Биланс великосрби(јанског) национализма*, у Латинка Перовић, *Доминантна и нежељена елита- Белешке о интелектуалној и политичкој елити у Србији (XX-XXI век)*, Београд, 2015. стр.356.

⁸ Његова приступна беседа „*Књижевност и историја данас*“ коју је одржао на скупу Српске академија наука и уметности 29.03.1977. године, открила је идеологију његовог каснијег политичког деловања. У беседи, Ћосић најпре предвиђа књижевности једну нову улогу „...да се књижевност данас налази пред епохалним задатком поетске транспозиције историје 20.века, а тиме и пред могућношћу велике обнове своје улоге у духовном животу људи“. У даљем излагању, он изриче и свој идеолошко- политички суд о историји српског народа (дакле, није више само књижевник), и каже „...биће да у Европи нема малог народа који се у последња два века, нарочито у 20., толико жртвовао за ослободилачке циљеве и велике промене услова свог постојањаданас је тешко не упитати се у својим безмерним жртвовањима за слободарске, демократске и општејугословенске циљеве, није ли српски народ у 20.веку бивао „обмањиван“, није ли он самог себе опијао и засењивао задацима који су превазилазили његове моћи?....**Како тамо то неко међу нама, неко у кући, отме оно што нам на бојишту није могао да отме...**“? Зато, „...нашу књижевност изазива историја да изрази свест о трагичној судбини свога народа и понесе побуну против такве судбине“, видети, Добрица Ћосић, *Стварно и могуће. Чланци и огледи*, Цанкарјева založba, Љубљана- Загреб, 1988. О беседи, Латинка Перовић је рекла: „Овај позив ће се брзо поједноставити и политички операционализовати не само у масовном покрету народа него и у самој Академији“, (Латинка Перовић, *Доминантна и нежељена елита- белешке о интелектуалној и политичкој елити у Србији (20.-21.век)*, Београд, 2015.,стр.44.

национал-фашистичких странака формираних на крилима плурализма који је стизао у Србију. Предводници и експоненти српског национализма стали су на њихово чело и формирали своје експозитуре у Хрватској, Босни и Херцеговини а касније, и на Косову. Њихова особеност се огледала у томе што су све националистичке странке организовале и своје паравојне формације.

С друге стране, шира српска интелектуална јавност није се критички истицала према јачању и деловању ратно-националистичке идеологије (осим мањег броја појединаца и маргинализованих интелектуалних група), чак штавише, јавно је учествовала у сатанизовању других националних идентитета, „...зато, жртве које су пале у Србији због критичке мисли и антиратног деловања заслужују да буду уздигнуте на висину друштвених хероја- моралних и интелектуалних. Осим физичког уклањања (убистава новинара, политичких лидера, партијских дисидената), као израз потпуне тоталитарности, Србија је успела лишити се критичког интелектуалог деловања својих најдаровитијих чланова. Њихов антиратни ангажман, уз помоћ државног апарата, потпуно је скрајнут са јавне сцене Србије. Ипак, њихова реч се 1991. и 1992. могла чути у Сарајеву, Загребу и Љубљани“⁹. Јавни простор у Србији им је сужен и на крају одузет. Држава, еснафска удружења и интелектуални појединци јавно су остракизовали интелектуалце који су се окупили око „Београдског круга“ и „Друге Србије“, што је неке од њих одвело у потпуну друштвену изолацију у Србији какву је доживео књижевник и филозоф Радомир Константиновић¹⁰.

⁹ Исто, Зоран Тодоровић, стр. 372, 373.

¹⁰ У интервјуу који је дао за *Радио Слободна Европа* 2002.године, Константиновић је о том времену говорио: “Апсолутно је било немогућно, дубоко понижавајуће, ћутке трпети националистички терор. Зашто ово не бих назвао „јавним послом“. Ово је био отпор. И то отпор усамљеника. Веома потребан и опасан: против нас је била власт крвавог режима, али и већинска опозиција, огрезла у национализму. И још више: суседи, родбина, чак дојучерашњи пријатељи, од којих су многи престали да ми се јављају на улици. Наша имена су била забрањена. У јавности постојали смо онолико колико смо постојали у „Борби“. Она је редовно објављивала говоре одржане у оквиру циклуса „Друга Србија“, којом је почео рад „Београдског круга“, и то свакодневно“. У наставку је рекао „...мислим да национализам не пристаје на Хашки трибунал онако како не пристаје на суочавање са сопственим злочинима. Ако вас питају шта је „Друга Србија“ (шта је била, шта јесте, шта ће бити) само реците: „Друга Србија је Србија која се не мири са злочиним“, видети, Радио Слободна Европа, *Из архиве: Радомир Константиновић о „Другој Србији“*, преузето са <https://www.slobodnaevropa.org/a/iz-arhive-radomir-konstantinovic>, посећен 09.09.2024.

Важан је и међународни контекст суочавања са последицама национализма. У окружењу Србије данас се налазе нове државе које су постале део међународних политичко-економских и војних организација које им пружају висок ниво заштите од нове агресије која би могла доћи са старог места. Србија рефлектује старе обрасце националистичког понашања према Босни и Херцеговини, Хрватској, Црној Гори, Косову и Северној Македонији. Политички и државни званичници не презају од националистичких изјава, већина медија је у служби националистичке пропаганде коју диктира званична политика. У тој „бризи за националне интересе“ елите диктирано одлажу решавање фундаменталног проблема српског друштва: суочавање са последицама националистичке политике, а одлагање суочавања је од животне важности за данашње политичке и интелектуалне елите у Србији. Истинско преиспитивање њихове улоге и доприноса учинцима национализма верујемо, довело би до последица и за њих саме. Мада, с обзиром на историјско искуство последњих сто година, тешко је очекивати било какву катарзу унутар Србије¹¹. Ако је буде, биће наметнута спољним притиском међународне заједнице која за сада, избегава да то учини на отворен начин и додворава се политичким елитама Србије како би решиле проблем односа Србије и Косова. Но, сада се наметнуло и једно европско питање које се прелама преко Србије, а то је питање експлоатације стратешких минерала у Србији. То политичким елитама (и интелектуалним), отвара нови простор за одлагање темељних вредносно-политичких промена, а самим тим и преиспитивања учинака старог српског „демона“. А шта би била катарза, одакле би започела: тешка питања на која данас одговор имају само они појединци које би смо могли сврстати у данашњу „нежељену елиту“ о којој је говорила Латинка Перовић. Но, потпуно је „истањен“ капацитет за нови либерално-демократски курс српског друштва јер политичке странке у Србији истрајно негују свој националистички поглед на друштво и државу, док је снага либерално-грађанске политичке опције сведена на снагу локалних „микро-заједница“ које се баве комуналним проблемима.

¹¹ У току 20. века, Србија је имала неколико великих унутрашњих догађаја након којих се очекивало преиспитивање улоге одређених друштвених група, појединаца и политичких организација у тим догађајима као што је „Мајски преврат“ 1903. године (убиство краља Александра и краљице Драге); улога српске завереничке групе „Црна рука“ у организовању и извршењу атентата у Сарајеву 1914. године; злочини српске и црногорске војске према цивилном становништву на Косову и у Албанији током балканских ратова 1912. и 1913.; Србија није отворила питање постојања масовних гробница у Србији у које су сахрањене жртве комунистичких ликвидација од 1944. до 1946; такође, политичка позадина атентата на премијера Зорана Ђинђића није истражена.

2. Историјске аспирације и садашњи „напори“

Изостанак суочавања са националистичком прошлошћу и доношење добронамерних политичких одлука усмерених ка гашењу националистичких тежњи Србије, остала је изневерена нада њених суседа, али и либералних грађана Србије. Међутим, владе неких од циљаних држава- Црна Гора и Северна Македонија, успеле су да (првенствено уз помоћ Сједињених Америчких Држава), раскринкају неколико конкретних српских националистичких акција (у неке је била директно умешана и Руска Федерација). Умешаност српских националиста и руских безбедносних служби у подривање црногорске владе на изборима 2016.године, судски је доказана¹², а упад у македонско Собрање и изазивање нереда од стране македонских националиста подржаних припадницима безбедносних служби Србије у априлу 2017. такође је добило судски епилог¹³. Дестабилизација ових држава приоритетни је задатак Руске Федерације усмерен на спречавање њиховог чланства у НАТО, за шта се користе озбиљне националистичке снаге из Србије. Парламентарни избори у Црној Гори који су спроведени у августу 2020. године, показали су сву бруталност српског националистичког инжењеринга у који је био упрегнут државни врх, наци-хегемонистичке политичке странке, медији, поједини државни факултети (посебно, Правни факултет, УБ и Факултет политичких наука, УБ) и наравно, Српска православна црква. До данас, ове снаге не презају ни од каквог ангажовања за поништавање суверенитета и независности Црне Горе. Поред тога, Босна и Херцеговина је до данашњих дана остала централно подручје испољавања великосрпског национализма, или како је то изразила Соња Бисерко, „језгро великосрпског пројекта“¹⁴. Његови

¹² Правоснажним судским пресудама које је 2019. године донео Виши суд у Подгорици, осуђена су два руска држављанина на 15 и 12 година затвора, затим двојица лидера просрпске националистичке странке „Демократски фронт“, на по пет година затвора и више држављана Србије на затворске казне од осам, седам, пет и три године затвора.

¹³ Пресудама које је донео Виши суд у Скопљу 2019.године, осуђено је 16 лица на укупно 211 година затвора због насиља које су произвеле присталице националне странке ВМРО- ДПМНЕ. Приликом тих догађаја, у Собрању је без одобрења и ван дипломатског протокола, боравио припадник Безбедносно-информативне агенције Србије (БИА), који је према писању тамошњих медија и видео-снимака из Собрања, предводио групу од око 20 демонстраната који су насилно ушли у зграду Собрања.

¹⁴ Великосрпске ратне циљеве у Босни и Херцеговини јавно је обзнанио Радован Караџић 12.маја 1992. године на 16.седници Скупштине Републике Српске, као шест „стратешких циљева српског народа“у Босни и Херцеговини: (1) раздвајање од друге две националне скупине (Бошњака и Хрвата); (2) коридор преко северне Босне који би повезивао источне и западне делове Републике Српске; (3) елиминација реке Дрине као границе између Босне и Херцеговине и Србије (уједињење под српском

најбруталнији исходи су етничко чишћење Муслимана у подрињу од 1941. до 1945. године, поновљено и у рату у Босни и Херцеговини од 1992. до 1995. године кроз геноцид над Бошњацима.

Пак, јавно презентовање разоткривених националистичких акција показује да оне итекако постоје и да државе и владе против којих су усмерене озбиљно рачунају на ту опасност. С друге стране, „...моћ да оне буду препознате и разоткривене даје оптимизам онима који верују да над балканским националистима бдију неке моћније и организованије легитимне снаге, те да прогнозе о крајњем исходу српског национализма више не би требале бити злокобне. Ипак, догађаји на Балкану у последњих сто година нам говоре да политичка моћ европских сила често није разумела дубину српског национализма, те да су изостале сразмерне политичко-дипломатске акције усмерене ка његовом обуздавању. Свако ко жели проучавати српски национализам, учиниће погрешку ако то настоји чинити само кроз анализу *учинака* овог српског и балканског демона. Без сумње је да се у његовом учинку налазе и трагови његовог зачетка, због чега се може учинити да се и његова морфологија да утврдити једноставнијим приступом. У ту замку је у 20. веку неколико пута упадала и европска дипломатија, рачунајући да ће се српски национализам испољавати увек на исти начин и по истом обрасцу, те да се стога може обуздавати кроз динамику евентуалног локалног ратног сукоба који неће нарушити постојећу европску равнотежу. Оно што је европска дипломатија олако схватала код српског национализма, јесте његова временска истрајност и снага испољавања. Разумевање и спознаја дубинских узрока српског национализма међутим, открива његову снагу *зачетка и трајања, као и вековни непоколебљиви стил испољавања*“¹⁵.

контролом источне Босне и Републике Србије); (4) успостављање границе на рекама Уни и Неретви (након успостављања српске контроле над великим територијама у централној и западној Босни); (5) подела града Сарајева на српски и муслимански део; (6) Излазак Републике Српске на Јадранско море. Више у, Соња Бисерко, *Босна и Херцеговина-језгро великосрпског пројекта*, Хелсиншки одбор за људска права у Србији, Библиотека *Сведочанства*, Београд. Видети и, Роберт Ј.Доние, *Радован Караџић: Узроци, постанак и успон геноцида у Босни и Херцеговини*, „Магистрат“, Сарајево, 2016.

¹⁵У објашњавању испољавања *савременог* великосрпског национализма скована је синтагма „трипартитни динамички механизам српског национализма“, први пут употребљена на Међународној научно-стручној конференцији „*Босна и Херцеговина: изазови 2019-2029*“, одржаној у организацији Правног факултета из Травника (одељење у Живиницама), у јуну 2019.године. Према аутору, чине га три динамички синхронизована елемента симболичких назива „велика објава угрожености“, „пут ка ставу“ и „време „хероја““. Први елемент-„**велика објава угрожености**“, представља испланирану интелектуалну објаву „тешких прилика“, „тешког стања“ у којима живи

Такође, једна од изразитих одлика „практичног“ испољавања великосрпског национализма јесте тајна и субверзивна делатност Србије усмерена ка подривању територијалног интегритета својих суседа те као таква, представља историјско обележје њене експанзионистичке политике ка стварању етнички хомогенизоване државе у свим њеним периодима.

3. Потенцијал и перспективе Србије за искорак у пацификовано друштво

Прошловековна, посебно европска историја, упозорава нас да је након великих друштвених потреса какве је произвео Други светски рат, пред главне кривце потребно ставити и одговорност за морални слом сопственог друштва. Само из те перспективе, друштва могу добити изгледе да изнова изграде моралност заједнице: да успоставе нови тип друштвеног консензуса у односу на злочине, те да као такав (консензус) постане иманентан сопственој заједници, али и међународно прихватљива стратегија суочавања са злочином, „...искуства Немачке (западног дела) и Јапана након слома тоталитарне идеологије, последица су безусловне војне предаје и стављања тих држава под политичко-административну контролу држава победница и најважније, успостављања уставно-правног поретка који је еманциповао владавину закона и праведну друштвену заједницу“¹⁶.

Данашње идеолошко-политичко-етичко стремљење Србије, дисквалификује је пред савременим либерално-демократским обрасцем, због тога је „...делегитимизација злочина као средства српске

српски народ међу другим етничким или верским скупинама (наравно, то су Хрвати, Бошњаци, Албанци, кад „прилике“ налажу, то су онда Македонци, Црногорци); представљене су као „неподношљиве“, „неиздрживе“ и морају се мењати спајањем са матицом или стварањем српске етничке јединице. Сапутник му је пропагандистички активизам усмерен ка изградњи ставова појединаца, група и на крају, целог једног народа- то је **“пут ка ставу“**, националистичком ставу. То је начин да се објава угрожености преточи у „истинит став“. Последици, извршни (егзекутивни) део механизма производи „резултате“ претходних елемената: то је прелазак са речи на дела и показује се у **„времену „хероја“**“¹⁶. То је најтамнији део националистичког механизма иза којег остају ратне жртве, патња и материјална деструкција где год да делује, детаљније, Тодоровић, З. (2019) *Савремени српски национализам: Механизам и алати за његово уздизање*, Зборник радова међународне научно-стручне конференције *Босна и Херцеговина: изазови 2019-2029*, Правни факултет у Травнику.

¹⁶ Тодоровић З. (2020) *Моралност републике*, „Преглед“ Сарајево, свеска број 3, стр. 73 и 74.

националистичке политике с краја 20. века и данас средиште за коначно и неповратно одређење српског друштва према прошлости, а још више према будућности. Прошло је скоро 15 година од када се на трибини на Правном факултету у Београду клицало „ослобођењу Сребренице“ кроз „бестидно пренемагање“, како је то најљудскије назвала Олга Поповић-Обрадовић, професорица тог факултета, а Србија и даље одбија да учествује у моралном раскринкавању једне идеје, једне парадигме која је изнедрила злочин. Без тога, владајући морални закон- та невидљива и неопипљива али ипак кохезиона материја друштва која га чини постојаним и прихватљивим за све његове чланове, неће моћи пружити веродостојне доказе да је у сагласју са цивилизацијским тактом слободног дела човечанства. Одсуство друштвене сагласности о моралном карактеру заједнице, прети да произведе коначну и неповратну дезинтеграцију самих њених темеља: супротно, прихватање последица националистичке идеологије може означити почетак изградње нове друштвено-етичке кохезивности која ће бити прихватљива чак и за жртве неетичности пређашње заједнице“¹⁷.

Због тога је и данас актуелно питање, који су домети владајућег односа Србије према суочавању са последицама националистичких ратова и какви су изгледи да се националистички курс друштва измени. Тренутно порицање последица великосрпске националистичке идеологије одаје утисак несумњивог пројекта државе Србије. Медији су на располагању овој пракси, док већинске политичке и интелектуалне елите дају свој допринос очувању ове дубинске парадигме¹⁸.

Одговор на питање, да ли је Србија спремна на друштвену катарзу у односу на националистичке „учинке“ деведесетих година, „налази се у трајном успостављању филозофско-етичко-идеолошке парадигме која

¹⁷ Исто, стр. 74.

¹⁸ Садашње политичке елите у Србији су исте оне из 90-тих година 20. века. Слично је и са интелектуалцима, новинарима, писцима. Професори и академици који су 90-тих ширили пропаганду и мржњу према муслиманима, и даље су део интелектуалног и политичког естаблишмента Србије. Новинарка Љиљана Смајловић, велики поштовалац Радована Караџића која је 90-тих писала ватрене националистичке текстове у београдском недељнику *Време* и данас без последица, са разних телевизија у Србији „објашњава“ националну политику српским грађанима. Оспорава пресуде Међународног кривичног суда за бившу Југославију (МКСЈ) изречене српским политичким вођама и официрима осуђеним за злочине у Хрватској и Босни и Херцеговини. И данас ватрено пише против Сједињених Америчких Држава, посебно против влада које потичу из тзв. „демократске опције“ америчке политичке сцене, јер је та опција онемогућила Србију да буде победник освајачких ратова на тлу бивше државе.

би у средишту сопственог самопотврђивања и реализације имала споразум и консензус са различитим етичко-културним и политичким идентитетима у оквиру граница сопствене државе и око ње“¹⁹.

Који ће бити знак, и да ли ће га ускоро бити, да се моралност републике издигла на ниво опште прихватљивости? За почетак, либерални чланови друштва били би охрабрани ставом државе да се младе генерације кроз образовни систем и институције упознају са пресудама за ратне злочине својих сународника учињених 90-тих година на путу стварања хомогене националне државе српског народа-„Велике Србије“, и да обавезни део образовно-васпитног програма српских основних и средњих школа буде посета Меморијалу геноцида у Поточарима. Српски основци и средњешколци 80-тих година прошлог века посећивали су Меморијал у Јасеновцу. То је пут да се смањи подозрење српских суседа који су 90-тих година пропалили због једне дубоко укорењене тоталитарне идеје.

4. Регионални страхови, има ли им основа?

Данас, иако су политичко-безбедносни односи у Европи и на Балкану измењени у односу на крај прошлог века, посебно у региону Западног Балкана, мора се и даље с пажњом перципирати и анализирати постојање националистичких аспирација Србије. Но, уочава се једна значајна разлика у понашању Србије према оним суседима који припадају Европској унији и НАТО-савезу, и онима који су ван њиховог оквира. Србија и даље покушава да преко српске националне мањине у Републици Хрватској произведе неке дестабилишуће ефекте, но они остају неделотворни за стабилност Хрватске. И као револт због неуспеха, Србија прибегава директним инсинуацијама, махом дипломатске природе како би очувала ниво тензија који годинама гради према Републици Хрватској. И то је све што Србија у овом времену успева на подгрејавању националистичких претензија у Републици Хрватској. У осталим државама у окружењу, Србија доста „делотворније“ и интензивније ради на великосрпском националистичком пројекту. Најпре, Босна и Херцеговина због начина на који је конституисана њена сложена државна структура, представља повољно тле за подривање њене функционалности и креирање представе да је она и немогућа као таква, што је пропагандистичка мантра која се ствара у Београду и Москви. Истовремено, политичке и интелектуалне елите ентитета Република

¹⁹ Тодоровић З. (2020) *Моралност републике*, „Преглед“ Сарајево, свеска број 3, стр. 81.

Српска, праве велики отпор према покушајима да се изврши ревизија дејтонских поставки кроз које би се БиХ учинила функционалном. Кроз ту перфидну „одбрану“ Дејтонског мировног споразума, тај ентитет кроз време које му на тај начин стоји на располагању, ради на подривању и растакању функционалности државног механизма Босне и Херцеговине. То производи временску и динамичку дистанцу Босне и Херцеговине од Европске уније и Евроатланског савеза. Такав подривачки механизам посебно је почео јачати према Канцеларији Високог представника за Босну и Херцеговину (OHR- Office of the High Representative) након 2003. године када су се у Србији на власт вратиле политичке снаге које су веровале у српски национализам. Подршка Србије ентитету Република Српска од тада је усмерена ка дискредитовању капацитета БиХ, а Високи представник је постајао све немоћнији да предузме изричите мере према актима којима је креирана нефункционалност БиХ. Програмирано и плански, ентитетска влада РС спроводила је са Србијом и Руском Федерацијом унилатералне политичке активности које су имале карактер међународних, чиме се слала порука да је Република Српска самосталан политички субјект у међународним односима, те да Босна и Херцеговина више није функционална држава. Подстицај за такву врсту активности РС налазио се у међународној констелацији односа у којој Руска Федерација покушава спречити јачање утицаја ЕУ и НАТО, посебно након њене агресије на Украјину, због чега даје подршку свим снагама које могу производити дестабилизацију Европе²⁰.

Приступање НАТО-у као стратешко опредељење Босне и Херцеговине (формализовано Законом о одбрани БиХ из 2005.), опструишу лидери ентитета РС истичући зависност свог опредељења о овом питању од опредељења суседне државе- Републике Србије. Но, став Додика је искључив и због утицаја Москве. Зато, не би смела да нас завања динамична војно-безбедносна сарадња Србије и НАТО (која превазилази ниво сарадње са Руском Федерацијом), како би смо помислили да је Србија престала мислити о Босни и Херцеговини на начин на који је мислила раније.

Дубљи упливи Руске Федерације у унутрашње ствари европских држава у последњих неколико година, али и интензивније руско бављење државама Западног Балкана, натерале су лидере држава ЕУ да макар

²⁰ На септембарском самиту БРИКС-а у Руској Федерацији, учествовао је Милорад Додик и у директном разговору са Владимиром Путином тражио да Република Српска буде укључена у ту асоцијацију као независни политичко-државни субјект, чиме би се послала порука да РС води независну спољну политику, те је самим тим независна од Босне и Херцеговине и да је она нефункционална држава.

„преко рамена“ погледају шта се то дешава у њиховом хаотичном суседству. Из тог разлога је Немачка 2014. године покренула тзв. „Берлинску иницијативу“ из које је настала Конференција о Западном Балкану усмерена на решавање стратешких питања за ове државе, од чланства у ЕУ и НАТО, до проблема у вези са јачањем националистичких идеологија које нарушавају ионако крхке темеље демократије и владавине права у овом делу Европе. С тим у вези је и контекст у коме политички лидери Србије користе синтагму да је „Србија фактор мира и стабилност на Западном Балкану“, чиме се алудира да су друге балканске државе генератори нестабилности. Контекст се може сагледавати само унутарполитички јер се ова тврдња другачије разуме и тумачи на просторима према којима је Србија имала претензије. Из политичких и дипломатских кругова Хрватске, БиХ, Северне Македоније и Црне Горе могу се чути реакције да је Србија заиста фактор стабилност Балкана, те је ова тврдња тачна, али у следећем смислу: кад мирује српски национализам мирује и Западни Балкан. Међутим, испод површине видљиве дипломатије, најзначајније политичке потезе према Србији повлаче Сједињене Америчке Државе. С обзиром на подбачај европске дипломатије на спречавању рата у СФРЈ, за државе-жртве српског национализма не би било ништа спорно да САД преузму отворену и орочену акцију ка трајном обрачуну са „балканским демоном“, „српским аветима“, „менталним мапама“²¹, како се великосрпска националистичка идеологија често квалификује²². За оба кључна спољнополитичка субјекта која утичу на српску спољну политику, Европску унију и Сједињене Америчке Државе, нема дилеме да је једини пут за рушење националистичког конструкта српског друштва његова дубинска демократизација и успостављање владавине права.

Ми данас, након десет година од када је покренут “Берлински процес“, можемо говорити о његовом делимичном неуспеху с обзиром да је донео мање резултата од очекиваног. Наиме, чини се да процес није свеобухватно сагледао „мапе“ изазова, као ни целовитост Европе и света, посебно да није нашао адекватан одговор у светлу једног ратног сукоба на тлу Европе који је директно условио и понашање актера овог процеса.

²¹ Кларк Кристофер (2014), *Месечари- Како је Европа кренула у рат 1914.*, Хеликс, Смедерево, стр. 3-55.

²² Именовање специјалних америчких дипломата за Западни Балкан, наилазило је скоро увек на консензус западнобалканских влада (осим у делу БиХ, ентитету РС јер је Додик у америчкој дипломатији означен као особа која генерише сепаратизам и проблеме у БиХ). У европској дипломатији тај се потез тумачио као озбиљан корак САД да стави под контролу овај турсни регион, заокружујући евроатланске интеграције увођењем тешње сарадње Србије и БиХ са НАТО.

Зато, руска агресија на суверену Украјину, данас захтева од европских лидера велике и свеобухватне потезе на плану прикључења земаља Западног Балкана Европској унији.

Због данашњих евидентних националистичких и територијалних претензија Србије према суседним државама, морамо рећи да пред европском дипломатијом и данас стоје озбиљни изазови у вези са српским националистичким стремљењима на Балкану, али у промењеним околностима. И поред тога што је Србија у највећем делу својих граница добила окружење моћних међународних политичко-економских и војних организација, у српском политичком деловању и данас се препознају ултимативне националистичке акције усмерене на подривање политичког и државног интегритета суседа. Европска унија показује све оне слабости које је показала приликом распада СФРЈ: тада је превидела да је српско друштво и пре 1989. било ауторитарно и да је национализам његова изворна одлика; веровала је да ће Србија кренути ка освојању слободе након слома комунизма у Европи и да се неће вратити свом старом ауторитарном нагону. Озбиљни и опасни сепаратистички поступци које спроводи политичка и интелектуална елита српског народа у Босни и Херцеговини са главним генератором у Београду, претња су њеном интегритету. Но, Сједињене Америчке Државе отворено дају до знања да је утицај Руске Федерације у Србији и сепаратистичком ентитету Република Српска у Босни и Херцеговини исувише ојачао, до претње да буде нарушен мир. Руске подривачке акције су отворене и долазе од фрустрације изазване губитком значајних позиција на Балкану, а након напада на Украјину, и у Европи (Шведска и Финска постале су чланице НАТО, чиме је Руска Федерација добила НАТО на сопственој граници у дужини од око 1.200 километара!). Због тога европски лидери морају одбацити „месечарење“ над Балканом како српским национализам, удружен са руским утицајем (који очајнички жели скретање пажње са рата у Украјини), не би поново одвео у неизвесност овог дела Европе.

Закључак

Динамика националистичких настојања Србије и данас је видљива. Након неколико деценија од ратова у Босни и Херцеговини, Хрватској и на Косову, отворено је потхрањује политичка и интелектуална елита Србије, свесне да им међународне институције повлађују због њиховог учешћа у трајном дефинисању односа Србије и Косова. Извесно је да је тај процес у самој завршници након чега Србију чека суштинско

суочавање са последицама национализма, за што је неопходна деконструкција механизма српског национализма. За сада, таква „обележја“ друштвене стварности Србије творе њен идентитет којим се распознаје и на нивоу међународне политичке сцене. Но, у новим, измењеним регионалним и геополитичким околностим, с обзиром на трагична искуства, неопходно је и даље помно пратити напоре, стремљења и енергију српског национализма. Постоје и данас очигледни политички, економски и дипломатски акти Србије усмерени ка „старим“ адресама и они представљају појединачни изазов за сваку од циљаних адреса: Босну и Херцеговину, Републику Хрватску, Црну Гору, Републику Косово и Северну Македонију. Но, шире сагледано, великосрпски национализам представља претњу и изазов читавом региону Западног Балкана јер Србија до данас није трајно и неповратно одустала од историјског пројекта, сада и отворено потпомагана од Руске Федерације која у овом региону, услед агресорског рата у Украјини, види место за дестабилизацију Европе и читавог западног света.

На европском нивоу, неопходан је одлучнији замах водећих политичких актера, пре свих Немачке и Француске ка коначном стабилизовању региона Западног Балкана у коме Србија покушава изградити позицију хегемона кроз креирање различитих политичко-економских асоцијација, попут „Отвореног Балкана“, те да на тај начин остане и даље актер и креатор регионалне политике стабилности или нестабилности, од тренутка до тренутка.

Литература

1. Бисерко, С.(2006) *Босна и Херцеговина- језгро великосрпског пројекта*, Хелсиншки одбор за људска права у Србији, Библиотека *Сведочанства*, Београд, 2006.
2. Бисерко, С. (2006) *Ковање антијугословенске завере*, Хелсиншки одбор за људска права у Србији, Библиотека *Сведочанства*, књиге 1 и 2, Београд, 2006.
3. Бисерко, С. (2005) *Сребреница- од порицања до признања*, Хелсиншки одбор за људска права у Србији, Библиотека *Сведочанства*, Београд, 2005.
4. Ћосић, Д. (1988), *Стварно и могуће. Чланци и огледи*, Цанкарјева založba, Љубљана- Загреб.
5. Доније, Ј. Р. (2016) *Радован Караџић: Узроци, постанак и успон геноцида у Босни и Херцеговини*, „Магистрат“, Сарајево.
6. Константиновић, Р. (1969) *Философија паланке*, „Трећи програм“, Београд, 1969.

7. Кристофер, К. (2014) *Месечари- Како је Европа кренула у рат 1914*. Хеликс, Смедерево.
8. *Међународни кривични суд за бившу Југославију*, пресуде за ратне злочине на простору бивше Југославије, <https://www.icty.org>.
9. Перовић, Л. (2012) *Ревизионизам и национализам*, Зборник међународног научног скупа *Преиспитивање прошлости и историјски ревизионизам: (Зло)употребе историје шпанског грађанског рата и Другог светског рата на простору Југославије*, (приредио Мило Петровић) доступно на <https://www.rosalux.rs> .
10. Перовић, Л. (2015) *Доминантна и нежељена елита: белешке о интелектуалној и политичкој елити у Србији (20.-21. век)*, „Дан Граф“, Београд.
11. Перовић, Л. (2012) *Дуга историја српског национализма*, Пешчаник.
12. Радио Слободна Европа, *Из архиве: Радомир Константиновић о „Другој Србији“*, <https://www.slobodnaevropa.org/a/iz-arhive-radomir-konstantinovic>
13. *Ревизија слободне мисли*, Сарајево, број 33, 2001.
14. Тодоровић, З. (2020) *Моралност републике*, „Преглед“ Сарајево, свеска број 3.
15. Тодоровић, З. (2019) *Савремени српски национализам: механизам и алати за његово уздизање*, Правни факултет у Травнику, Зборник радова међународно-стручне конференције, *БиХ-изазови 2019-2029*.
16. Тодоровић, З. (2019) *Европска дипломатија и обуздавање српског национализма: ново балканско „месечарење“*, „Преглед“ Сарајево, свеска број 2.

Prof. dr. Senadin Lavić

Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo

Fakultet političkih nauka / Faculty of Political Sciences

senadin.lavic@fpn.unsa.ba

UDK / UDC 321(497.6)

Izvorni naučni rad / Original scientific paper

Primljeno / Received: 24. 12. 2024.

Prihvaćeno / Accepted: 17. 03. 2025.

BIOPOLITIKA ANTIBOSANSKOG LEVIJATANA

BIOPOLITICS OF THE ANTI-BOSNIAN LEVIATHAN

Sažetak

U tekstu se razlaže uticaj biopolitike i etnopolitike na povijesno-političku i kulturnu strukturu bića Bosne koje se usmjerava u slijepe ulice gdje ljudski život postaje objekt manipulacije. Iskorjenjivanje života bosanskog bića jeste racionalan projekt i odvija se po zacrtanom planu velikodržavnog hegemonizma srpstva i hrvatstva. To, nažalost, prerasta u iskorjenjujući nacizam koji ne priznaje Drugo. Bosna kao predmet osvajanja srbijanskog i kroacijskog hegemonizma svjedoči o kontinuitetu biopolitike i etnopolitike antibosanskog djelovanja.

Ključne riječi: *Bosna, bosanstvo, biopolitika, etnopolitika, biokratija, etnoteritorijalizacija*

Summary

The text analyzes the influence of biopolitics and ethnopolitics on the historical-political and cultural structure of the being of Bosnia, which is being directed into dead ends where human life becomes an object of manipulation. The eradication of the life of the Bosnian being is a rational project and is taking place according to the outlined plan of the great-state hegemony of Serbs and Croats. This, unfortunately, is growing into an eradicating Nazism that does not recognize the Other. Bosnia as an object of conquest of Serbian and Croatian hegemony testifies to the continuity of biopolitics and ethnopolitics of anti-Bosnian action.

Keywords: *Bosnia, Bosnia, biopolitics, ethnopolitics, biocracy, ethno-territorialization*

Biopolitika i etnopolitika antibosanskog Levijatana

Frustrirajuća je spoznaja da politička grupa organizirana oko vlasti ili neke partije može da raspolaze ljudskim životom i usmjerava ga u masovnim procesima. Pokazuje se da je biopolitika u osnovi *biokratija* ili vladanje životom koje se kroz primitivnu etnopolitiku pokazuje kao *etnokratija*. Biopolitičku situaciju života međutim ne rješava frustriranost ili emotivno zapomaganje pojedinca i grupe koji su na neki način zapali u mehanizam biopolitičkog priređivanja. Biopolitika je dubinski povezana s znanstveno-tehnološkim dostignućima epohe i političkim idejama koje su u njoj dominantne. Ona ostvaruje organiziranu kontrolu institucija nad životom uz pomoć znanosti, tehnologije i političkih modela.

Kod M. Foucaulta se biopolitika može shvatiti kao racionalno oblikovana briga države za biološko blagostanje populacije ili stanovništva, polazeći od kontrole i preveniranja mogućih bolesti, brige oko snabdijevanja hranom i pitkom vodom, do osiguranje obrazovanja i čistih uslova življenja.¹ Biopolitika se ostvaruje kao organizirana moć državnih institucija nad životom uopće, svi državljani su podložni uticajima i programima te moći kroz razne oblike represije, direktne ili indirektne, vidljive ili nevidljive. Kada su državne institucije u rukama poslovnih korporativnih organizacija onda je država instrument biopolitike. Totalitarna vlast je reprezentativna forma biopolitičkog modeliranja života.²

Biopolitika počinje odlučivati o tome šta će čovjek uopće biti! Ona želi da oblikuje kako će čovjek osjećati, vidjeti, misliti, govoriti, ponašati se općenito. Surova politizacija golog života vodi u totalitarnu kontrolu svakog ljudskog bića i njegovog tijela što stvara nelagodu u kulturi od koje se čovjek ne može

¹ Francuski filozof i teoretičar društva Michel Foucault (1926-1984) prvi put spominje pojam *biopolitike* u svojoj seriji predavanja "Društvo treba braniti" održanih na College de France 1975-1976. godine. Foucaultov koncept biopolitike govori o moći politike nad životom i proširivanju državne moći nad stanovništvom. Otada je pojam *biopolitika* postao korišten i vrlo koristan za objašnjavanje društvenih procesa. Poslije 17. marta 1976. godina kad je Foucault prvi put spomenuo biopolitiku kao specifičnu tehnologiju moći, postalo je jasno da će se društveni život čovjeka suočavati s novim moćima kontrole, ograničavanja slobode i manipuliranjima. Svoje daljnje istraživanje biopolitike Foucault je objavio u svojim predavanjima pod nazivom *Rođenje biopolitike*.

² Na tragu Fukoovog razumijevanja biopolitike, G. Agamben dodaje novi akcenat biopolitičkom mišljenju, tvrdeći da su totalitarni režimi 20. stoljeća, s logorima i mjestima mučenja ljudi, pravo mjesto biopolitike. Umjesto Fukoove bolnice i zatvora, Agamben u knjizi *Homo saccar* uvodi analizu koncentracionog logora kao stvarne biopolitičke paradigme. U koncentracionom logoru ostvaruje se totalna kontrola i raspolaganje golim ljudskim životom. U koncentracionom logoru se spajaju biološko i političko poništavanje života.

odbraniti. Biće postaje puka stvar kao i ljudsko tijelo. U mišljenju M. Merleau-Pontyja i K. Prohića, naprimjer, ljudsko *tijelo* je na izvjestan način *intelektualizirano* i nije svodivo na puku stvar u svijetu stvari, vidljivi egzotični oblik, upotrebljivu robu. Biopolitika upravo želi svaki kolektiv svesti na jedno veliko tijelo i raspolagati njime kao s predmetom ili robom. Znanstvenotehnoški instrument biopolitike oduzima životu svetost, jedinstvenost, vrijednost, umjetničku neponovljivost. Svodi život na proračunljivost stradanja, rađanja, razvoja, nataliteta, potreba, brojnosti. Utješno djeluje Foucaultovo dezavuiranje naracije o napretku i povećanju racionalnosti u povijesti razvitka civilizacije. On uvodi pojmove diskontinuiteta, loma ili prekida, slučajnosti, neracionalnosti.

Vidljiva je intencija etnonacionalizma da se cjelokupna masa jedne narodne grupe upregne pod jednu oligarhijsku komandu i da njome raspolaže jedan “vođa” ili lider (etnarh). Tako se danas ostvaruje “feudalni poredak” preko svođenja narodne grupe na podaničku grupu podređenu jednom “vođi” kao sizerenu. Ta podređenost u znanstveno-tehnoškom smislu automatima i AI, te “vođi” u političkom smislu, daje novu povijesnu dimenziju koja obesmišljava demokratiju. Tada nestaje vladavina prava u društvu i umjesto provođenja zakon u institucijama provodi se politička volja lidera ili etničko-religijskih oligarhija. U tome procesu stradaju građani. Na jednoj strani država, sila, moć a na drugoj strani život i njegova regulacija, kontrola, priređivanje u panopticum i savremeno prekarno zatočeništvo.

U povijesnom toku Bosne iskrsla je strašna tema i događanje: *bosanski život* kao predmet uništenja ili bosanski čovjek kao objekt destrukcije. Činjenica koja se pojavljuje iza nanosa vremena i hegemonijskih politika: život se planski uništava u velikodržavnom hegemonijskom “proračunu”. Mnoštvo je slika i primjera od kojih se ledi krv u žilama. Još uvijek nije mišljen *bosanski život* u njegovom procesu. To znači da je ostao po strani od bitnih pitanja.

Grad pod opsadom Karadžićeve srpske vojske, Sarajevo i porodilište u njemu gađali su topovskim projektilima, gađali su bolnicu gdje su bolesni i ranjeni. U Mariupolju su Rusi ubili nekoliko stotine ljudi koji su se sakrili u pozorištu od granatiranja grada. U Gazi gađaju bolnice i ruše ih, ubijaju žene i djecu, uništavaju sam palestinski život pred očima čovječanstva. U Podrinju i dolini Sane srpski teroristi su ciljano ubijali i progonili bošnjačko stanovništvo kako bi dobili čistu etničku (srpsku) teritoriju. Genocidno istrebljenje jednog naroda poslužilo je stvaranju “srpske teritorije u Bosni”. Život jedne etničke grupe se uklanja zarad projekta velikosrpske ideologije i volje za hegemonijom.

Etnopolitika gleda *narod* kao jedan jedinstveni organizam ili jedno veliko tijelo koje se kreće kroz prostor i vrijeme. Ona sebe vidi kao odabranu strukturu za upravljanje tim narodnim tijelom, njegovim životom i interesima. Ona najbolje zna šta su interesi i ciljevi naroda. Ona iz religijske grupe pravi naciju i definira njezinu teritoriju. Oni koji se nalaze na toj teritoriji moraju nestati ili se utopiti. Raspolaganje golim životom ljudi na osnovu njihovih etničkih i religijskih oznaka stavlja biopolitiku u tijelo etnopolitike koja kroz etničko-religijski ekskluzivizam otvara mogućnost poništavanja ili veličanja nečijeg života.

Šta je život kao predmet manipuliranja ili operiranja političkog projektanta koji se koristi najmračnijim ideologijama fašističko-nacističkog tretiranja ljudi? U kojem okviru ili Gestell-u se postavlja ljudski život zarad etnopolitike iza koje stoje religijske institucije? Čini se da u tom apstrahiranom ramu postojanja privid svetosti skriva prosto raspolaganje golim životom, ispražnjenim od povijesno-semiotičkih znakova koji suštinski raskrinkavaju sve nanose etnopolitike i biopolitičkog rukovanja živim bićem i životom uopće.

U ponoći ostvarene Moderne znanost i tehnologija kao instrumenti ratovanja i velikih masovnih ubistava ljudi, funkcioniraju kao srce biopolitike, preuzeti su od mehanizama biopolitičke moći i potpuno se kontroliraju kao stateška dimenzija vladanja i raspolaganja svijetom. Pokazuje se da znanost i tehnologija predstavljaju idealne instrumente biopolitike koje na lokalnoj razini etnopolitika koristi za najmonstruoznije zločine istrebljenja naroda. Sredstva znanstveno-tehničke naravi koriste za masovno ubijanje, bacanje ljudi u masovne grobnice, spaljivanje njihovih tijela, prikrivanje zlodjela i slično.

Etnoteritorijalizacija i autoironična skepsa

Biopolitika razvrstava ljudske grupe i definira oblik njihovog života prema “načelima” koja ne poznaju moralne razloge djelovanja. Sam *život* ljudskih grupa postao je predmet obrade biopolitike. Sam život se dovodi u mračnu vezu s teritorijom kao bitnom stavkom u djelovanju biopolitike. Gotovo da je nezamislivo biopolitičko djelovanje bez pitanja o teritoriji. Rezultat spacijalne biopolitike anitbosanskog nacizma treba biti, prema hegemonijskim nacrtima srpstva i hrvatstva, potpuno uništenje Bosne i njezino podvođenje pod vlast Srbije i Hrvatske. Ova ideja stoji iza svih nacrti (*Načertanija*), planova, projekata, deklaracija, saborovanja, i stoga se mora posmatrati u vidiku spacijalne destrukcije bosanstva kao osnova hegemonijskih antibosanskih projekata ekspanzionističkog nacizma.

Sasvim je jasna i vidljiva sh *koordinacija* (pakt) antibosanskog djelovanja dva ekspanzionistička nacionalizma. Ništa se više u Bosni ne događa bez pune otkrivenosti ili raskrivenosti srpskohrvatske namjere koja na kraju 20. stoljeća prelazi iz faze prikrivenosti u fazu finalizacije osvajačke i rušilačke namjere. U tome djelatnom toku povijesti najveća opasnost je pred Bosnom i Bošnjacima u pokušaju da se *etatizam* nadomjesti sumnjivim etničko-religijskim mitovima. To je polazni razlog zašto bošnjačka ideja mora izaći u bosanstvo, iz kulturnog samoodređivanja u političko postojanje i razvijati bosansku nacionalnu (državljansku) politiku.

Bošnjaštvo kao kulturno-etnička forma ne može postojati bez državnog bosanskog okvira, odnosno bez ***bosanske nacionalnosti***. U opakoj zamisli bošnjačkog prostora skuplja se ili, drugim riječima, zbija se jedno oštećeno tijelo koje se povlači u homogen imaginarij, vjerujući da u njemu može naći spas i mir, da u njemu više neće biti uznemiravano i poništeno nekim genocidnim pothvatom bioterorizma od strane Srbije i Hrvatske.

Spacijalni refleks biopolitike vodi u etnoteritorijalizaciju Bosne koja mora biti razumljena kao planski proces rastakanja bosanskog suvereniteta. Proces stvaranja **etničkih regija** ili **teritorija** u Bosni traje trideset godina uz prisustvo EZ / EU, od 21./22. veljače 1992. godine u Lisabonu kada je ponuđeno stvaranje tri “states“, odnosno *jedinice* po etničkom kriteriju u nezavisnoj Bosni. U Daytonu su to postali *entiteti*! To je bila unija tri etničko-religijske republike na tlu Bosne. Tako je Bosna “projektirana” u kontekstu šire biopolitičke strategije kao nezavisna, a konfederalna – pa to je nemoguće! Pritom, tzv. etničke teritorije u BiH omogućuju da Srbija i Hrvatska direktno na tim teritorijama ostvaruju uticaj, pa i vlast, vode ekonomsku politiku, nude kadrovska rješenja i ideološke koncepcije, a to ruši suverenitet Bosne. Tako se programira da bh entitet “Rs“ ne bude pod suverenitetom Bosne i Hercegovine, nego pod kontrolom Srbije! Smisao cijelog procesa je desuverenizacija Bosne i negacija bilo kakvog *bosanstva*, *bosanske nacionalnosti* i *državne suverenosti*!

Etničke regije srpstva i hrvatstva u Bosni su klin za rascjepljivanje bosanskog suverenitet i poništavanje države Bosne i Hercegovine. U taj klin planski i kontinuirano udaraju razornim maljevima rata i propagande Srbija i Hrvatska. Tako se dramatično potkopava i narušava zapadnoevropska politička koncepcija da je *državljanstvo*, ustvari, *nacionalnost* i da je ***država***, zapravo, ***nacija***. **Etnoteritorijalizacija** se pojavljuje kao društveno-povijesni proces kojim se pokušava napraviti “čista etnička” teritorija tako što će se druge etničke grupa protjerati ili uništiti. Teritorijalizacija etnije/naroda u Bosni i Hercegovini je nasilan proces koji je otvoreno provođen od 1992. vojnim

sredstvima i zločdelima nad civilima druge etničke grupe, a od 1995. godine je nastavljen “mirnodopskim sredstvima”, to jest političko-ideološkim, administrativnim i terorističkim sredstvima koja se ogledaju u onemogućavanju povratka, obespravljanju povratnika, zastrašivanju i ubistvima povratnika, nastavljanjem govora mržnje, isključivosti i etničke homogenizacije, opstrukcijom implementacije Aneksa VII na kojem je propao *Dejtonski mirovni sporazum* ili, drugim riječima, sporazum koji nije ni proveden u svim elementima i za koji se odmah znalo da nikada neće ni biti proveden u cjelini...

Proces *etničke teritorijalizacije*, sasvim ekvivalentan ratnim zauzimanjima teritorija u BiH i samo nastavak starih procesa etničkog istrebljivanja, vodi nerazumnim, neprirodnim i nelogičnim etničkim fragmentacijama (usitnjavanjima i atomizacijama) bosanskohercegovačkog prostora, što je već odavno poznato pod imenom balkanizacija. Povijesno i politički ovaj proces treba posmatrati kao dio jednog šireg događanja i starijeg procesa stvaranja nacionalnih država na ruševinama Otomanskog carstva, te nastavljanja tog procesa poslije nestanka Austro-Ugarske monarhije i Jugoslavije. Velikosrpski izvođači projekta opet rade isto 1992. – ubijaju sve one koji su se našli na zacrtanim teritorijama “velike” srpske države. Čini se da je 1991. i 1992. godine na južnoslavenskim prostorima definitivno izvršen stravični prijelaz iz kulture i duha “multilateralnog carstva” (pluralističkog svijeta) na etnonacijske države, jer je i Jugoslavija u određenom smislu bila multilateralno, pluralno “carstvo” nalik na otomansko i austrougarsko bogatstvo naroda, religija, običaja, jezika i tradicija pod jednom državnom kapom.

Modeli koji se predlažu nakon 1995. godine u Bosni polaze od “zauzete” teritorije na kojoj se koncentrira određena etnička grupa ili narod koji treba striktno da se odvoji od drugih etničkih grupa. Ta “zauzeta teritorija”, s koje su protjerani nepoželjni *Drugi*, postdejtonskom političkom metafizikom pokušava se nominirati kao “prava realnost” od koje se polazi u buduće djelovanje i koja je mjera u svakom političko-ustavnom planiranju. Svi *drugi* s te teritorije su pobijeni i protjerani, sva njihova imovina i naslijeđe je devastirano, svi tragovi *drugog* na “zauzetoj teritoriji” se detaljno brišu – da ne bi bilo traga i da ne bi podsjećali zločince na njihovo zločdelo. “Zauzeta” teritorija je “naša” (vječna kategorija) i na nju se vrlo brzo postavljaju naši simboli (kao znak “pobjede” i kao znak upozorenja *Drugima* da tu nemaju šta tražiti) kao pokazatelji dominacije (križ na Humu iznad Mostara, pravoslavna crkva u Konjević-Polju na imanju Fate Orlović, sklonjena džamija u Bradini, srpske i hrvatske zastave po Bosni itd.). Borba vjerskih objekata i simbola produžava onu krvavu borbu u kojoj su ginuli ljudi. Etnizacija teritorija je potpuna transformacija prijašnjeg stanja “na terenu”, tako da se više ne može

prepoznati pojedine krajeve, gradove i naselja koji su zahvaćeni “etničkom” konstrukcijom prostora. Iz njih su nestali dojučerašnji dominantni objekti i simboli, a pojavili se novi, drugačiji i veći u konstruktima spacijalnog etnicizma. Ljudi koji su tu živjeli stotinama godina protjerani su ili pobijeni, a njihovi materijalni znakovi kulture su uništeni. Sad izgleda kao da su tu bili od početka svijeta upravo ovi koje vidimo.

Granulacija ili fragmentiranje bosanske cjeline u etnopolitici ekspandira se u ništenje bosanskog bića u biopolitici. Biopolitika djeluje na razini kulturne negacije oblika ili militarnog iskorjenjivanja vrste koja se ne uklapa u projicirani sadržaj. U oba slučaja radi se u poništavanju života koji je jednokratna pojava. Drobljenje ili mrvljenje života cilja na njegovu kontrolu ili potpuno iskorjenjivanje.

Narodi zatočeni u hegemonijskim projektima

The blue pill

U prvoj epizodi filmske trilogije *Matrix*, glavnom protagonisti (Neo) nudi se izbor između “crvene pilule” (red pill), koja predstavlja istinu, činjenično znanje o zbilji i samospoznaju, ili “plave pilule” (blue pill) koja predstavlja *povratak u blaženo neznanje*, u carstvo iluzije i obmane.

Kao mala djeca zbunjeni tranzicijom od “zatvorenog svijeta do beskonačnog univerzuma” (Alexandre Koyre) balkanski ljudi igraju ulogu okuženih u čošku Evrope i čini se da više ništa ne mogu podvesti pod svoje proste, arhaične manihejske sheme u koje ih gura tabloidno novinarstvo ili bolesni etnički iracionalizam suspektih političara. Nesretni svijet balkanskih slika ostao je u crno-bijeloj notaciji bez obzira što je Lotfi Zadeh odavno ponudio fuzzy-logic za društveni svijet.

Evropsko prosvjetiteljstvo se zasnivalo na toleranciji, sekularizmu, jednakosti ljudi i povjerenju u ljudski um i razum, poštivanju razlika, bratstvu među različitim kulturama i civilizacijama. Te ideje Evropa je uglavnom preuzimala iz mediteranskog svijeta i ranijih kulturno-povijesnih formi i civilizacijskih slojeva, a najsvježiji oblik u njezinom prostoru bio je Endelus koji je uništen krajem 15. stoljeća. Ali, do danas vidimo da je te prosvjetiteljske vrijednosti ljubomorno čuvala evropska zajednica država samo za vlastiti okvir postojanja, primarno zapadnoevropski, i da nije bila spremna da ga dijeli s ostalim građanima svijeta, kulturama, religijama, narodima. Ostale je Evropa,

nažalost, posmatrala kao kolonijalne predmete koje može eksploatirati i na kojima može zasnivati sopstveni znanstveno-tehnološki razvoj. Napokon, u stravi 20. stoljeća Evropa nam je ponudila “Untergang”, “Götterdämmerung” i “pomračenje uma”, te je dramatično posustala kao bitan faktor na svjetskoj pozornici. Tu dijalektiku prosvjetiteljstva Horkheimer i Adorno su pratili tokom Drugog svjetskog rata kada je čovječanstvo zapalo u razorno barbarstvo nove raspodjele svijeta, “igara” krupnog kapitala i njegovih resursa prema interesima velikih sila.

“Pomračenje uma” koje je ideologija velikosrpskog fašizma³ donijela na Balkan u formi “istrebljenja muslimana” prijeti kontinuiranim zločinima na etničkoj i religijskoj osnovi. Objekt su muslimani Balkana, odnosno veliki dio Bosanaca i njihova država Bosna i Hercegovina. U velikosrpskom hegemonizmu, koji se sastoji od svetosavskog radikalizma-paganizma, nacionalističke isključivosti, bolesnog odnosa prema povijesti i porijeklu, pomiješanosti rasizma, šovinizma i etnofaulizma, oblikovana je zastrašujuća *destruktivnost* velikosrpsstva bez granica. Slika stvarnosti je nerealna i neistinita – ali i nije joj cilj intersubjektivno provjerljiva istina. Velikosrpska slika stvarnosti je napravljena da obmanjuje i sakrije istinu kako bi mobilizirala mase na iracionalne nehumane poduhvate protiv *Drugih*. Taj destruktivni velikosrpski mit već dva stoljeća stvara patološka stanja na balkanskom prostoru i služi većim svjetskim igračima kao moneta za potkusurivanje.⁴

Evropljani i Amerikanci, koji Bosni pristupaju posredstvom Andrićevih naočara, bivaju detaljno obmanuti za njezinu bitnu povijesnu crtu. Andrić nije veliki i neupitni znalac Bosne! On je, ustvari, veliki *krivotvoritelj* Bosne i njezinog unutarnjeg povijesnog toka. Njegova fiksijska slika je prilična

³ Nadu je probudila vijest da je *Das Arthaus Kino Atelier am Bollwerk* iz Stuttgarta 21. listopada 2022. godine skinulo s repertoara ultranacionalistički srpsko-ruski propagandni film “Srpska”, kontroverznog reditelja i reportera Russia Today Borisa Malagurskog, koji je otvoreni negator genocida u Srebrenici i tvorac filma ispunjenog mržnjom i etnofaulizmom. Vlasnik kina Arthaus iz Stuttgarta smatra da takvom filmu nije mjesto u ovoj kući. Zanimljivo je da prevara koju Malagurski podmeće kroz film jeste u tome da se agresija na Republiku BiH od strane Srbije i Miloševićevog režima pretvara u “borbu za slobodu” svekolikog srpstva koje je pod “zulumom”! Dakle, srpstvo se ponovo oslobađa od Turaka. Današnjica vapi za novim govorom koji može pomoći da se nadiđe orijentalistički pristup muslimanima Balkana i Evrope.

⁴ Konstruirane književne fikcije Bosne iz Andrićevog pera već decenijama služe raznim ljudima izvana da eto, navodno detaljno, upoznaju bosansku povijesnu strukturu, biće Bosne, “pravi” bosanski sadržaj. Naravno, ne može se unutarnja sadržina jedne povijesne forme i činjenice svesti na jednu frazu ili pamtljivu misao koja bi služila kao lozinka za brzi uvid u sve bosansko, pa ni ona sporna i suspektna rečenica “Bosna je zemlja mržnje” koja je toliko značila ratnom zločincu R. Karadžiću i velikosrpskim fašistima iz Beograda. U toj netačnoj rečenici skrivena je Bosna kao zemlja života, ljubavi i višestoljetnog bratstva, a preferirana je hegemonijska slika izvana koja Bosnu doživljava kao objekt osvajanja.

mistifikacija ili, pa gotovo, *terra incognita*. Bosna je povijesno prostor jedinstvenog naroda i njegovog zajedničkog života koji je, nažalost, postao predmet nacionalno-ekspanzionističkih i religijskih projekata. Bosna nije zemlja mržnje, različitih kultura, nesamjerljivih grupa, različitih jezika, nerazumljivih idioma i tako redom. Tek danas poslije osmišljenog zločina 1990-ih i antibosanskih politika iz Beograda i Zagreba, dakle, na kraju 20. i u prvim decenijama 21. stoljeća, Bosnu se pokušava predstaviti kao zemlju “tri odvojena naroda”. Ali, ni to nije tačno, jer na razini svakodnevnog života ljudi žive svoje živote povrh etnopolitika religijskih institucija i političkih oligarhija koje zagovaraju mržnju, odvojenost i religijsku isključivost. A tu se ne pojavljuje bitna razlika i nesamjerljiva diferencija koja bi izazivala konflikt.

Izrečena skepsa spram Andrićevog oka (ili naočara) koje gleda Bosnu na nebosanski način ne smije biti shvaćena tragično. Ona je *Montaigneova skepsa*, sasvim vedra, vesela i oslobađajuća. U njoj je prosvjetiteljski duh koji se ne plaši skepse, autoironizirajuće sumnje, dvojbe, spoznajnog bola, samorefleksije, propitivanja. Ona ne robuje idolima, dogmama, vladarima ili osvajačima, izražava slobodu i ne plaši se autoironične reference. Ona je polazište kritičke teorije društva distopije u koju su bačeni veliki dijelovi čovječanstva. Montaigneova skepsa omogućava da se pojave heretičke notacije svijeta.

U ahistorijskoj mitskoj svijesti nema razvoja, procesa, protoka vremena, povijesne dinamike, društvenih promjena, identitetnih mijena. Vlasi (Karavlasi, Cincari, Aromuni, Morlaci), taj stari balkanski narod, koji se stoljećima pomjerao po Balkanu, napustili su svoj stari identitet i *posrbili* se, dijelom *pobošnjačili* i *kroatizirali*.⁵ Danas su, nažalost, identitetno novoprobudeni postali najgorljiviji zastupnici velikosrpskog političkog projekta u Bosni. Vjerovatno im je identitetno konvertiranje izokrenulo pogled na drugačije i drugo i potpuno ih orijentacijski onespособilo tokom dvadesetog stoljeća. U tome je ključnu ulogu odigrala Crkva Srbije, svedena na svetosavlje! U kneževini Srbiji 19. stoljeća znaju dobro da nema Srba u Bosni (kao ni u Dalmaciji, Slavoniji, Crnoj Gori), da se radi o Bošnjacima pravoslavne vjere, zato se osmišljava projekt nacionaliziranja bosanskog stanovništva s ciljem da ga se pripoji rastućoj srpskoj državi u 19. stoljeću.

Disolucija Jugoslavije bila je bratoubilačka orgija dva velikodržavna hegemonizma i ludila koje ih prati odavno. Nacionalistička bolest srpstva i hrvatstva pokušala je naći izlaz u komadanju Bosne, kroz preusmjeravanje

⁵ Jedan dio Vlaha prihvatio je bošnjački identitet, drugi dio hrvatski, treći dio srpski ili albanski i tako redom. To je bio povijesni proces asimiliranja ili utapanja u druge etničko-religijske grupe.

mržnje na imaginarne “Turke”, Ottoman legacy, te ogavne izdajice “pradedovske vere”, “nasljednike heretika” koje je papa proganjao. Ubijanje se odvijalo u jeziku, u kulturi, u etničkom obliku, u religiji, u povijesti, u potisnutom vlaškom korijenu, u konvertitskom laganju, u starobosanskom...⁶ Ubijanje se odvijalo u zajedničkom kulturno-povijesnom naslijeđu zaostalih balkanskih “plemena” koja su Evropljani stoljećima dezavuirali kao povijesno nedorasle grupe. Bolesno bratoubilačko iskorjenjivanje polazilo je i dalje traje iz religijske osnove ili razlike u vjeri koja je mjerodavna, temeljna, stožerna karakteristika etničkog (pa onda nacionalnog) identiteta balkanskih narodnih grupa. Religijska razlika je postala razarajuća i kočeca matrica društvene organizacije ljudi koja je duboko inficirala svijest, vokabular, percepcije, interpretacije, predstave o svijetu i kolektivne predrasude. Uz tu razliku kao mehanizam održavanja diferencirane svijesti, ključnu ulogu igra sistem obrazovanja koji getoizira umove mladih ljudi i svodi ih na vojnike i sljedbenike mržnje koja je proizašla iz “sveštenečkog držanja” u ljudskim stvarima. Zato kod mladih ljudi postaje dominantan plemenski svjetonazor, militarni tribalizam i kulturna isključivost.

Morbidna ideja “legitimnog predstavljanja etničko-religijske grupe” čini srž ideologije tribalističkog etnicizma koji je postao krucijalni sadržaj velikodržavne politike antibosanstva. Zato je apsolutno važno boriti se za politiku koja Bosnu razumijeva kao državu slobodnih i jednakovrijednih građana, u kojoj je na djelu vladavina prava, a ne samovolja “vođa”. U politici etničko-religijskog predstavljanja politička partija uzurpira za sebe pravo da “predstavlja” cijeli narod i time obmanjuje, jer bez ikakvog valjanog osnova nameće ideologiju etnopolitike u kojoj navodno jedan vođa i stranka mogu predstavljati cijeli narod. To je sramno profašističko ideologiziranje društvene javnosti ili ulazak u etnofašizam kao politički model.

Glavno antibosansko lukavstvo politike “legitimnog predstavljanja” u BiH je zahtjev da se poništi sekularni ambijent građanskog društva i da se svi građani podrede diktatu “legitimnog predstavljanja” koji će se “dogovarati oko etnoteritorijalizacije”.⁷ To je konsocijacija federalnih entiteta ili etno-geta u

⁶ Ubijanje je, nažalost, bilo odnos “komuniciranja” među grupama koje su povijesno postale različite po nekoj oznaci. Umjesto komuniciranja i pronalaženja modusa zajedničkog života jedna grupa se odlučivala na iskorjenjivanje druge grupe. Tako su velikosrpski fašisti odlučili 1990-ih godina zajedno s hrvatskim fašističko-ekspanzionističkim projektom potpuno uništiti bosanske muslimane, Bošnjake, Bosance koji se vjerski razlikuju. Vidjeli su povijesnu šansu da to urade!

⁷ U zahtjevu da se bira “legitimni predstavnik” jednog naroda pozadinski je sakrivena ideja da jedan narod bude “posebna izborna jedinica” koja će onda imati “posebnu teritorijalnu izbornu jedinicu”, a onda i svoju “etničku teritoriju” kojom će raspolagati neovisno od države i drugih građana. Iza je jasno vidljiv projekt rušenja državnog suvereniteta.

kojima se država postepeno gubi u proizvoljnosti i slučajnosti. Antibosansko postavljanje politike kao “dogovaranja naroda” a priori niječe mogućnost građanskog poretka i političkog liberalizma. Ovaj smjer je potpuni totalitarni sumrak političke ideologije koja još samo održava moć vladajuće oligarhije koja je na pljački države i vlastitog “naroda” postala odmetnuta skupina. Naravno, vrlo je slično stanje u bošnjačkoj, hrvatskoj i srpskoj etnopolitici koje se međusobno hrane posljednjih trideset godina. Zato se nameće opsolentno uvjerenje da u politici jedna stranka može predstavljati interese cijelog naroda.

Agresija na Republiku BiH vođena je, između ostalih ciljeva, s glavnim ciljem da se na njezinom tlu naprave “kompaktne i homogene” etničke teritorije, “očišćene” od *Drugih*, zaokružene zločinima, utemeljene na masovnim grobnicama. Na taj način je direktno napadnuta bosanska povijesna sadržina u kojoj je trajala forma zajedničkog života u slobodnim razlikama. Odjednom su iz busija povijesti iskočile religijske institucije sa svojim prikrivenim zahtjevima za vođenjem naroda i to je dovelo do katastrofe i zloupotrebe vjere u najprimitivnije svrhe balkanskih etnija. Tako se pojavila forma etničko-religijske politike kao neko nepovijesno produživanje osmansko-feudalnog svijeta na Balkanu koji je ustvari agonija etnokratije pri čemu kolektivistički mentalitet diletanata razara društvenu strukturu i bilo kakvo povjerenje u razum. U lomljenju stvarnosti prema religijskim kvazi-interpretacijama prednjači Crkva Srbije koja više ne skriva svoje hegemonijske i voditeljske ambicije.

Pitanje bosanskog identiteta u okružju etnopolitike i biokratije

Isključivi pristup može biti odličan način za nerazumijevanje s gotovo svima na svijetu. Tijekom našeg svakodnevnog života smatramo da pripadamo raznim skupinama – pripadamo svima njima. Jedna te ista osoba može biti američki državljani, karipskog podrijetla, s afričkim korijenima, kršćanin, liberal, žena, vegetarijanac, trkač na duge staze, povjesničar, nastavnik, romanopisac, feminist, heteroseksualne orijentacije, zagovaratelj prava homoseksualaca i lezbijki, ljubitelj kazališta, aktivist za pitanja okoliša, ljubitelj tenisa, jazz glazbenik i netko tko je duboko uvjeren kako postoje inteligentna bića u svemiru s kojima pod hitno treba razgovarati (po mogućnosti na engleskom).⁸

⁸ Sen, Amartya (2001). *Identitet i nasilje. Iluzija sudbine*, Zagreb: Poslovni dnevnik, Masmedia, str. 12.

Ovdje demonstrirano primarno usmjerenje misli nadošlo je iz povijesno sazele potrebe novog razumijevanja i interpretacije *bosanskog identiteta*. Posebno je važan pokušaj da se odgovori na pitanje fra Antuna Kneževića koje je postavljeno oko procesa kulturne agresije na Bosnu koja počinje u 19. stoljeću kroz otuđivanje i otimanje bosanskog jezika – “(...) mi nikako ne razumijemo, zašto naziv, što su ga oni našem jeziku po svojoj volji, a bez našeg pitanja dali, sada nama po što po to hoće da nametnu, pa nam čak brane, da mi u našoj vlastitoj kući svoj jezik označujemo imenom našeg naroda. To je slično, kad bi našem djetetu neko drugi po svojoj volji ime nadio. Tako postupanje i taj zahtjev mi ne odobravamo i nijesmo nikako kail.”⁹ Ovo Kneževićovo pitanje-konstatacija iz 19. stoljeća i zahuktalih nacionalnih pokreta iz Srbije i Hrvatske, između ostalog, potiče na približavanje dostignutih saznanja sociologije i historiografije, etnologije i antropologije, koja bi se osvijetljavajuće primijenila na povijesni tok bosanskog bića i ukazala na djelovanje vjerskih organizacija na istorodno, jedinstveno stanovništvo. Religijsko vjerovanje je postepeno postajalo određujuće za identitet grupe pa je s pravom primijećeno da je u vremenu formiranja nacija vjerska orijentacija određivala i nacionalno opredjeljivanje.

Anto Babić je posebno naglasio momenat u povijesnom toku Bosne kada su se vjerske zajednice “unijele” u narod i nametnule kao formativni faktor u procesu formiranja političkog mišljenja, tako da je vjerska pripadnost “opredjeljivala, uglavnom, i državno-političku orijentaciju svake od triju grupa stanovništva”¹⁰. Vjersko-konfesionalni faktor je dramatično prigušio, onemogućio i neutralizirao djelovanje drugih faktora koji bi kod etnički jedinstvenog stanovništva Bosne razvio drugačije osjećaje pripadnosti jednoj

⁹ Knežević, fra Antun (1870). *Bosanski prijatelj*. (“Mi se ponosimo time, da je upravo naš jezik, a iz naše otadžbine uzet za osnovu književnog jezika naših komšija Srba i Hrvata. Glasoviti jezikoslovci Vuk Karadžić, Daničić, pa Ljudevit Gaj prenijeli su naš lijepi jezik u književnost obaju rečenih naroda, te ga prozvaše kako su oni hotjeli jedni srpskim a drugi hrvatskim, a o nama nigdje ni spomena. Mi sigurno imamo prava dičiti se, što se našim jezikom služe danas u književnosti naši prijatelji Jovo i Ivo, a to će nam bar svak priznati. Ali mi nikako ne razumijemo, zašto naziv, što su ga oni našem jeziku po svojoj volji, a bez našeg pitanja dali, sada nama po što po to hoće da nametnu, pa nam čak brane, da mi u našoj vlastitoj kući svoj jezik označujemo imenom našeg naroda. To je slično, kad bi našem djetetu neko drugi po svojoj volji ime nadio. Tako postupanje i taj zahtjev mi ne odobravamo i nijesmo nikako kail. Ali čast i poštenje obodvojici naših prijatelja, Srbu i Hrvatu. Mi njihovu narodnost ne preziremo, mi na njha krivim okom ne gledamo, mi nikad nećemo zaniijekati, da nijesmo od jugoslovenskog plemena, već baš hoćemo, da svakome jasno dokažemo, da smo mi Bošnjaci na prvom stepenu toga slavnoga roda. Ali uvijek ostajemo Bošnjaci kao što su nam bili i pradjedovi i ništa drugo. Dakle nek se dobro ogledaju po zemlji naša braća, koji toliko stoljeća u Bosni i Hercegovini stanuju i živu, a hoće da su Srbi ili Hrvati. Neka ovo lijepo prouče i promozgaju.” Vidjeti u: fra Antun Knežević, časopis *Bosanski prijatelj*, 1870.)

¹⁰ Babić, Anto (1972). *Iz istorije srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo: Svjetlost, str. 168.

cjelini, te je na taj način ostvario u povijesnom procesu Bosne razorno razjedinjavajuće djelovanje koje je upravljano nacionalnom idejom iz susjednih država. Iz tog ugla posmatrano, uloga religijskih institucija pokazuje se u sasvim drugom svjetlu i one se pokazuju kao mjesta iz kojih se rasplamsavaju etnička i nacionalna diferenciranja stanovništva.

Vrlo brzo nakon Kneževićevih primjedbi na kulturnu otimačinu i pljačku, nad bosanstvo se nadvijaju “srpstvo”, “hrvatstvo” i “jugoslavenstvo” kao dominantne narodne, a onda i nacionalne oznake koje su svojom samodovoljnošću određivale tokove života u 20. stoljeću. Prije toga Austrougarska monarhija i višestoljetni Osmanski sultanat nameću svoje identitetne oznake i vrijednosti. Ljudi koji su stoljećima bili potčinjeni nekoj velikoj imperiji, sasvim nepripremljeni za vlastitost i posebnost, bili su identitetno razvodnjeni i neodgovorni za svoje povijesno trajanje. To je nemoć kojoj nedostaje svijest o vlastitom cilju. Možda je tu počela fluidna “prilagodljivost” na nametnute obrasce postojanja i, čini se, da su zbog toga vrlo lagano prelazili iz jedne krajnosti u drugu! Militantno odstranjivanje bosanstva u 20. stoljeću, otvorena destrukcija Bosne uopće, pokazuje koliko može biti nakazna hegemonijsko-ekspanzionistička politika i ideologija nacionalizma koja je zasnovana na etničkom ekskluzivizmu ili religijskom fundamentalizmu srpstva i hrvatstva. Oni koji nisu ozbiljno shvatili trajuću *epohu nacionalizma* u Evropi platili su visoku cijenu svoga opstanka. U jednom vidiku čini se da je s njima nešto pogrešno i sasvim sporno u orijentaciji.¹¹

Nedostatak *istraživanja nacije i etniciteta* u Bosni, u njezinoj povijesti općenito, supstituiran je etničkim “determinacijama” pojedinačnih dijelova bosanstva i religijskim studijama koje izbjegavaju povezivanje s drugim znanstvenim disciplinama. Umjesto teorijsko-povijesne analize nacionalizma

¹¹ Kamenka, Eugene (ed.) (1973). *Nationalism. The nature and evolution of an idea*, Canberra: Australian National University Press, str. 3. (“The history of Europe since the French Revolution has been the history of the rise and development of political nationalism. In this century, history has become world history. Nationalism not only holds together the histories of the nineteenth and twentieth centuries, showing them to be part of a continuing crisis. It has also brought the histories of Asia, Africa and the Pacific into relation with European history, making them part of a universal history. Nevertheless, nationalism is an extremely complex and difficult phenomenon, discomfiting to those who believe that lectures should begin with a definition of the subject. Nationalism can be, and has been, democratic or authoritarian, forward-looking or backward-looking, socialist or reactionary. As a conceptual tool, it often strikes the historian or political thinker as impossibly fuzzy: threatening to merge into patriotism or national consciousness at one end and fascism and anti-individualism at the other. Yet there would be something wrong with a history of modern Europe, or of the twentieth century world, which made no use of the concept of nationalism.”)

i etniciteta, samodovoljna i neodgovoran spekulativna naracija oblikovala je suspektu “metafiziku nacije” u kojoj su sveštenici i politikanti na razini dnevno-potrebne publicistike stvarali “svete” modele i svjetove u koje su smještali etničko-religijske grupe. Stoga se čini kao da je znanost “zakasnila” da se suoči s povijesnim procesima nacionaliziranja masa ljudi koje su tek izronile iz feudalnog poretka. Izolirana samodovoljnost proizvoljnog izricanja “definitivnih istina” suštinski je bila prosta ideologizirana tlapnja o identitetu koja je izražavala moć uspostavljene hegemonije. A to je vodilo u brojne falsifikate i ciljano zanemarivanje Bosne kao povijesne i političke činjenice. Zato je prirodan put – metodski obrnuti stvari i holistički postupati u posmatranju Bosne.

Miroslav Hroch navodi tri faze savremene nacionalne integracije svojstvene malobrojnim narodima Evrope:

1. skupina probuđenih intelektualaca počinje proučavati jezik, kulturu i povijest naroda,
2. vrhunac nacionalnog preporoda, ideje učenjaka prenose dalje skupine “rodoljuba” (patriota) – prenosioci nacionalnih ideja na najšire narodne slojeve, i
3. nacionalni pokret dostiže svoj masovni apogej.¹²

Historičar Ivo Banac smatra da ove Hrochove faze prikladno izražavaju hronološki tok nacionalnih preporoda među Južnim Slavenima. Nacionalne ideologije su bile vođene od javnih službenika i svećenika – kao što je to bio slučaj u Hrvatskoj u doba ilirske faze narodnog preporoda (1836-1848). Banac smatra da nacionalna ideologija jeste izraz povijesne stvarnosti i u njoj se izražavaju “ukupna pitanja povijesti nacije”. On hoće reći da nije svaka ideologija gruba manipulacija interesnih grupa. Ideologija nacionalizma je proširila osjetljivost za nacionalna prava. Razvila ideju o nacionalnoj autonomiji (samoupravi) i sticanju državne nezavisnosti – bilo putem odvajanja svoga nacionalnog teritorija od veće državne cjeline (*secesija*) ili pak uključivanjem srodničkog područja u već stvorenu matičnu državu (*iredentizam*). Zato su velika protoliberalna i multietnička carstva smatrala ideologiju nacionalizma svojim najvećim neprijateljem.¹³

Glavni cilj antibosanskog projekta u 20. stoljeću ogleda se u planskom kondicioniranju da se potpuno potisne i uguši bosanski nacionalni identitet i da se trajno uništi bosanstvo kao ideja političke bosanske svijesti koja proizlazi iz postojanja države Bosne i Hercegovine. Tokom 20. stoljeća

¹² Hroch, Miroslav (1985). *Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*, Cambridge, London, New York: Cambridge University Press, p. 22-23.

¹³ Banac, Ivo (1988). *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Zagreb: Globus, str. 39.

bosanstvo je moglo biti samo kulturno-povijesna činjenica, premda je Socijalistička Republika BiH Ustavom SFRJ iz 1974. bila u jednoj formi “nezavisne” države u jugoslavenskoj federaciji, nije se razvijao poseban bosanski nacionalni identitet. S internacionalnim priznanjem države BiH 1992. godine bosanstvo je postalo pravno-politička činjenica koja se više ne može prenebretnuti, odbaciti i ignorirati. To može biti samo u maglama antibosanskog projekta.

Bosanstvo je primarno pravno-politički okvir bosanskog postojanja koji ima svoju povijesnu dimenziju. Ta povijesna dimenzija temporalno zrcali političko i kulturno biće koje izvire iz bosanstva kao živa forma.¹⁴ Ono se prepoznaje kroz identitetne likove srednjovjekovne banovine i kraljevine Bosne kojom vladaju Bošnjani, osmanskog pašaluka i ejaleta, dijela Austro-ugarske monarhije, Kraljevine SHS i Jugoslavije do samostalne republike, članice Organizacije ujedinjenih nacija (OUN). Iz te povijesne dimenzije uočljivo je da to povijesno biće ima svoju zemaljsku političku vlast, formu države i kulturnu specifičnost, odnosno iz toga potiče prepoznatljiva i posebna povijesno-politička i kulturna vrijednost koja se formira kroz specifične okolnosti i uklapa se u određene civilizacijske obrasce političkog postojanja u jugoistočnom dijelu Evrope. U bosanstvu raspoznavamo političku odlučnost i svjetonazor (politika, vjerovanje, ideologija) u kojem se pokazuje kako ljudska zajednica “vidi svijet” i sebe u njemu. E. Kale kaže da je to ono što čini osnovicu “vjere neke kulture”. Naravno, specifičnost bosanske kulture određena je vrednotama koje kao ideali daju smisao življenju i djelovanju ljudi (npr. gostoprimstvo, saosjećanje, otvorenost, milost prema slabim i nemoćnim, poštovanje starijih, odanost porodici i domovini, borbenost, pravednost itd.) i uspostavljaju pravila po kojima se ljudi u zajednici ponašaju i žive te organiziraju svoje djelatnosti pomoću institucija. A onda se na osnovu vrednota i postava djelatnosti unutar ljudske kulturne zajednice definiraju pozicije (statusi, položaji) u toj zajednici (zanimanja, zvanja itd.). Najzad, raspoznavamo materijalne predmete “koji pomažu ljudima da se održe u životu

¹⁴ Oni koji plaše bošnjački narod da će *bosanstvom* biti podijeljeni i na popisu stanovništva postati manjina u odnosu na druge etničke grupe trebaju samo ispoštovati distinkciju između *naroda* i *nacije*, a to znači da u Popisnici mora postojati rubrika u kojoj se jasno upisuje *nacionalitet* (nacionalnost) i rubrika u kojoj se upisuje *etnicitet* (narodnost ili narodno ime). Popis stanovništva u BiH 2013. godine nije ispoštovao ovo određenje jer je bio organiziran pod uslovljavajućim i ucjenjujućim okolnostima od strane srpskih i hrvatskih partija, štaviše, u njemu je nacionalnost izjednačena s etničkim (narodnim) identitetom i oznakama. Dakle, nacionalnost je bosanskohercegovačka, a narodnost bošnjačka, srpska, hrvatska, albanska, turska ili neka druga u Bosni i Hercegovini kao internacionalno priznatoj državi naciji, članici Organizacije Ujedinjenih nacija od 1992. godine.

i umjetnički proizvodi koji imaju ponajprije svrhu odgajanja u duhu određene kulture.”¹⁵

Bosanstvo, dakle, nije samo pređašnja povijesno-kulturna forma koja traje stoljećima kao prepoznatljiva kroz kulturno djelovanje čovjeka na ovome prostoru, štaviše, bosanstvo je postalo *primarno* političko-pravna činjenica postojanja u kojoj se ispunjava unutarnja intencija bosanskog bića kroz stoljeća, njegova supstancijacija u vremenu, povijesno potkrepljenje i validacija jednog povijesnog razvoja i toka. U savremenom ključu razumljeno *bosanstvo* je nacija, nacionalnost, državljanstvo, pripadnost građanina državi Bosni i Hercegovini, znak postojanja države, članstvo u Organizaciji Ujedinjenih nacija. U njemu se ispunjava povijesna intencija jednog političkog bića koje uspijeva organizirati svoju političku vlast, državnu formu i stoljećima je održavati među drugim sličnim oblicima.

Nužno je upozoriti da su sporne historiografije uglavnom skrivale ovu činjenicu i krivotvorile je svjesno zarad određenih političkih zahtjeva povijesnog trenutka koji je planski određen ideološkim nacrtima susjednih nacijskih projekcija. Bosanska nacionalnost, kao nova i moderna forma, jeste realan pravno-politički okvir postojanja svjesnih bosanskohercegovačkih građana koji su slobodni i ravnopravni u vlastitom ispoljavanju života.¹⁶ U svrhu eksplanacije procesa bosanske nacionalne svijesti i činjenice korisno je prihvatiti i modernistički (E. Gellner) i etno-simbolički (A. Smith) model objašnjenja nastanka nacije i nacionalizma.¹⁷ Bosanska nacionalnost je realna društveno-povijesna činjenica!

Potisnuti govor o bosanstvu u iracionalnoj etnopolitici

Šta se dogodilo s našim razumijevanjem *bosanstva*? Ono nije svodivo na etničko, religijsko, sveštениčko, rimsko, istanbulsko držanje pred tokovima svijeta. Dakle, gdje je bosanstvo kojim su državljani Bosne određeni? Kako je postalo moguće da građane Bosne konstringirajući određuju izvanbosanski oblici bez supstancijalnog duha bosanskog bića? Rezultat je povijesno-

¹⁵ Kale, Eduard (1990). *Povijest civilizacija*, Šesto izdanje, Zagreb: IRO »Školska knjiga«, str. 6.

¹⁶ Plamenatz, John P. (1973). "Two types of nationalism", in: Kamenka, Eugene (ed.) (1973). *Nationalism. The nature and evolution of an idea*, Canberra: Australian National University Press, str. 23. ("Writers about nationalism mostly agree that there was little or none of it in the world until the end of the eighteenth century. They may not agree about how it is to be described or explained, and their attitudes to it range from strong condemnation to warm sympathy. But they speak of it as something essentially modern.")

¹⁷ Gellner, Ernest (1983). *Nation and nationalism*, Oxford: Basil Blackwell; Smith, Anthony (1986). *The ethnic origins of nation*, Oxford: Blackwell.

političkog usmjeravanja života u Bosni tokom 20. stoljeća da je potisnuto kulturno i povijesno-političko bosanstvo.

Jedan od odgovor na pitanje o tome zašto u Bosni nije razvijena *bosanska* ideja nacije treba tražiti u *deficitu* društveno-znanstvene inteligencije u Bosni i Hercegovini koja bi ovu ideju iznijela u 19. i 20. stoljeću.¹⁸ Izuzev nekoliko franjevac koji su iz ugla kršćanske teologije posmatrali svijet, takva vrsta inteligencije nije postojala u Bosni u 18. i 19. stoljeću niti se obrazovala, tek se razvila u 20. stoljeću. Taj nedostatak inteligencije i znanstveno-istraživačkih institucija moguće je sasvim jasno pratiti u njezinom lutanju i traženju velikim dijelom 20. stoljeća kada je bila “dezorijentirana”.¹⁹ Na tragu toga, prepoznaje se kako su religijske institucije poslužile kao tačke oblikovanja društvene svijesti, propagandno-obavještajni kanali i formatirajući okvir, te se ponekad čini da su *nacije* na ovome području primarno određene religijama ili da su to produžene religijske zajednice.²⁰ Ne smije se zanemariti da su to bile jedine društveno-povijesne institucije koje su stoljećima okupljale kolektive ili narodne grupe. Nisu postojali univerzitetski centri u kojima bi se preko znanosti objašnjavao svijet života, oblikovala društveno-kritička svijest, te planirali i predviđali društveni procesi.

Povijesni nedostatak kvalitetne društveno-znanstvene inteligencije ostavio je prazan prostor u koji su ušli razni mešetari sa svojim nakaradnim koncepcijama oblika društvenosti i političkog uvezivanja ljudi. To su

¹⁸ Imamović, Mustafa (1996). *Historija Bošnjaka*, Sarajevo: BZK “Preporod”.

¹⁹ Zato Skender Kulenović u časopisu *Putokaz* 1930-ih kritizira šutljivu inteligenciju smatrajući je odgovornom za mnoge društvene procese. (Vid. u: Isaković, Alija (1990).

“*Nacionaliziranje*” muslimana, Zagreb : Globus.)

²⁰ Na području Balkana *nacija* se često definira i razumijeva kao jezičko-religijska zajednica ljudi, kao kulturno-povijesna i psihička forma koja ima svoje prepoznatljive karakteristike. O tome postoje jasna stanovišta u knjizi Milorada Ekmečića *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, gdje ovaj autor demonstrira jednu etničko-religijsku sliku nacije i velikosrbijansku konstrukciju povijesti nacionalnih odnosa na prostoru negdašnje jugoslavenske države. Radi interesa nacionalne historiografije srpstva, on planski ignorira Bosnu kao povijesnu, pravno-političku i kulturnu formu, svodeći je gotovo na beznačajnu geografsku činjenicu, regionalnu oznaku i “srpsku zemlju”! On bitno oblikuje mit o Bosni kao “srpskoj zemlji” i time svjesno i neznanstveno krivotvori povijesno-kulturni i politički sadržaj bosanskog povijesnog bića.

Autor ovoga teksta *naciju* misli u pravno-političkom i povijesno-političkom smislu kao zajednicu slobodnih i ravnopravnih građana koji žive u jednoj državi. Nacija je, dakle, politička zajednica građana. Za to određenje se koristi pojam *Bosanac*! Na taj način iskazana je skepsa prema slijeđenju koncepta nacije koja nastaje na “vododjelnici religija” kao da je to jedini mogući model i kao da je nacija stara kategorija koja se s današnjim značenjem može proširiti do antičkog doba! Time, također, biva dezavuiran opsoletan koncept o “zakašnjelim” nacijama, “sintetičkim” nacijama ili “pravim” nacijama i dovodi se u pitanje “pravo vrijeme” pojave nacija. To, također, znači da pojam nacije nije vječan! On je konstrukcija jednog doba, izmaštana grupa, zamišljena zajednica ljudi.

iskoristili nacijski projektanti iz Srbije i Hrvatske i već od 19. stoljeća krenuli u nemilosrdnu aktivnost pridobijanja, novačenja i pretvaranja bosanskog (“bošnjačkog”) stanovništva u svoj “narod”. V. Skarić je opisao taj proces, aktere i glavne intencije u drugoj polovini 19. stoljeća.²¹ Glavnu zamisao tog projekta moguće je iščitati iz *Načertanija* 1844. godine i pratiti je decenijama poslije kako se ostvaruje u srbijanskim političkim ideologijama i državnim poslovima.²² Naravno, moguće je početak “srpske ideje” vidjeti u tekstu Dositeja Obradovića pod naslovom *Pismo Haralampiju*, pisanom 1783. godine. Jezički pansrbizam (svesrpstvo) iz 19. stoljeća, koji nameće netačnu ideološku polaznicu da su svi govornici štokavskog narječja, ustvari, Srbi,²³ usmjerava nacijsku ideologiju srpstva daleko preko povijesnih granica raško-srbljanskog srednjovjekovnog prisustva u Raškoj, te u dijelovima Kosova i Makedonije, da bi se taj projicirajući ideološki pravac povukao na zapad preko Bosne i Hrvatske u kojima se s Osmanlijama pojavljuju brojne grupacije Vlaha koji bježe s istoka ispred osvajačkih vojski. Ti Vlasi će vremenom biti obuhvaćeni, prvo religijskim, a onda etničkim i nacionalnim identifikacijama koje će od njih napraviti značajne dijelove srpskog, hrvatskog i bošnjačkog naroda od 19. stoljeća.²⁴

Naravno, ovo je samo jedna strana procesa koji je multilateralan. Na prvi pogled, čini se, da od 19. stoljeća ništa nije išlo na ruku Bosni. Iscrpljeni mnogim bunama i ratovima stanovnici Bosne su bili ekonomski osiromašeni, razvojno zaostali i gotovo dovedeni do propasti. To je bilo agrarno feudalno društvo u kojem nisu bili razvijeni napredni oblici evropskog znanstveno-

²¹ Skarić, Vladislav (1985). *Izabrana djela I. Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije*, Sarajevo: Veselin Masleša, str. 246-247.

²² Ilija Garašanin 1844. godine u *Načertaniju* upozorava da će najteže biti *srbizirati* Bošnjake muslimanske vjere, a s pravoslavnim i katolicima će ići mnogo lakše.

²³ Drugi utemeljujući tekst velikosrbijanske ideologije (jezičkog) pansrbizma ili svesrpstva, pod naslovom *Srbi svi i svuda* (1849), napisao je srpski jezički nacionalista i ideolog srpstva Vuk S. Karadžić.

²⁴ Pošto u srednjovjekovnoj Bosni nema srpske etničke i kulturne tradicije niti identiteta, historijska znanost je skaredno konstruirala naraciju o “srpskoj Bosni” što predstavlja najsramnije stranice frizirane znanstvene djelatnosti u povijesti ovih prostora. Tek na početku 21. stoljeća privodi se kraju “identitetna harmonizacija” srpstva na tlu Bosne kada politički propagandisti poručuju da su “Srbi jedan narod” i ne prihvataju više da ih se podsjeća da su ipak “bosanski”, “hrvatski”, “kosovski” ili “crnogorski” Srbi, te zanemaruju da su izraz političke konstrukcije identiteta, da je *srpstvo* povijesni konstrukt pridodat na nešto prijašnje i starije i da je srpski identitet rezultat propagando-obavještajne djelatnosti na kraju druge polovine 19. stoljeća. U tome se ogleda povijesni proces unifikacije i homogenizacije srpstva na balkanskom prostoru koji cilja na to da se svekoliko srpstvo okupi u jednu državu bez obzira na druge države i narode u okruženju. Time se završava proces posrbljivanja Vlaha, Cincara, Karavlahi, Roma, Rumuna, Bugara, Mađara, dijelova Crnogoraca, Hrvata, Bošnjaka i drugih narodnih grupa u okviru srpskog nacijskog projekta.

tehnološkog uzdizanja. Od druge polovine 15. stoljeća sultan je kao monarh bio vlasnik sve zemlje, a stanovnici su bili njegovi podanici. On je nametnuo svoju volju na “plemenitu baštinu” kako se u bosanskim poveljama označava Bosna. “Azijski način proizvodnje” podrazumijevao je kolektivni, plemenski tip vlasništva nad zemljom.²⁵ Na početku 19. stoljeća Bosanski ejalet je s desne strane Drine graničio sa Smederevskim sandžakom u kojem su pravoslavci 1804. pokrenuli bunu protiv dahija. Već tada je znatan dio muslimanskog stanovništva izbjegao u Bosnu.²⁶ Osmanske reforme nisu se uspješno provodile i nisu ostvarivale napredak društvenog života konkretnih ljudi u Bosni. Bošnjaci su osjetili da ih se iskorištava i pljačka od strane osmanskih namjesnika. Pokret za autonomiju Bosne, koji je 1831. poveo Husein Gradašević, ugušen je u krvi i elitocidu koji je izvršen nad Bošnjacima pod komandom Mihajla (Omera) – paše Latasa. Sultan je, međutim, susjednoj kneževini Srbiji dao vazalni status 1830. godine.²⁷ Ivan Frano Jukić protjeran je 1852. godine iz Bosne u Istanbul, onda je izbjavljen u Rim, a poslije je umro u Beču 1875. godine.

²⁵ Karl A. Wittfogel je u knjizi *Orijentalni despotizam* (*Oriental despotism*, 1957) razvio hipotezu da u istočnjačkim društvima osebujne klimatske i geografske okolnosti te posebna organizacija državne vlasti uslovljavaju i specifičan društveno-povijesni razvitak. On je smatrao da orijentalni trend razvoja nastavljaju socijalistička društva, u kojima nema privatnog vlasništva kao ni u zemljama starog Istoka. Na tome je nastao vladajući “despotizam” nove socijalističke birokratije, u čemu je Wittfogel prepoznao nasljednika orijentalnog despotizma. Naravno, mnogi marksisti se nisu slagali s ovom hipotezom i kritički su je osporavali!

²⁶ U velikosrbijanskoj ideologiji *musliman* je izjednačen s osmanskim osvajačem, “Turčinom”, okupatorom, neprijateljem, onim koji se mrzi i koji je odgovoran za “ropstvo”. O tome najbolje svjedoči Njegošev programski spjev *Gorski vijenac* (1847).

²⁷ Osmanski, sultanov Hatišerif iz 1830. godine promijenio je status Srbije u okviru Osmanskog carstva. Ovim Hatišerifom Srbija je prešla iz statusa provincije u status vazalne kneževine. Na taj način joj je osigurana široka i stvarna unutarnja autonomija. To je značilo da Srbija može sama organizirati svoje gospodarstvo, upravu, obrazovanje, trgovinu i željeznicu. Pritom, Kneževina Srbija nema pravo na vojsku i ne može samostalno voditi vanjsku politiku, te, osim toga, i dalje plaća harač kojeg ubire baš-knez i šalje u Istanbul. Ovim Hatišerifom Srbija je dobila i slobodu vjeroispovijesti te se tako u Beogradu za metropolita mogao izabrati domaći sveštenik umjesto dotadašnjih Grka.

Mr. sc. Elmir Karadži, doktorand / PhD Candidate

Univerzitet u Prištini / University of Prishtina

karadzi82@hotmail.com

Dr. sc. Ferdi Redžepi

Prizren

ferdi_pz15@hotmail.com

UDK / UDC 32.01

Pregledni naučni rad / Scientific review article

Primljeno / Received: 26. 12. 2024.

Prihvaćeno / Accepted: 04. 04. 2025.

UVOD U KRITIČKU ANALIZU BIOPOLITIČKOG GENOCIDNOG RATA U POJASU GAZE: TEORIJSKI IZAZOVI I DRUŠTVENE IMPLIKACIJE

INTRODUCTION TO A CRITICAL ANALYSIS OF THE BIOPOLITICAL GENOCIDAL WAR IN THE GAZA STRIP: THEORETICAL CHALLENGES AND SOCIAL IMPLICATIONS

Sažetak

Ovaj rad polazi od pretpostavke da u savremenom društvu (bio)politika prožima sve aspekte života kroz upravljanje društvenim, političkim, ekonomskim, kulturnim i znanstvenim procesima. Politika se ovdje ne shvata kao plemenita aktivnost usmjerena na organiziranje ljudskog života, što bi idealno trebala biti, već kao retrogradna i destruktivna snaga, odnosno supermoćno sredstvo koje služi interesima pojedinaca, grupa i država na lokalnoj i globalnoj razini. Savremenu politiku nastoji se prikazati kao biopolitiku koju je teško sažeti unutar jednog općeprihvaćenog kognitivnog okvira. Kroz ogromne mogućnosti i strategije manipuliranja i posredovanja, biopolitika vrši disciplinu, kontrolu, nadzor, te političku i socijalnu dresuru ljudi, pojedinaca i društva u cjelini. Pored predmeta, destruktivnih metoda i tehnika koje biopolitika koristi kroz instrumentalizaciju ljudskog života i tijela, te proizvođenja ratova i kriza, pandemija i recesija, fokus rada je na kritičkoj analizi genocidnog rata u Pojasu Gaze koji je par excellence izraz biopolitičke prakse i strategije. Rad se oslanja na teorijsku matricu savremenih kritičara društveno-političkog života (Foucault, Agamben, Beck, Engdahl) i nastoji doprinijeti akademskoj diskusiji o odnosima moći, tijela i kontrole u savremenim društvima. U kritičkom i analitičkom osvrtu novog iskustva biopolitike, pored teorijskih izazova, medijski izvori i izvještaji dosljednije približavaju prirodu i doseg humanitarne krize u Gazi u praktičnom smislu. Analiza biopolitičkog vladanja životom u Pojasu Gaze

predočava novu prirodu biopolitičke moći države, nove strategije preko kojih ljudskim životom upravljaju politički autoriteti i običnog građanina dovodi u situaciju da uživo gleda zločine koje ne može kontrolirati. Vapaj običnog čovjeka za „humanitarnim intervencionizmom“ adresiran „međunarodnoj zajednici,“ politička bespomoćnost, industrijsko nasilje, masovno ubijanje i razaranje upotrebom najsavremenijeg naoružanja po prvi puta opremljenog umjetnom inteligencijom, posljedično stvara globalnu nestabilnost i regionalnu napetost ne samo na prostoru Bliskog Istoka. Intenzivno izraelsko sprovođenje okupacione politike, kršenje ljudskih prava i zakona ratovanja, pretvaranje čitavih gradova unutar enklave u ruševine, etničko čišćenje i užasni ratni zločini revitaliziraju Foucaultov biopolitički princip izlaganja smrti jedne nacije kako bi se drugoj osigurala bezbjednost i opstanak.

Ključne riječi: biopolitika, Foucault, život, tijelo, nadzor, genocidni rat, Pojas Gaze, humanitarni intervencionizam, informacijske tehnologije.

Summary

This paper starts from the assumption that in contemporary society, (bio)politics permeates all aspects of life through the governance of social, political, economic, cultural, and scientific processes. Here, politics is not understood as a noble activity aimed at organizing human life—as it ideally should be—but rather as a retrograde and destructive force, a superpowered tool used to serve the interests of individuals, groups, and states on both local and global levels. Contemporary politics is portrayed as biopolitics, which is difficult to encapsulate within a single, universally accepted cognitive framework. Through vast possibilities and strategies of manipulation and mediation, biopolitics enforces discipline, control, surveillance, and political and social conditioning of individuals and society as a whole. In addition to the subjects, destructive methods, and techniques used by biopolitics through the instrumentalization of human life and the body, as well as the production of wars, crises, pandemics, and recessions, the paper focuses on a critical analysis of the genocidal war in the Gaza Strip, which is the par excellence expression of biopolitical practice and strategy. The work draws on the theoretical framework of contemporary critics of socio-political life (Foucault, Agamben, Beck, Engdahl) and seeks to contribute to the academic discourse on the relationships between power, the body, and control in modern societies. In the critical and analytical review of the new experience of biopolitics, in addition to theoretical challenges, media sources and reports more consistently illustrate the nature and scope of the humanitarian crisis in Gaza in a practical sense. The analysis of biopolitical governance over life in the Gaza Strip reveals a new nature of state biopolitical power and new strategies through which political authorities manage human life, placing the ordinary citizen in a position of watching crimes unfold in real time—without the ability to intervene. The plea of the average person for “humanitarian intervention,” addressed to the “international community,” coupled with political helplessness, industrial violence, mass killings, and destruction using the most advanced weaponry—now equipped with artificial intelligence - consequently creates global instability and regional tension not only in the Middle East. Israel’s intensive implementation of its occupation policy, violations of human rights and the laws of war, the devastation of

entire cities within the enclave, ethnic cleansing, and horrific war crimes revive Foucault's biopolitical principle of exposing one nation to death in order to secure the safety and survival of another.

Keywords: *biopolitics, Foucault, life, body, surveillance, genocidal war, Gaza Strip, humanitarian interventionism, information technologies.*

Uvod

Biopolitika se razvija kroz diskurse i prakse koje imaju takav domet da uspijevaju proizvoditi i upravljati društvenim, političkim, ekonomskim, kulturnim i znanstvenim procesima. Diskurs o biopolitici izazvao je pažnju istraživača tokom 20. stoljeća, ali je u prvim desetljećima 21. postao još važnijim. Biopolitika nas u savremenosti u svekolikom smislu prožima. Ona je jedan od najvećih izazova savremene sociološke, filozofske i političke misli i prakse. Uz sociologiju interneta (cybersociology) i sociologiju kulinarske prakse, spada u najnovije trendove savremene sociološke misli.

U modernom dobu, zahvaljujući ogromnom razvoju nauke i tehnologije, djelokrug (bio)politike se proširilo. Politika prožima i one sfere koje, esencijalno, nisu polje njenog djelovanja. Tako je zakoračila u široko polje demografije, medicine, ekologije, religije, prava itd., bolje rečeno, nastavlja tamo gdje je potrošena i prokažena ideologija marksizma-lenjinizma stala.

Kroz ogromne mogućnosti i strategije manipuliranja i posredovanja, biopolitika vrši disciplinu, kontrolu, nadzor i političku i socijalnu dresuru ljudi, pojedinaca i društva u cjelini. Savremenost je biopolitici otvorila široke mogućnosti i nove perspektive. Raspolaze mogućnošću da ostavi u životu naspram mogućnosti da proizvede smrt. Nasuprot slobode može proizvesti ropstvo, nasuprot miru rat koji prerasta u prirodno stanje, u „normalnost“ na koju se brzo navikava.

Iako joj se korijeni nalaze u 17. i 18. stoljeću, barem prema Foucaultu, svoj vrhunac možda dostiže upravo u vremenu koje živimo (21. st.), pa bi legitimno i potpuno opravdano bilo ispitati dosege biopolitike i prije 17. stoljeća, jer su ljudi redovno tokom povijesti, naročito u kriznim i ratnim periodima, bili instrumentalizirani zarad ličnih motiva i interesa vojskovođa, vladara, kraljeva, odnosno države, nacije, religije, plemena, domovine ili neke nakaradne ideologije. Ipak, mi ćemo se, u ovom radu, ograničiti na „politizaciju života“ koju provodi biopolitika, najprije u širem kontekstu u savremenosti, a potom na konkretnom slučaju. Zato ćemo u radu eksplicirati predmet, destruktivne metode i tehnike koje koristi biopolitika u instrumentalizaciji ljudskog tijela, stanovništva i rata.

Metodologija i cilj istraživanja

Rad ima zadatak da kroz objektivan, analitički i kritički duh sagleda „genealogiju sadašnjosti,“ da se poslužimo iznimno bogatim Foucaultovim vokabularom, ali i vrlo neizvjesnu budućnost koja je pred nama. U fokusu teorijske refleksije sadašnjosti, kao glavno pitanje ovog istraživanja, smještamo analizu genocidnog rata u Pojasu Gaze koji je *par excellence* izraz biopolitičke prakse i strategije. Biopolitička dinamika posebno dolazi do izražaja kroz proizvođenje i instrumentalizaciju ratova i kriza, pandemija i recesija, a paradigma genocidnog rata u Pojasu Gaze nam je predočila novu prirodu biopolitičke moći države, novo iskustvo biopolitike, i običnog čovjeka dovela u situaciju da uživo gleda zločine na koje se zgražava, a koje ne može kontrolisati. Politička bespomoćnost, industrijsko nasilje, masovno ubijanje i razaranje kojem svijet svjedoči će neminovno stvarati globalnu nestabilnost i regionalnu napetost na prostoru Bliskog Istoka i šire. Pored upravljanja velikim populacijama ljudi tehnikama kontrole i nadzora, biopolitika zna djelovati i kroz prizmu „humanitarnog intervencionizma“ koji se nije uvijek takvim pokazao. Ovladavanje informacijskom tehnologijom i umjetnom inteligencijom (AI) u režiji biopolitičke mašinerije donosi prilike i opasnosti, izazove i rizike, što je praksa ratovanja u Gazi pokazala.

U metodološkom smislu, u radu ćemo koristiti analitičko-sintetičke i induktivno-deduktivne naučne metode. Predmetno istraživanje je realizirano u području sociologije, političke filozofije i drugih društvenih nauke, čime se po sadržinskim karakteristikama može uvrstiti u interdisciplinarna istraživanja. Konkretno, biopolitika je filozofija politike i kao takva zauzima značajno mjesto u političkoj filozofiji. Zato se u radu pozivamo na teorijsku matricu savremenih kritičara društveno-političkog života, kao što su Foucault, Agamben, Beck, Engdahl i dr., kako bismo što dosljednije proširili kompleksne akademske rasprave o odnosu moći, znanja, tijela, discipline i kontrole u savremenim društvima. Pored relevantne stručne literature i akademskih članaka, oslanjamo se na medijske izvještaje međunarodnih organizacija, medijskih kompanija i domaćih aktera, s ciljem prikazivanja ažuriranih podataka o efektima biopolitike u kriznim vremenima s osvrtom na Pojas Gaze. Ovo istraživanje i podaci koji su u njemu navedeni, treba se tretirati samo kao uvod u istraživačko pitanje, pa se u tom smislu ne treba smatrati konačnim, bar ne do nekog održivog mirovnog rješenja. S toga, bit ćemo zadovoljni ako ovaj rad budućim istraživačima posluži kao „uvod“ u kritičku analizu ovog ili nekog sličnog problemskog pitanja.

Značenje pojma biopolitika

Pojam „biopolitika“ je skovao i u društvenu teoriju uveo francuski postmodernistički filozof i sociolog, veliki kritičar savremenih društvenih institucija, Michel Foucault, kako bi preispitao strategije i mehanizme preko kojih ljudskim životom upravljaju politički autoriteti. Život kao takav postaje objektom političkog poretka i kalkulacija državne moći. Baveći se temama zločina, tijela, ludila i seksualnosti, Foucault je analizirao pojavu modernih institucija poput zatvora, bolnica i škola, koje igraju sve značajniju ulogu u discipliniranju, kontroliranju i nadziranju društvene populacije. On je kritikovao institucionalnu zloupotrebu moći koju provodi državno-polijski aparat disciplinarnom represijom i drugim tehnikama nad životom državljana. Njegov koncept biopolitike valja smjestiti u simbiozu intenzivne globalizacije, mogućnostima biotehnologije i projektima politike identiteta, jer se prevashodno tiče savremenog zapadnog liberalnog društva u kojem političke elite regulišu i upravljaju biološkim životom masa ljudi. U eseju *Radanje biopolitike* Foucault pojmom ne označava jedan novi pravni poredak koji se nastoji uspostaviti, već „način na koji je od XVIII veka pokušavano da se racionalizuju problemi što ih državno-upravnoj praksi postavljaju fenomeni svojstveni skupu živih bića koja konstituišu stanovništvo, zdravlje, higijena, natalitet, dugovečnost, rase...“¹ odnosno, ono što ostane od „života“ nakon što čovjek prihvati biopolitičku „naučnu istinu“ da je njegov život besmislen, a što W. Benjamin naziva „pukim životom.“

U konceptualnom smislu, biopolitika (neki se reći biopolitički projekat) je, zapravo, sinteza politike i nauke, naročito medicinskih nauka. U ovoj neprirodnoj simbiozi, bio-medicinskim naukama je namijenjena uloga instrumenta za što bezbolniju, sveobuhvatniju i efikasniju realizaciju globalne političke agende (zlo)upotrebom multivalentne ranjivosti obezduhovljenog ljudskog bića. Na tragu Foucaulta da se razumjeti da je biopolitika oblik politike još iz vremena moderne.² Dakle, ona je razvijena još od sredine 18. stoljeća u različitim nominacijama: medicinska policija, javna higijena, socijalna medicina, a danas se imenuje biopolitikom. Govoreći o biopolitici, mi zapravo percipiramo Foucaultovu političku filozofiju i političku subjektivnost, artikulisanu, kako on to čini na sebi svojstven način, na vrlo kritičan ali posve objektivnan način. Kao briljantni poznavalac „historije misaonih sistema,“ Foucault ne iznosi kritiku samo na određene historijske

¹ Fuko, M., 1990. *Predavanja (kratak sadržaj) 1970–1982*. Prevela: Filipović, F. Novi Sad: Bratstvo Jedinstvo. str. 93.

² Postojala su i ona optimistička gledišta prema kojima će biopolitika obitavati u moderni, te joj se nije predviđala budućnost. Postmodernost nam je pokazalo da su ta nadanja bila iluzorna.

prakse, već na konkretnu socijalnu dinamiku. Temeljni pojmovi u njegovoj cjelokupnoj filozofiji su znanje i moć, discipliniranje, društvene ustanove, kazneni sistemi. Njegova kritika se ne svodi samo na biopolitiku, već u najširem smislu na koncept moć/znanje u smislu upravljanja ljudskim ponašanjem kroz tehnike društvenog inženjeringa, sistema kontrole, obrazovanja, rata i sl. Ali ono što Foucaultovu kritiku čini posebnom je kritika diskursa koji je stvorio biopolitiku i omogućio njenu legitimizaciju. Foucault je vrlo konkretan i tvrdi da je biopolitika zapravo današnji neoliberalizam i ističe da se ona javlja iz „diskursa liberalizma,“ kao niz historijskih praksi i tehnika upravljanja. Ona postaje strategija politizacije i instrumentalizacije života. Treba istaći da Foucault danas važi za jednu od najznačajnijih ikona postmarksističke ljevice.

I drugi istraživači su dali svoje viđenje biopolitike. Hrvatski filozof, Marijan Krivak, biopolitičku teoriju smatra početkom nove političke filozofije. On daje svoju definiciju biopolitike, pa kaže da se biopolitika bavi „refleksijom i analizom legalnih režima u procesima, ispitivanjem zakonskog kondicioniranja života i povratnim djelovanjem života na isti proces.“³ Dakle, središte biopolitike je ljudski život (redukcionistički definiran u fiziološkom smislu) na kojeg se posebno fokusira znanstveno-tehnolojska moć i sve što ga, u izvjesnom smislu, određuje. „Svetost života,“ kao neotuđiva i nedodirljiva vrijednost za prijašnje generacije ljudi, u biopolitičkoj epohi je dovedena u najnezavidnijem položaju. Kao što lucidno primjećuje francuski filozof Jean-Luc Nancy „ni život (kao oblik života) ni politika (kao oblik koegzistencije), eto šta označava nevoljko riječ biopolitika.“⁴

(Bio)Politika kao svepolitika

Biopolitika je jedan od oblika današnje politike koju bosanski sociolog Jusuf Žiga s pravom naziva „svepolitika.“ S obzirom da obuhvata širok spektar društvenog života, pojam „svepolitika“ joj se savršeno uklapa i u sinonimnom smislu. Politika se ovdje shvata ne kao plemenita djelatnost uređenja ljudskog života, što ona treba biti, već kao retrogradna i destruktivna snaga, odnosno supermoćno sredstvo za ostvarenje interesa pojedinaca, grupa i država na lokalnom i globalnom planu. Svjedoci smo politike koja je nemilosrdno ušla u sve pore društva (svekolika politizacija društva), od lokalnih do internacionalnih razina. Ona je iz svoje imanentne lokacije (parlament, vlada, ministarstva, državne institucije) svoj uticaj prelila na sve razine društvenih

³ Krivak, M., 2008. *Biopolitika: nova politička filozofija*. Zagreb: Antibarbarus. str. 38.

⁴ Nancy, J.-L., 2004. *Stvaranje svijeta ili mondijalizacija*. Zagreb: Jesenski i Turk. str. 137.

djelatnosti, jer „poput hobotnice, svojim pipcima usisava sve što se nalazi u horizontu njenog interesa, a posebno u kapitalno-interesnoj sferi, počevši od raspolaganja ljudskim resursima, pa do gospodarenja planetarnim dobrima i nadasve finansijskim potencijalima.“⁵

Takva politika i biopolitika su u vrlo isprepletenom odnosu. Potonja je produkt prvotne. Ipak, funkcije i sfera djelovanja su im različite. Politika ne slijedi neku nužnost, ustaljeni princip djelovanja, već je fleksibilna i u upravljanju i donošenju odluka slijedi najprihvatljivije i najracionalnije mogućnosti. S druge strane, biopolitika slijedi princip nužnosti i u njenom središtu je suverena moć države nad ljudskim tijelom. Ona je „oblik politike u vremenu postmoderne, kada nestaje mogućnost izbora, a odluke se donose automatizmom, najčešće prema kriteriju efikasnosti i tržišne profitabilnosti.“⁶

Dakle, ona naizgled djeluje humano, ali u stvarnosti njeni motivi nisu takvi. Recimo, proizvođači automobila su uspjeli napraviti proizvode visoko sofisticirane kvalitete i sigurnosti, kako bi se putnici osjećali ugodno i sigurno. Međutim, njihov motiv nije posve humane naravi (pružanje maksimalne bezbjednosti), već ostvarenje veće zarade. Bezbjedni i bolje opremljeni automobili su skuplji. Produkti biopolitike, koji su rezultat političkog planiranja u rješavanju društvenih problema, su mnogobrojni i jedan ovakav rad ih ne može sve obuhvatiti: australijsko društvo je tipična biopolitička organizacija, francuska Legija stranaca, tajni grad naučnika Oak Falls.⁷ Svi su oni planski proizvedeni i strogo kontrolirani. Čak je po nekima i Švicarska vještačka država, nastala za potrebe i interese na tromedu triju moćnih i velikih država: Njemačke, Francuske i Italije.

Predmet biopolitike – ljudsko tijelo i stanovništvo

Glavni predmet biopolitike je ljudsko tijelo, ne samo u biološkom, već i u psihološkom, emocionalnom, seksualnom i egzistencijalnom smislu. Biopolitička država svoju vlast/moć provodi nad tijelom, životom, živim bićima. Iz tog razloga njena politika se naziva biopolitika (bios + polis). Foucaultov diskurs o biopolitici determinira poseban odnos prema tijelu, u smislu da se tijelo uvodi u sferu politike i da se ono instrumentalizira za političke svrhe na dva načina: tijelo se percipira kao „mašina“ koja je podložna

⁵ Žiga, J., 2011. „Vrijeme (sve)politike“, *Pregled – časopis za društvena pitanja*, br. 1, LII, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu. str. 26.

⁶ Sorić, M., 2010. *Koncepti postmodernističke filozofije*. Zadar: vlastita naklada. str. 45.

⁷ Sorić, M., 2010. *op. cit.* str. 47.

sistemu nadziranja i kao „tijelo-vrsta,“ dakle tijelo koje „služi biološkim procesima, reprodukciji, rađanju i smrti, životu i trajanju...“⁸

U demografskom smislu, glavni predmet biopolitike je stanovništvo – njegovi problemi, izazovi i potrebe. Biopolitika na stanovništvo gleda kao na skup živih bića koja imaju specifična biološka i patološka svojstva, i koja, u skladu s tim, imaju potrebe za specifična znanja i tehnike.⁹ Biopolitička država nastoji da zadovolji biološko blagostanje stanovništva, njegove najosnovnije potrebe snabijevanja hranom i pićem, higijenom i odjećom, kontrola i prevencija bolesti, osiguravanje sanitarnih čvorova, do onih sofisticiranijih: obrazovanje, kultura, profesionalna zanimanja i biološka reprodukcija. Na taj način neposredno utiče na demografiju stanovništva (rađanje, smrtnost, razmnožavanje), nivo zdravlja i trajanje ljudskog života. Moderna država je razvila niz sistemskih tehnika za upravljanje i nadziranje društvene populacije (zatvori, bolnice, škole, fabrike) s ciljem kontroliranja informacija i ponašanja ljudi, o čemu Foucault detaljnije govori u djelima *Rađanje biopolitike* i *Nadzor i kazna*. I mjesto biopolitike je određeno. To su, primarno, javni objekti: bolnice, zatvori, škole, internati, logori. Logori smrti su mjesto biopolitike *par excellence* ističe italijanski filozof Giorgio Agamben, koji je dosljedno razvio Foucaultovu filozofiju biopolitike¹⁰ i svojim djelom *Homo sacer* postavio temelje biopolitičke teorije. Autori *Imperija* u Foucaultovom djelu prepoznaju prijelaz od disciplinarnog društva karakterističnog za modernu, ka društvu nadzora i kontrole u postmoderni, u kojem paradigma (bio)moći dobija šire dimenzije zahvaljujući razvijenoj tehnologiji.¹¹

Stanovništvo, kao glavni predmet biopolitike, kao što smo istakli, je podređeno državi, služi kao sredstvo za ostvarenje političkog cilja. Međutim, taj odnos je recipročan – i država je ovisna o njemu. Stanovništvo je bitan dio snage države, podsjeća nas Foucault. Biopolitička država se o ljudima stara isključivo kao stanovništvu, ne kao pojedincu, građaninu, pravnom subjektu, u političko-pravnom smislu. Ona ga oblikuje i usmjerava samo za svoje potrebe. U tom smislu Foucault kaže: „A da bi se upravljalo tim stanovništvom potrebna je, između ostalog, određena zdravstvena politika sposobna da smanji smrtnost dece, da spreči epidemije i da postigne opadanje endemijskih bolesti, da interveniše u uslovima života kako bi ih izmijenila i nametnula im norme (bilo da se radi o ishrani, o stanovanju ili o uređenju gradova) i da obezbedi zadovoljavajuću medicinsku opremu.“¹² Međutim, ukoliko država ne želi da brine o stanovništvu, ona ga prema potrebi upotrebom raznih metoda

⁸ Koljević, B., 2010. *Biopolitika i politički subjektivitet*. Beograd: Službeni glasnik. str. 54.

⁹ Fuko, M., 1990. *Predavanja (kratak sadržaj) 1970–1982*. str. 88-89.

¹⁰ Agamben, G., 2006. *Homo sacer: suverena moć i goli život*. Zagreb: Arkzin.

¹¹ Hardt, M. i Negri, A., 2003. *Imperij*. Zagreb: Arkzin. str. 33.

¹² Fuko, M., 1990. *Predavanja (kratak sadržaj) 1970–1982*. str. 88.

može čak i usmrtniti, a da pritom ne počinii klasični zločin. Nepoželjni pojedinci ili čitave grupe mogu izgubiti građansku, političku ili pravnu zaštitu ili biti fizički eliminisani. To je tzv. transformacija biopolitike u *tanatopolitiku* (thanatopolitika). Tanatopolitika je naličje ili najgora forma biopolitike koja se fokusira na destruktivne dimenzije vlasti, tj. na političku instrumentalizaciju smrti,¹³ nasilja i isključivanja, upotrebom političkog legitimiteta.

Dakle, biopolitika aktivno upravlja i usmjerava stanovništvo ka sebi zacrtanim ciljevima i u skladu sa svojim potrebama koje nisu uvijek etičke i humane. Tako recimo, ako se suočava sa mortalitetom, ona će razviti politiku za povećanje nataliteta i rađanja djece. Međutim, ukoliko visok demografski priraštaj postane „problem“ (npr. „nacionalne sigurnosti“), utoliko biopolitika postaje „kontrolor rasta stanovništva“¹⁴ tako što pribjegava:

- a) „kontrolu rađanja“ - metodi ograničavanja potomstva samo na jedno dijete, kakva se primjenjivala u Kini još od 1970-ih pa do 2015. godine, čime se željelo smanjiti natalitet i strogo kontrolirati demografski priraštaj stanovništva;
- b) metodi sterilizacije žena u fertilnoj dobi u siromašnim i nerazvijenim društvima. Takva metoda je na beskrupulozan način primjenjivana nad ogromnim brojem žena afričkog porijekla, zatim nad 35 % žena u Portoriku i 44 % žena u Brazilu u dobi između 14 i 55 godina, a u skladu s tajnim dokumentom Vijeća za nacionalnu sigurnost SAD (NSSM200) iz 1974. Ovaj „strogo tajni“ projekat čuvenog američkog diplomate, Henryja Kissingera, podržan i od moćne porodice Rockefeller, predstavljao je zvaničnu politiku Washingtona. Kasnije je ipak procurio u javnost. Glavni njegov sadržaj su bili američki ciljevi kontroliranja hrane, strateških sirovina i smanjenja broja stanovnika u nerazvijenim zemljama.¹⁵
- c) Biopolitika koristi i metodu sterilizacije muškaraca. Savremeni čovjek opsjednut dosezima biopolitike, genetske i biotehnoške revolucije, otišao je dotle da je izumio čak sredstvo za sterilizaciju muškaraca kao trajnu metodu kontracepcije. Naime, 2001. godine je jedna

¹³ „Upotreba izlaganja života smrtnoj opasnosti zarad oslobađanja drugih ili zarad državnih ciljeva jeste politički kapital, a upotreba prekinutog života zarad istih ciljeva jeste tanatopolitički kapital.“ Kuljić, T., 2014. *Tanatopolitika: sociološkoistorijska analiza političke upotrebe smrti*. Beograd: Čigoja. str. 16-17.

¹⁴ Engdahl, F.W., 2005. *Sjeme uništenja: geopolitika genetski modificirane hrane i globalno carstvo*. Zagreb: Detecta. str. 235.

¹⁵ Opširnije o tome: Engdahl, F.W., 2005. *Sjeme uništenja: geopolitika genetski modificirane hrane i globalno carstvo*. str. 123-137.

biotehnološka kompanije po imenu Epicyte iz San Dijega objavila senzacionalno otkriće o genetski modificiranom kukuruзу spermicidu, nakon čijeg bi konzumiranja sperma muškarca postala sterilna. Ovo „otkriće“ namijenjeno kao preventivno sredstvo za smanjenje demografskog priraštaja ljudi u najsiriromašnijim zemljama, zbog straha od eventualnog smanjenja prodaje kukuruza, ubrzano je zataškano, ističe William Engdahl, ekonomsko-politički istraživač i autor famozne knjige *Stoljeće rata*.

- d) Slično prethodnoj, biopolitika pristupa savremenoj metodi „planiranja porodice“ kroz upotrebu kontracepcije i drugih sredstava za sprečavanje neželjene trudnoće, čemu se snažno protive Katolička crkva i druge religijske tradicije.
- e) Čak nekada biopolitika zna slijepo slijediti politiku „depulacije svijeta“, tako što, upotrebom perfidnih sredstava, pribjegava klasičnoj metodi ubijanja stanovništva kakvu je, recimo, u Starom Egiptu primjenjivao Faraon nad muškom djecom u vrijeme poslanika Musaa / Mojsija isključivo da bi sačuvao vlast.

Pored širokog spektra metoda kontrole stanovništva biopolitika poseže i za perfidnijim koracima. Ona ne preza od širenja raznih virusa, epidemija i drugih zaraznih oboljenja kod onih koji su „nepoželjni“ da budu stanovnici Zemlje.

Bilo kakvu kritičku misao na temu pandemija i negativnih efekata vakcina,¹⁶ moćni mediji kao proizvođači politike straha,¹⁷ pod kontrolom globalnih biopolitičkih elita, proglašavaju pseudonaukom ili konspirologijom, pri čemu će ćutke preći preko činjenice da pet godina nakon početka COVID-19

¹⁶ Marc Zuckerberg, vlasnik kompanije Meta, u podcastu Joea Rogana 10.01.2025., nakon Trumpove izborne pobjede, izjavio je da je Bidenova administracija pritiskala njegovu kompaniju kako bi cenzurisala ili uklonila sadržaje vezane za nuspojave vakcina protiv COVID-19. Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=7k1ehaE0bdU> [Pristupljeno 10. februara 2025.].

¹⁷ „Otkad su objavljene vijesti o obimnoj virusnoj infekciji koja je progutala svijet u areni se nalaze 24-satni informativni kanali... Na dnevnoj bazi svjedočimo o tome koliko smo izloženi medijskom izvještavanju o širenju zaraze na globalnoj i mikro-razini, popraćenom ekspertnim analizama koje doprinose eskalaciji društvene atmosfere kolektivne tjeskobe i psihoze. Jednoznačne repetitivne sveprisutne vijesti o virusu COVID-19 potisnule su u drugi plan sve ostale vijesti na planeti. U tom smjeru, pandemije kolektivnih psihoza i straha oduvijek su prethodile uvođenju totalitarnih mjera i stvarale pretpostavke za bio-političku i medicinsku vladavinu, jačanje izvanrednih mjera nadziranja. Medijska diseminacije viralnog straha, mimetizam reakcija, sastavni su fenomeni difuznog društvenog i medijskog nasilja koje transformira stvarnost panike/straha u fantazmagorični scenarij i često u simulirajuću kolektivnu tjeskobu.“ Vujić, J., 2021. „Simulacija kolektivne tjeskobe i medijske fobo-strategije politike straha“, *In Medias Res*, vol. 10, br. 19, Zagreb: Centar za filozofiju medija i mediološka istraživanja. str. 3034-3035.

p(1)andemije, eksperti Svjetske zdravstvene organizacije „nisu u stanju“ da identifikuju „nultog pacijenta“ odnosno momenat i lokaciju početka pandemije.¹⁸

Eutanaziranje, vađenje ljudskih organa od siromašnih i preprodavanje bogatima su, također, dio biopolitičkog morbidnog projekta. Transplantaciju srca čak sedam puta mogao je da priušti sebi poznati svjetski milijarder David Rockefeller, dok drugi u ekstremnom siromaštvu prodaju vlastite bubrege samo da bi preživjeli. Ove i druge metode koje koristi biopolitika na kristalno jasan način pokazuju kako se ona transformiše u jednu vrstu *kontrapolitike* i *antipolitike* koja postaje ozbiljan izazov za ljudsku vrstu. Ona ne drži do etičkih principa, ne poznaje svetost ljudskog života, niti želi da zna o univerzalnim ljudskim vrijednostima. Na kraju krajeva, ona prekida odnos sama sa sobom, politikom kao plemenitom ljudskom djelatnosti i mehanizmom za iznalaženje najpragmatičnijih odluka i rješenja za što svrsishodniji i kvalitetniji ljudski život.

Biopolitika ima mnogo proturječja. Budući da je njen predmet stanovništvo, kolektiv, velika grupa ljudi, te da se javlja u modernom, demokratskom, (neo)liberalnom društvu, koje u osnovi samoga pojma ali i kao sistem i ideologija, počiva na individualizmu, slobodi, poštivanju građanina kao pojedinca i drugim vrijednostima, Foucault postavlja vrlo legitimno pitanje: u ime čega i po kojim pravilima liberalno¹⁹ kapitalističko društvo uopće može na opisan način upravljati stanovništvom? Bez obzira na ovu proturječnost, Foucault konstatira da su društva koja primjenjuju biopolitiku stabilnija (sic!) od totalitarnih društava u kojima je sloboda pojedinca vrlo ograničena. Neki bi rekli da je najbolji rob onaj koji nije svjestan svog ropskog položaja.

Biopolitička logika: „Kontroliraj hranu, kontrolirat ćeš ljude“

Biopolitika na sve načine nastoji ljude staviti pod nadzor i nad njima imati potpunu kontrolu. U globaliziranom svijetu ti okviri se ne odnose samo na nacionalnu državu, već mnogo šire. Naime, općenito se smatra da su globalizacijski procesi, posebno oni ekonomski, smanjili politički suverenitet

¹⁸ World Health Organization, n.d. *Science in 5: SARS-CoV-2 origins*. [podcast] Dostupno na: <https://www.who.int/podcasts/series/science-in-5/episode--95---sars-cov-2-virus-origins> [Pristupljeno 22. februara 2025.].

¹⁹ „Nasilje nije izuzetak ni u jednom političkom režimu, bilo da je reč o liberalnoj demokratiji ili diktaturi. Nasilje je normalno. Presudna razlika u političkoj sferi ne prolazi između nasilja i ne-nasilja, već pre između legitimnog i nelegitimnog nasilja. Liberalna društva brane svoje liberalne ideje nasiljem... Pitanje nije da li smo pristalice ili protivnici nasilja, već *kakvo nasilje* hoćemo da podržimo ili protiv njega da se borimo.“ Svensen, L.F.H., 2006. *Filozofija zla*. Beograd: Geopoetika. str. 205.

nacionalnih država. Protok robe, ljudi, novca i tehnologija lahko se kreće preko nacionalnih granica. Ali, to ne znači da se smanjila suverenost kao takva. M. Hardt i A. Negri vjeruju u novi oblik suverenosti „koji se sastoji od niza nacionalnih i supranacionalnih organizama ujedinjenih jedinstvenom logikom vladavine“ u postmodernosti i taj novi oblik suverenosti nazivaju Imperijem.²⁰ U službu biopolitike ulazi i geopolitika kao njena internacionalna kategorija. Za ostvarenje zacrtanih ciljeva sredstva se ne biraju. Biopolitici je imanentna čuvena Makijavelijeva krilatica da „cilj opravdava sredstvo.“ U tom smislu i sama izjava tadašnjeg američkog ministra vanjskih poslova, Henryja Kissingera, „kontroliraj naftu i kontrolirat ćeš zemlju, kontroliraj hranu i kontrolirat ćeš ljude,“²¹ je i po formi i po sadržaju duboko biopolitička.

Dakle, biopolitika poseže čak i za kontrolom hrane, osnovnim sredstvom egzistencije ljudi. Hrana u vrijeme Kissingera postaje geopolitičko „oružje“ za manipuliranje slabim i nerazvijenim zemljama od strane moćnih korporacija za proizvodnju hrane. O kakvoj se hrani radi? Ovdje je riječ o hrani genetski modificiranog porijekla (GM), koja se dobija uzgojem određenih biljaka koje se podvrgavaju izmjeni njihovih gena kroz proces genetskog inženjeringa. Takvim biljkama se umetaju geni drugih biljaka koje se smatraju boljim, kvalitetnijim, unosnijim, otpornijim. Nekada im se daju geni riba, sisara, raznih insekata, pa čak i bakterija, kako bi postale otporne na štetne insekte, pesticide itd. Sporno je to što je ova vrsta hrane rizična po zdravlje²² i što nema identifikacione oznake. Najveći izazov je što su izumitelji i pokrovitelji ovog agrobiznisa supermoćne svjetske kompanije, potpomognute od nekih svjetskih vlada, koje koriste dostignuća biotehnološke revolucije za proizvodnju, distribuciju i monopol GM-usjevima, a što u konačnici imaju za cilj dominaciju i potpuno preuzimanje svjetske poljoprivrede, odnosno slabe i nemoćne učiniti ovisnim o svojim GM-usjevima i GM-proizvodima.

Naravno, „ne radi se tu samo o nekoj ucjeni gladnih od strane sitih, već je riječ, prije svega, o nezajažljivom uvećavanju moći kapitala džinovski moćnih

²⁰ „Imperij ne uspostavlja nikakvo teritorijalno središte moći i ne oslanja se na utvrđene granice ili zapreke. On je *decentralizirani* i *deteritorijalizirajući* aparat vladavine koji postepeno uključuje cijelo globalno područje unutar svojih otvorenih granica koje se sve više šire. Imperij upravlja hibridnim identitetima, elastičnim hijerarhijama i mnogostrukim razmjenama putem zapovjednih mreža koje se lako prilagođavaju. Različite nacionalne boje imperijalističke karte svijeta pomiješale su se i stopile u imperijalnu globalnu dugu.“ (Hardt, M. i Negri, A., 2003. *Imperij*. str. 8.).

²¹ Engdahl, F.W., 2005. *Sjeme uništenja*. str. 13.

²² „...hrana od genetski modificiranih biljnih i životinjskih vrsta (...) povećava rizik oboljevanja od karcinoma, stimulira narastanje alergijskih tegoba, utječe na slabljenje imunološkog sistema itd.“ (Žiga, J., 2012. *Vrijeme (sve)politike: iluzije savremenog ekologizma*. Sarajevo: BKZ Preporod. str. 98.).

kompanija za proizvodnju hrane, uključujući i one koje su genetski modificiranog (GM) porijekla, uglavnom stacioniranih u SAD-u...²³ Jedna od tih kompanija, Monsanto, je u 2006. godini zaradila nevjerovatnih 680 miliona dolara, i tendencija je da će njen profit u budućnosti biti još veći, zato što površina zasađena GM-usjevima danas čini više od četvrtine ukupnih svjetskih usjeva. S toga, nije čudno što najmoćnije ekonomije svijeta (SAD, Kina, Indija, Brazil, Argentina) pružaju bezrezervnu podršku industriji genetski modificiranog sjemena, odnosno svjetskim GMO kompanijama,²⁴ od kojih, zauzvrat, uzimaju veliki porez. Veći paradoks od njihovog enormnog bogaćenja je u tome što čak i danas „sudbinu sigurnosti svjetske hrane u rukama drži tako malen broj privatnih multinacionalnih kompanija...“²⁵ i upravo iz već rečenog se bjelodano razumije Kissingerova filozofija „kontrole hrane“ kao mehanizma kontroliranja ljudi, čak do mjere njihovog izgladnjivanja i ucjenjivanja. Naravno da prilikom kupovine treba biti oprezan. I najsmrtonosniji (u ovom slučaju ideološki) otrovi mogu biti upakovani u očaravajućoj (lingvističkoj) ambalaži.

Svako ko se usudi iznijeti osnovanu znanstvenu kritiku ili dovesti u pitanje kvalitet GM-usjeva u prehrambenoj industriji (soja, kukuruz, riža, pamuk) i GM-proizvoda (Nestle, Kraft, Coca-Cola, Pepsi, Knorr, Nutella itd.) i njihov uticaj na zdravlje ljudi i životinja, mora računati na ozbiljan otpor agrobiznis lobija. U najblažem slučaju takav pojedinac bude žigosan da je „pobornik genocida protiv svjetske sirotinje.“ Neki savjesni naučnici i političari su zbog toga ušutkivani, osporavani, otpušteni s posla, odnosno, bili su razriješeni dužnosti, kao što je to bio slučaj sa ministrom za ambijent u vladi Tonyja Blaira. Svakako da je ovo tipičan primjer nastanka „društva žrtvenog jarca“ što bi rekao Beck,²⁶ odnosno biopolitičkog društva koje ne trpi istinu i činjenice.

²³ Žiga, J., 2012. *Vrijeme (sve)politike: iluzije savremenog ekologizma*. Sarajevo: BKZ Preporod. str. 150.

²⁴ „Kompanije Monsanto, Dow, DuPont i druge, te američka Vlada koja ih podupire, imale su jasnu strategiju – dovesti GM sjeme u sve kutke zemlje, a prioritetno u one zemlje koje se ne mogu obraniti, koje su visoko zadužene, a to su afričke zemlje i druge zemlje u razvoju (...) Kad se jednom posije to će se sjeme brzo proširiti po cijeloj zemlji. Kasnije će divovski proizvođači GM sjemena, uz prijetnje sankcijama Svjetske trgovinske organizacije (ali i MMF-a, Svjetske banke, Svjetske zdravstvene organizacije, Organizacije za hranu i poljoprivredu – E. K.), steći kontrolu nad opskrbom sjemenom svih važnih poljoprivrednih područja na našem planetu...“ (Engdahl, F.W., 2005. *Sjeme uništenja*. str. 278-279.).

²⁵ Engdahl, F.W., 2005. *Sjeme uništenja*. str. 13.

²⁶ Bek, U., 2001. *Rizično društvo: u susret novoj moderni*. Beograd: Filip Višnjić.

Kapitalistička hegemonija²⁷ pokušava kamuflirati svoje gramzive kapital-interesne ciljeve i kao motiv za proizvodnju hrane i usjeva GM-porijekla navode visok demografski priraštaj stanovništva, odnosno problem gladi u svijetu.²⁸ Njihova hipoteza da se problem gladi u svijetu može riješiti tehnološkom hranom je velika obmana. „Da bi se svijet nahranio potrebna je politička i finansijska volja,“²⁹ lucidno primjećuje Steven Smith, naprosto zato što na zemlji ima dovoljno dobara za svačije potrebe, ali ih nema za svačiju pohlepu.³⁰ Sa druge strane, ne samo kvantitet već je i kvalitet hrane ogroman zdravstveni problem. Bolesti kardiovaskularnog sistema, sistema organa za varenje i pandemije gojaznosti i dijabetesa, od kojih danas umire najveći broj osoba, i u sve mlađoj životnoj dobi su velikim dijelom posljedica neprihvatljivo niskog kvaliteta hrane, koja ne ispunjava ni minimum uslova za humanu upotrebu. No u „društvu spektakla“ bitno je da je trepa puna, a pritom nije važno što svjetina ne zna da je na meniju otrovno smeće!

„Humanitarni intervencionizam“ kroz prizmu biopolitičke dinamike

Najeklatantniji primjeri biopolitičke instrumentalizacije rata u novije vrijeme, kada vlast preuzima autoritet *suverena* – jesu holokaust nad Jevrejima i drugim negermanskim narodima i sve pripreme za njegovu legitimizaciju kroz donošenje diskriminatorskih zakona prije Drugog svjetskog rata, ali i danas, potkraj 20. i početkom 21. stoljeća, tu spadaju i presuđeni genocid u Ruandi (1994.), presuđeni genocid nad Bošnjacima u Bosni i Hercegovini (1995), ratni zločini i zločini protiv čovječnosti na Kosovu (1999), zatim kasnije u

²⁷ „Danas kapitalizam panično prikriva svoju 'propast' i obznanjuje rat terorizmu, koji je, ustvari, rat protiv svih onih mogućih protesta i pobuna građana u kapitalističkim državama koji su već odavno nezadovoljni svojim životom. Kapitalistički vladari prebacuju patnju miliona svojih građana na konstruirani narativ o 'ratu protiv terora' (the war on terror), ili monstruozne ID ('islamske države') koja ponižava islam, da bi prikriili da se u njihovim državama komoditet plaća resursima iz drugih dijelova svijeta na čijem tlu se vode besmisleni ratovi protiv religijskih vjetrenjača. Ko još vjeruje vojnim alijansama da se bore za ljudske vrijednosti pod budnim okom CNN-ovih kamera širom svijeta?“ (Lavić, S., 2018. *Zaborav razlike – bosanski prekarijat, „bolonjski“ univerzitet i medijski cinizam*. Sarajevo: Dobra knjiga. str. 27.).

²⁸ U ovu „humanu,“ u stvarnosti visoko profitabilnu, avanturu bila je uključena Fondacija Rockefeller, potpomognuta političkim, ekonomskim i naučnim centrima moći, sa megalomanskim projektom „zelene revolucije“ uzgoja „zlatne riže“ kojim će riješiti nedostatak vitamina A, koji je „glavni uzročnik sljepoće i smrtnosti novorođenčadi u zemljama u razvoju.“ Iza ove, naizgled humane ideje, krije se pravo lice biopolitike. Zapravo, cilj je bio da se uspostavi izravna kontrola nad sjemenjem riže koja je osnovna namirnica 2,5 miliona ljudi. Vidi šire: F. William Engdahl (2005), *Sjeme uništenja*.

²⁹ Engdahl, F.W., 2005. *Sjeme uništenja*. str. 237.

³⁰ Žiga, J., 2012. *Vrijeme (sve)politike: iluzije savremenog ekologizma*. str. 50.

Afganistanu, Iraku, Burmi, Siriji, Jemenu, Libanu, Palestini – su posljedica biopolitike, gdje se moć izražava kroz suvereno upravljanje životom i smrti, u formi oblikovanja stanovništva (čitaj: etničkog čišćenja, protjerivanja, ubijanja) ili nemilosrdnog eksploatiranja njegovih prirodnih resursa i materijalnog bogatstva.

Ako pokušamo analizirati strukturu i fenomenologiju ovih i drugih savremenih ratova u kontekstu biopolitičke dinamike, a koji se manifestiraju u proteklim desetljećima serijom vojnih intervencija širom svijeta, razumjet ćemo da se „većina savremenih ratova sada vodi *u ime života i u ime mira* - i da su takvi ratovi, u stvari, vođeni za biološko preživljavanje određenog stanovništva, u razlici spram 'drugog stanovništva' tj. *neprijatelja*.“³¹ Savremeni ratovi u formi „humanitarnih intervencija“ koje s kraja 20. i početkom 21. stoljeća predvodi neoliberalna politika su primjer biopolitike *par excellence*. Zygmunt Baumann ističe da su na djelu „fragmentirani ratovi“ koji se vode u ime interesa, novca, za sticanje prirodnih bogatstava (resursa nafte³² i plina) i dominacijom nad narodima i njihovim ekonomijama.³³ Kada je Bushova administracija izvršila napad na Afganistan (2001.), taj je čin opravdan „borbom protiv terorizma,“ jer oni, tj. teroristi, žele da nam oduzmu našu „slobodu.“ „Zlo“ se mora obuzdati! Međutim, i ovoga puta se ispostavilo da pogrešna politička odluka stvara veće zlo u pokušaju da pobjedi manje. Ili, što bi rekao Adorno, ono što pobjeđuje je uvijek gore od onoga što se pobjeđuje.³⁴ I zaista, iako su uspjeli da ih privremeno eliminišu, talibani su se nakon povlačenja američkih i NATO trupa 2021. godine ponovo vratili na vlast u ratom razorenom Afganistanu.

Kada je izvršena invaziju na Irak (2003.) to je učinjeno pod sloganom pronalaska „oružja za masovno uništenje“ i „širenja demokratije.“ Ali, biopolitičarima je lahko da se razbacuju lijepim riječima. Za njih suda (zemaljskog) nema, a pritom su ubijedjeni da i metafizičke pravde nema. Svima je znano da to oružje nije pronađeno, a iračko društvo više je u anarhiji nego u demokratiji. Dakle, u dobi „humanitarnih intervencija“ suspendiraju se pojmovi slobode, ljudskih prava i demokratije. Postaju vrlo ambivalentni i

³¹ Koljević, B., 2010. *Biopolitika i politički subjektivitet*. Beograd: Službeni glasnik. str. 123-124.

³² Engdahl, F.W., 2000. *Stoljeće rata: anglo-američka naftna politika i novi svjetski poredak*. Zagreb: AGM.

³³ Bauman, Z., 2017. *Moramo se koncentrirati na dugoročne ciljeve*. [online] ScheerPost. Dostupno na:

<https://www.prometej.ba/clanak/prijevod/zygmunt-bauman-moramo-se-koncentrirati-na-dugorocne-ciljeve-2897> [Pristupljeno 8. januara 2025.].

³⁴ Svensen, L.F.H., 2006. *Filozofija zla*. Beograd: Geopoetika. str. 212.

kontraproduktivni („rat u ime demokratije“) i ostavljaju bez svrsishodnog odgovora pitanja humanizma, esencijalizma i univerzalizma. Iz tih i drugih razloga, sve se više u svijetu na dominantnu liberalnu demokratiju gleda sa podozrenjem i sumnjom, ali se i dalje drži da je „najbolji mogući politički poredak.“³⁵ Otuda Foucault podsjeća da se njegov pojam biopolitike odnosi upravo na neoliberalizam, odnosno neoliberalnu demokratiju koja tehnikom meke upotrebe sile vlada i upravlja ljudima i državama.

Moramo se složiti sa slavnim njemačkim književnikom Thomasom Mannom da je ispravnije nazvati „militantnim humanizmom“ nego li „humanitarnim intervencionizmom,“ koji je, usput budi rečeno, do svog pravednog i humanitarnog izražaja tek došao prilikom intervencije NATO-a na Kosovu, čime je zaustavljeno etničko čišćenje i nova Srebrenica. Svjedočiti ovakvim narativima u vrijeme kada (za Foucaultovog života u Vijetnamu, a danas u Palestini) teku rijeke krvi nevinih civila, djece, žena i staraca, je morbidno i lišeno i najmanjeg traga humanosti.

Analiza biopolitičkog vladanja životom: paradigma genocidnog rata u Pojasu Gaze

Mnogi se ratovi vode u ime biopolitičkih motiva. Današnja realnost na svjetskoj pozornici nam potvrđuje tu tezu, a Foucault je još 70-ih godina 20. stoljeća dalekosežno prepoznao ono što će uslijediti godinama kasnije. „Ratovi se vode u ime života svih. Upravljaajući životom i opstankom, telima ljudi i rase, vođeni su i mogu se voditi mnogi ratovi. Danas je atomska situacija stigla do posljednje tačke tog toka moći, i to tako da čitava jedna nacija može da bude izložena smrti kako bi se nekoj drugoj naciji obezbedio opstanak. Princip moći ubiti radi života postao je sada vladajući princip međunarodne strategije, a opstanak sada nije legalni opstanak suvereniteta, već biološki opstanak određenog stanovništva.“³⁶ 15-mjesečni oružani sukob između Izraela i Hamasa u Palestini (2023.-2025), koji ima elemente genocida³⁷ na očigled cijeloga svijeta, etničkog čišćenja i užasnih ratnih zločina, revitalizira

³⁵ Krivak, M., 2008. *Biopolitika: nova politička filozofija*. str. 7.

³⁶ Fuko, M., 1998. *Treba braniti društvo*. Novi Sad: Svetovi. str. 154.

³⁷ Prema *Konvenciji o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida*, zločin genocida u međunarodnom pravu podrazumijeva posebnu namjeru da se uništi, u cijelosti ili djelimično, neka nacionalna, etnička, rasna ili vjerska grupa, kao takva, ubijanjem njenih članova ili nanošenjem teških tjelesnih ili duševnih povreda članovima grupe; ili namjernim stvaranjem životnih uslova koji su proračunati da dovedu do fizičkog uništenja grupe, u cijelosti ili djelimično; ili nametanjem mjera s ciljem sprečavanja rađanja unutar grupe; ili prinudnim premještanjem djece iz te grupe u neku drugu grupu.

Foucaultov biopolitički princip izlaganja smrti jedne nacije (Palestinaca) kako bi se drugoj (Izraelu) osigurala bezbjednost i opstanak.

Izraelska višedecenijska politika prema Gazi je jedan od najsavremenijih vidova biopolitičkih praksi. Kopnena, vazдушna i pomorska blokada Gaze, koja traje od 2007. godine, od kako je vlast u enklavi preuzeo Hamas, na vidjelo je iznijela i druge brutalne biopolitičke metode koje ni naum nisu mogle pasti Foucaultu. U Pojasu Gaze, na gusto naseljenoj obalnoj teritoriji od 360 km², gdje živi 2,3 miliona Palestinaca, izraelska vlast provodi kako klasične tako i savremene biopolitičke mjere u kontinuitetu više od sedam decenija, naročito od izbijanja rata 2023. godine: kontrola, dehumaniziranje i izgladnjivanje stanovništva,³⁸ odlučivanje o životu i smrti (istaknutih) pojedinaca i grupa,³⁹ strogo kontrolirani ulazak i izlazak iz enklave, kontrola osnovnih resursa za život,⁴⁰ kontrola i po potrebi blokada hrane, vode, struje i goriva,⁴¹ blokada humanitarne pomoći, blokada medicinske opreme i lijekova, razaranje i tretiranje vojnim metama bolnica, škola, vjerskih, kulturnih i stambenih objekata, ciljano ubijanje novinara i intelektualnih elita ili njihovo zatvaranje, masovno raseljavanje stanovništva u „sigurnim“ zonama. Jednom riječju, svakovrsne biopolitičke metode su provedene u praksi u ovoj bez presedana humanitarnoj katastrofi koju je nužno promatrati u svom kontinuitetu, u širem vremenskom rasponu, od 1948. pa do 2025., kada je stupilo na snagu vrlo krhko trefazno primirje (ne trajni mir) o razmjeni zarobljenika između Izraela i Hamasa,⁴² u koje su s pravom sumnjali brojni

³⁸ Izraelski ministar financija Bezalel Smotrich šokirao je gnusnom izjavom o Gazi: “Bilo bi moralno da dva miliona civila umre od gladi,” Dostupno na:

<https://n1info.ba/svijet/izraelski-zvanicnik-sokirao-gnusnom-izjavom-o-gazi-bilo-bi-moralno-da-dva-miliona-civila-umre-od-gladi/>; <https://www.aa.com.tr/ba/svijet/palestina-izrael-nastavlja-koristiti-gladi-kao-oruzje-protiv-gaze/3497777> [Pristupljeno 05. januara 2025.].

³⁹ Dostupno na: <https://balkans.aljazeera.net/videos/2024/9/17/zasto-izrael-masovno-ubija-palestinske-civile> [Pristupljeno 07. januara 2025.].

⁴⁰ Dostupno na: <https://www.reuters.com/world/middle-east/living-conditions-gaza-turning-grim-under-israeli-siege-2023-11-02/> [Pristupljeno 09. januara 2025.].

⁴¹ Izraelski ministar energetike Israel Katz, na početku rata, rekao je da struja, voda i gorivo neće biti obezbijedeni Gazi dok se Izraelci koji se drže kao taoci ne vrate svojim kućama. Podsjetimo, nije ovo bio prvi slučaj primjene politike kolektivnog kažnjavanja Palestinaca. Dostupno na: <https://www.aa.com.tr/ba/svijet/izrael-gaza-nee-dobiti-struju-vodu-i-gorivo-dok-se-izraelski-zatvorenici-ne-vrate-svojim-kućama/3016592> [Pristupljeno 11. januara 2025.].

⁴² 19.01.2025. stupio je na snagu Sporazum o prekidu vatre u Gazi između Izraela i Hamasa. Sporazum su u Dohi posredovali katarski, američki i egipatski dužnosnici i trebao bi biti proveden u tri faze. Međutim, nedjelju dana nakon stupanja na snagu primirja, novoizabrani američki predsjednik Donald Trump ukida Bidenovu obustavu isporuke 1.800 teških bombi (MK-84) Izraelu koje bi mogle uzrokovati značajne civilne žrtve. Druga nelogičnost je Trumpov kontroverzni prijedlog, koji je po procjeni analitičara dio šireg izraelskog plana, o masovnom iseljavanju stanovnika Pojasa Gaze u susjedne zemlje, što bi u praksi značilo

stručnjaci za međunarodne odnose,⁴³ jer je već nakon okončanja prve faze⁴⁴ Izrael nastavio rat. Amnesty International, međunarodna organizacija za ljudska prava je zaključila da je Izrael počinio genocid nad Palestincima,⁴⁵ ubivši više od 50.000⁴⁶ ljudi u Gazi u svom nesrazmjernom odgovoru na Hamasov prekogranični napad od 7. oktobra 2023. na Izrael.⁴⁷ Također, Izrael se tereti i pred Međunarodnim sudom pravde (ICJ), po tužbi Južnoafričke

poziv na etničko čišćenje i teritorijalne pretenzije na priobalno područje na istočnom Mediteranu. Trump je rekao: „Gaza je zanimljiva. Fenomenalna lokacija, na samom moru. Najbolja klima, znaš, sve je dobro. Tamo se mogu napraviti neke lijepe stvari, to je vrlo zanimljivo.” Deset dana kasnije šokirao je svijet izjavom da će SAD preuzeti vlasništvo (čitaj: okupacija) nad ratom razorenim Pojasom Gaze, da će to područje ekonomski razviti i da bi Gaza mogla postati međunarodna turistička destinacija - „Rivijera Bliskog istoka,” naravno za otuđenu bogatu biopolitičku elitu. Dostupno na: <https://balkans.aljazeera.net/news/world/2025/1/26/trump-ukida-zabranu-slanja-teskih-bombi-izraelu-koju-je-nametnuo-biden>; <https://ba.voanews.com/a/trump-zeli-da-sad-preuzmu-pojas-gaze-i-da-se-palestince-isele/7963499.html> [Pristupljeno 08. februara 2025.].

⁴³ Izjava Netanyahu da Izrael ima podršku SAD-a za ponovno pokretanje borbi u Gazi nakon prekida vatre, ulijevala je dozu opreza prema ovom primirju. To potvrđuje i izjava Branimira Vidmarovića, stručnjaka za međunarodne odnose: “Nema jamca da će se primirje održati. Ovo je provizorno, simbolički, ovdje nema pravnih obaveza i toga što su posljedice ako strane naruše svoje obaveze.” Dostupno na: <https://balkans.aljazeera.net/videos/2025/1/15/vidmarovic-demonstracija-moci-donalda-trumpa-i-interes-netanyahua> [Pristupljeno 13. februara 2025.].

⁴⁴ To je momenat okončanja ovog rada, pa se gore navedeni podaci ne trebaju smatrati konačnim.

⁴⁵ Dostupno na: <https://ba.voanews.com/a/izvještaj-amnestyja-kaže-da-je-izrael-počinio-genocid-nad-palestincima-u-gazi/7888145.html>. [Pristupljeno 17. februara 2025.]. I američka organizacija za zaštitu ljudskih prava, Human Rights Watch, tvrdi da masovno ubijanje civila u Pojasu Gaze od strane Izraela predstavlja „akt genocida“ prema Konvenciji iz 1948. godine. Također, u opširnom izvještaju na 184 strane izraelska vlada se optužuje i za uskraćivanje vode, struje i goriva Palestincima, što također predstavlja „akt genocida.“ Dostupno na: https://www.hrw.org/sites/default/files/media_2024/12/gaza1224web.pdf [Pristupljeno 19. februara 2025.].

⁴⁶ Iako ove brojke nisu konačne jer su borbe nastavljene, broj ubijenih Palestinaca u Gazi bi mogao biti znatno veći od zvaničnih informacija palestinskog Ministarstva zdravstva. Naime, respektabilni medicinski časopis *The Lancet* je objavio istraživanje koje uzima u obzir tijela identifikovana u bolnicama, mrtvačnicama, zatim osmrtnice na društvenim mrežama i odgovore iz online anketa. Prema rezultatima studije, stvarni broj smrtnih slučajeva samo u prvih devet mjeseci (od 7. oktobra 2023. do 30. juna 2024.) izraelskih napada je 64.260, odnosno 41% veći od zvaničnog. 59,1% ubijenih činile su žene, djeca i starci. Vidi šire: Zeina Jamaluddin, et al., (2025), „Traumatic injury mortality in the Gaza Strip from Oct 7, 2023, to June 30, 2024: a capture-recapture analysis,” *The Lancet*, Volume 405, Issue 10477, str. 469-477, February 08, 2025: DOI: 10.1016/S0140-6736(24)02678-3

⁴⁷ Hamas je u tom napadu ukupno ubio 1.139 osoba (od toga 373 vojnika, 695 civila, 36 djece i 71 stranih državljana), te oteo oko 240 osoba. Dostupno na: <https://www.france24.com/en/live-news/20231215-israel-social-security-data-reveals-true-picture-of-oct-7-deaths> [Pristupljeno 04. januara 2025.].

Republike⁴⁸ za genocid nad Palestincima (većina žene i djeca⁴⁹), masovna ubistva civila, cijelih porodica, raseljavanje većine stanovništva, uništavanje vladinih zgrada, stambenih jedinica, kuća, škola, univerziteta, bolnica, sportskih objekata, vjerskih objekata, izbjegličkih kampova, kanalizacionih i vodovodnih sistema.⁵⁰ Blokiranjem pristupa vitalnim resursima (voda, hrana, električna energija, gorivo) primijenio je „genocid iscrpljivanjem“ u Gazi što je izazvalo oštru osudu stručnjaka UN-a.⁵¹ K tome, za najvišim zvaničnicima vlade Međunarodni krivični sud (ICC) je izdao nalog za hapšenje⁵² zbog ratnih i zločina protiv čovječnosti u Gazi, čija historija nije počela 2023. godine.

Po ustaljenoj logici biopolitike, zločin se nastoji legitimizirati i opravdati dehumaniziranjem žrtve, čak i po cijenu pozivanja na međunarodno humanitarno pravo za objašnjenje svojih akcija. Izraelski zvaničnici do najnižih nivoa dehumaniziraju Palestine. Oni ih predstavljaju kao barbare, primitivce, „neljudska bića“, kako bi opravdali ratne zločine i napade na civilne žrtve. Za izraelskog premijera Benjamina Netanyahua Gaza je „grad zla.“ General-major izraelske vojske Ghassan Alian Palestine u Pojasu Gaze je nazvao „ljudskim životinjama“ koje se moraju tretirati tako. Na sličnom fonu je i izjava bivšeg izraelskog ministra odbrane Yoava Gallanta koji je rekao: "Mi se borimo protiv humanoidnih životinja."⁵³

Brojni su oblici nasilja i terora kojima palestinski muškarci, žene i djeca svakodnevno svjedoče. Uništavanje mogućnosti za život u enklavi, koja je u infrastrukturnom smislu gotovo u potpunosti uništena,⁵⁴ intenzivirano je na nezamislivo nasilne i brutalne načine, posebno nad ženama i djecom.

⁴⁸ Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide in the Gaza Strip (South Africa v. Israel). Dostupno na: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/192/192-20240126-ord-01-00-en.pdf> [Pristupljeno 08. januara 2025.].

⁴⁹ UNICEF je izvijestio da je u prosjeku oko 35 palestinske djece ubijeno u Gazi svakog dana tokom 15 mjeseci izraelskog rata na toj teritoriji. Dostupno na: <https://una-oic.org/bs/palestinian/2025/01/18/غزة-35-طفلا-قتلوا-ايوميافي-غزة> [Pristupljeno 28. januara 2025.].

⁵⁰ Dostupno na: <https://www.aa.com.tr/ba/svijet/pojas-gaze-u-ruševinama-nakon-15-mjesečnog-izraelskog-rata/3459298> [Pristupljeno 13. februara 2025.].

⁵¹ Dostupno na: <https://www.un.org/unispal/document/gaza-un-human-rights-experts-call-on-international-community-to-prevent-genocide-against-the-palestinian-people-ohchr-press-release/> [Pristupljeno 22. januara 2025.].

⁵² Dostupno na: <https://www.slobodnaevropa.org/a/medjunarodni-krivicni-sud-netanyahu-gallant-masri-naloge-hapsenje-gaza/33210809.html> [Pristupljeno 25. januara 2025.].

⁵³ Dostupno na: <https://www.aa.com.tr/ba/svijet/izraelski-profesor-za-aa-izrael-prikazuje-palestinke-kao-neljudska-bića-da-bi-opravdao-ratne-zločine/3029809> [Pristupljeno 29. januara 2025.].

⁵⁴ Dostupno na: <https://www.aa.com.tr/ba/svijet/pojas-gaze-u-ruševinama-nakon-15-mjesečnog-izraelskog-rata/3459298> [Pristupljeno 29. januara 2025.].

Teoretičarka reproduktivne pravde Loretta J. Ross koristi pojam 'reprocid' da opiše kako se kontrola reprodukcije može koristiti kao alat genocida. Feministice dekolonijalne perspektive u ratu u Gazi su prepoznale jednu drugačiju vrstu genocida, koja se ogleda u uništavanju uvjeta za biološku i društvenu reprodukciju, spriječiti ili smanjiti rađanje unutar palestinskih grupa, otežati život i njegu trudnicama, dojiljama i novorođenčadima. Rezultat toga je bio porast pobačaja za 300% zbog stresa i trauma rata, nedostatak prenatalne i postnatalne njege i ugroženost života.⁵⁵

Ako je suditi po slovu i duhu *Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida* (1948)⁵⁶, odgovornost neće biti samo na vojno-političkom rukovodstvu Izraela, već i na sve one koji su pomagali, podržavali i odobravali. Vjerojatno se zato ignorira ono što je očigledno i vrši se pritisak na međunarodne pravne instance.⁵⁷ „Humanitarna intervencija“ i osuda međunarodne zajednice i ovdje je izostala, jer se vodi dvostrukim standardima i selektivnom pravdom, a najsvježiji primjer toga je izraelska zabrana rada UNRWA-i,⁵⁸ što je u suštini biopolitički motivirana odluka. Na tragu Foucaulta možemo zaključiti da je biopolitičko društvo u stalnom ratu čak i u stanju mira (ratu shvaćenom ne samo u formi oružanog sukoba, već i kao: invazija, bitka, pobjeda, pobuna, pljačka, osvajanje, prisvajanje, propaganda, hibridni rat) koji se vodi u „ime života“ jednih na račun drugih. Drugim

⁵⁵ Jemima Repo (2024), „Genocide and the destruction of the means of social reproduction in Gaza,“ *European Journal of Politics and Gender*, Vol XX, No. XX, str. 3., DOI: 10.1332/25151088Y2024D000000061

⁵⁶ United Nations, 1948. *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*. General Assembly of the United Nations. [online] Dostupno na: https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.1_Convention%20on%20the%20Prevention%20and%20Punishment%20of%20the%20Crime%20of%20Genocide.pdf [Pristupljeno 27. januara 2025.].

⁵⁷ Predstavnički dom američkog Kongresa izglasao je 9. januara 2025. godine sankcionisanje Međunarodnog krivičnog suda (ICC) u znak protesta zbog izdavanja naloga za hapšenje izraelskog premijera Benjamina Netanyahua i njegovog bivšeg ministra odbrane, Yoav Gallanta, zbog izraelske kampanje u Gazi. Dostupno na: <https://www.slobodnaevropa.org/a/sad-medjunarodni-krivicni-sud-sankcije-kongres/33270288.html> [Pristupljeno 23. februara 2025.].

⁵⁸ UNRWA je agencija UN-a za humanitarnu pomoć palestinskim izbjeglicama na Bliskom istoku. Djeluje na okupiranim palestinskim teritorijama u Gazi, Istočnom Jerusalemu i Zapadnoj obali, te Jordanu, Libiji i Siriji i, kao najveća humanitarna agencija, pruža socijalnu pomoć, zdravstvenu zaštitu, obazovanje i zapošljavanje milionima palestinskih izbjeglica. Međutim, odlukom Knesseta i stupanjem na snagu zakona od 30.01.2025., zabranjuje se njeno djelovanje, i zato raste zabrinutost za milione Palestinaca kojima je više nego ikada potrebna humanitarna pomoć. Dostupno na: <https://www.unrwa.org/newsroom/official-statements/clock-ticking-fast-towards-implementation-knesset-bill> [Pristupljeno 03. februara 2025.].

riječima, fenomen rata i nasilja je civilizacijska konstanta koja ljudski rod prati od najranijih vremena do danas, kada ga je moguće pratiti uživo.

Čini se kao da je rat konstanta u ljudskoj povijesti, a mir tek samo izuzetak. Začuđujuće ali istinito, ako se vratimo unazad 3.000 godina, vidjet ćemo da je tek samo deseti dio ljudske historije prošao u miru i bez ratnih dešavanja. Ovvremena „represivna civilizacija“ (Marcuse) izgradila je „kult nasilja i rata“ (Pavlović), a idejnu i teorijsku osnovu su joj svojim idejama rata kao prirodnog stanja instalirali brojni mislioci i teoretičari, od najranijih do onih postmodernističkih (Heraklit, Machiavelli, Hobbes, Von Clausewitz, Marx, Gumpłowicz, Schmitt, Foucault).⁵⁹

Velika mrlja na život prvih ljudi i kasnijih pokoljenja na zemlji je nasilje i ubijanje. Te destrukcije nisu izostale ni u srednjevjekovlju, a moderno doba je donijelo Prvi i Drugi svjetski rat koji su odnijeli preko 120 miliona žrtava. Sami ovaj bilans, ne uključujući lokalne i regionalne ratove i sukobe, daje pravo kritičarima da 20. stoljeće okvalificiraju kao najkrvavije do sada. Međutim, sudeći po njegovom prvom kvartalu, 21. stoljeće je samo nastavak. Zločini izraelske vojske (IDF) nad palestinskim narodom u Gazi izazvali su zgražavanje u svijetu. Slobodni ljudi su u svim dijelovima svijeta u ogromnom broju izlaskom na ulice iskazali protest, i poslali jasne poruke kojima su tražili od svojih vlada da reaguju. Ta praksa moderne liberalno-demokratske države, u kojoj glas građana treba da se čuje i po njemu postupi, nije dala očekivane rezultate. Javnost je shvatila svoju ograničenu moć ili bolje rečeno nemoć kojom će zaustaviti genocid uživo. Obični čovjek je samo posmatrač, a ne sudionik; „on *političku igru* gleda s distance, nije njen bitan akter, ali je najčešće moguća njena žrtva,“⁶⁰ koju se drži dalje od odlučivanja (bio)političkih elita.

Ovladavanje informacijskom tehnologijom u režiji biopolitičke mašinerije

U masovnim i visokotehnologiziranim informatičkim društvima konvencionalno polje biopolitike i njenih učinaka se mijenja. Rat u Gazi se pokazao drugačijim od dosadašnjih konvencionalnih ratova. Prema vojnim stručnjacima⁶¹ IDF je koristio najsavremeniju vrstu konvencionalnog

⁵⁹ Pavlović, V., 2009. *Društveni pokreti i promjene*. 3. izd. Beograd: Službeni glasnik, Zavod za udžbenike. str. 199-200.

⁶⁰ Sofradžija, H., 2015. *Hiperpolitika i savremeno društvo: proces tehnoziranja svijeta*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka. str. 177.

⁶¹ Palestinski vojni stručnjak, Yousef al-Sharqawi, je izjavio da je izraelska vojska u ratu protiv Gaze koristila sve vrste naoružanja: lahko i teško naoružanje, avioni, helikopteri, dronovi, tenkovi, rakete, artiljerijske granate, fosforne bombe, ratna mornarica, inženjerska

naoružanja, čak i ono najnovije opremljeno umjetnom inteligencijom u svrhu testiranja. Savremena biopolitička mašinerija prepoznala je moć medija i tehnologije. Ona koristi medijsku cenzuru,⁶² selektivno izvještavanje, propagandu⁶³ i moć medija i informacijskih tehnologija u svrhu jačanja vojnog i političkog kapaciteta. Izraelska vojska je upotrebom najsavremenijih tehnologija poznatih svjetskih kompanija⁶⁴ vršila totalitarno-tehnološki nadzor

oprema, sistemi za presretanje. Čak je, po njemu, testirano i ono najnovije naoružanje koje se koristi pomoću umjetne inteligencije za potrebe američke vojske u slučaju novih sukoba. Dostupno na: https://balkans.aljazeera.net/news/world/2024/1/14/naoruzanje-koje-je-izrael-koristio-u-ratu-u-gazi?traffic_source=KeepReading [Pristupljeno 27. januara 2025.].

⁶² Nezavisna platforma za vijesti, *Dropsite News*, otkrila je da Meta, kompanija koje upravlja Facebookom i Instagramom, po nalogu izraelske vlade sprovodi masovnu cenzuru sadržaja koji kritikuje Izrael ili podržava Palestinu. Prema ovom izvoru, Meta je odobrila 94% zahtjeva izraelske vlade za uklanjanje sadržaja, uklonivši više od 90.000 objava od početka rata u Gazi, većinom iz arapskog i muslimanskog svijeta. Također se navodi da Meta prilikom automatskog uklanjanja sličnih sadržaja koristi i umjetnu inteligenciju. Human Rights Watch navodi podatak da je od 1.050 analiziranih uklonjenih objava, 1.049 je bilo propalestinsko, a samo jedna proizraelska. Ovi primjeri medijske cenzure, digitalne represije i ideološke pristrasnosti su jasni pokazatelji do kojih dubina biopolitika kolonizira tehnologiju. Dostupno na: https://www.dropsitenews.com/p/leaked-data-israeli-censorship-meta?utm_source=publication-search; https://www.theguardian.com/technology/2023/dec/21/meta-facebook-instagram-pro-palestine-censorship-human-rights-watch-report?utm_source=chatgpt.com [Pristupljeno 13. aprila 2025.].

⁶³ Američki reditelj i producent filma o izraelskim zločinima u Gazi, *From Ground Zero*, Michael Moore, osudio je šutnju i hipokriziju zapadnih medija, uz optužbu da prikrivaju ono što grupe za ljudska prava opisuju kao genocid i etničko čišćenje u Gazi. Moore je ovim filmom, koji su režirali palestinski autori Aws Al-Banna, Ahmed Al-Danf, Basil Al-Maqousi i Mustafa Al-Nabih, svojom ulogom izvršnog producenta ukazao na humanitarnu krizu u Pojasu Gaze i pozvao Amerikance da se ne ustručavaju pogledati ga. Dostupno na: <https://www.aa.com.tr/ba/svijet/michael-moore-genocid-u-gazi-prikriva-se-propagandom/3444018> [Pristupljeno 29. januara 2025.].

⁶⁴ *The Washington Post* je otkrio da je kompanija Google sa izraelskom vladom sklopila ugovor, po imenu Nimbus, vrijedan milijarde dolara, i od prvih sedmica agresije na Gazu, izraelskoj vojsci (IDF) pružala najnovije tehnologije vještačke inteligencije (AI) koje su korištene u vojnim i obavještajnim programima na štetu Palestinaca. Navodi se da je saradnja između Googlea i Ministarstva odbrane Izraela počela još 2021. godine, kada je Izrael zatražio proširenje upotrebe Googleove platforme Vertex, što je napredno rješenje vještačke inteligencije za vojne svrhe. Prema istom izvoru, tokom agresije na Gazu izraelska vojska je koristila alatu vještačke inteligencije Habsora, koja je interno razvijena kako bi komandantima pružila hiljade ljudskih i infrastrukturnih ciljeva za bombardiranje. Pored s Googleom, u dokumentima koje je objavio 'Drop Site News' otkriva se duboka veza Vlade Izraela i s Microsoftom tokom rata u Gazi. Zabilježeno je enormno povećanje korištenja Microsoftovih usluga u „oblaku“ (cloud) od izraelske vojske. Zabrinjavajući su izvještaji o tehnologijama usmjerenim na umjetnu inteligenciju poput Lavande, koja analizira lične podatke gotovo 2,3 miliona stanovnika Pojasa Gaze kako bi se otkrile potencijalne veze s Hamasom. Dostupno na: <https://balkans.aljazeera.net/news/technology/2025/1/22/wp-tokom-rata-u-gazi-google-je-izraelu-ustupio-najnoviju-ai-tehnologiju>;

i kontrolu nad teritorijom i kretanjem stanovništva, vršila propagandu i upravljala informacijama kao političkim resursima, zatim provodila identifikaciju i obradu podataka pojedinaca, obradu slika i odabir potencijalnih vojnih ciljeva. Tehnološke kompanije koje su razvile različite programe na polju vještačke inteligencije, kojima su nas smjestile u „zatvor bez zidova“ (McLuhan), sada se javljaju u ulozi ugovarača vojnih sporazuma sa vladama vrijednim milijarde dolara. Ovo je zabrinjavajući trend, jer tehnološke kompanije sada postaju instrumenti biopolitičkih elita koje se beskrupulozno upuštaju u različite vojne operacije.

Svjetski centri moći stoljetnu utrku u vojno-tehnološkoj dominaciji sada preusmjeravaju i na polju umjetne inteligencije (AI), svjesni njene ekonomske i geopolitičke moći. SAD i Kina u tome prednjače ili bolje rečeno glavni su akteri u toj „utakmici.“ Pojedini izumi kineskih tehnoloških kompanija imaju potencijal da transformiraju globalnu AI industriju i dovedu u pitanje do sad neupitnu dominaciju američkih tehnoloških kompanija. Znači li to da svjetski poredak ponovo postaje bipolarni, ili možda u narednom periodu multipolarni? Kao odgovor na to zapadne kompanije ulažu stotine milijarde dolara u razvoj AI-a da bi zadržale tehnološku dominaciju.⁶⁵ Postoji ozbiljna zabrinutost u kom pravcu idu biotehnološke kompanije i u kojoj mjeri upravljaju ljudskim životima, kao što postoji zabrinutost od njihovog potencijalnog rizika i učinaka, počev od nacionalne sigurnosti, javnog zdravlja, potrebe za električnom energijom, ukidanje brojnih zanimanja, gubljenja poslova, pa do zaštite identiteta i ličnih podataka.

Chris Hedges, kritičar američke politike, rata, vojnog intervencionizma i neoliberalizma, tvrdi da je 15-mjesečni genocidni rat u Gazi znak raspada globalne stabilnosti. Međunarodna zajednica je u moralnom smislu kapitulirala. Osim „duboke zabrinutosti“ nije imala zapaženiju ulogu. Čini se da je u pravu kada kaže da je globalni poredak pred izdisajem. Hedges predviđa da će „zastrašujući stroj industrijskog nasilja,“ koji se provodi nad Palestincima, postati sveprisutan i njegove će žrtve uglavnom biti siromašni obojeni ljudi, koji su dehumanizirani i odbačeni kao ljudske životinje.⁶⁶ Doista, primjena argumenta sile metastazirala je na paradigmi Gaze. Manji

<https://www.dropsitenews.com/p/microsoft-azure-israel-top-customer-ai-cloud>

[Pristupljeno 24. februara 2025.].

⁶⁵ Stargate - Trumpov novi AI projekat vrijedan 500 milijardi dolara. Dostupno na:

<https://balkans.aljazeera.net/teme/2025/1/27/stargate-trumpov-novi-ai-projekt-vrijedan-500-milijardi-dolara> [Pristupljeno 02. februara 2025.].

⁶⁶ Hedges, C., 2025. *The Western Way of Genocide*. [online] ScheerPost. Dostupno na: <https://scheerpost.com/2025/02/02/chris-hedges-the-western-way-of-genocide/> [Pristupljeno 15. februara 2025.].

narodi će vjerovatno u budućnosti biti na udaru nezajažljivih biopolitičkih interesnih elita svjetskih sila. Iskusiće političku bespomoćnost kakvu kuša palestinski narod. Budućnost i sigurnost su ozbiljno dovedene u pitanje ukoliko urgentno internacionalna zajednica ne pronađe održivo rješenje i ukoliko se bespokušajno odustane od daljeg zagovaranja kulture političkog dijaloga, pravednije raspodjele dobara i jačanja kosmopolitskog, multikulturnog i multireligijskog modela društveno-političkog organiziranja. Zar se nekada u prošlosti više pisalo i govorilo o demokratiji, ljudskim pravima, slobodi, jednakosti, pravdi, humanitarnom i međunarodnom pravu nego li danas?! Pa zar se danas svi ovi ideali sekularnog prosvjetiteljskog uma nisu u velikoj mjeri iznevjerili?

Velike svjetske sile međunarodno pravo su zamijenile pravom sile. Rusija je u februaru 2022. izvršila agresiju (specijalna vojna operacija – ruska verzija) na Ukrajinu s teritorijalnim pretenzijama. SAD s Trumpom želi da otme palestinsku teritoriju, da pripoji Kanadu, Grenland i Panamski kanal. Kina je poznata po zločinima nad Ujgurima, a u Južnom kineskom moru zauzela je mnoga ostrva na kojima gradi vojna postrojenja, što je izazvalo tenzije sa susjedima zbog njenog kršenja međunarodnog prava. Svjetske oligarhije zbog političko-ekonomskih interesa na tome neće stati i zato odbacuju tekovine međunarodnog prava i međusobno se optužuju za njegovo nepoštivanje.

Zaključne misli

1. Nadamo se da smo ovim istraživanjem, kritičkim osvrtom na biopolitičku prirodu genocidnog rata u Pojasu Gaze, makar dijelom doprinijeli akademskoj diskusiji o odnosima moći, tijela i kontrole u savremenim društvima. Kritičkom analizom biopolitičkog genocidnog rata uz oslanjanje na teorijski rad Foucaulta, Agambena, Becka, Engdahla, Hardta, Negrija i dr., htjeli smo upozoriti na političku instrumentalizaciju tijela, relativnost i politizaciju života, i ulazak u rastuću globalnu nesigurnost i regionalnu napetost među različitim zemljama, čemu genocidni rat u Pojasu Gaze može poslužiti samo kao uvertira.

2. Polazeći od „distancijacije prostora i vremena“ i „sve veće refleksivnosti,“ što su središnja obilježja modernosti, rizik koji nosi biopolitika danas je znatno veći. Da bi u predmodernom društvu na neki predmet izvršili neki uticaj ili promjenu, bilo je neophodno s njim stupiti u neposredni kontakt. Zbog promjena u prostoru i vremenu, rapidnom razvoju tehnologije i umjetne inteligencije, danas i u budućnosti će izloženost biopolitičkim i tehnološkim rizicima, te potencijalnim egzistencijalnim nevoljama industrijskog nasilja, biti znatno veća.

3. Biopolitički svijet u 21. stoljeću uvodi nas u jednu novu fazu punu izazova i novih otvorenih pitanja: dalje održanje i širenje liberalne demokratije je upitno, neoliberalizam se sve glasnije kritikuje i u vlastitom dvorištu, transnacionalni kapitalizam najjasnije pokazuje svoje grubo lice, socijalne nejednakosti postaju sve dublje, ekonomske krize i recesije su potencijalno uvijek moguće, nasilje je rasprostranjeno svakodnevnicom, globalni rat protiv terorizma i ratovi među civilizacijama su podvala - na djelu je medijsko-psihološki cinizam.

4. I dalje živimo u rizičnom biopolitičkom globaliziranom društvu, koje je takvo zato što je posesivno, obezduhovljeno, lišeno smisla i svijesti o odgovornosti, pravu i pravdi, ovosvjetskoj i metafizičkoj kao konačnoj. Užasna ratna zbilja Gaze je obesmisllila *Opću deklaraciju o ljudskim pravima i Konvenciju o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida*. „Demokratski,“ „civilizirani“ svijet je neshvatljivo zatvorio oči i nije ni rezoluciju UN-a o primirju podržao, niti odluku suda o elementima genocida. Humanitarne katastrofe, progoni ljudi, etnička čišćenja, genocidi i druga nehumana i zla djela ne poznaju neutralnost. Kao što navodi norveški filozof, Lars Svendsen, mi koji živimo ili mislimo da „živimo u demokratijama, imamo *obavezu* da prijavimo zločin. U demokratskoj državi je onaj ko ćuti saučesnik – onaj ko ima priliku da protestuje javno, ali to ne učini, saučesnik je samim tim što ne protestuje.“⁶⁷

5. U mnogim zemljama svijeta, u većim i manjim gradovima, savjesni građani su demokratskim sredstvima u više navrata izrazili građansku neposlušnost, pritisak, protest i ogorčenje zbog zločina u Gazi. Vapaj običnog čovjeka adresiran „međunarodnoj zajednici“ o hitnom prestanku zločina, internacionalizaciji palestinskog pitanja i iznalaženju pravednog rješenja nije popraćen efektivnim lobiranjem kod centara svjetske moći čije geopolitičke interese ne determiniraju etički principi.

6. Zato je nužno potrebna nova politička paradigma, svrsishodna alternativa globalnoj hegemoniji, planetarno dominirajućoj filozofiji života koja se ne ogleda samo u dominaciji, argumentu sile, vojnom humanizmu, tehnokratiji, hiperrealnosti, hipokriziji, spektaklu, homocentrizmu i sl., nego i u odsustvu empatije, altruizma, humanosti, otvorenosti, kulturnog univerzalizma, religijskog pluralizma i respektiranja sistema društvenih normi i vrijednosti.⁶⁸ Budući da za takve debalanse, anomalije, destrukcije, zločine i katastrofe koje

⁶⁷ Svendsen, L.F.H., 2006. *Filozofija zla*. str. 197.

⁶⁸ Žiga, J., 2012. *Vrijeme (sve)politike: iluzije savremenog ekologizma*. str. 28-29.

se događaju u biopolitičkom društvu, krivicu nije moguće adresirati⁶⁹ nekom drugom subjektu sem (post)modernom (sic!) čovjeku i njegovom praksisu (destruktivnim ideologijama čiji je autor), prirodno je očekivati da optimizam i pozitivne promjene krenu upravo od njega.

7. Stanje u društvu se neće promijeniti dok promjene ne krenu najprije od čovjeka kao pojedinca.⁷⁰ Valja nam se osloboditi kartezijanskog duha, jer čovjek je jednako materija i duh, zemaljsko i nebesko. Moderni materijalizirani sekularizirani čovjek koji je „zaboravio Boga“⁷¹ i uzeo Njegove prerogative života i smrti, koji je zapostavio krajnji uzrok stvari, desakralizirao prirodu i nemilosrdno njome ovladao, zanemarujući sve osim ekonomskih motiva, pa čak i svetost samog života, zapao je u moralne labirinte i ozbiljne egzistencijalne krize. I čemu toliki materijalni, ekonomski, naučni i tehnološki rast, ako to ne zna na pravi način da koristi i ako će njegov *moloh modernosti*⁷² završiti u katastrofi?!

8. Čini se da je savremeni biopolitički sistem vođen načelom interesa i dominacije, logikom posesivnosti, posebno vojno-tehnološke, stvaranja velikih centara moći i vojnih saveza, duboko zakoračio u opasne avanture i potencijalno velike katastrofe koje je sam prouzrokovao?! Čovjek je postao „žrtva vlastitog čina“ što bi rekao Heidegger. U svojoj antropocentričnoj opsjednutosti, moralnom sunovratu i duhovnoj ispraznosti, savremenom čovjeku je potrebna harmonija i sklad između njegovog iskonskog bića i njegovog djelanja. Nužan mu je povratak sebi i spoznaja sebe u ukupnom multidimenzionalitetu.

9. Na globalnom planu, potreban je jedan drugačiji, sveobuhvatni sistematski pristup u oblikovanju politike, ekonomije, života i svijeta. Ovaj pristup može podrazumijevati i transpoziciju, tj. ravnotežu moći u globalnom poretku i međunarodnim odnosima. Za jedne to može značiti prijelaz od imperijalizma ka Imperiji,⁷³ dok je za druge nužan prelazak sa unipolarnog na multipolarni

⁶⁹ „Tko to čini? Tehničari? Političari? Industrija? Javnost? Pitajte ih, i odgovor će biti poput Odisejeva: nitko. Tehnološka se politika u razvijenoj moderni, koja se hvali pobjedonosnim pohodom odlučivanja i kontrole, može usporediti s 'ničijom vlašću' (Hannah Arendt). Za nju Hannah Arendt kaže da je to najtiraniskiji od svih oblika vlasti jer se u njoj *nikoga* ne može pozvati na odgovornost.“ (Beck, U., 2001. *Pronalaženje političkoga: prilog teoriji refleksivne modernizacije*. Zagreb: Jesenski i Turk. str. 188.).

⁷⁰ „Bog neće izmijeniti jedan narod dok on sam sebe ne izmijeni.“ (Kur'an, 13:11).

⁷¹ Nasr, S.H., 2001. *Susret čovjeka i prirode*. Sarajevo: El-Kalem. str. 193.

⁷² Entoni Gidens (1998), *Posljedice modernosti*, Filip Višnjić, Beograd.

⁷³ „Imperij s kojim smo suočeni iskazuje ogromnu moć potlačivanja i razaranja, ali ta nas činjenica ne smije nipošto učiniti nostalgичnima prema starim oblicima dominacije. Prijelaz prema Imperiju i njegovim procesima globalizacije nudi nove mogućnosti snagama

sistem u kojem je globalna moć koncentrisana na nekoliko centara koji imaju značajnu političku, ekonomsku, tehnološku i vojnu premoć. Ove evolutivne promjene političke paradigme svjetskih centara moći moraju započeti redefinicijom ljudskih i moralnih vrijednosti, odnosa prema životu i zdravlju, jer su fizičko, mentalno i nadasve duhovno zdravlje preduslov za bilo kakav progresivan iskorak.

10. Obezduhovljenost i moralna anestezija, tipična za (post)modernog čovjeka, koja se najslikovitije ogleda u odnosu prema strašnim zločinima nad Palestincima, su posljedica umne pomračenosti i teške duhovne patologije, čije postojanje (gle čuda!) biopolitičari ne priznaju!? Zdrava politička i intelektualna alternativa ovovremenoj biopolitici mora natjerati Svjetsku zdravstvenu organizaciju, da u redefiniciju zdravlja inkorporira i duhovnu dimenziju, i da svaka osoba koja pretenduje da, kako ruska carica Katarina Velika reče, „piše po ljudskim kožama,“ mora čak, prije imenovanja na neku poziciju, proći rigoroznu zdravstvenu provjeru, nadasve moralnu, mentalnu i duhovnu.⁷⁴ Na koncu, politika kao plemenita vještina, kao velika realizacija dobra se mora odbraniti od napasnih pokušaja njene instrumentalizacije, jer se suda historije i bremena odgovornosti neće biti lahko osloboditi u postbiopolitičkom poretku!

Literatura

1. Agamben, G., 2006. *Homo sacer: suverena moć i goli život*. Zagreb: Arkzin.
2. Al Jazeera Balkans. Dostupno na: <https://balkans.aljazeera.net>
3. Anadolu Agency – Bosanski. Dostupno na: <https://www.aa.com.tr/ba>
4. Bajrami, R., 2022. „Duhovno zdravlje, egzistencijalna panika i liječenje pomoću smisla“, *Takvim 2022*. Priština: Predsjedništvo IZK. str. 81-95.
5. Bauman, Z., 2017. *Moramo se koncentrirati na dugoročne ciljeve*. [online] ScheerPost. Dostupno na:

oslobađanja. Globalizacija, naravno, nije samo jedno, a višestruki procesi koje prepoznajemo kao globalizaciju nisu ujedinjeni ni jednoznačni. Naša politička zadaća, mi ističemo, nije samo opirati se tim procesima već ih reorganizirati i preusmjeriti prema novim ciljevima. Stvaralačke snage mnoštva koje održavaju Imperij također su sposobne autonomno izgraditi Protuimperij, alternativne političke organizacije globalnih tijekova i razmjena. Bitke za osporavanje i potkopavanje Imperija, kao i one za izgradnju stvarne alternative, tako će se odvijati na samom imperijalnom terenu - u stvari te nove bitke već su počele. Tim će i mnogim sličnim bitkama mnoštvo morati izmisliti nove demokratske oblike i novu konstitutivnu moć koja će nas jednoga dana odvesti kroz Imperij i izvan njega.“ (Hardt, M. i Negri, A., 2003. *Imperij*. str. 10-11.).

⁷⁴ Bajrami, R., 2022. „Duhovno zdravlje, egzistencijalna panika i liječenje pomoću smisla“, *Takvim 2022*. Priština: Predsjedništvo IZK. str. 81-95.

- <https://www.prometej.ba/clanak/prijevod/zygmunt-bauman-moramo-se-koncentrirati-na-dugorocne-ciljeve-2897>
6. Beck, U., 2001. *Pronalaženje političkoga: prilog teoriji refleksivne modernizacije*. Zagreb: Jesenski i Turk.
7. Bek, U., 2001. *Rizično društvo: u susret novoj moderni*. Beograd: Filip Višnjić.
8. DropSite News. Dostupno na: <https://www.dropsitenews.com>
9. Engdahl, F.W., 2000. *Stoljeće rata: anglo-američka naftna politika i novi svjetski poredak*. Zagreb: AGM.
10. Engdahl, F.W., 2005. *Sjeme uništenja: geopolitika genetski modificirane hrane i globalno carstvo*. Zagreb: Detecta.
11. France 24. Dostupno na: <https://www.france24.com/en/>
12. Fuko, M., 1990. *Predavanja (kratak sadržaj) 1970–1982*. Prevela: Filipović, F. Novi Sad: Bratstvo Jedinstvo.
13. Fuko, M., 1997. *Nadzirati i kažnjavati: nastanak zatvora*. Prevela: Jovanović, A.A. Novi Sad: Sremski Karlovci, Novi Sad.
14. Fuko, M., 1998. *Treba braniti društvo*. Novi Sad: Svetovi.
15. Giddens, E., 1998. *Posledice modernosti*. Beograd: Filip Višnjić.
16. Giddens, E., 2005. *Odbegli svet*. Beograd: Stubovi kulture.
17. Haralambos, M. i Holborn, M., 2002. *Sociologija – teme i perspektive*. Zagreb: Golden marketing.
18. Hardt, M. i Negri, A., 2003. *Imperij*. Zagreb: Arkzin.
19. Hedges, C., 2025. *The Western Way of Genocide*. [online] ScheerPost. Dostupno na: <https://scheerpost.com/2025/02/02/chris-hedges-the-western-way-of-genocide/>
20. International Court of Justice. Dostupno na: <https://www.icj-cij.org>
21. Jamaluddin, Z. i dr., 2025. „Traumatic injury mortality in the Gaza Strip from Oct 7, 2023, to June 30, 2024: a capture-recapture analysis“, *The Lancet*, vol. 405, br. 10477, str. 469–477. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(24\)02678-3](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(24)02678-3)
22. Koljević, B., 2010. *Biopolitika i politički subjektivitet*. Beograd: Službeni glasnik.
23. Krivak, M., 2008. *Biopolitika: nova politička filozofija*. Zagreb: Antibarbarus.
24. Kuljić, T., 2014. *Tanatopolitika: sociološkoistorijska analiza političke upotrebe smrti*. Beograd: Čigoja.
25. Lavić, S., 2018. *Zaborav razlike – bosanski prekarijat, „bolonjski“ univerzitet i medijski cinizam*. Sarajevo: Dobra knjiga.
26. Milenković, P. i Marinković, D. (prir.), 2004. *Mišel Fuko, 1926–1984, hrestomatija*. Novi Sad: Vojvođanska sociološka asocijacija.
27. N1 Info. Dostupno na: <https://n1info.ba>
28. Nancy, J.-L., 2004. *Stvaranje svijeta ili mondijalizacija*. Zagreb: Jesenski i Turk.
29. Nasr, S.H., 2001. *Susret čovjeka i prirode*. Sarajevo: El-Kalem.
30. OIC Research Centre. Dostupno na: <https://una-oic.org>

31. Pavlović, V., 2009. *Društveni pokreti i promjene*. 3. izd. Beograd: Službeni glasnik, Zavod za udžbenike.
32. Prometej.ba. Dostupno na: <https://www.prometej.ba>
33. Radio Slobodna Evropa. Dostupno na: <https://www.slobodnaevropa.org>
34. Repo, J., 2024. „Genocide and the destruction of the means of social reproduction in Gaza“, *European Journal of Politics and Gender*, vol. XX, br. XX, str. 1-8. <https://doi.org/10.1332/25151088Y2024D000000061>
35. Reuters. Dostupno na: <https://www.reuters.com>
36. Sofradžija, H., 2015. *Hiperpolitika i savremeno društvo: proces tehničiranja svijeta*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
37. Sorić, M., 2010. *Koncepti postmodernističke filozofije*. Zadar: vlastita naklada.
38. Svensen, L.F.H., 2006. *Filozofija zla*. Beograd: Geopoetika.
39. The Guardian. Dostupno na: <https://www.theguardian.com/europe>
40. Touraine, A., 2007. *Kritika modernosti*. Zagreb: Politička kultura.
41. United Nations, 1948. *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*. General Assembly of the United Nations. [online] Dostupno na: https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.1_Convention%20on%20the%20Prevention%20and%20Punishment%20of%20the%20Crime%20of%20Genocide.pdf
42. United Nations. Dostupno na: <https://www.un.org>
43. UNRWA. Dostupno na: <https://www.unrwa.org>
44. Voice of America – Bosanski. Dostupno na: <https://ba.voanews.com>
45. Vujić, J., 2021. „Simulacija kolektivne tjeskobe i medijske fobo-strategije politike straha“, *In Medias Res*, vol. 10, br. 19, Zagreb: Centar za filozofiju medija i mediološka istraživanja. str. 3033–3042.
46. World Health Organization, n.d. *Science in 5: SARS-CoV-2 origins*. [podcast] Dostupno na: <https://www.who.int/podcasts/series/science-in-5/episode--95---sars-cov-2-virus-origins>
47. YouTube. Dostupno na: <https://www.youtube.com>
48. Žiga, J., 2011. „Vrijeme (sve)politike“, *Pregled – časopis za društvena pitanja*, br. 1, LII, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.
49. Žiga, J., 2012. *Vrijeme (sve)politike: iluzije savremenog ekologizma*. Sarajevo: BKZ Preporod.

Prof. dr. Irena Praskač - Salčin

Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo

Fakultet političkih nauka / Faculty of Political Sciences

irena.praskac@fnp.unsa.ba

UDK / UDC 316.774(497.6)

Pregledni naučni rad / Scientific review article

Primljeno / Received: 15. 11. 2024.

Prihvaćeno / Accepted: 25. 03. 2025.

MEDIJSKE POLITIKE INTERPELACIJE I POSLJEDICE ETNIČKI RAZDIJELJENOG MEDIJSKOG PROSTORA U BOSNI I HERCEGOVINI

INTERPELLATION MEDIA POLICIES AND CONSEQUENCES OF ETHNICALLY DIVIDED MEDIA SPACE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Sažetak

Povijesne činjenice razvoja informacijsko-komunikacijskog i medijskog sistema u Bosni i Hercegovini pokazuju da je svako političko uređenje reformiralo postojeće komunikacijske kanale organizirajući ih shodno vlastitim ideološkim ambicijama. Različite vrste i tipovi društvenog kontroliranja medijskog prostora Bosne i Hercegovine u povijesti najčešće su bili motivirani „strahom od političke subverzije“ (McQuail, 2010). Savremena historija devedesetih godina i rat u Bosni i Hercegovini rezultirali su kreiranjem medijskih prostora koji su uzročno-posljedično korespondirali sa etnički razjedinjenim teritorijem i u savremenom medijskom okruženju nastavili medijske politike interpelacije tj. slijepog praćenja/manipulacije ideologije koju je marksistički filozof Althusser definira nametanjem načina razmišljanja ili življenja a koje korespondiraju sa utemeljenim nacionalnim konceptima. Forme političkog paralelizma medija u Bosni i Hercegovini danas vidljive su kroz indikatore organizacijske ili finansijske povezanosti medijskih struktura i različitih političkih/interesnih grupa, političke orijentiranosti uredničkih i novinarskih kadrova te korištenja medija uslovljenih teritorijalno-etničkim kriterijima. Predmet analize su stepen i forma političkog paralelizma bosanskohercegovačkih medija u povijesti. Analiza je pokušala odgovoriti na problemsko pitanje koje se odnosi na pitanje objektivnog prepoznavanja potreba i interesa javnosti u kreiranju svakodnevnih medijskih agendi koje bi, između ostalog, trebalo biti u funkciji kritike, kontrole i integracije a na koje danas snažno utječe povijesna medijska praksa i medijsko naslijeđe. Istraživanje polazi od hipoteze da je svako državno-pravno ustrojstvo u historiji Bosne i Hercegovine u cilju uspostavljanja i učvršćivanja određenog sistema uspostavljalo i specifične

komunikacijske/medijske strukture čime se omogućava/lo medijsko promicanje i učvršćivanje već postojeće društveno ustaljene prakse etnički razjedinjenog društva. Cilj istraživanja je ukazati na značajnost utemeljnja i razvijanja stabilnih i nezavisnih medijskih organizacija u Bosni i Hercegovini koje će omogućiti naciji da zamišlja sebe kao koherentnu, značajnu i homogenu zajednicu te ukazati na to da osnovne medijske funkcije mogu biti dragocjeni resursi prevazilaženja etničkih, političkih, nacionalističkih i hegemonističkih politika u savremenim društvenim konstelacijama.

Ključne riječi: *medijske politike, interpelacija, politički paralelizam, komunikacijske/medijske potrebe*

Summary

The historical facts of the development of the information/communication and media system in Bosnia and Herzegovina represent that each political system has reformed the existing communication channels, organizing them according to its own ideological ambitions. Different types and forms of social control of the media space in Bosnia and Herzegovina in history have most often been motivated by “fear of political subversion” (McQuail, 2010). The contemporary history of the nineties and the war in Bosnia and Herzegovina resulted in the creation of media spaces that corresponded with the ethnically divided territory and continued the media policies of interpellation, blind following/manipulation of the ideology that Marxist philosopher Althusser defines by imposing ways of thinking or living that correspond to established national concepts. Forms of political parallelism of the media in Bosnia and Herzegovina today are visible through indicators of organizational or financial connections between media structures and different political/interest groups, political orientation of editorial and journalistic staff, and the use of media conditioned by territorial-ethnic criteria. The subject of the analysis is the degree and form of political parallelism of the Bosnian-Herzegovinian media in history. The analysis tried to answer the problematic question related to the issue of objective recognition of the needs and interests of the public in the creation of everyday media agendas, which, among other things, should be in the function of criticism, control and integration, and which are today strongly influenced by historical media practice and media heritage. The research starts from the hypothesis that every state-legal organization in the history of Bosnia and Herzegovina, in order to establish and consolidate a certain system, also established specific communication/media structures, which enabled media promotion and consolidation of the already existing socially established practice of an ethnically divided society. The aim of the research is to point out the importance of establishing and developing stable and independent media organizations in Bosnia and Herzegovina that will enable the nation to imagine itself as coherent, significant and homogeneous community and to point out that basic media functions can be valuable resources for overcoming ethnic, political, nationalist and hegemonic policies in contemporary social constellations.

Keywords: *media policies, interpellation, political parallelism, communication/media needs*

Uvod

Kako tvrdi Gros (1976) da bismo saznali o sadašnjosti u svjetlu prošlosti to znači da o prošlosti saznajemo u svjetlu sadašnjosti a to nakupljeno znanje o prošlosti uvjet je za izgradnju društveno-historijske svijesti nužne za društvenu djelatnost. Društvena historija medija pokazuje nam da su neke pojave u medijima mnogo starije nego što to obično smatramo te naglašavaju uzajamnosti i značajnosti istraživanja historije i komuniciranja/medija (Brigs, Berk, 2006). Upravo povijesni obrasci pokazuju kako je moć medijskog utjecaja u različitim društvenim okruženjima prepoznata vrlo rano te se na različite načine kontrolirala, ograničavala ili iskorištavala.

Brigs i Berk navode kako suština djelovanja prvog cenzorskog akta poznatijeg kao *Index librorum prohibitorum*, utemeljenog na zabrani jeresu, nemoralu i pobuna, nije bila ograničena samo na knjige već i na pozorišna djela s obzirom na činjenicu da je procenat pismenog stanovništva bio neznatan. Autori navode da to, ipak nije spriječilo glumce da izgovore neprimjerene komentare ili stavove u toku predstave uprkos činjenici da su oni unaprijed kontrolirani. Može se reći da je indeks bio izmišljen kao protivotrov protestantizmu i štamparstvu. Bio je to pokušaj brobe štampom protiv štampe (Brigs, Berk, 2006:73). Inkvizicije koje su se borile protiv reformatorskog pokreta u svim poljima društvene djelatnosti u 15., 16. i 17. vijeku postale su kasnije sinonim za sve aktivnosti koje su podrazumijevale onemogućavanje širenja nepoželjnih ideja (Tucaković, 2000). Kasniji tehnološki razvoj novih medijskih formata samo će usložniti već postojeći *problem* značaja kreiranja medijske persuzije i publiciteta, kako tvrde Brigs i Berk, bilo da je on ekonomski ili politički. Na primer, ugled Luja XIV, njegova „slava“ kako ju je nazivao, dosta je dugovala štampi (Brigs, Berk, 2006:97). Pojava radiodifuzije omogućila je nesagledive mogućnosti utjecaja i persuzivnog djelovanja. Razvoj telegrafije, kao neposredne pretače razvoja radija, još 1889. godine britanski premijer, markiz od Solzberija definirao je kao djelatnost koja je okupila čitavo čovečanstvo na jednu ogromnu uzvisinu, sa koje ono može da vidi sve što se radi i da čuje sve što se govori i da sudi o svakoj politici koja se sprovodi u trenutku u kom se ti događaji dešavaju (Brigs, Berk, 2006:187). Upitnost stepena logike racionalnosti u kontekstu medijskih reprezentacija pokazat će emitiranje čuvene radiodrame Herberta Georgea Wellsa *Rat svjetova* iz 1938. godine. Bez obzira na najavnu špicu, u kojoj je bilo jasno naznačeno šta se emituje, radiodrama je izazvala neviđenu paniku. Oko šest miliona ljudi čulo je emisiju, a skoro petina povjerovala je u dolazak marsovaca. Wells je došao i na sud, gdje je morao objasniti iluziju koju je proizveo (Praskač – Salčin, 2023:63). Mogućnosti radiodifuzije će ponajbolje iskoristiti totalitarni režimi. Goebbels i Hitler su radijsku

tehnologiju koristili za kreiranje i emitiranje ideoloških govora u cilju indoktriniranja narodnih masa. Otkrivanjem mogućnosti radijske montaže bili su u prilici manipulirati tonskim zapisima na magnetofonskim uređajima. Autori Bjelica i Jevtović tvrde da nimalo slučajno nije to da su prvi njemački stručnjaci iz preduzeća AEG i BASF prvi na svijetu uspjeli da sačuvaju snimak na pokretnoj traci – magnetofonu...Kolika je njegova važnost ilustruje podatak kako je patent čuvan kao najveća vojna tajna, koja je otkrivena tek kada su Amerikanci zarobili tri uređaja skrivena u zgradi Berlinske opere (Bjelica, Jevtović, 2006:127 citirano u Praskač – Salčin, 2023:59). Podatak da je nekolicina komunikacijskih izuma nastala pod pokroviteljstvom vojske ostavlja zanimljivu mogućnost istraživanja Fidlerove (2004) teze u kontekstu koje su svi vidovi promjena u komunikacijskim/medijskim formatima bili uzrokovani tehničkim/društvenim napretkom ili političkim i konkurentskim pritiscima. Sa pojavom televizije pitanja medijskih utjecaja će se usložniti kao i njihov stepen i vrsta. Prijenos slijetanja na Mjesec gledalo je 125 miliona Amerikanaca i 723 miliona ljudi širom svijeta. Od značajnijih, dramatičnih televizijskih prijenosa izdvajaju i: pad Berlinskog zida 1989. godine, raspad Sovjetskog Saveza, bombardovanje Libije, raspad Jugoslavije, rat u Bosni i Hercegovini...Autori tvrde da kasnija istorijska tumačenja ovih događaja u osnovi se baziraju na medijskim opisima tih događaja tvrdeći da koliko god tadašnja tehnologija omogućavala njihovo praćenje njihova istinitost je ostala najviše ugrožena, što je u suštini, prema njima, neophodna vrijednost televizijskih priča (Brigs, Berk, 2006).

Koja god zemlja, koji god režim, koja god agencija, koji god period bio u pitanju, raison d'être svih medijskih kuća bilo je nuđenje programa velikoj, nepoznatoj publici. Različite zemlje nisu predstavljale isti broj programa, nisu to činile na isti način iz mnogo razloga, mahom istorijskih, mada su koristile u suštini istu tehnologiju,... (Brigs, Berk, 2006:306).

Prema McQuailu (2010) oblici društvene kontrole medija gotovo uvijek su motivirani, u prvom redu, zbog straha od političke subverzije a potom i zbog: moralnih ili kulturoloških razlika, borbe protiv cyber kriminala i nacionalne sigurnosti. Takvi motivi medijskog kontroliranja, prema autoru, ostvaruju se pretežno kroz: cenzuriranje medijskih sadržaja, zakonska ograničenja, kontrolu infrastrukture, ekonomske/privredne mjere te samoregulaciju i autocenzuru. Radojković i Stojković (2009) navode kako je država jedan od najvažnijih regulatora društvenih procesa i odnosa naročito u smislu uspostavljanja normativnih okvira koji utječu na funkcionisanje svakog informacijsko-komunikacijskog sistema. Njena uloga zakonodavca, međutim, nije bila istovjetna kada su u pitanju različiti medijski formati, historijski periodi i različita društvena okruženja. Država je, naime, od samog početka

uočila izrazitu moć tih novih medija i nije želela da se odrekne tako efikasnog instrumenta informisanja i oblikovanja javnog mnijenja (Radojković, Stojković, 2009:45). Autori deskriptuju pet osnovnih obrazaca suodnosa medija i države prema Majklu Robinsonu. Prvi obrazac definira tzv. *suprotstavljene medije* koji odbacuju vrijednosti na kojima se temelji država, ne koriste službene izvore informacija i reinterpreтирају шире kontekste razumijevanja. Autori tvrde da su to obično marginalni mediji kojima je ugled i utjecaj mnogo veći od stabilne ekonomske održivosti. *Nezavisne medije* definiraju kao medije koji prihvataju državno-politički ambijent u okviru kojeg egzistiraju ali se prema njemu odnose kritičko-analitički obično se baveći njegovim nedostacima. Treći obrazac definiraju kroz *simbiotske medije* koji su kako u službi javnog interesa tako i interesa vlasti te u tom odnosu vide obostranu korist. *Birokratski mediji* su oni koji su, tvrde autori, u vlasništvu države te ona ima neposredne mogućnosti upravljanja njihovim djelovanjem. Posljednji, peti obrazac pripada tzv. *partijskim medijima* koji su zapravo direktna glasila političkih stranaka (Radojković, Stojković, 2009: 47,48,49).

U teorijskom smislu komunikološke teorije koje analiziraju organizaciju medija na osnovu uređenja države u kojoj egzistiraju i na koju utječe neizmjerljivo mnogo vanjskih, spoljnih faktora, kao što su historijsko naslijeđe ili kulturni ambijent označavamo korpusom normativnih komunikoloških teorija. Okvir normativnih teorija bavi se deskripcijom i analizom uslova nastanka i djelovanja idealnih oblika medijskih sistema. Vodeći se genezom komunikacijskih/medijskih teorija najstarija teorija potječe iz 16. vijeka a proistekla je iz državne filozofije o apsolutizmu. Kunczik i Zipfel (2006) smatraju da je u okviru ovih teorijskih shvatanja, *autoritarne teorije*, štampa trebala podržavati vladu i politiku te služiti državi. Nadzor je vršen cenzurom. Sa razvojem prosvjetiteljstva, u 19. vijeku, doći će i do razvoja *liberalne teorije* štampe koja je na printane medije gledala kao na oslobođene nadzora i utjecaja vlade. *Teorija o društvenoj odgovornosti*, prema McQuailu (2010), u prvi plan medijskih funkcija stavljala je medijski odnos prema javnom interesu, mada, dozvoljava vladama izvjestan vid utjecaja na medijsku organizaciju i djelovanje samo kada je u pitanju zaštita tog javnog interesa. Ova teorija analizirala je načine regulacije komercijalnih medijskih formata koji su u okvirima svog djelovanja i opstojnosti obično bivali na razmeđu ostvarenja profita i podržavanja javnog interesa. *Sovjetsko-komunistička teorija o štampi* bila je na tragu shvatanja razvoja i izvjesne preobrazbe društva u smislu ostvarenja komunizma koji je isključivao bilo koju vrstu motiviranosti stjecanjem profita. Mediji su, u okvirima ovih teorijskih konstelacija, analizirani kao sredstva održavanja i napretka socijalističkog sistema i partije odnosno „produžena ruka“ države. McQuail, u okviru korpusa normativnih teorija, govori i o *razvojnoj medijskoj teoriji* i *teoriji demoratskog*

učešća (demokratsko-participativna teorija). Zanimljivo stajalište autora polazi od shvatanja da, u okvirima razvojne medijske teorije, mediji bi, u skladu s politikom, trebali promicati nacionalni razvoj, nacionalnu kulturu, jezik, autonomiju i kulturni identitet zemalja u okviru kojih djeluju podržavajući i aktuelna politička i ideološka stajališta. McQuail ide čak tako daleko da državi, radi postizanja razvojnih ciljeva, eksplicitno odobrava pravo na cenzuru medija (Kunczik, Zipfel, 2006:39 citirano u Praskač-Salčin, 2023:37). Teorija demokratskog učešća potencira neprikosnovenu i obvezujuću ulogu javnosti i građana u osnivanju, finansiranju i kontroliranju javnih medija. Okvir predmetne analize vrste i tipova društvenog kontroliranja medijskog prostora Bosne i Hercegovine te medijskih politika interpelacije dijelom se zasniva i na korpusima komunikoloških teorija korelacije medija i društva, medija i politike, strukturalno-funkcionalističkih teorija te teorija političke ekonomije. *Marksistička teorija medija*, također, medije promatra kao sredstva vladajućih političkih elita kojima promiču vlastite ideološke ciljeve zarad održanja na vlasti. Nekoliko različitih pristupa ove teorije kao što je pristup frankfurtske škole podržavaju interpretaciju medija kao kreatora kulture koja oslikava interese dominantne ideologiju elite na vlasti. Dominaciju određene ideologije koja se latentno nameće i njenu vladavinu u svim segmentima društva pa i medijskim sistemima razmatra i Gramscijeva *teorija hegemonije* – vladavine ideologije u svim segmentima društva.

Budući da su političke partije, uz državu, osnovni kanali (re)distribucije političke moći, jasno je da one predstavljaju nezaobilazan činilac svih tipova političkog komuniciranja (Radojković, Stojković, 2009:87). Sabato (1993) razlikuje tri povijesne faze u razvoju odnosa politike i medija. Period prije 1966. godine označio je medije tzv. *psima mezimcima* (eng. *lapdog*) usljed njihovog veoma bliskog odnosa sa političkim autoritetima i iznimno rijetkih situacija u kojima su ih kritikovali. Period od 1966. do 1974. godine obilježilo je istraživačko novinarstvo i, kako autor navodi, temeljan, kritičko-analitički pristup političkim procesima. U ovom periodu mediji su zaradili epitet *pasa čuvara* (eng. *watchdog*). Od 1974. godine autor navodi kako mediji počinju izvještavati o politici i političarima na senzacionalistički i agresivan način dok su u fokusu ovih tema obično njihovi „privatni životi“ te ih određuje *psima smetljara* (eng. *junkyard*). Sa druge strane, Price (2011) navodi četiri tradicije političkog pristupa medijima:

- liberalizam, gdje je uloga masovnih medija da obezbijede tačno informisanje na osnovu kojeg se mogu donijeti ekonomske odluke. Moraju poštovati prava pojedinca, njima ne treba da upravlja država iako je regulacija neophodna,
- marksizam gdje masovni mediji postoje kako bi održali moć kapitalističke države,

- društveni reformizam gdje je uloga medija da budu konstruktivni dio razvijene demokratije,
- konzervativizam gdje je u cilju da mediji djeluju kao sila društvene kohezije (Praskač-Salčin, 2023:39).

Kunczik i Zipfel (2006) govoreći o teorijama korelacije medija i politike tvrde da mediji nisu u mogućnosti biti politička vlast jer nemaju instrumentariji niti mogu biti posve autonomni. *Teorija instrumentalizacije* govori o modelu u kojem su mediji postali ovisni o politici a težnja politike je da medije usmjeri prema vlastitim političkim težnjama. Paradigma međuovisnosti, odnosno simbioze medija i politike zasniva se na terminima *medijalizacije politike* i *politizacije medija*. Prvi termin odnosi se na argumente u kontekstu kojih su mediji politiku podvrgnuli svojim zakonitostima a drugi, obratno. I jedan i drugi kontekst ovog međudnosa se udaljava od interesa javnosti. *Teorija medijskog upada*, također, je na tragu shvatanja u okviru kojeg su mediji zauzeli mjesto i ulogu politike. McQuail (2010) povijesno stremljenje državnih i političkih utjecaja na medijsku regulaciju, organizaciju i djelovanje definira i *teorijom konstruktivizma* i *teorijom masovnog društva*. U razmatranju oba diskursa nalazi se selektivno re/prezentiranje značenja i stvarnosti u cilju manipulacije i kontrole odnosno „proizvodnje pristanka“ i „lažnog odobravanja“. Pod pojmom *medijalizacije politike* Lou (2010) podrazumijeva tzv. „dvoslojni politički proces“ u kontekstu kojeg se stvarna politika političkih elita dešava i provodi *izvan* a skretanje pažnje sa nje na medijskoj pozornici tj. u medijima.

Klasična medijska funkcija kontrolora koji će na kritičko-analitički način pratiti rad državnih tijela, institucija i služiti kao sistem upozorenja izmijenjena je u novoj konvergirajućoj slici medija savremenog društva u kojem se svakodnevno stvaraju različiti i drugačiji komunikacijski kanali. U jedinoj konstanti promjene medija, medijskih funkcija, uloge države kao regulatora, političkih ambicija te u konačnici i same publike/korisnika tradicionalni medijski formati više nisu jedini i isključivi kontrolori. Građansko novinarstvo i mogućnosti diseminiranja različitih informacija i sadržaja koje novi medijski prostor omogućava afirmirala su prva povijesna, afirmativna stajališta o novim medijima kao začetnicima slobodnog, nekontrolisanog, demokratiziranog medijskog prostora koji svima nudi mogućnost participacije. Merilo zdravog razuma nije ono što neko kaže ili ono što neko želi da je istinito, već ono što to jeste (Brigs, Berk, 2006:417).

Na tragu Innisove *ravnoteže medije* u okviru koje svaki vremenski period nalaže i drugačiju medijsku formaciju i organizaciju koja bi trebala biti u skladu sa društvenim ambijentom tog perioda nastavak analize će pokušati elaborirati povijesnu dimenziju u okviru koje je svako političko uređenje u

Bosni i Hercegovini reformiralo postojeće komunikacijske kanale organizirajući ih shodno vlastitim ideološkim ambicijama, najčešće motivirano „strahom od političke subverzije“ (McQuail, 2010). Predmet analize su stepen i forma političkog paralelizma bosanskohercegovačkih medija u povijesti odnosno uzročno-posljedični povijesni elementi medijske interpelacije tj. slijepog praćenja/manipulacije ideologije koji u savremenom medijskom okruženju Bosne i Hercegovine korespondiraju sa etnički razjedinjenim teritorijem i sa utemeljenim nacionalnim konceptima. Analiza je pokušala odgovoriti na problemsko pitanje koje se odnosi na pitanje objektivnog prepoznavanja potreba i interesa javnosti u kreiranju svakodnevnih medijskih agendi koje bi, između ostalog, trebalo biti u funkciji kritike, kontrole i integracije a na koje danas snažno utječe povijesna medijska praksa i medijsko naslijeđe. Problem elaboracije odnosi se i na deskripciju medijskih politika u čijem centru interesovanja su bile re/prezentacije društvenih stvarnosti i problematika diseminiranih etničkim, nacionalnim, političkim, ideološkim, religijskim ili teritorijalnim kriterijima koji se na mnogo načina udaljavale od interesa građanina i javnosti, uopće. Istraživanje polazi od hipoteze da je svako državno-pravno ustrojstvo u historiji Bosne i Hercegovine u cilju uspostavljanja i učvršćivanja određenog sistema uspostavljalo i specifične komunikacijske/medijske strukture čime se omogućava/lo medijsko promicanje i učvršćivanje već postojeće društveno ustaljene prakse etnički razjedinjenog društva. Cilj istraživanja je ukazati na značajnost utemeljenja i razvijanja stabilnih i nezavisnih medijskih organizacija u Bosni i Hercegovini koje će omogućiti naciji da zamišlja sebe kao koherentnu, značajnu i homogenu zajednicu te ukazati na to da osnovne medijske funkcije mogu biti dragocjeni resursi prevazilaženja etničkih, političkih, nacionalističkih i hegemonističkih politika u savremenim društvenim konstelacijama. U konačnici, u interesu i skladu komunikacijskih potreba svakog pojedinca u bosanskohercegovačkom društvu.

Povijesne medijske politike interpelacije

Istraživanja komunikacijske povijesti Bosne i Hercegovine sežu još od perioda srednjovjekovne bosanske države i većina njih oslanja se na mnogobrojne pisane spomenike iz tog perioda. Već tada je potreba suživota, prihvatanja raznolikosti i prava na vlastito mišljenje i postojanje, utemeljila specifičan oblik komunikacije koji podržumijeva dijalog, razumijevanje, poštivanje drugog i drugačijeg, a ljubav prema svome (Tucaković, 2000:156). Ovaj vid specifične bosanskohercegovačke komunikacijske paradigme zadržat će se u svim narednim povijesnim razdobljima grupiranim prema kriterijima državnog kontinuiteta značajnim i izdvojenim u istraživanju društvene

povijesti medija u Bosni i Hercegovini. To su: period osmanske vlasti, period austrougarske uprave, period Kraljevine Jugoslavije i period Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Na ovu paradigmu utjecat će mnogostruki povijesni čimbenici, u prvom redu različite teritorijalno-hegemonističke težnje i nastanak i razvoj etničkih i religijskih zajednica.

Uvijek je napad na prirodu komunikacije imao za cilj da se stanovnici Bosne i Hercegovine podijele po konfesionalnim linijama, da se naglase njihove etničke razlike, da se stvore uslovi za prekid komunikacije, kako bi im se, odvojenim u vlastite katune, lakše moglo objasniti da im je život u zajedničkoj kući nemoguć, jer se tobože ne razumiju, razlike ih čine nesposobnim za dijalog, pa je konačna podjela jedino rješenje (Tucaković, 2000:158).

Sve društvene promjene koje je sa sobom donijela osmanska vlast u Bosnu i Hercegovinu od 1463. godine odnosile su se i na promjene u komunikacijskim praksama. Procesi komuniciranja odvijali su se posredno i neposredno kroz različite oblike usmene i pisane komunikacije zvaničnim pismima (bosančica, latinica, ćirilica, arebica) i jezicima (bosanski, turski, arapski, perzijski). Unutar vjerskih institucija razvijana je kultura opismenjavanja kao i institucija *muhabeta*, sinonima grčkih i rimskih govorničkih disciplina debate i retorike, kojim se vrijednovala snaga argumenata ali i poštivalo drugačije mišljenje. Sadržaj poruka u toj usmenoj komunikaciji nikad ne podstiče na mržnju, ne ukazuje na vjerske i etničke razlike. One su po svemu izraz multikulturalnog i multicivilizacijskog bića Bosne (Tucaković, 2000:166). Za vrijeme osmanske uprave u Bosni i Hercegovini su izlazila četiri lista (*Bosanski vjestnik*, *Sarajevski cvjetnik*, *Bosna i Neretva*), koji označavaju početak bosankohercegovačke štampe i začetak savremenog sistema javnog komuniciranja Bosne i Hercegovine. *Bosanski vjestnik* bio je prvi nezavisni štampani mediji oslobođen utjecaja tadašnje vlasti a u čijem fokusu uredničke politike su se nalazili temeljni principi pravde, istine, obrazovanja, nauke i prosperiteta. U cilju utjecaja na tadašnju javnost osmanska vlast osniva štamparije i pokreće dva službena, državna lista, *Bosnu i Neretvu* koje će, u suštini, biti kako tumači tako i zaštitnici interesa trenutne vlasti. U uvodniku prvog broja "Bosne" se ističe da je zadatak novina "da poučavaju narod, da ga upute ka napredovanju", ali i da ga "posavjetuju u podaničkim dužnostima..." (Tucaković, 2000:184). Već u tom periodu zabilježene su prve tendencije teritorijalnih pretenzija, destabilizacije i usmjerene kampanje nacionalne identifikacije unutar sadržaja listova koji su se u tom periodu štampali na području Austrougarske. *Sarajevski cvjetnik*¹ se svojom uredničkom

¹ "Sarajevski cvjetnik" je najpoznatiji po svojim polemikama koje je vodio sa nizom srpskih i hrvatskih nacionalističkih novina ("Zastava", "Vidovdan", "Svetovid", "Jedinstvo", "Novi

politikom snažno suprotstavio tim nacionalističkim polemikama, a *Bosna* 3. avgusta 1873. godine, javlja da je vilajetska vlast zabranila distribuciju u Bosnu i Hercegovinu srbijanskih listova jer „oni pobuđuju nekim članicama na nemir žiteljstva bosanskog vilajeta i zato se strogo zabranjuje njihovo unošenje u Bosnu“ (Tucaković, 2006:76).

Jedan od primarnih zadataka austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, 1878. godine, bila je izmjena cjelokupnog sistema vlasti i uspostavljanje novih društvenih odnosa. Perma ustaljenim povijesnim obrascima interesovanja i pretenzije za kontroliranje usmjerene su na oblast komuniciranja. Austrougarske uprava u potpunosti modificira dotadašnje komunikacijske obrasce osmanske vlasti i uspostavlja potpunu kontrolu nad printanim medijima. Uz apsolutno kontroliranje dotadašnjih štamparija austrougarska monarhija pokreće službena/režimska glasila, provodi mjere cenzure i propagandne aktivnosti kojima će osigurati javno prihvatanje i odobravanje. Režimska glasila pokretala je sama austrougarska vlast a neslužbena različita profesionalna udruženja ili pojedinci. *Bosanskohercegovačke novine*, kao službeni list monarhije izlazile su i na njemačkom jeziku (*Bosnische correspondenz*) a njegov sadržaj govorio je u prilog „...civilizatorskoj misiji austro-ugarske vlasti u Bosni, o njenim naporima na uspostavljanju mira, ekonomskom oporavku BiH, o navodnom oduševljenju sa kojim je narod dočekao promjene“ (Tucaković, 2006:82). U četrdeset godina austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini štampano je oko 200 listova koji su se razlikovali kako po tematici, jeziku ili geografskom kriteriju. Većinu tih listova izdaju institucije službene vlasti ali neke od tih listova izdaju i profesionalna državna udruženja. U pravnom smislu, nova vlast dozvolila je izdavanje listova koji su svojim uklonom i narativom naglašavali nacionalni i nacionalistički karakter. Oni su predstavljali iznimno efikasna persuazivna sredstva ideoloških ambicija i teritorijalnih pretenzija srpske i prohrvatske orijentacije. Tu ulogu nisu preuzimali samo informativno-politički listovi već i oni koji su svojim tematskim okvirom bili posvećeni kulturi, religiji, obrazovanju ili zabavi.² Mehmed Hulusi 1884. godine pokreće prvi bošnjački list, *Vatan*, na turskom jeziku a trinaest godina nakon okupacije Megmed-beg Kapetanović-Ljubešak izdaje prvi list na Bosanskom jeziku, *Bošnjak*.

list", "Narodne novine"...). Tri su glavna činioca koji uzrokuju nastanak "Cvjetnikovih" polemičkih tekstova - novinski napadi na Osmansko carstvo i njegove činovnike, pisanje o položaju hrišćana u Bosanskom vilajetu, i svojatanje Bosne i Hercegovine.

² Tucaković (2006) navodi kako je u tom periodu svih 37 srpskih listova, koliko ih ukupno izlazilo u Bosni i Hercegovini svoje intenzivne kampanje zasnivalo na „nacionalnom prosvjećivanju“ bosanskih pravoslavaca kako bi se oni inkorporirali u srpski nacionalni korpus.

Nakon završetka Prvog svjetskog rata, Bosna i Hercegovina je 1918. godine ušla u sastav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Ademović (1998) tvrdi da su se politički sukobi između različitih nacionalno-konfesionalnih zajednica zaoštrili a takvo stanje ponajviše se reflektiralo u štampi u okviru koje veliki broj listova samo prividno prikazuje gubljenje vjerskih i nacionalnih granica a izražava jasna stranačka obilježja. Autor navodi i da je svaka politička opcija shvatila da ne može postići uspjeh i utjecaj na stvaranje javnog mišljenja bez svog glasila.

Moglo bi se, štaviše, tvrditi da značajan dio tadašnje štampe – u zavisnosti od toga ko je izdaje, s kakvim ciljem i kome je namjenjena – u temelju nosi osnovno obilježje kojim se oslikava nacionalna struktura stanovništva (Ademović, 1998:49).

U ovom periodu štampa je osim po tematici ponajviše podijeljena, u kontekstu kriterija odnosa prema vlasti, na režimsku i opozicionu. Dva službena glasila bila su *Narodno jedinstvo* i *Vrbaske novine*. Listove su izdavale kako državne institucije i političke partije tako i profesionalna udruženja, vjerske zajednice i pojedinci. Tucaković (2006) navodi kako je u tom periodu izlazilo: 46 srpskih listova, 13 hrvatskih i 16 listova koje su izdavali Bošnjaci. Narativi sadržaja srpskih listova uglavnom su se odnosili na afirmiranje centralističkih procesa Jugoslavije u kojima bi Srbi imali dominantan položaj.³ Prohrvatski listovi zalagali su se za politiku odvajanja a bošnjačka štampa za ravnopravni položaj u novoj državnoj strukturi. Ademović je, također, stajališta da je nagomilani kapital vlasti i „velikosrpske garniture sa dvorom na čelu“, omogućio stabilniju ekonomsku situaciju i veći tiraž režimskih glasila dok je gušio drugu političku štampu, „naročito listova koji nisu bili po volji vlasti“. Novinarski kadar pažljivo je biran, „gipke kičme i pomirljive savjesti“ kako bi pisali „slavopojke dvoru“, „članovima kraljevske kuće“ pritom pripisujući im „vrline i zasluge, veličajući svaki njihov postupak“.

Informacijsko-komunikacijski sistem Bosne i Hercegovine građen u razdoblju između 1918. i 1941. godine, sa početkom Drugog svjetskog rata u potpunosti je urušen. Bosna i Hercegovina se našla u sastavu Nezavisne Države Hrvatske a Komunistička partija Jugoslavije na čelu sa Josipom Brozom Titom okupila je sve narode u narodnooslobodilačkoj, antifašističkoj borbi protiv Njemačke i Italije. Pripreme za uspostavljanje nove vlasti započele su 1943. godine. Ratna dešavanja pratila su, prema Tucakoviću (2006) dva autoritarna političko

³ Ademović (1998) tvrdi da je list Srpska zora prednjačio u eksponiranju narativa srpskog nacionalizma. Urednik A. Čokorilo je objavio proglas Srbima i Srpkinjama, „bez razlike vere“, u kome ističe, „da nećemo biti zadovoljni sve dotle dok svaki srpski grad, svako srpsko selo ne bude bezuslovno dio naše majke mučenice Osloboditeljice herojske Srbije“ (Ademović, 1998:71).

propagandna koncepta: komunistički i fašistički. Komunistički koncept imao je dvije etape: ratnu (1941. -1943.) i mirnodopsku (1944. – 1945.) koji su se zasnivali u prvoj fazi na emocionalnim narativima pravde, patriotizma, slobode a u drugoj, na principima odanosti i vjernosti Partiji. Još za vrijeme Kraljevine SHS u Bosni i Hercegovini uspostavljen je sistem telefonskih, telegrafskih i radiotelegrafskih mreža koje će 1941. godine Njemačka iskoristiti za uspostavljanje tajne radijske difuzije tzv. „krugovalnih postaja“. Prema podacima o radiostanicama u Jugoslaviji za vrijeme Drugog svjetskog rata⁴ prva ovakva radio stanica je počela sa radom 14. jula 1942. i djelovala do aprila 1945. godine. Bila je pod ingerencijom Državno izvještajnog – promidžbenog ureda i Državnog zavoda za krugovalnu službu „Hrvatski krugoval“. Pored informacija lokalnog značaja, objavljivala je komentare o događajima u svijetu u kojima je veličana snaga njemačkog oružja i „prednosti fašističke kulture“ (Tucaković, 2006:141). 1942. godine oformljena je i „Krugovalna postaja Banja Luka“ ali i niz partizanskih, kratkotalasnih stanica koje su služile isključivo za komuniciranje na ratištu među jedinicama. U toku Narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini su djelovali *partizanski listovi* kojima su isticani motivi značajnosti borbe protiv okupatora a Tucaković (2006) tvrdi da je u periodu između 1941. i 1945. godine štampano čak 268 listova. *Jugoslovenski list* koji je nešto kasnije promijenio naziv u *Sarajevski novi list* i *Novi list* bio je sredstvo propagande okupatorskih vlasti NDH sa izrazito prohrvatskim stavovima. Od listova koji su u toku Drugog svjetskog rata preuzimali značajnu propagandnu funkciju izdvaja se i list *Ravnogorac*. 1943. godine počinje izlaziti i list *Oslobođenje* koji je bio najznačajniji printani mediji, ujedno i jedan od ukupno dva lista, uz *Večernji list*, koji izlazi 1964., socijalističkog sistema. Relativno kasno, u odnosu na evropske i regionalne prakse uspostavljanja radiodifuzije, 10. aprila 1945. godine službeno je počeo sa djelovanjem *Radio Sarajevo*. Zlobicki (1976) navodi kako se poslije odsviranog marša sa gramofonske ploče začuo glas prvog radijskog tehničara i spikera Đorđa Lukića – Cige sa, danas, kultnim riječima: „Smrt fašizmu, sloboda narodu – ovdje Radio - Sarajevo“. Polovinom 1942. godine odlukom Politbiroa Komunističke partije uspostavljena je jedinstvena organizacija informativno – propagandne djelatnosti. U početku tijela, agitpropi, koja su bila zadužena za kontrolu formirala su se pri vojnim štabovima a nešto kasnije i pri partijskim i pokrajinskim organizacijama. Tucaković tvrdi kako su takve okolnosti imale rezultat omogućiti takav model komuniciranja koji bi na neki način etablirao vladajuću politiku ili ideologiju (Praskač – Salčin, 2023:153).

⁴ Podaci o radiostanicama u Jugoslaviji za vreme II svjetskog rata, Beograd, 1976., Jugoslovenska radiotelevizija.

Komunikacijska i cjelokupna medijska struktura shvatana je i organizirana u vidu „sredstva ideološke borbe“ i „obrazovanja narodnih masa“. U normativnom smislu, radilo se o birokratiziranom sistemu koji je nadzirao sve aspekte društvenog života posebice medijske i komunikacijske. Svaka vrsta javnog mišljenja i djelovanja koja nije bila u skladu sa ideologijom jednopartijskog sistema i državne uprave bila je sankcionisana i tretirana kao „akt neprijateljstva“. Javno izrečeno mišljenje i djelovanje koje je odstupalo od vladajućeg bilo je i zakonski sankcionisano. Anđelić smatra da opasnost nije bila prepoznavana u individulanom etnonacionalnom izražavanju već u organizovanom tj. grupnom, do te mjere, da su i etnički kulturni programi prepoznavani kao element opasnosti (Praskač – Salčin, 2023:168).

Bilo da se radi o stvarnom konsenzusu naroda koji su iskazali želju za životom u zajedničkoj državi, nacionalističkim pretenzijama prosrpske politike, težnjama za stvaranjem nacionalnih država ili supranacionalne države koja bi se zasnivala na jedinstvu naroda Bosna i Hercegovina je administrativno-pravno bila u sastavu Federativne Narodne Republike Jugoslavije, a Ustavom iz 1974. godine kada je Jugoslavija određena kao savezna država socijalističkih republika, Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Većina izvora govori u prilog činjenici da je ona bila samo deklarativno federalizirana a da je stvarna vlast, u suštini bila projicirana u samo jednoj, Komunističkoj partiji. Razvoj novinarstva i medija, uopće do 1948. godine bio je pod direktnom kontrolom agitpropskih organa koji su rukovodili informativnom djelatnosti i usmjeravali je prema ciljevima Komunističke partiji a šezdesetih godina zamijenjen društvenom kontrolom tj. sistemom samoupravljanja. Osnivačka prava nad sredstvima javnog informiranja imao je Socijalistički savez a kontrola je vršena preko programskih savjeta. Bjelica i Jevtović (2006) navode kako je postojalo „pet tabua“ u koje se nikako nije smjelo dirati: lik i djelo nepogrješivosti vođe Josipa Broza Tita, samoupravljanje i nesvrstanost čime se čuvala neutralnost između Istoka i Zapada, Savez komunista kao vodeću snagu, bratstvo i jedinstvo naroda i narodnosti i Jugoslovensku narodnu armiju kao simbol odbrane. Unatoč činjenici da su mediji bili strogo kontrolirani niti u jednom zakonskom dokumentu koji se odnosi na reguliranje informacijsko-komunikacijske prakse nije naveden „argument prisile“, iako Anđelić (2003) navodi da je postojao cijeli jedan aparat „tajne policije“ koja se takvim argumentima i služila.

Do 1989. godine u Jugoslaviji će djelovati 202 radijske stanice od kojih je savezna bila Radio Jugoslavije a 6 republičkih. Od 1984. godine u Bosni i Hercegovini je djelovalo 45 radijskih stanica a do 1991. bit će uspostavljeno njih 52. U zakonskom smislu, 1989. godine, dijelom će biti dozvoljeno i inkorporiranje privatnog udjela u radiodifuznoj djelatnosti koja će se, po prvi

put, nakon dugogodišnjeg medijskog monopola suočiti sa konkurentnim tržištem elektronskih medija. Radiodifuzna djelatnost bila je u nadležnosti Saveza komunista Bosne i Hercegovine i Socijalističkog saveza radnog naroda, Republičke konferencije SSRN (Socijalističkog saveza radnog naroda) koji su ujedno bili i formalni osnivači elektronskih medija. Skupština Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine osnovala je Javno preduzeće *Radio – televiziju Sarajevo*. Više od 80 posto novinara bili su članovi Saveza komunista. Za razliku od radijske difuzije televizijska je uspostavljena dosta kasnije u odnosu na druge evropske zemlje pa čak i republike u tadašnjoj Jugoslaviji. Nekoliko teza govori u prilog odlaganju uspostavljanja televizije. Jedna od njih je to, uistinu, bila isključivo tehnička prepreka jer geografska i reljefna struktura bosanskohercegovačke teritorije nije odgovarala uspostavljanju relejnih objekata i, takvo što, iziskivalo bi određena sredstva koja se nisu planski odvajala. Pitanje je da li je, između mnogih razloga, postojao i politički, koji napominje Tucaković (2000), a odnosi se na stav da uspostavljanje televizije u Bosni i Hercegovini nije potrebno usljed, već postojećih, televizijskih emitera u Zagrebu i Beogradu koji su imali mogućnost „držanja pod kontrolom“ procesa informiranja bosanskohercegovačke javnosti. Prva, televizijska emisija „Televizije Sarajevo u osnivanju“ emitovana je na Televiziji Zagreb, 26. jula 1961. godine i bila je posvećena 20. godišnjici ustanka naroda Bosne i Hercegovine. Televizija Sarajevo, 1969. godine, uključena je u jugoslovenski radio – difuzni sistem i prvi put, iz sopstvenog studija, emituje redovnu, prvu, informativnu emisiju *Večernji ekran*. Osnovne smjernice programske orijentacije odnosile su se na njegovanje revolucionarnih tradicija, podsticanja političke i, uopće, društvene reforme, saradnja sa nesvrstanim zemljama i podržavanje politike nesvrstanosti, borba protiv „neprijateljskih elemenata“, sprečavanje nacionalne i svake druge netrpeljivosti i konflikta između radničke klase, naroda i narodnosti, zaštita Jugoslavenske narodne armije i opštenarodne odbrane i društvene samozaštite. Bitno je napomenuti da je *Televizija Sarajevo* bila jedini televizijski emiter na tlu Bosne i Hercegovine uz dostupne programe drugih republičkih televizija. Djelovanje inostranih televizija nije bilo dopušteno. Čačinović (2001) navodi kako su, veoma kontrolirani mediji u bivšoj Jugoslaviji slali i političke poruke koje „nisu mogli očekivati da budu percipirane u skladu sa namjerama njihovih autora“. O opstojnosti režima u jednopartijskom ambijentu, prema autorici, „nije bilo nešto o čemu su mogli gledatelji ili slušatelji odlučivati po vlastitom mišljenju stoga njihovo prihvatanje ili neprihvatanje nije bilo važno ni naručiteljima ni cenzorima“.

Prethodna povijesna retrospekcija pokazuje da su različiti historijski periodi Bosne i Hercegovine u cilju održavanja željenog političkog i državno-pravnog ambijenta rezultirali i kreiranjem komunikacijskih kanala i medija koji bi

utjecali na socijalne promjene i društveni razvoj u skladu postojećih ideoloških ambicija. Takvu konstantnost u bespogovornom praćenju i podupiranju različitih ideoloških vrijednosti marksistički filozof Althusser je nazvao manipulacijom ideologije odnosno interpelacijom.

Naslijeđe i etnički razdijeljeni medijski prostor

Krajem osamdesetih godina nizom indikatora kao što su: veliko zaduženje zemlje, socijalna nezadovoljstva, afera Agrokomerc iz 1987. godine i Memorandum (SANU) Srpske akademije nauka i umjetnosti iz 1986. kojim se redefinira položaj Srba u Jugoslaviji narušen je ugled Komunističke partije i otvoren prostor za procese disolucije tadašnje Jugoslavije. Stranka demokratske akcije (SDA), Srpska demokratska stranka (SDS) i Hrvatska demokratska zajednica (HDZ) osnivaju se 1990. godine. Svoje djelovanje nastavio je Savez komunista preimenovan na početku u Stranku demokratskih promjena koja će kasnije postati Socijaldemokratska partija (SDP) te Savez reformskih snaga. Filipović (1997) pojašnjava da su nacionalističke stranke „nastavile vlast koju su ranije vršili komunisti“ i „imale težnju da teritorijaliziraju svoju vlast misleći da su jedini i autentični predstavnici sva tri naroda u BiH“ (Praskač-Salčin, 2023: 169).

Paradržavna tvorevina Hrvatska zajednica „Herceg – Bosne“, uspostavljena je 1991. godine a 1992. godine Srpska Republika Bosne i Hercegovine. Referendumom provedenim 29. februara i 1. marta 1992. godine, 64% građana Bosne i Hercegovine izjasnilo se za nezavisnu Bosnu i Hercegovinu. Već u to vrijeme javljaju se mediji koji će zastupati kritički stav prema državno-pravnom ustrojstvu koje je nezainteresirano popuštalo dugogodišnju medijsku kontrolu. Prema Izvještaju⁵, ipak se u informativnim emisijama pojavljuju „jednostranost, iskrivljavanje činjenica i izvjesna prešućivanja“ pored težnje da u programima koji su sve više realizirani kao „vandredni“, izvještaji sa mnogobrojnih mitinga, zborova i građanskih okupljanja budu dokumentovani sa uključivanjem svih različitosti stavova. U registru se 1991. godine nalazilo 435 medijskih organizacija. Od toga 377 novina i drugih štampanih medija, 54 radio stanice, 4 televizijske stanice i JP RTSA sa 2 televizijska i 3 radijska kanala (Udovičić, Jusić, Halilović, Udovičić, 2001). Tadašnje republičke televizijske stanice, krajem 1989. godine, počele su napuštati zajedničku programsku šemu i politiku usljed snažnog propagandnog utjecaja politike

⁵ Izvještaj o ostvarivanju Plana programa Radio – Sarajeva i Televizije Sarajevo u 1988. godini, Plan programa Radio – Sarajeva i Televizije Sarajevo za 1989. godinu i pretpostavke za njihovo ostvarivanje: prijedlog, Radio – televizija Sarajevo, 1988., Oslobođenje, Sarajevo.

Slobodana Miloševića i, kako kaže Anđelić (2003), “prekomjernih beogradskih programa”.

To što smo imali početkom 1990...bilo je osam TV stanica, od kojih su četiri radile kao jedna, pod upravom jednog centra, dok su ostale četiri pokrivale svoje teritorije...Manipulisanje i krah konsenzusa u jugoslovenskoj televiziji nagovestili su sličan krah u organima federalne vlasti (Tompson, 2000:21).

Različiti novinarski ukloni, pretežno oni zamijenjeni ideološkim narativima, poprimali su nacionalističke konotacije čak i u istom mediju. O tome svjedoči primjer koji navodi Pirolić (1995) kada su dvojica novinara, iste medijske kuće, napravili reportažu iz ratom zahvaćene Hrvatske dijametralno suprotnih konotacija i narativa. Jedna je govorila o užasnom stradanju i agresiji a druga o oslobođenju grada Vukovara.

Neposredno prije rata 1992. godine odigrao se scenariji, sličan onome koji se dogodio neposredno prije u Hrvatskoj, ilegalnog zauzimanja radiotelevizijskih predajnika u Bosni i Hercegovini od strane Jugoslavenske narodne armije pod izgovorom „čuvanja“. Oni su odmah potom predati pristalicama SDS-a. Informacijsko-komunikacijski sistem Bosne i Hercegovine bio je snažno inkorporiran u djelatnost opštenarodne odbrane i društvene samozaštite pa je i većina relejnih i predajničkih struktura u Bosni i Hercegovini građena u neposrednoj blizini vojnih postrojenja a topografske kote na kojima su se nalazili, ujedno, su predstavljale i najznačajnije vojne kote. Tompson (2000) navodi kako je do aprila 1992. godine polovinu teritorije Bosne i Hercegovine pokrivao signal RTV Srbije i onemogućeno emitiranje vlastitih programa⁶ što je plan stavljanja Bosne i Hercegovine u informacijsko-komunikacijsku blokadu učinilo uspješnim. Nacionalistički diskursi koji su prožimali cjelokupnu historiju Bosne i Hercegovine ne izostavljajući niti jedan društveni segment, a posebice zainteresirani za komunikacijske kanale i medijski prostor, paralelno sa planovima blokade, početkom devedesetih upućivali su i na realizaciju nacionalne podjele tadašnje Radio-televizije Sarajevo na tri nacionalna emitera.

Nakon barikada uspostavljenih 1. marta 1992, 'rukovodstvo SDS-a je dan kasnije formalno zatražilo od Vlade BiH (i) da uhapsi osobe koje su ubile Srbina na vjenčanju; (ii) da se RTV Sarajevo podijeli na zaseban muslimanski, srpski i hrvatski kanal i prestanak emitovanja JUTEL-a čije je sjedište bilo u Sarajevu; (iii) da prestane tražiti međunarodno priznavanje BiH do trenutka

⁶ Presječeni su i svi drugi vidovi komunikacija koji su koristili predajničku tehnološku platformu za ostvarivanje komunikacije u smislu PTT saobraćaja itd.

kada sve tri strane postignu sporazum o ustavnom uređenju BiH; (iv) da naloži da odmah bude obustavljena medijska kampanja u kojoj se nezavisnost i suverenitet BiH prikazuju kao svršen čin (Arnaut-Haseljić, 2021:144-145).

U tom smislu, već tada ponuđen je i nacrt eventualne normative. Prema Tompsonu (2000), povodom ovog Zakona Radio-televizije Sarajevo se obratila Saveznom ustavnom sudu tvrdeći da bi bio suprotan zakonu koji ima veću snagu od republičkog zakonodavstvu o kontroli javnih kompanija i pravima zaposlenih. Zahtjevi SDS – a za nacionalnom podjelom iz 1990. godine opravdavaju su „nekorektnim izvještavanjem prema Srbima“. Nacionalne stranke pozivale na neplaćanje RTV takse zbog „antimuslimanskog, antisrpskog i antihrvatskog“ izvještavanja što je rezultiralo dovođenjem ovog medija 1992. godine do potpunog kolapsa. Opravdanje za oružani sukob i agresiju na Bosnu i Hercegovinu srbijanska politika predvođena Slobodanom Miloševićem našla je u izlasku država iz SFRJ koji je, prema njihovom mišljenju, bio neustavan, vodeći se željama bosanskih Srba da žive u jednoj zemlji sa ostalim Srbima iz Srbije i Crne Gore.

Da su mediji imali značajnu ulogu u projiciranju zločina potvrđuje i optužnica podignuta protiv srpskog vođe Slobodana Miloševića, a koja, između ostalih, sadrži i tačku kojom se okrivljuje za zloupotrebu propagande. U izmijenjenoj optužnici od 22. novembra 2002. godine u tački 25 stoji:

”Slobodan MILOŠEVIĆ, (...) g) Kontrolisao je, manipulirao ili se na drugi način služio državnim sredstvima javnog informisanja u Srbiji za širenje preuveličanih i neistinitih poruka o nacionalno motivisanim napadima bosanskih Muslimana i bosanskih Hrvata na srpski narod, kako bi se među Srbima koji žive u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini stvorila atmosfera straha i mržnje, koja je doprinijela prisilnom uklanjanju većine nesrba, prije svega bosanskih Muslimana i bosanskih Hrvata, iz velikih dijelova teritorije Bosne i Hercegovine.”⁷ (Arnaut – Haseljić, 2020:232-233).

Od 1992. do 1995. godine ne postoji zvanični i cjelovit registar medija na području Bosne i Hercegovine. Podaci o broju i vrsti medija prikupljeni su nesistematično i parcijalno. Cjelokupni sistem informiranja u Bosni i Hercegovini za vrijeme rata bio je sveden na svega 25% teritorije koja je zahvatala područje Sarajeva i Zenice. Signal srpske televizije prekrivao je 70% teritorije⁷. Medijski prostor podijeljen je gotovo identično sa ideološkim,

⁷prema L'Organisation Internationale des Journalistes, Reporters and Media in Ex-Yugoslavia, Paris, Les Cahiers de L'Organisation Internationale des Journalistes, januar 1993.

političkim i nacionalističkim teritorijalnim granicama. Na cjelokupnoj teritoriji Bosne i Hercegovine djelovala su tri sasvim odvojena i u potpunosti oprečna informacijska/medijska sistema. Jedan, na slobodnoj teritoriji a druga dva na okupiranim teritorijama od strane srpskih vojnih formacija i Hrvatskog vijeća obrane (HVO). Preuzeti predajnici RTV Sarajevo kao i cjelokupna oprema informativno-tehničkih centara ovog medija koja je se nalazila na teritoriji zemlje iskorištena je za djelovanje novoformiranih medija na okupiranoj teritoriji. Izvršni odbor SDS-a imenovao je Komisiju za informisanje i propagandu, te su od oktobra 1991. pokrenute pripreme za stvaranje radio-televizijske mreže koja bi objedinila srpski informativni prostor, kao i za osnivanje njihove vlastite novinske agencije. *Uputstvo za rad kriznih štabova srpskog naroda u opštinama* izdato je u aprilu kada se pokreće i rad novinske agencije SRNA (Arnaut – Haseljić, 2021:64). Emitovanjem Dnevnika iz studija u Banjoj Luci, 19. aprila 1992. godine, i iste godine u maju, emitovanjem Kanala S počelo je osnivanje Srpske radio – televizije koja će krajem 1993. godine nastati spajanjem ova dva emisiona centra iz Banja Luke i Pala. Ova RTV stanica, kasnije, postat će jedan od tri servisa Javnog RTV sistema BiH. Na teritoriji koji je bio pod kontrolom HVO-a Javni RTV emiter Republike Hrvatske HRT bio je rukovodioc i vlasnik televizijskim stanicama koje su osnivane na ovom području.

U Izvještaju redovnog profesora Univerziteta Reims Champagne-Ardenne Renauda de La Brossa, sačinjenom na zahtjev Tužilaštva Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju⁸ navodi se da su se nove vlasti nastale nakon sloma bivše Jugoslavije zaista “poslužile” medijima kao oružjem koje može da doprinese ostvarenju njihovih kratkoročnih i dugoročnih političkih ciljeva. Da bi to ostvarila, svaka vlast je u svojoj republici nastojala da zavlada medijima na svojoj teritoriji, a naročito televizijom, pretvarajući ih u instrumente režimske propagande sa zadatkom da se stanovništvo “pridobije” za svoje političke zamisli i akcije (de La Bross, 2003). De La Bross navodi da su određeni političari i politički akteri uz pomoć urednika i novinara iz sistema informisanja, smišljeno, medije usmjerili sa primarne vokacije informisanja u propagandna sredstva.

Dobar primer za to je sistematsko ocrnjivanje bosanskih Muslimana u srpskim sredstvima informisanja u Bosni i Hercegovini koje su dalje preuzimala sredstva informisanja u Srbiji. Risto Đogo, voditeljska zvezda TV Pale, bio je dakle propovednik srpske superiornosti i muslimanske degenerisanosti - pri čemu su njegovi stalni napadi imali za cilj najgrublje vređanje Muslimana kao

⁸Politička propaganda i projekt “Svi Srbi u jednoj državi”: posledice instrumentalizacije medija za ultranacionalističke svrhe, 2003.

nacionalne zajednice kao i, sa druge strane, da sve delove srpske javnosti navedu da posumnja u pripadnost Muslimana ljudskom rodu. Novinarka Katarina Subašić tako prenosi sledeće: "Jedan od najnotornijih primera Dogovog televizijskog rada bio je izbor slika majmuna kojima je praćen tonski snimak govora (bosanskog predsednika) Alije Izetbegovića." (de La Bross, 2003).

De la Bross u dokumentu bilježi i niz primjera od kojih je ilustrativna i "jedna laž smišljena za pothranjivanje mržnje prema neprijatelju koju su pronosili srpski mediji bila je da Muslimani u Sarajevu pod opsadom izgledne životinje u gradskom zoološkom vrtu hrane srpskom decom. Tu lažnu informaciju koju je objavila *TV Pale*, odnosno glasnogovornik režima Radovana Karadžića na njoj, voditelj Risto Đogo, a takođe i pres-agencija *SRNA* (de La Bross, 2003).

Analizirajući učešće medija u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Hrvatskoj u proizvodnji rata Tompson (2000) navodi nekoliko teze koje se odnose na njihovu ulogu u ovom periodu:

- *bili su sredstva za pridobijanje podrške javnosti i nad njima je vršena sistematska manipulacija;*
- *legitimizacija rata vršena je kroz političku/etničku propagandu posredstvom medija,*
- *vršili su širenje poluistina, dezinformacija te promociju određenih mišljenja a potiskivali drugačija,*
- *utilicali su na povećanje socijalne distance,*
- *služili su kao institucije vlasti,*
- *ideološki ciljevi bili su zamijenjeni nacionalnim,*
- *manipulisali su strahom,*
- *bili su sredstvo ograničavanja društvene i građanske moći*
- *u kontekstu čega je „narcizam malih razlika uvećan do despotskih razmera“ (Tompson, 2000:323).*

Nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma, 1995. godine rat je okončan a institucijama Bosne i Hercegovine, između ostalog, data je nadležnost uspostavljanja i funkcioniranja zajedničkih i međunarodnih komunikacija. Aneks 9 nalagao je i Sporazum o osnivanju javnih korporacija Bosne i Hercegovine tj. uspostavljanje zajedničkih korporacija za saobraćaj, struju, vodu, energente, poštanske, telekomunikacione i druge komunikacijske usluge. Međutim, medijski prostor Bosne i Hercegovine bio je prezasićen a domaće vlasti nisu imale posebnih ambicija za njegovim reguliranjem. Vjerovatno je taj medijski haos neposredne povijesti odgovarao svim konceptima u smislu kojih su svoje ratove mogli nastaviti samo ovog puta

drugim, medijskim sredstvima, dakako, u okvirima naslijeđenih etničkih prostora. Da bi se zaustavio govor mržnje i podupiranje različitih vrsta netrpeljivosti u medijima prva faza medijske regulacije zasnivala se na donošenju odluka i zakona od strane visokog predstavnika. Tako su na inicijativu visokog predstavnika doneseni zakoni o uspostavljanju javnog sistema tj. Zakon o Javnom RTV sistemu Bosne i Hercegovine, Zakon o Javnom RTV servisu Bosne i Hercegovine, Zakon o Javnom RTV servisu Federacije Bosne i Hercegovine, Zakon o Javnom RTV servisu Republike Srpske kao i Zakon o komunikacijama. Razjedinjeni, finansijski neodrživi i podložni različitim vrstama utjecaja ovi servisi suočavaju se sa nizom izazova koji, između mnogih drugih, potječu iz činjenice da oni nisu nastali konsenzusom javnosti, što ih u svakom smislu treba i određivati jer javne medije osniva, finansira i kontrolira isključivo javnost. Demokracija funkcionira najbolje u društvima minimalne socijalne nejednakosti i kada građani smatraju zajedničko dobro vlastitim blagostanjem (McChesney, 2008:288). Stvarni medijski pluralizam označavao je samo kvantitativno broj novoformiranih medija koji su i dalje mogle služiti persuazivnim namjerama. Voćkić – Avdagić (2002) tvrdi da je taj novi, demokratski proces trebao smjestiti informacijsko/komunikacijsku djelatnost u novo društveno, državno uređenje potiskivanjem ideoloških komponenti u korist razvijanja demokratske orijentacije i u pravcu uključivanja modernih svjetskih iskustava i trendova. Na taj način je ideologizacija medija kao naslijeđena forma povijesnog centralizma zamijenjena novom politikom medijske interpelacije tj. nacionalizacijom. Programski sadržaji su ostali etnički usmjereni sve više se distancirajući od javnih interesa, pluralizma mišljenja, decentralizacije i profesionalizma.

Posljedice etnički razdijeljenog medijskog prostora

U istraživanju provedenom 2010. godine analiziran je proces selekcioniranja i prezentiranja informacija iz Bosne i Hercegovine tri printana lista u Bosni i Hercegovini: *Dnevni avaz*, *Dnevni list* i *Nezavisne novine* te centralne informativne emisije televizija tri Javna RTV servisa (*Javnog RTV servisa BiH*, *Javnog RTV servisa Federacije BiH* i *Javnog RTV servisa Republike Srpske*). Rezultati istraživanja pokazuju da su istovjetne vijesti i informacije koje su diseminirali dnevni listovi objavljivane u dijametralno suprotnim novinarskim uklonom i narativom. Također, televizijski dnevници su tadašnju vijest o hapšenju ratnog gradonačelnika Trebinja Božidara Vučurevića objavili na način da je televizijski dnevnik *Javnog RTV servisa BiH* u prvi plan istakao reakcije Srpske demokratske stranke koja je osudila hapšenje i apelirala na nadležne organe Republike Srpske da poduzmu konkretne mjere

radi zaštite svojih građana kreirajući daljnji tok vijesti prema narativu da vlasti Srbije pokazuju spremnost da odustanu od gonjenja onih koji su nesumnjivo počinili zločine nad srpskim stanovništvom. *Javni RTV servis Federacije BiH* istu vijest izgradio je prema uklonu isticanja razloga optužbe tj. da je tokom 1991. pa do oktobra 1995., djelujući individualno i u saradnji s Radovanom Karadžićem, planirao, poticao, naložio i na drugi način pomogao u provođenju ideje stvaranja velike Srbije na prostoru bivše Jugoslavije okupacijom i pripajanjem dijelova teritorija Republike Hrvatske i protjerivanjem hrvatskog stanovništva. *Javni RTV servis Republike Srpske* u istovjetnoj vijesti istakao je u prvi plan oslobađanje Vučurevića i prekid sa hapšenjem nevinih Srba po potjernicama Hrvatske koja sopstvene zločine i etničko čišćenje Srba pokušava sakriti montiranjem optužnica protiv onih koji su od njih branili srpski narod (Praskač-Salčin, 2014) Niti jedna od vijesti nije bazirala kreiranje televizijske poruke prema postulatima odgovora na pitanja koja bi bila od šireg, društvenog, javnog interesa.

Sa druge strane, podaci iz 2010. godine govore da je princip etničke podijeljenost prisutan i kod odabira najgledanijih stanica u Bosni i Hercegovini od strane javnosti. U Federaciji BiH na prvom mjestu je bila FTV sa 21.8% gledanosti a u Republici Srpskoj na drugom mjestu u top 10 najgledanijih RTRS sa 14.4%. Gledanost RTRS-a u Federaciji BiH je bila 1.2% a FTV-e u Republici Srpskoj 3.3%. Kada su u pitanju javni emiteri, među Bošnjacima najgledanija je bila FTV sa 23.5% a potom i BHT1 sa 8.3% gledanosti dok je popularnost RTRS-a izrazito manja (1.4%). Građani hrvatske nacionalnosti, u tom periodu najviše povjerenja poklanjali su inostranim TV stanicama, čak 45.9%. FTV zauzima 11.5% a RTRS skromnih 2.6% gledanosti kod gledatelja hrvatske nacionalnosti. Među građanima srpske nacionalnosti najpopularniji je jedan od komercijalnih emitera (PINK BH sa 18.0%) a odmah potom RTRS sa 14.1% gledanosti. FTV (2.7%) i BHT1 (3.5%) posjeduju veoma malu gledanost među građanima ove nacionalnosti. Ovi podaci govore u prilog stajalištu da su savremena historija devedesetih godina i rat u Bosni i Hercegovini rezultirali kreiranjem medijskih prostora koji su uzročno-posljedično korespondirali sa etnički razjedinjenim teritorijem i u savremenom medijskom okruženju nastavili medijske politike interpelacije tj. slijepog praćenja/manipulacije ideologije.

Prema istraživanju javnog mišljenja o potrebama medijskog sektora u BiH (OSCE, 2022) građani Bosne i Hercegovine i dalje iskazuju nizak stepen povjerenja u medije isključivo iz razloga politički uvjetovanih diseminiranih sadržaja. Informativne emisije se nedvosmisleno percipiraju kao politička propaganda, s ciljem održavanja tenzija koje izazivaju politički čimbenici koji određuju rad medija (OSCE, 2022:7). Prema mišljenju najvećeg broja ispitanika u medijskim sadržajima, koji se plasiraju putem medija u Bosni i

Hercegovini, dominiraju negativno konotirane vijesti, za koje ispitanici smatraju da se namjerno forsiraju jer na taj način pomažu političkim elitama u BiH da održe nefunkcionalno stanje u državi. Plasiranje laži i neistina je, također, jedna od čestih asocijacija koje građani BiH u velikoj mjeri vežu uz pojam medija (OSCE, 2022:7). Sukladno rezultatima ove studije, građani plasirane medijske sadržaje percipiraju kao politički uvjetovane i one koji svojim narativom jasno mogu pokazati sa kojim političkim strukturama su povezani.

Prema informativnom programu ispitanici imaju pretežno negativan stav. Smatra se da su informacije koje se kroz informativni program plasiraju određene ideološkim smjernicama političkih čimbenika koji stoje iza određenih medija; i da u njima dominira negativan prizvuk koji se pridodaje informacijama, što u perspektivi, prema mišljenju ispitanika, dovodi do vještačkog održavanja tenzije u bosanskohercegovačkom društvu (OSCE, 2022:8).

Ove procese u okviru kojih se mediji i medijski sadržaji udaljavaju od interesa javnosti Turčilo i Buljubašić (2017) definirale su fenomenom *shrinking spacea*.

Odnosi se na različite aspekte sužavanja javnog prostora, uključujući i sužavanje medijskog prostora za različitosti i alternativna gledišta, kao i sužavanje prostora za medije da budu aktivni akteri političkih procesa u interesu javnosti i u funkciji nadziranja tih političkih procesa (watchdog). Shrinking space u medijskom prostoru se manifestira kroz političku i ekonomsku ovisnost, politički i medijski klijentelizam i paralelizam, te kroz nerazvijanje senzibiliteta za bilo šta što je mimo dominantnog narativa, odnosno mainstreama (Turčilo, Buljubašić, 2017:9).

Zaključak

Naslijeđene forme medijske interpelacije u okvirima etnički razdijeljenog medijskog prostora u Bosni i Hercegovini se danas istražuju u kontekstima analize političkog paralelizma. Odnosno, većina studija analizira kako kvalitativni dio medijskih sadržaja i njihovu povezanost sa dominirajućim političkim narativima tako i druge forme političkog paralelizma u smislu političke orijentiranosti urednika, novinara ili pak same javnosti, uredničke politike kao i organizacijske ili finansijske veze medija i intersnih političkih grupa i pojedinaca.

Teorija postavljanja dnevnog reda polazi od činjenice da su mediji zaslužni za diseminiranje tema koje bi bile od općeg javnog interesa odnosno one koje bi socijalna sredina trebala smatrati važnim. Njihova uloga u odabiru, interpretaciji pa čak i redoslijedu postavljanja tema prema važnosti diseminiranih sadržaja mjerljiva je efektima utjecaja koje mogu imati na mišljenje, ponašanje i u konačnici formiranje javnog mnijenja. Prema Baranu i Davisu (2012) taj proces selekcije je kolektivni proces u kojem mediji, vlada i građanstvo recipročno utječu u područjima javnih politika. Stoga bi i posljedice ovakvih medijskih politika bile projicirane u sprečavanju bh javnosti na objektivne, cjelovite i raznovrsne informacije u diseminiranju kojih mogu ravnopravno participirati a koje će biti u funkciji dobrobiti svakog pojedinca u društvu. Trenutni koncepti medijskih politika nisu vođeni objektivnim prepoznavanjem potreba i interesa javnosti jer se ne oslanjaju na deficitarne studije o komunikacijskim/medijskim potrebama bh javnosti. Sa druge strane, jednako važne posljedice razjedinjenih medijskih politika potpomažu učvršćivanje postojećih društvenih stereotipa i time se značajno udaljavaju od koncepta medijske funkcije integracije. Pitanja integracije važna su ne samo sa aspekta javnosti već i sa aspekta medijskih organizacija. Jedna od neformaliziranih ideja kreiranja ekonomske stabilnosti i opstojnosti Javnih servisa u Bosni i Hercegovini bila je i produkcija zajedničkog programa tj. centralne informativne emisije televizijskog dnevnika kako bi se troškovi produkcije svim servisima umanjili. Sasvim jasno da je ova ideja odbačena upravo iz razloga različitih postupaka selekcije, odabira i narativa vijesti i informacija. Takvi urednički ukloni sve više distanciraju medijsku misiju od vrhovnih principa poštivanja javnog interesa, pluralizma mišljenja, decentralizacije i profesionalizma.

Prethodno elaborirana analiza potvrđuje stajalište da povijesne činjenice razvoja informacijsko-komunikacijskog i medijskog sistema u Bosni i Hercegovini pokazuju da je svako političko uređenje reformiralo postojeće komunikacijske kanale organizirajući ih shodno vlastitim ideološkim ambicijama čime se omogućava/lo medijsko promicanje i učvršćivanje već postojeće društveno ustaljene prakse etnički razjedinjenog društva.

Istraživanje medijske povijesti, društvene historije medija, uopće, zauzima mali prostor u okvirima različitih komunikoloških istraživanja. Većina historijskih razmatranja komunikacijske prošlosti bazirana je na razumijevanju i eksplanaciji savremenih medijskih politika i komunikacijskih obrazaca te, u vrlo parcijalnom obilku, zauzima oblast istraživanja i analiziranja isključivo upečatljivih i akcentiranih vremenskih perioda u kojima su se zadesili mediji i razvijala komunikacija, uopće. Vodeći se stajalištem da poznavanje povijesnih struktura i društvenog života u prošlosti omogućava

suočavanje sa savremenim problemima (Gros, 1976) istraživanje medijske povijesti Bosne i Hercegovine nema samo dimenziju saznavanja o načinima i vrsti komunikacijske djelatnosti već propituje historijsku karakteristiku razvoja bh javnosti i medija u funkciji razvoja društva u okviru kojih mediji mogu biti dragocjeni resursi prevazilaženja etničkih, političkih, nacionalističkih i hegemonističkih politika u savremenim društvenim konstelacijama.

Literatura

1. Ademović, F. (1998). *Bosanskohercegovačka štampa*. Sarajevo: Nezavisna unija profesionalnih novinara BiH, Soroš media centar.
2. Anđelić, N. (2003). *Bosna i Hercegovina između Tita i rata*. Beograd: Samizdat, B92.
3. Arnaut Haseljić, M. (2020). Odgovornost medija za zločine. *Pregled: časopis Za društvena Pitanja / Periodical for Social Issues*, 1(1), 229–241. Pristupljeno april 2025., preuzeto sa <https://www.pregled.unsa.ba/index.php/pregled/article/view/697>.
4. Arnaut Haseljić, M. (2021). *Politike i prakse prikrivanja zločina: masovne grobnice na području Sarajeva: 1992-1995*. Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta.
5. Baran, S. J., Davis, D. K. (2012). *Mass communication theory: Foundation, ferment, and future*. Boston: Wadsworth Cengage Learning.
6. Bjelica, M., Jevtović, Z. (2006). *Istorija novinarstva*. Beograd: Megatrend Univerzitet primenjenih nauka.
7. Brigs, B., Berk, P. (2006). *Društvena istorija medija*. Beograd: Clio.
8. Čaćinović, N. (2001): *Doba slike u teoriji mediologije*. Zagreb: Jesenski i Turk.
9. De La Bross, R. (2003). Izvještaj sačinjen na zahtjev Tužilaštva Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju, *Politička propaganda i projekt "Svi Srbi u jednoj državi": posledice instrumentalizacije medija za ultranacionalističke svrhe*. Pristupljeno april 2025., preuzeto sa https://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/prosexp/bcs/rep-srb-b.htm.
10. Fidler, R. (2004). *Mediamorphosis, razumevanje novih medija*. Clio.
10. Gros, M. (1976). *Historijska znanost, razvoj, oblik, smjerovi*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu.
11. Izvještaj o ostvarivanju Plana programa Radio – Sarajeva i Televizije Sarajevo u 1988. godini, Plan programa Radio – Sarajeva i Televizije Sarajevo za 1989. godinu i pretpostavke za njihovo ostvarivanje: prijedlog, Radio – televizija Sarajevo, 1988., Oslobođenje, Sarajevo.
12. Kunczik, M., Zipfel, A. (2006). *Uvod u znanost o medijima i komunikologiju*. Pristupljeno septembar 2017., preuzeto sa: <http://www.fes.hr>.

13. Lou, P. E. (2010). *Mediji i politički proces*. Edicija katedra, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka.
14. McChesney, R. (2008). *Bogati mediji siromašna demokratija-komunikacijske politike u mutnim vremenima*. Sarajevo: Šahinpašić.
15. McQuail, D. (2010). *Mass communication theory*. (6th ed.). London: Sage.
16. Pirolić, Z. (1995). *Radio reporter*. Sarajevo: Nezavisna unija profesionalnih novinara BiH.
17. Prajs, S. (2011). *Izučavanje medija*. Beograd: Clio.
18. Praskač-Salčin, I. (2014). *Organizacija BH medijskog sistema primjerenog savremenim potrebama BH društva*. Medijski dijalozi: časopis za istraživanje medija i društva, (20), 433-453. UDK: 316.774:654.1(497.6).
19. Praskač - Salčin, I. (2023). *Razvoj radija u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
20. Procjena potreba medijskog sektora u Bosni i Hercegovini, Izvještaj o provedenom istraživanju javnog mišljenja o potrebama medijskog sektora u Bosni i Hercegovini, OSCE, 2022, pristupljeno april 2025., preuzeto sa <https://www.osce.org/files/f/documents/a/9/520154.pdf>.
21. Radojković, M., Stojković, B. (2009). *Informaciono komunikacioni sistemi*. (2 ed.). Beograd: Clio.
22. Sabato, L. (1993). *Feeding Frenzy: How Attack Journalism Has Transformed American Politics*. The free press.
23. Thompson, M. (2000). *Proizvodnja rata: Mediji u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*. Beograd: Medija centar.
24. Tucaković, Š. (2006). *Historija novinarstva i medija u BiH*. Sarajevo: S & A company.
25. Tucaković, Š. (2000). *Historija komuniciranja*, Sarajevo: Univerzitetska knjiga.
26. Turčilo, L., Buljubašić, B. (2017). *Mediji i shrinking space u Bosni i Hercegovini: utišani alternativni glasovi*. Sarajevo: Fondacija Heinrich Böll, Ured za Bosnu i Hercegovinu, Makedoniju i Albaniju.
27. Udovičić, Z., Jusić, T., Halilović, M., Udovičić, R. (2001). *Mediji na prekretnici: medijska slika Bosne i Hercegovine*. Pristupljeno mart 2023., preuzeto sa: <https://www.researchgate.net/publication/265423605>.
28. Voćkić-Avdagić, J. (2002). *Suvremene komunikacije ne/sigurna igra svijeta*, Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
29. Zlobicki, B. (1976): *Radio Televizija Sarajevo: 1945. – 1975.: građa za monografiju, Radio – televizija Sarajevo*, Sarajevo.

Mr. sc. Muedib Šahinović

Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo

Fakultet političkih nauka / Faculty of Political Sciences

muedib@gmail.com

UDK / UDC 321(497.6)

Pregledni naučni rad / Scientific review article

Primljeno / Received: 18. 11. 2024.

Prihvaćeno / Accepted: 30. 03. 2025.

DEHUMANIZACIJA BOSANSKOG *BIOSA* : BIOPOLITIKA U RUKAMA ETNONACIONALIZMA

DEHUMANIZATION OF THE BOSNIAN *BIOS*: BIOPOLITICS IN THE HANDS OF ETHNONATIONALISM

Sažetak

Rad analizira širu perspektivu biopolitike kroz teorijske koncepte referentnih autora sa posebnim fokusom na srpsko-hrvatske velikodržavne ideologije etnonacionalizma koje biopolitiku koriste za dehumanizaciju bosanskohercegovačkog društva. Uvažavajući specifičnost kompleksnih procesa koji se odvijaju unutar Bosne i Hercegovine i neprijateljskog okruženja, rad istražuje biopolitičke prakse koje u dosadašnjim analizama fenomena nisu detaljnije opservirane a mogu imati značajan naučni doprinos u razumijevaju bosanskohercegovačkog biopolitičkog specifikuma. Istraživanje se fokusira na modele biopolitičke kontrole, nadzora i upravljanja bosanskohercegovačkim stanovništvom koji su generirani ideološki strukturiranim politikama etnonacionalizma Srbije i Hrvatske. Analizirajući procese potpunog nadzora i regulacije života stanovnika Bosne i Hercegovine rad aktuelizira perspektive artikulacije moći velikodržavnih centara koja se realizira kroz dva različita biopolitička praxisa dok u sinergičnoj konačnici ostvaruju jedinstven cilj. Prvi se odnosi na intencije velikodržavnih i hegemonističkih ideologija Beograda i Zagreba da svoj narod u Bosni, indoktrinirajući ga kroz nametanje identitetskih, kulturoloških, ekonomskih i političkih paradigmi, učine različitim od drugih i tako ga izdvoje iz bosanskohercegovačkog biosa. Drugi praxis je usmjeren na Bošnjake jer oni ne pripadaju homogenim etnonacionalnim korpusima Srba i Hrvata te su kao biološki otpad izloženi najsurovijim oblicima biopolitičkih artikulacija moći koje se realiziraju kroz etnička čišćenja, logore i genocid. Ovo pokazuje zločinačko lice biopolitike impregnirane etnonacionalističkom doktrinom prema kojoj Bošnjaci nisu od naše vrste, dehumanizirajući ih na taj način i legitimirajući njihovo nasilno odstranjivanje iz životnog prostora što ukazuje na zaključak da se bosanskohercegovački kontekst dehumanizacije percipira kao biološka redukcija čovjeka na ljudski materijal – onečovječenje, svodeći pripadnika određene grupe (Bošnjaka) i njegov život na nečist materijal.

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, biopolitika, etnonacionalizam, etničko čišćenje, bios*

Summary

The paper analyzes the broader perspective of biopolitics through the theoretical concepts of reference authors with a special focus on the Serbo-Croatian big-state ideologies of ethno-nationalism that use biopolitics to dehumanize Bosnian society. Respecting the specificity of the complex processes that take place within the Bosnian society and the hostile environment, the work investigates biopolitical practices that are not observed in detail in the existing analyzes of the phenomenon and can have a significant scientific contribution to the understanding of the Bosnian biopolitical specificity. The research focuses on models of biopolitical control, surveillance and governance of the population of Bosnia and Herzegovina, which were generated through the ideologically structured policies of ethno-nationalism of Serbia and Croatia. Analyzing the processes of complete surveillance and regulation of the lives of the inhabitants of Bosnia and Herzegovina, the work actualizes the perspectives of the articulation of the power of big-state centers, which is realized through two different biopolitical praxis that in the end synergistically achieve a unique goal. The first refers to the intentions of the big-state and hegemonic ideologies of Belgrade and Zagreb to make their people in Bosnia different from others by indoctrinating them through the imposition of identity, cultural, economic and political paradigms and thus separate them from the bios of Bosnia and Herzegovina. The second praxis is aimed at Bosniaks because they do not belong to the homogenous ethno-national corps of Serbs and Croats and as biological waste are exposed to the harshest forms of biopolitical articulations of power that are realized through ethnic cleansing, camps and genocide. This shows the criminal face of biopolitics impregnated with ethno-nationalist doctrine according to which Bosniaks (Muslims, Turks) are not our kind of people, dehumanizing them in this way and legitimizing their violent removal from the living space, which points to the conclusion that the Bosnian context of dehumanization is perceived as biological reduction to human material - dehumanization, reducing a member of a certain group (Bosniak) and his life to impure material.

Keywords: *Bosnia and Herzegovina, biopolitics, ethnonationalism, ethnic cleansing, bios*

Uvod

Bosanskohercegovačko društvo je u svom dijahronijskom razvoju, prolazeći različite formativne faze i historijske okolnosti specifične za prostore Balkana, često bilo izloženo negativnim uticajima biopolitke i njenih metoda primjene kako bi u svojoj konačnoj realizaciji, dehumanizirajući njegov sadržaj (stanovništvo), stekla uslove za urušavanjem i dekonstrukcijom fundamentalnih idioma bosanskog *biosa*. Biopolitika kao sredstvo ili

specifičan ideološki alat je postao savršena metodološka matrica živim idejama i političkim programima etnonacionalizma koji od sredine XIX vijeka, sa manje ili više intenziteta i surovosti, artikulira velikodržavne ideje srpskih i hrvatskih ideologa. Etiološka analiza biopolitike na bosanskohercegovačkom mikro-planu ukazuje na vrlo jasne ideološke i političke agende velikodržavnih projekata u kojima nema mjesta za bosansku državu, bosanski narod, bosanski identitet i bosanski subjektivitet kao zaseban i samodefiniran, funkcionalan i prepoznatljiv *bios* bosanskog stanovništva. Kako bi se bosanska država izbrisala sa geografske karte i isključila iz internacionalnog prava kao ravnopravan državni subjekt, bilo je potrebno, prije svega, biplotičkim metodama dehumanizirati njeno stanovništvo, oduzeti mu pravo na samostalno odlučivanje o sebi i svojoj sudbini, potčiniti jedan njegov dio etno-religijskoj indoktrinaciji kako bi se instrumentalizirao za dalje strateško upravljanje njegovim golim životom a drugi dio stanovništva *onečovječiti* do stanja potpune eksterminacije kroz etnička čišćenja i genocid, a sve u skladu sa planovima etnonacionalističkih ideologija hegemonije i velikodržavlja koje su se razvijale kod bosanskih susjeda – Srbije i Hrvatske. Dakle, na djelu imamo konstantne paternalističke, hegemonijske, velikodržavne i etnonacionalističke pokušaje potpunog nadzora, regulacije i gospodarenja životima stanovnika Bosne i Hercegovine što je potrebno posmatrati kao svojevrsnu artikulaciju moći koja se realizira kroz dva različita *praxisa* ostvarujući u svojoj sinergičnoj konačnici jedinstven hegemonistički ideološki cilj. Prvi se odnosi na intencije velikodržavnih i hegemonističkih ideologija generiranih od vjerskih, intelektualnih i političkih etnonacionalnih elita Srbije i Hrvatske da *svoj narod u Bosni*, indoktrinirajući ga u onome što se označava životnim praksama (identitetski, kulturološki, ekonomski i politički), učine različitim od *drugih* i tako ga izdvoje iz bosanskohercegovačkog *biosa* što skoro u potpunosti korespondira sa Foucaultovim (2000) razumijevanjem biopolitike kao vještine upravljanja populacijama te stanovištu Hellerove (1994) kako je biopolitika iznad svega *politika razlike*. Drugi *praxis* je usmjeren na one *druge* i *drugačije* koji etno-religijskim identitetom i kulturološkim habitusom ne pripadaju homogenim etnonacionalnim korpusima Srba i Hrvata te su kao *nečist materijal* izloženi najsurovijim oblicima biopolitičkih artikulacija moći koje se u različitim vremenskim periodima realiziraju kroz masovna ubistva, etnička čišćenja, logore i genocid. Egzemplarno, retrospektiva biopolitičkog interveniranja u strukturu bosanskog *biosa* (period agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1992-1995.) ukazuje na pojavu specifičnih toponima u javnom prostoru poput Keratrema, Omarske, Manjače, Trnopolja, Tomašice, Batkovića, Heliodroma, Dretelja, Gabela, Vojnog i Koštane bolnice koji stravično simbolizuju tek jedan dio konsekvantno-zločinačkog lica biopolitike impregnirane etnonacionalističkom doktrinom prema kojoj Bošnjaci (intencionalno

renominirani kao muslimani, turci, poturice, balije) nisu od *naše vrste*, te ih se na taj način stigmatizira i dehumanizira, legitimirajući sve metode i oblike njihovog nasilnog odstranjivanje iz životnog prostora – *Lebensraum*¹. U realizaciji tih zlokobnih, zločinačkih i anticivilizacijskih ideja i planova, čini se, ništa nije tako pouzdano i lukrativno kao biopolitička doktrina s obzirom da ima ekstenzivno dejstvo na kompletnu strukturu i *sadržaj* bosanskog stanovništva te da omogućava potpunu supremaciju nad *fizikom* i *metafizikom* bosanskog bića.

Biopolitičke igre *biosa* i *zoe*

Još su stari Grci upotrebljavali dva različita termina za opisivanje onoga što se razumijeva pod kategorijom *život*. Prvi je *zoe* (koji izražava jednostavnu činjenicu pukog života) a drugi je *bios* (koji upućuje na sadržajnu formu ili način življenja svojstven slobodnom pojedincu ili grupi). *Zoe*, kao jednostavan i prosti život isključen je iz polisa u pravom smislu riječi i ostaje čvrsto zatočen, kao puki reproduktivni život, u području oikosa (Agamben 1998). Aristotelova interpretacija *biosa*, se prvenstveno odnosi na kategoriju kvalifikovanog života i sferu polisa kao forme života. Unutar ove dihotomije oblika života, otvara se široko i još uvijek do kraja neistraženo polje biopolitike koja, specifično u vremenu moderne i postmoderne, dobija poseban značaj ulaskom u sfere biološkog i političkog kreirajući sinergičnu strukturu moći nužnu za upravljanje/vladavinu savremenim društvima i suverenim državama. Specifikum takvog upravljanja društvima i državama (artikulacija moći) se ogleda u neposrednoj vladavini nad životima državljana (Paić 2009) u poretku vladavine ali nesumnjivo ulazi i u mnogo senzibilnije strukture poput životnih navika, običaja, mišljenja i djelovanja. Stoga je potpuno ispravno stanovište Alibegovića da „Biopolitičke studije predstavljaju jedan iznimno značajan, ali i dosta raširen pristup unutar humanističkih i društvenih znanosti“ (2022: 132), koje ukazuje na sinoptički karakter biopolitike. Prije dalje analize, potrebno je barem u osnovnim elementima definirati kompleksni fenomen biopolitike potpuno svjesni ambivalentnog diskursa (različitih pristupa i perspektiva) koji značajno zamagljuje suštinska određenja i koncepte biopolitičke epistemologije.

¹ *Lebensraum* je njemačka riječ koja označava *životni prostor* i nalazi se među glavnim ideološkim i političkim ciljevima Adolfa Hitlera te se unutar takvog anticivilizacijskog diskursa prepoznaje, razumijeva i prihvata jednim od ključnih pojmova nacionalsocijalističke ideologije tog vremena. Kao ideologem, korištena je za motiviranje ekspanzionističke politike Trećeg Reicha i stvaranja *Velike Njemačke*.

„Diskurs biopolitike u teoriji i praksi istovremeno se pojavio kao jedan od najznačajnijih u protekloj deceniji – pogotovo kada je reč o levo orijentisanim filozofima – ali i kao duboko i višestruko ambivalentan diskurs sa sasvim različitim odgovorima kako na pitanje o pojmu biopolitike tako i još više kada je reč o smislu i posledicama uticaja biopolitike na sveukupno promišljanje političkog.“ (Koljević 2009: 257,258)

Ukoliko biopolitiku, prije svega, razumjevamo kao društveni proces koji prostor dobija u savremenom razvoju čovječanstva, onda je prema Agambenu (1998) značajno ukazati na Foucaultove uvide prema kojima se, na pragu modernog doba, prirodni život počinje uključivati u mehanizme i kalkulacije državne moći te se politika transformira u biopolitiku. S tim u vezi, od koristi su nam i opservacije Catherine Mills (2018) koja ukazuje na kontinuitet i duboku vezu ranih i kasnijih radova Foucaulta ističući kako je on biomoć razumijevao kao totalnu političku/državnu moć nad životom a da je biopolitika, specifično, jedan od vidova te biomoći. Otvarajući neka od aktuelnih biopolitičkih pitanja naše svakodnevnice Mills konstatuje kako su ključni biopolitički pojmovi: „politika, život i subjektivnost“ (2018: 10), naglašavajući kako se preko subjektivnosti, život i politika dovode u korelaciju što bez ikakve sumnje ukazuje na funkcionalan proces. Iz navedenog se može uočiti transparentna intencija ka politiziranju ljudskog života, što je među savremenim autorima stvaralo različite percepcije, razmatranja i obrazlaganja na koji način se ljudski život uzima kao objekt, odnosno, kako se sprovodi instrumentalizacija i politizacija ljudskog života (Koljević 2009). Prijepornost različitih i mnogobrojnih karakterizacija, teorijskih određenja pa i ideoloških recepcija biopolitike se može posmatrati i kao jedno od ključnih obilježja koja prate svaki biopolitički diskurs. No, neka opšta mjesta se ipak mogu odrediti koristeći ključne pojmove biopolitičkog repozitorija:

„Biopolitiku, u najbitnijem, pre svega, karakteriše pokušaj uspostavljanja vlasti nad celokupnim populacijama tj. sem puke moći nad pojedincem, ističe se razvijena forma upravljaštva (governmentality) i kontrole nad različitim grupacijama stanovništva (population) u celosti, i u najraznovrsnijim aspektima polis-a i oikos-a tj. javnog i privatnog života“ (Koljević 2016: 68).

Uz to, svakako je potrebno percipirati modernu biopolitiku kao politiku koja se redukuje na bioupravljanje pretendujući na pravo da primi i isključuje ljude iz života (Lošonc 2008). U ovom poglavlju, razmatrajući diskurzivni prostor između *zoe* i *biosa*, uočavamo ireverzibilnu konsekvencu biopolitike koja se prepoznaje i realizira u reduciranju *biosa*, odnosno redukciji čovjeka kao političke činjenice (konsekventno tome i pravne, socijalne, ekonomske i kulturološke činjenice) na puki život i tijelo bez prava i slobode. „Biopolitika

je politika koja raspolaže životom, što označava činjenicu da je nadzor nad ljudskim životom postao izrazito politička stvar (demografija, standardi obrazovanja, zdravstva, statistika itd.), odnosno da je život kao takav, ušao u mehanizme kalkulacije i moći, da je zahvaćen jednom 'ekonomijom moći' (Sofradžija 2010: 150). Kontekstualizirajući *bios*, pretpostavljamo slobodnog građanina koji ima moć i može nešto učiniti za svoja prava, no puki čovjek kontekstualiziran kroz *zoe* je u situaciji obnaženosti i izložen pukoj nemoći što implicira stanje u kojem je on kao takav (redukovan na *zoe*) predodređen da bude porobljen (Lošonc 2008). Čini se da postoji dilema, da li nakon takve transformacije *humanuma* ka onečovječenju kroz reduciranje na *zoe* postoji funkcionalan način koji bi čovjeka vratio u prvobitno stanje političke činjenice, odnosno postoji li jasno artikulisan interes globalnih struktura moći za reverzibilnošću takve transformacije s obzirom da su pod snažnom kontrolom potpuno prihvaćena i kao takva legitimirana „...polja moći, kažnjavanja, discipliniranja i nadziranja u različitim segmentima naše svakodnevnice...“ (Alibegović 2022: 135) a koja, u krajnjoj komparaciji, imaju sve odlike Habermasovog koncepta kolonizacije svijeta života (Ritzer 2009). Na kraju ovog poglavlja je važno napomenuti kako se u jednoj od krajnjih faza *biopolitičkog algoritma*, reduciranjem slobode i prava (političke egzistencije), čovjeku oduzima pravo na državu i posljedično ga se uvodi u *egzistenciju bezdržavnosti* koja ga izlaže različitim oblicima progona i nasilja.

„To jest, prava i slobode su konstitucijski vezani za određeni status, naime za status koji je jedini primeren političkoj egzistenciji. Dostojanstvo građanina se zasniva na *bios*, a ne na *zoe*. Nomadskom egzistencijom bezdržavnosti, čoveku koji je bez državnog krova namenjena je zastrašujuća sudbina, izbeglica koji je bez mogućnosti političkog saodnošenja izložen je različitim formama nasilja“ (Lošonc 2008: 172).

Ova veza između redukcije političkih prava koja rezultira oduzimanja prava na državu sa jedne i obespravljenosti, bezdržavnosti, progona i nasilja sa druge strane će biti u fokusu različitih analiza u narednim poglavljima.

Uloga stanovništva u biopolitičkim konceptima

Većina teoretičara biopolitike u svojim analizama opservira, između ostalog, i kategoriju *stanovništva* bez koje, što će se ispostaviti nakon opsežnih analiza sadržaja, nije moguće razumjeti biopolitičku etiologiju. Simplificirano, biopolitika treba materijal nad kojim će da fungira – pojedinačno nad individualnim tijelom ali i kolektivnim (socijalnim) tijelom čiji je pojedinac neizostavni dio. Taj kolektivitet, to socijalno tijelo je stanovništvo koje u

najširem smislu obuhvata sve individue jednog prostora, administrativne cjeline – države. Foucault (2007) će u tom kontekstu zaključiti kako se suverenitet ispoljava unutar granica države, disciplina nad tijelima pojedinaca, a sigurnost nad stanovništvom. Dakle, veza između stanovništva, države i discipliniranja, kontrole i nadzora je ključna za razvoj biopolitičkih koncepata kao i njihovu primjenu u svakodnevnim praksama. „Foucault u nastanku političke figure 'stanovništva' u 18. stoljeću zahvaljujući strukturalnoj vezi uspostavljene nacije-države, liberalnoga demokratskoga poretka i novonastalih disciplina statistike i demografije vidi ključan trenutak nastanka biopolitike“ (Paić 2009: 164). Važno je naglasiti kako se upravo preko kategorije stanovništva omogućava i osigurava prijeko potrebna subjektivizacija u situaciji kada država (njen administrativni aparat) izražava svoju moć kroz kontrolu, nadzor i regulaciju stvarnog života.

„Za Foucaulta, veza između individualnog i socijalnog tijela, ili *stanovništva*, bila je ključna za nastanak moderne politike. *Stanovništvo* je drugo polje subjektivacije. Foucault je radikalno historizirao pojam 'stanovništva' izvodeći ga iz tradicionalno demografskih koncepcija i tražeći njegova diskurzivna i politička podrijetla u mrežama znanja/moći, koje su izrasle iz prosvjetiteljske brige oko zdravlja i bogatstva. Stanovništvo se pojavilo kao polje subjektiviteta tamo gdje se administrativna moć nad ljudima primjenjivala putem identifikacije, standardizacije i reguliranja javnog ponašanja i rizika“ (Krivak 2008: 334).

Ovdje apostrofiramo činjenicu kako je Foucault koncepte biomoći i biopolitike u svoj naučni diskurs uveo kroz ciklus predavanja *Treba braniti društvo* gdje je oba koncepta čvrsto povezivao sa kategorijom stanovništva. Krivak (2008) dodatno pojašnjava kako su za Foucaulta regulacija i nadzor stanovništva središnji elementi moderne biopolitike. U tom smislu, može se prihvatiti teza prema kojoj stanovništvo postepeno postaje predmetom različitih političkih intervencija koje za cilj imaju nadzor, regulaciju i discipliniranje kojim se omogućava kontrolisano i sistemsko transformiranje *biosa* u moderni oblik *zoe*. „Populacija postaje predmetom političkih intervencija (statistika, nadzor u državnim ustanovama, klinikama, zatvorima, školama) već od kraja 18. i početka 19. stoljeća. U savezu sa standardnim institucijama disciplinarnog poretka – ekonomija, politika, vojska – konstantni je sklop biopolitike stanovništvo“ (Krivak 2008: 335).

Zašto insistiramo na opservaciji stanovništva kao kategorije unutar biopolitičkog diskursa? Zato što je najpodesnije za već pomenutu subjektivizaciju ali, za naše balkanske prilike, stanovništvo je kategorija koja modelira percepciju društva, populacije, državljana kao koherentne cjeline. Ovakav pristup ne očitava unutrašnje podjele stanovništva niti ih nužno

podrazumijeva što je potpuno suprotno etnonacionalnoj matrici podjela, različitosti i posebnosti koje generira unutar opšte kategorije stanovništva. Inabini (2009) uvidi u bosanske procese i aktuelne događaje sa kraja XIX i početka XX vijeka, simptomatično, u fokus analize pozicioniraju stanovništvo Bosne koje je prema autoru bilo izloženo nekim procesima koji indiciraju biopolitički pristup. Shinpei Shinobu, prvi japanski sekretar u Beču je nakon posjete Bosni 1911. godine primjetio da tadašnje agrarno pitanje nije najvažnije, iako se tako čini, nego ističe da je najvažnije pitanje – kako vladati Bosnom. Shinobu je pohvalio Kalajevu upravu i provođenje administrativnih mjera u skladu s ekonomskim željama stanovništva, koje su proizvele *blagostanje*. Pored toga, naglašavao je političku *prirodnu austrijaciju*, a ne prisilnu asimilaciju bosanskohercegovačkih mještana, kao glavni faktor Kalajevog uspjeha. Iz toga proizlazi da je on stanovništvo posmatrao kao biće koje raste, kao živu supstancu. Zbog toga je Shinobu pravdao i ograničenje nadležnosti Bosanskog sabora, rekavši da je to neizbježno, jer bi ovlaštenja trebala biti u skladu s umnim razvitkom i poznavanjem ustavnog sistema vazala, a bosansko stanovništvo nije zrelo za samostalnu upravu. Inaba (2009) apostrofira kako je iz neposrednih opservacija prvog japanskog sekretara Shinobua moguće razumjeti da objekat uprave za habsburšku vladu nisu ni vjerske ni nacionalne grupe, već rastuće biće sa željama tj. ukupno bosansko stanovništvo. Ovako percipirana ukupnost i nedjeljivost bosanskog stanovništva ukazuje na specifičnu koherentnost bosanskog idioma iz kojeg emanira bosanski *bios* kao autohtona socijalna činjenica, partikularno biće koje se razvija i raste poput žive supstance. Kontekstualno, Inaba (2009) skreće pažnju na činjenicu da se stanovništvo razumijeva kao prirodni, a ne društveni uslov. Poput terena i klime – stanovništvo je prirodno biće. Stoga je, kako navodi Inaba, Philippovich² i mogao tvrditi da se sveukupan psihološki i fizički rast stanovništva može prikazati kao *nacionalni karakter* pa je, s druge strane, sastav stanovništva po dobi i spolu proizvod podataka poput nataliteta i mortaliteta. Treba napomenuti da ovakvi uvidi potvrđuju činjenicu o neodvojivosti bosanskog stanovništva (kao koherentne biološke i socijalne supstance) od vlastitog geografskog prostora – zemlje Bosne (terena i klime) na kojem se razvija, dok njegov demografski rast i psihološko-identitetska svijest o vlastitom samoodređenju ukazuju na već izgrađen nacionalni (politički) karakter jedinstvenog bosanskog *biosa* što je opšta karakteristika razvoja i izgradnje nacionalne svijesti evropskih naroda tokom XIX i XX vijeka. Tek ovako formuliran, autentičan i sveobuhvatan bosanski *bios* (život bosanskog stanovništva kao kvalifikovana socijalna i politička činjenica)

² Profesor Eugen von Philippovich od 1893. godine predaje Nacionalnu ekonomiju na Univerzitetu u Beču. Njegov rad *Grundriß der Politischen Oekonomie* imao je veliki uticaj na buduće udžbenike iz Nacionalne ekonomije.

postaje predmetom interesa etnonacionalističkih ideologija koje biopolitičkim instrumentarijem i praksama razaraju socijalno tijelo Bosne intervenišući u njegovu živu supstancu i dekonstruirajući ontologiju bosanskog bića.

Bosanskohercegovački kontekst biopolitike

Izazovi promišljanja o biopolitici unutar bosanskohercegovačkog diskursa zahtijevaju specifičan metodološki pristup i neminovnu interdisciplinarnost s obzirom da postojeće teorijske osnove, koncepti i rasprave referentnih autora kao i uočljiva interpretativna diverzificiranost samog pojma, uloge i konsekvenci biopolitike uopšte, ne daju odgovarajući i do kraja primjenjiv teorijski okvir za analizu i razumijevanje kompleksnih procesa koji se odvijaju unutar bosanskohercegovačkog društva. No, bez ikakve sumnje, biopolitika je duboko involvirana u bosanskohercegovačku stvarnost, u njenu prošlost i sadašnjost, i to ne samo kao diskurs, kao teorijski nacrt ili diskurzivna ideologija nego i kao surovo eksplicitna realnost sa empirijskom dokazivošću. Ovo poglavlje će ponuditi odgovore na neka od ključnih pitanja o polazištima, metodologiji i konsekvencama biopolitike u Bosni i Hercegovini dekonstruirajući specifične biopolitičke etnonacionalne prakse sa ciljem što preciznijeg skiciranja anahronih ideoloških procesa etno-politike, hegemonije i velikodržavlja, destruktivnih po kako po bosanski *bios* tako i po goli život bosanskog čovjeka. Surovost opstanka golog života, za stanovništvo Bosne i Hercegovine u dijahronijskom toku dugom već nekoliko vijekova, postaje svojevrsni *modus vivendi* koji je, kao takav – specifično bosanski – generiran ideološki struktuiranim politikama etnonacionalizma koje su na različite načine i u različitim formama dolazile iz velikodržavnih prijestolnica – Beograda i Zagreba. Ta surova politizacija bosanskog golog života (svođenja ljudskog života na objekat i manipuliranje takvim životom) je, bez sumnje, jedno od fundamentalnih obilježja biopolitike koja je nad bosanskohercegovačkim stanovništvom, simptomatično, veoma često kategoriju *opšteg političkog* transformirala u pragmatično upravljanje i gospodarenje životom ali u onom krajnjem, denotativno biološkom smislu. Još smo u uvodu napomenuli kako su etnonacionalistički programi Beograda i Zagreba u biopolitici prepoznali savršen instrumentarij za sprovođenje svojih hegemonističkih i velikodržavnih ideja nad bosanskim stanovništvom kako bi različitim oblicima dehumanizacije (indoktrinacijom, asimilacijom, instrumentalizacijom *svojih* a progonom, zatočeništvom i eksterminacijom *drugih*) oslabili živu supstancu – sadržaj kojim je vijekovima ispunjavan socijalni prostor unutar granica bosanske države. Plan je da se uništenjem tog živog sadržaja, stanovništva (bosanskog naroda) i njegovog *biosa*, oduzimanjem stvarne slobode, prava i političkih atributa, bosanski život kao

kategorija svede na *zoe* te konsekventno tome prestane svrha i potreba za Bosnom kao državom – njenim teritorijalnim i socijalnim integritetom, bosanskim identitetom, subjektivitetom i suverenitetom. U realizaciji tog plana potrebno je biopolitičkim metodama dehumanizirati bosansko stanovništvo, oduzeti mu pravo na samostalno odlučivanje o sebi i svojoj sudbini, te jedan njegov dio etno-religijski asimilirati i potčiniti velikodržavnim idejama, stavljajući ga pod direktnu kontrolu i nadzor *matice* (artikulacija moći) kako bi se osigurala indoktrinacija za dalje strateško upravljanje njegovim golim životom dok drugi dio stanovništva treba *onečovječiti* do stanja potpune eksterminacije kroz progone, logore, etničko čišćenje i genocid. Dakle, artikulacija moći i njeni mehanizmi generirani i razvijani u hegemonijskim, velikodržavnim i etnonacionalističkim ideološko-religijskim strukturama ali i institucijama Srbije i Hrvatske nad stanovništvom Bosne i Hercegovine se realizira kroz dva odvojena *praxisa* koji u svojoj sinergiji imaju jedinstven cilj – nestanak Bosne kao države i njenog stanovništva.

Praxis 1: Biopolitika nad „svojim“ narodom u Bosni

Srpske i hrvatske etno-politike, ideološki utemeljene na agendama velikodržavlja i hegemonije, bosanske Srbe i Hrvate – vijekovne stanovnike i državljane Bosne i Hercegovine doktrinarno percipiraju kao dio *svog* vlastitog *nacionalnog korpusa* koji je (u skladu sa pseudo-historijskim revizionističkim konstrukcijama) sticajem historijskih i geo-političkih okolnosti ostao izvan nacionalnih granica svoje *matice*. Ova etnonacionalistička doktrina je od sredine XIX vijeka artikulirana kroz proaktivni angažman crkvenih, intelektualnih i političkih srpsko-hrvatskih elita kako bi se na terenu (teren je bila i danas je teritorija Bosne i Hercegovine) izvršile ideološke pripreme za pripajanja dijelova bosanskohercegovačkog teritorija *maticama*, ergo velikodržavna proširenja nacionalnih granica i okupljanje etnija u *maticama*. Indoktrinirajući *svoj narod* kroz konceptualno nametanje identitetskih, kulturoloških, ekonomskih i političkih paradigmi, velikodržavne prijestolnice (Beograd i Zagreb) generiraju i artificijelno pojačavaju etničke razlike sa ciljem supstancijalnog izdvajanja iz bosanskog *biosa*. Biopolitički koncept različitosti, koji se iz pozicije moći može operacionalizirati kroz konstruiranje i nametanje pseudo-bioloških razlika između *nas (naših)* i *njih (drugih)*, osigurava nužnu ideološku korelativnost koja se u opštoj ravni značajno temelji na binarnoj dihotomiji *prijatelj-neprijatelj* unutar koje se pragmatično generira mržnja, netrpeljivost i nasilje. Dakle, na djelu imamo neskrivene prakse upravljanja, nadziranja, kontrole pa i discipliniranja bosanskih Srba i Hrvata u različitim aspektima *polisa* i *oikosa* tj. svakodnevnog života, kroz

sistematski razvijene forme upravljaštva (*governmentality*) koje putem artikulacije moći dolaze iz *nacionalnih matica* što efektivno ukazuje na veoma žive i funkcionalne alate biopolitike. Surovost takvog pristupa se ogleda u ekstenzivnoj indoktrinaciji uma i svijesti kroz nametanje pervertiranog identiteta, neautentičnih kolektivnih sjećanja, novih jezičkih normi, etnonacionalnih simbola, političkih agendi, ideoloških matrica i aksiološkog sistema. Važno je istaći kako takav dehumanizirajući proces nametanja podrazumijeva brisanje postojećih (primordijalnih i vernakularnih) identitetskih, kulturoloških i socijalnih idioma bosanskih Srba i Hrvata a učitavanje novih koje dolaze iz bioploitičkih centara moći koji se eufemističkim narativom nazivaju *nacionalnim maticama*. Na djelu je surovo uništenje vijekovnog i prepoznatljivog *biosa* u kojem su bosanski Srbi i Hrvati živjeli (brisanje pamćenja), te njihovo uvođenje u stanje nametnutog i kontrolisanog *zoe* kako bi se njihov, sada već puki život i fizička tijela, (zlo)upotrijebila za velikodržavne ciljeve. Zloupotreba se prije svega ogleda u dobrovoljnoj ali često i prisilnoj mobilizaciji desetina hiljada vojnika koju su, organizovani u paravojne formacije (VRS i HVO) pomagali agresiju na svoju državu Bosnu i Hercegovinu. Kontrolirani i disciplinirani, činili su stravične zločine, masovno ubijali civile, protjerivali, zatvarali u logore, mučili, silovali, spaljivali čitava sela i opsjedali gradove potvrđujući, kako to Paić (2009) naglašava, vlastito izopačenje ljudskosti u figuri onoga koji se više uopće ne može smatrati čovjekom. To izopačenje ljudskosti u mjeri kojom se više ne može smatrati čovjekom je stanje *zoe* kojim manipulira biopolitika etnonacionalizma čiji se konsekvence najjasnije detektuju kroz masovne zločine, etnička čišćenja i genocid. No, biopolitička manipulacija *svojim narodom u Bosni* ne prestaje sa završetkom ratnog plana. Ona je transparentna i u mirnodopskom ambijentu gdje se simulakrumom *naših (Srpskih i Hrvatskih) teritorija* i insistiranja na etnonacionalističkoj podjeli života u Bosni i Hercegovini nastavlja sa uništavanjem bosanskog *biosa*. Logisticirajući ekstenzivnim ideološkim arsenalom *svoj narod u Bosni, nacionalne matice* ergo biopolitički centri moći koriste indoktrinirane mase bez ljudskog digniteta i izbrisanog sjećanja (samosvijesti i identiteta) za pseudo-demokratsku, vulgarno-političku, dehumanizirajuću mobilizaciju *glasaca* koji se organizovano, kontrolisano i nadzirano autobusima prevoze iz Bosne i Hercegovine u Srbiju ili Hrvatsku kako bi prema već datim instrukcijama (dakle izvan vlastite slobode izbora) glasali za etnonacionalističke elite. Smatramo važnim na ovom mjestu apostrofirati kontekst *mobilizacije* kojim se biopolitika služi kako bi ljudsko biće svedeno na *zoe* naoružala, ubacila u autobuse i kao paravojnika poslala da ubija ili kao glasača (bez prava na vlastiti) izbor, također ubacila u autobuse i poslala da već unaprijed određeno mjesto da glasa prema unaprijed datom nalogu. Indoktrinacija, manipulacija i zloupotreba *svog naroda* koja se realizira putem

kontrole, nadziranja, upravljanja i discipliniranja kroz etnonacionalističku artikulaciju moći tzv. *nacionalne matice* indicira mehanizme i metode primijenjene biopolitike.

Praxis 2: Biplotika nad „drugim“ narodom u Bosni

Biopolitički mehanizmi i metode se u slučaju Bosne i Hercegovine surovo primjenjuju i na onog *drugog-drugačijeg* koji ne pripada čistim etnonacionalnim korpusima Srba i Hrvata i čiji se identitet percipira kao *nečist materijal* te se njegova prava na *bios* trebaju poništiti a nakon što ga se dovede u stanje *zoe* i biološki odstraniti. U ovom kontekstu, fokus je na Bošnjacima kao samoodređujućoj i autohtonoj bosanskoj etniji ali oštrica etnonacionalističke biopolitike je sa jednakim intenzitetom okrenuta i prema dijelu bosanskohercegovačkog stanovništva koji se, slobodnim izborom, izjašnjavaju kao Bosanci. I Bošnjaci i Bosanci i svi ostali koji nisu Srbi ili Hrvati su oni *drugi* i kao takvi postaju predmetom biopolitičkog instrumentarija kojim se na najdirektniji način pokazuje moć raspolaganja životom *drugog* sa krajnjim ciljem da se *odstrani* i *eliminira* u njegovoj drugotnosti, njegovoj pojavnosti. To je jasan zahvat nasilja nad *drugim*, zbog pripadanja nečemu što je označeno kao nesupstancijalna rasa ili nacija i slično, a što je jedno od najbeznačajnijih iskustava svakoga kome je namijenjena teška uloga *ostatka* (Sofradžija 2010).

„Koncept 'ostatka' na koji Agamben skreće pažnju i koji za njega postaje sve važniji, naime, kako se uopće jedan narod može misliti kao 'ostatak', ne kao nešto supstancijalno – taj koncept je politički koncept i svakako ulazi u krug ovih pitanja, jednako tako otvara i problem Drugog koje neosporno ima svoju trajnu političku aktualnost“ (Sofradžija 2010: 153,154).

Spomenuli smo već kako se biopolitičke artikulacije moći realiziraju kroz masovna ubistva, etnička čišćenja, logore i genocid. U svakom od tih oblika se prepoznaje suštinska dehumanizacija čovjeka, oduzimanje njegovih prava na slobodu, mišljenje a u krajnjem i pravo na život. Referentni teoretičari biopolitike su u svojim analizama (posebno nakon Drugog svjetskog rata i holokausta) apostrofirali logore kao biopolitičku činjenicu. Koncentracijski logori su laboratoriji za eksperimentisanje s totalnom dominacijom, oni su prostor *golog života* i pokazat će se kao skrivena paradigma političkog prostora moderne. *Corpus*, a ne *homo*, postaje novi subjekt politike (Agamben 1998). Bosanskohercegovačko iskustvo sa biopolitikom, na žalost, ne počinje niti se završava samo sa logorima, ono se odnosi i na već spomenute različite oblike masovnih zločina, etničkog čišćenja i genocida. Zbog toga smo na

početku ovog poglavlja napomenuli kako je za razumijevanje biopolitičkih konsekvenci na prostoru Bosne i Hercegovine potrebno razvijati poseban, ekstenzivniji teorijsko-metodološki pristup. Agamben će u više svojih djela: *Homo Sacer: Goli život i moć suvereniteta* (1998) zatim u knjizi *Ostaci Aušvica* (1999) a onda i u *Stanju izuzetka (State of Exception)* (2005), objašnjavati kako je paradigma biopolitike logor, pri čemu se *ideja logora* ne odnosi samo na koncentracione logore nacista nego može označavati sve specifične prostore u kojem se proizvodi i kontroliše *goli život*. U vremenu agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu (1992-1995.) biopolitičke paradigme se otjelovljuju kroz toponime poput Keratrema, Omarske, Manjače, Trnopolja, Tomašice, Batkovića, Heliodroma, Dretelja, Gabela, Vojnog i Koštane bolnice stravično oživljavajući sekvence holokausta (logore, etnička čišćenja i genocid) u srcu Evrope. Šarčević (2003) u tom smislu kritizira evropske demokratije koje još nikada nisu uspjele prevladati fasciniranost strukturama moći i tako, već u ideji, onemogućiti etničko čišćenje na svome tlu. Spomenuti logori u Bosni i Hercegovini predstavljaju tek jedan dio zločinačke prakse etnonacionalizma i nesumnjivo ukazuju na ozbiljnu primjenu biopolitičkih alata dok istovremeno, vrlo precizno, opisuju perversno naličje civilizacije XX vijeka (Žižek 2002). Bosanskohercegovačko biopolitičko iskustvo logora nije moglo ostati bez Agambenovog osvrta obzirom da, kako uočava Sofradžija (2010), ova paradigma nosi i najjasnije elemente političkog inženjeringa, što je bila bosanska ratna zbilja koju je Baudrillard (1995) nazvao hiperrealnim paklom, iz kojeg se još neshvatljivijim činilo držanje *civiliziranog svijeta*. Bosna je bila laboratorija pomračenog uma, mjesto uspostave konc-logora, pojava koja kod onih sa strane izaziva čuđenje, nerazumijevanje, nevjericu i pasivnost (Filandra 1998). Prema Agambenu (1998) logor je najjasniji ikada ozbiljeni biopolitički prostor, čisti, apsolutni i nenadmašni biopolitički prostor gdje je praktično oduzeta mogućnost razlikovanja biološkog i političkog tijela, privatnog i javnog, izvanjskog i unutrašnjeg.

„Ako je riječ o Židovu u Auschwitzu ili o bosanskoj ženi u Omarskoj, oni nisu u logor dospjeli političkim izborom, nego zbog nečega što im je najprivatnije i najnesaopćivije: zbog svoje krvi, svojega biološkog tijela. A baš te činjenice zadobivaju ulogu odlučujućih političkih kriterija. Logor je u tom smislu doista inauguralno mjesto moderniteta: prvi prostor u kojemu javni i privatni događaji, politički i biološki život, bivaju strogo nerazlučivima“ (Agamben 2009: 2).

Ako se u logor dolazi zbog svoje krvi, biološkog tijela, zbog različitosti i *drugosti*, onda je Bošnjacima mjesto upravo tamo jer prema etnonacionalističkoj doktrini takvi (muslimani, turci, poturice, balije) nisu od

naše vrste – *biološka su nečist* te ih se *per analogiam* stigmatizira i dehumanizira, legitimirajući sve metode i oblike njihovog nasilnog odstranjivanje iz životnog prostora. Ovdje je važno ukazati „...da se biologistički shvaćena biopolitika ne može razmatrati drukčije negoli kao rasistička ideologija“ (Paić 2009: 159). Stoga, i iz domena rasističke ideologije, takva vrsta dehumanizacije, biološka redukcija čovjeka na ljudski materijal – *onečovječenje*, svodi pripadnika tačno određene grupe na ono što Hermann Broch nakon holokausta opisuje kao „smeće koje još samo stenje“ (2007: 158) što zasigurno i jeste matrica koja izopačenom zločinačkom umu pod egidom biopolitike opravdava zlo. Ne treba zaboraviti kako je biopolitika situirana u vremenu modernosti, kako ona na neki čudan način korespondira sa razvojem civilizacije, ljudskih tehnoloških potencijala ali i političke moći koja zloslutno bdije nad životom savremenog čovjeka. Da li nakon još jedne dehumanizacije i genocida na tlu Evrope postoji potreba za strahom ili stidom zbog neprevaziđenih domena moći?

„Primo Levi³ nam je pokazao kako se danas stidimo što smo ljudi, trpimo stid kojim je svatko od nas na neki način okaljan. To bijaše – i još je i danas – stid zbog postojanja logora, stid što se nije smjelo dogoditi ono što se dogodilo...Tko god je iskusio ovu tihu sramotu zbog toga što je čovjek, raskinuo je u sebi svaku vezu s političkom moći unutar koje živi“ (Agamben 2009: 2).

Nakon stradanja Bošnjaka (autohtonih evropljana u srcu Evrope) kao *drugih* ili *ostatka* i njihove dehumanizacije kroz biopolitičko interveniranje u strukturu bosanskog *biosa* uz neshvatljivo pasivno držanje civiliziranog svijeta i fascinaciju Evrope strukturama moći, mnogo je jasniji Agambenov (1998) stav kako je logor mjesto na kojemu se realizirala najapsolutnija *conditio inhumana* koja je ikada postojala na zemlji, i da je, na kraju, to jedino važno – kako za žrtve tako i za njihove potomke izražavajući (godinama kasnije) katarzičnu nadu da nije svejedno to šta Nijemcima znači Hitler i Auschwitz a Srbima silovanja u logoru Omarska (Agamben 2009).

Tor kao biopolitička činjenica

U bosanskohercegovačkom javnom prostoru je već dugo prisutna specifična sintagma *nacionalni torovi* kao simbolička deskripcija tripartitne podjele kompletnog društva i funkcionisanja političkog sistema utemeljenog na dejtonskoj ustavno-pravnoj konstrukciji o tri *konstitutivna naroda* iz koje

³ Primo Michele Levi je italijanski književnik, hemičar, esejist, preživjeli logoraš i autor značajnih djela na temu holokausta.

emanira etnokratski model vladanja. Suština takvog rješenja je u dodatnom zbijanju redova i snažnoj parcijalnoj mobilizaciji stanovništva po etničkom principu, dominaciji kolektivnog političkog predstavljanja i ekskluzivnih kolektivnih etno-religijskih prava sa tendencijom da se tri bosanskohercegovačka naroda (etnijske) transformiraju, percipiraju i tretiraju kao nacije. Ta potpuno pervertirana, antidemokratska, antievropska i antibosanska koncepcija o tri konstitutivna naroda i njihovo ekskluzivno predstavljanje putem *pravih-legitimnih* predstavnika (jer svaki narod mora imperativno birati svoje predstavnike) na tačno određenim teritorijama (izbornim jedinicama) gdje ostvaruju svoju zakonodavnu, izvršnu i sudsku etno-vlast, generira privid uspostave i egzistiranja malih nacija (državica u državi) čiji apetiti neće biti zadovoljeni dok se te etnonacionalno obilježene teritorije Bosne i Hercegovine ne uključe u već davno definirane velikodržavne granice Srbije i Hrvatske. Da bi se kreirala i održala takva pseudo-demokratska *volja naroda* koja putem izbora daje legitimitet etnonacionalnim politikama, potrebno je vršiti stalni pritisak i uticaj na stanovništvo tj. na pripadnike *svoga naroda* da se što snažnije homogeniziraju i mobilišu kako bi postigli privid jedinstva i masovnosti. Pritisak i uticaj na *svoj narod* se vrši različitim metodama, od ideološke, vjerske, političke pa do socijalne, ekonomske (egzistencijalne) kontrole svakodnevnog života sa ciljem uspostave dobrovoljnog ili prinudnog jedinstva *narodne volje* dok je svaka disonantnost odlučno proskribirana kao izdaja i otpadništvo uz stigmatizaciju i svojevrstu eskomunikaciju iz zdravog narodnog tijela. Ovako postavljena artikulacija moći (nadzor i potčinjavanje) je bila predmetom Foucaultovih analiza gdje ga „...prije svega zanima kako se unutar društva discipline (disciplinskih sustava) i društva nadzora ispoljava moć, točnije kako se subjekti podčinjavaju moći“ (Okić 2010: 99). Nerijetko se u tom ideološkom pritisku na običnog čovjeka i kontroli njegovog pukog života (njegove savjesti, misli, stavova i ponašanja) koriste elementi mitsko-religijskog diskursa poput svetosti, uzvišenosti, pokornosti, grijeha, pastira i stada kako bi se profani ideološko-politički kontekst impregnirao sakralnim predodžbama neupitnosti i ispravnosti te tako mimikrijski osigurala politička artikulacija *svetog* kao najsigurniji model upravljanja masom. Ova anahrona etno-religijska praksa kontrole i nadzora je u direktnom sukobu sa liberalno-demokratskim konceptima ljudske slobode i ima destruktivan uticaj na sekularnu komunikaciju stanovništva i moderne države. „Mitsko posvećenje naroda i države koje nadilazi liberalni koncept slobode prisutno je u antimodernim pokretima i ideologijama konzervativne obnove poretka vrijednosti uzvišenosti i žrtve naroda u srazu s povijesnim napretkom demokratskih pokreta“ (Paić 2009: 158,159). Taj sraz etno-religijskog (sakralnog) i liberalno-demokratskog (sekularnog) se u bosanskohercegovačkom kontekstu može promišljati kroz tematski već

opservirane biopolitičke mehanizme upravljanja i kontrole etnosa kako nebi *proklizao* u stanje demosa – slobodnih građana sa političkim pravima. Na ovom mjestu se vraćamo sintagmi *nacionalni torovi* sa početka poglavlja, kako bi povezali njen simbolički potencijal sa stvarnim procesom biopolitičke dehumanizacije u Bosni i Hercegovini. Lošonc (2008) je, pozivajući se na Foucaulta, zaključio kako *pastirska briga za stadom* (konstrukt judeo-hrišćanstva) predstavlja prelomnu tačku u pogledu susreta biološkog i političkog. Etno-političke elite biopolitičkim praksama nadzora, kontrole, upravljanja i discipliniranja suvereno upravljaju *svojim narodima* promovirajući ideal kolektivnog duha, identiteta, jednoobraznost i jednoglasnost dok istovremeno ne odobrava individualnu slobodu mišljenja i djelovanja. Takav biopolitički koncept u punom kapacitetu iskorištava nametnutu *psihologiju stada* koja, odjenuta u religijski narativ stvara utisak ispravnosti i svetosti. Obzirom da je *tor* pojam koji označava ograđeni prostor u kojem boravi stoka, stado ili ovce onda je metafora etnonacionalne izolovanosti jedinki, koje se slijepo povinuju kontroli i upravljanju svojih pastira, potpuno jasna kroz sintagmu *nacionalnog tora* i simptomatično, za većinu dehumaniziranih pojedinaca koji su etno-mobilisani i služe za različite političke (zlo)upotrebe nije uvredljiva iako, kao biopolitička činjenica, plastično opisuje suštinu dehumanizacije. Iz navedenog se može zaključiti da je biopolitika preuzela neke funkcije religije. Okić (2010) apostrofira kako je religija od srednjeg vijeka kontrolisala prostor između *biosa* i *zoe*, između privatnog i javnog, te se može ustvrditi da je to isto počela činiti i biopolitika. Život je ostao instrument i ono što je instrumentalizirano, a biopolitika postala mit modernog doba. Dakle, da bi sistem funkcionisao potrebne su *ovce* (dehumanizirani ljudi) sakupljene u jednoobraznom *stadu* (etničkoj grupi) koje se putem *tora* (konstitutivnog naroda) stavlja pod nadzor i kontrolu svojih *pastira* (etnonacionalnih elita) na plodnim pašnjacima biopolitike.

Zaključak

Biopolitika, kao moderni amalgam biološkog i političkog, ima svoje ekstenzije u skoro svim društvima savremenog svijeta. Njena posebnost se ogleda u tome što je primjenjiva u različitim uređenjima, socijalnim odnosima i može da služi različitim ciljevima. Razumijevajući je kao artikulaciju moći ili političku tehnologiju vladanja individuama pa i čitavim narodima, biopolitika je u koherentnoj refleksivnoj vezi sa karakterom struktura moći koje je koriste kao funkcionalan instrumentarij u ostvarenju svojih ciljeva. Takav odnos joj omogućava da istovremeno može štititi život ali i odobriti holokaust (Inda 2006) što je svakako ogroman raspon upotrebe i primjenjivosti. Potreba da se upravlja ljudskim životom, da se suvereno odlučuje o životu i smrti nije savremena nužnost, ona prati razvoj civilizacije

od njenih početaka, no, logika biopolitike i njeni razvijeni mehanizmi omogućavaju da, kako zaključuje Foucault (1998), čitava jedna nacija može da bude izložena smrti kako bi se nekoj drugoj naciji obezbjedio opstanak. Zbog toga se, bez ikakve sumnje, može zaključiti kako je biopolitika vrlo opasan alat u rukama ekstremizma. Referentni mislioci biopolitike upozoravaju na opasnost njene primjene u realizaciji čitavog korpusa ideja o biološkoj nejednakosti kao osnovama nacizma, rasizma ali i savremenih desničarskih programa rasne i biološke čistoće. Naša analiza ukazuje da se ovim ekstremnim idejama može dodati i etnonacionalizam kao dominantna ideologija zapadnog Balkana koji je svoje biopolitičke metode razvijao u skladu sa velikodržavnim idejama dominantnih etnonacija. Specifikum biopolitike u Bosni i Hercegovini se ogleda kroz dvosmjernu primjeni moći koja jedan dio stanovništva stavlja pod potpunu kontrolu, nadzor i upravljanje kako bi ga se (zlo)upotrijebilo a drugi dio stanovništva izlaže progonu, nasilju, masovnim ubistvima, logorima, etničkom čišćenju i genocidu kako bi ga se uništilo. Bosna i Hercegovina se, kao prostor za biopolitičke igre života i smrti, treba analizirati uz poseban metoldološki pristup i nužnu interdisciplinarnost jer postojeće teorijske osnove, koncepti i rasprave o ulozi i konsekvencama biopolitike ne daju odgovarajući i do kraja primjenjiv teorijski okvir za dubinsku analizu i razumijevanje kompleksnih procesa koji se odvijaju unutar etnonacionalizmom kontaminiranog bosanskohercegovačkog društva. Naša analiza pokazuje da je surova politizacija bosanskog golog života jedno od fundamentalnih obilježja biopolitike koja će nad bosanskohercegovačkim stanovništvom kategoriju *opšteg političkog* transformirati u pragmatično upravljanje i gospodarenje životom. Pored toga, utvrđeno je kako su etnonacionalistički programi Beograda i Zagreba u biopolitici prepoznali savršen instrumentarij za sprovođenje svojih hegemonističkih i velikodržavnih ideja nad bosanskim stanovništvom kako bi različitim oblicima dehumanizacije (indoktrinacijom, asimilacijom, instrumentalizacijom *svojih* a progonom, zatočeništvom i eksterminacijom *drugih*) oslabili živu supstancu – sadržaj kojim je vijekovima unazad ispunjavan socijalni prostor Bosne. Dalja analiza nas navodi na zaključak da postoji vrlo jasan plan i cilj da se uništenjem tog živog sadržaja – stanovništva (bosanskog naroda) i njegovog *biosa*, oduzimanjem stvarne slobode, prava i političkih atributa, bosanski život kao kategorija svede na *zoe* što bi za posljedicu imalo potpunu entropiju Bosne, kao pojma, kao ideje, kao države i potpuno brisanje njenog teritorijalnog i socijalnog integriteta, bosanskog identiteta, subjektiviteta i suvereniteta. Iz navedenog se može zaključiti kako je krajnji cilj etnonacionalizma: biopolitičkim metodama dehumanizirati bosansko stanovništvo, oduzeti mu pravo (ne samo demokratsko-političko, nego i osnovno ljudsko pravo) na samostalno odlučivanje o sebi i svojoj sudbini, te jedan njegov dio etno-religijski

asimilirati i potčiniti velikodržavnim idejama stavljajući ga pod direktnu kontrolu i nadzor matice (artikulacija moći) kako bi se osigurala indoktrinacija za dalje strateško upravljanje njegovim golim životom (biopolitičko discipliniranje) dok drugi dio stanovništva treba dehumanizirati (onečovječiti) do stanja potpune eksterminacije kroz progone, logore, etničko čišćenje i genocid. Fenomenologija biopolitike uopšte (kao i različiti partikularni oblici njene primjene) zahtijevaju minucioznu naučno-istraživačku, interdisciplinarnu dekonstrukciju, posebno ukoliko se kontekstualizira bosanskohercegovačkim iskustvom koje na najdirektniji način skicira paradigmu dehumanizacije jednog društva i, kako naglašava Sofradžija (2015), predstavlja podsticaj za jednu revolucionarniju, hrabriju i holistički orijentiranu analizu svepolitiziranja našeg *biosa*.

Literatura

1. Agamben, G., 1998. *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*. Stanford: Stanford University Press.
2. Agamben, G., 1999. *Remnants of Auschwitz: The Witness and the Archive*. New York: Zone Books.
3. Agamben, G., 2005. *State of Exception*. Chicago: The University of Chicago Press.
4. Agamben, G., 2009. U ovom egzilu. *Odjek - Revija za umjetnost, nauku i društvena pitanja*, (1), str. 2-3.
5. Alibegović, A., 2022. Biopolitics. *Logos – časopis za filozofiju i religiju*, (1), str.131-135.
6. Baudrillard, J., 1995. *Nema milosti za Sarajevo*. Sarajevo: Zidne novine.
7. Broch, H., 2007. *Duh i duh vremena: esej o kulturi moderne*. Zagreb: Izdanja Antibarbarus.
8. Filandra, Š., 1998. *Bošnjačka politika u XX stoljeću*. Sarajevo: Sejtarija.
9. Foucault, M., 1998. *Treba braniti društvo*. Novi Sad: Svetovi.
10. Foucault, M., 2000. *Rađanje biopolitike*. Beograd: Svetovi.
11. Foucault, M., 2007. *Security, Territory, Population*. New York: Picador.
12. Heller, A., Feher, F., 1994. *Biopolitics. The Politics of Body, Race and Nature*. Vienna: European Centre.
13. Inaba, M. 2019. „1878. godina. Počeci Biopolitike u Bosni i Hercegovini? – Sinobu Džunpei, Joseph M. Baernreither i Eugen von Philippovich o Agrarnom Pitanju“, U: Bešlija, S. ur. *Zbornik Radova Međunarodna Naučna Konferencija. Prijelomne Godine Bosanskohercegovačke Prošlosti*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za Historiju, str. 229-256.
14. Inda, J. X., 2006. *Anthropologies of modernity, Foucault, Governmentality, and life politics*. Oxford: Blackwell Publishng.
15. Koljević, B., 2009. Fukoovo i Agambenovo razumevanje biopolitike: Izazov moderne?. *Srpska politička misao*, (3), str. 257-270.

16. Koljević, B., 2016. Međunarodni krivični ad hoc tribunali kao fenomen savremene biopolitike. *Srpska politička misao*, (3), str. 67-82.
17. Krivak, M., 2008. Michel Foucault: Rođenje biopolitike. *Filozofska istraživanja*, (02/110), str. 333-345.
18. Lošonc, A., 2008. Biopolitika i/ili biomoć. *Filozofija i društvo*, (35), str. 153-191.
19. Mills, C., 2018. *Biopolitics*. New York: Routledge.
20. Okić, T., 2010. Politička filozofija Michela Foucaulta: Biopolitika kao diskurs moderne. *Sophos - časopis mladih istraživača*, (3), str. 97-123.
21. Paić, Ž., 2009. Preobrazbe biopolitike. *Zeničke sveske - Časopis za društvenu fenomenologiju i kulturnu dijalogiku*, (10), str. 150-170.
22. Ritzer, G., 2009. *Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni*. Beograd: Službeni glasnik.
23. Sofradžija, H., 2010. Biometrija, politika i goli život. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, (5-6), str. 150-160.
24. Sofradžija, H., 2015. *Hiperpolitika i savremeno društvo: proces tehničiranja svijeta*. Sarajevo: Dobra knjiga.
25. Šarčević, A., 2003. *Politička filozofija i multikulturalni svijet – Istina o istini: Svijet moderne i postmoderne*. Sarajevo: Svjetlost.
26. Žižek, S., 2002. *Sublimni objekt ideologije*. Zagreb: Arkzin.

**Konferencija *Budućnost univerziteta i pozicija
društvenih i humanističkih nauka*
(17. oktobar 2024.) /**
**Conference *The Future of Universities and the Position
of Social Sciences and Humanities*
(October 17, 2024)**

Prof. dr. Adnan Džafić

Doc. dr. Abdel Alibegović

Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo

Fakultet političkih nauka / Faculty of Political Sciences

adnan.dzafic@fpn.unsa.ba

abdel.alibegovic@fpn.unsa.ba

UDK / UDC 001.85(497.6)

Izvorni naučni rad / Original scientific paper

Primljeno / Received: 17. 10. 2024.

Prihvaćeno / Accepted: 13. 04. 2025.

**DRUŠTVO ZNANJA U KONTEKSTU KULTURNE TRAUME I
DRUŠTVENIH TRANSFORMACIJA: ULOGA ZNANJA,
POVJERENJA I VRIJEDNOSTI U SAVREMENOM
BOSANSKOHERCEGOVAČKOM DRUŠTVU**

**KNOWLEDGE SOCIETY IN THE CONTEXT OF CULTURAL
TRAUMA AND SOCIAL TRANSFORMATIONS: THE ROLE OF
KNOWLEDGE, TRUST, AND VALUES IN CONTEMPORARY
BOSNIAN SOCIETY**

Sažetak

Egzistiranje bilo kojeg društva zavisi od sistema znanja, povjerenja i poistovjećivanja njegovih članova s tim društvom. Isključenost iz društva ugrožava ljudsku egzistenciju, a društvo koje ne uspijeva ostvariti tu vezu među svojim članovima ne može opstati. Društveni prosperitet nije nužno i isključivo uslovljen ekonomskim blagostanjem. Zapravo, društveno blagostanje zavisi i od održivog mira, vladavine prava, odsustva korupcije i postojanja institucija koje sprečavaju zloupotrebu sile. Društvene promjene u posljednjih 60 godina – prelazak iz industrijskog u postindustrijsko, modernog u postmoderno društvo – promijenile su koncepte sistema znanja i obrazovanja. Umjesto da znanje i obrazovanje budu ciljevi za unapređenje društva, postali su sredstvo za ostvarivanje ekonomskog rasta i profita, bez bilo kakve kritičke misli. Društva jugoistočne Evrope suočavaju se s kontinuiranim iseljavanjem stanovništva, a posebno obrazovanih i kvalifikovanih kadrova, dok neuspješne političke, ekonomske i kulturne elite dodatno usložnjavaju stanje u tim društvima. U ovom kontekstu, savremena društva suočavaju se i s kulturnom traumom, kolektivnim fenomenom koji nastaje kao posljedica razarajućih događaja poput rata, genocida, ratnih i svih drugih vrsta zločina, generalno uslijed eskalacije nasilja. Obrazovani slojevi društva često prvi prepoznaju i artikuliraju traume, što pokazuje povezanost između obrazovanja i sposobnosti suočavanja s kulturnim traumama. Kriza povjerenja dodatno otežava ove procese, a njen oporavak je ključan za obnovu

demokratskog poretka. Istovremeno, koncept "društva znanja" koji je nekada spasonosno obećavao napredak i socijalnu pravdu, danas se urušava. Umjesto da bude sredstvo za opšte dobro, znanje je postalo alat za tržišne ciljeve i ekonomski profit, čime se marginalizuje njegov širi društveni značaj. Povjerenje i vrijednosti koje su ključne za socijalnu koheziju sada su narušeni, dok se obrazovanje sve više udaljava od svojih emancipatorskih potencijala.

Ključne riječi: *Kultura povjerenja, kulturna trauma, društvo znanja, dezinformacijsko društvo i kritička tranzitivnost.*

Summary

The existence of any society depends on a system of knowledge, trust, and identification of its members with that society. Exclusion from society threatens human existence, whereas a society that fails to achieve this connection among its members cannot survive. Social prosperity is not necessarily and exclusively conditioned by economic well-being. In fact, social well-being also depends on sustainable peace, the rule of law, the absence of corruption, and the existence of institutions that prevent the abuse of force. Social changes in the last 60 years – the transition from industrial to post-industrial, modern to postmodern society – have changed the concepts of the knowledge and education system. Instead of knowledge and education being goals for improving society, they have become a means to achieve economic growth and profit, without any critical thought. Societies in Southeast Europe are facing a continuous exodus of population, especially educated and qualified personnel, while unsuccessful political, economic and cultural elites further complicate the situation in these societies. In this context, contemporary societies are also facing cultural trauma, a collective phenomenon that arises as a consequence of devastating events such as war, genocide, war crimes and all other types of crimes, generally due to the escalation of violence. The more educated layers of society are often the first to recognize and articulate traumas, which shows the connection between education and the ability to cope with cultural traumas. The crisis of trust further complicates these processes, and its recovery is crucial for the restoration of the democratic order. At the same time, the concept of the "knowledge society," which once promised progress and social justice, is collapsing today. Instead of being a means for the common good, knowledge has become a tool for market goals and economic profit, thus marginalizing its wider social significance. Trust and values that are crucial for social cohesion are now undermined, while education is increasingly moving away from its emancipatory potential.

Keywords: *Culture of trust, cultural trauma, knowledge society, misinformation society and critical transitivity.*

Uvodni kontekst

Postojanje društva zavisi od identifikacije njegovih članova s tom društvenom zajednicom. Kada je pojedinac iz nje isključen, njegova ljudska egzistencija biva dovedena u pitanje. Društvo koje ne uspijeva zadobiti lojalnost svojih članova prestaje postojati kao stvarna zajednica. Uspjeh društva ne mjeri se isključivo njegovim materijalnim bogatstvom ili ekonomskom moći. Stabilnost, mir, odsustvo korupcije, vladavina prava i funkcionalne institucije koje sprečavaju zloupotrebu moći ključni su za njegovo održanje i napredak. Društvene promjene u posljednjih nekoliko decenija, uključujući prelazak iz industrijskog u postindustrijsko društvo, kao i transformaciju ka postmodernom, informatičkom, konzumerističkom i društvu rizika, izmijenile su temeljne koncepte znanja i obrazovanja. U savremenom kontekstu, znanje i obrazovanje više nisu posmatrani kao alati za unapređenje društva, kako su to vidjeli klasici sociologije. Umjesto toga, postali su sredstva za postizanje ekonomskog profita, unapređenje tržišnih mehanizama i podsticanje mobilnosti i rasta usluga, bez potrebe za dubljim promišljanjem, sve dok se opravdava njihova utilitarna svrha. U svakom društvu od presudne je važnosti ono što se u društvu čini radi aktiviranja i umješnog korištenja raspoloživih resursa, a ne samo bogatstvo ili oskudnost tih resursa.

Društva jugoistočne Evrope imaju značajno i kontinuirano iseljavanje stanovništva, posebno, iseljavanje najkvalitetnijih segmenata radne snage. U njima dominiraju neuspješne političke, ekonomske i kulturne elite koje ne uspijevaju ostvarivati javne politike u funkciji približavanja ovih društava modernim uspješnim društvima. Moderna, demokratski ustrojena društva trebala bi generisati nastajanje i opstajanje uspješnih i uglednih elita, posebno respektabilnih političkih elita. Ako se sistem društvene promocije gradi na usponu pogrešnih, nekvalitetnih ljudi, čim se nagrađuju oni koji nagrade ne zaslužuju, to ima svojevrсно „kancerogeno“ djelovanje na druge sfere društva. Ekspertnost, kompetentno poznavanje date oblasti u kojoj valja djelovati, što uključuje i odgovarajuće, često i višegodišnje iskustvo svakodnevnog rada u datoj oblasti, reklo bi se da to nisu više presudni momenti u izboru ljudi na važne funkcije. Time se uspostavlja jedan osoben paradoks – da savremena društva koja se hoće uspostaviti kao „društva znanja“ urušavaju jedan od temelja njihove uspješnosti, a to je istinska profesionalizacija svih sfera društvenog djelovanja.

Procesi društvenog oblikovanja povjerenja – kultura povjerenja versus kulturna trauma

Ljudsko djelovanje, kroz individualne i grupne akcije, odluke i izbore, predstavlja ključni pokretač svakog društva i njegovih procesa, a odvija se unutar okvira koje omogućavaju postojeće društvene strukture. Društvena praksa, koju čine svakodnevni događaji, rezultat je međusobnog djelovanja osobina aktera i karakteristika struktura, gdje akteri koriste prilike koje strukture nude. Strukturalni okvir i šanse koje on pruža nisu trajni; oni se neprestano mijenjaju kroz kontinuirano društveno djelovanje, a često odražavaju nenamjerne, ali trajne posljedice ranijih akcija. Rezultati tih prošlih aktivnosti, oblikovani u strukturalnu tradiciju, postaju osnova za buduće procese i istovremeno se koriste kao resursi za novo djelovanje. Ovaj ciklus se odvija beskonačno, čineći društvene procese promjenjivim i nepredvidivim, a kako je to izvrsno primjetio Sztompka (2003). Građani Bosne i Hercegovine, uz podršku medija, naučnih institucija, političkih organizacija i međunarodnih aktera kojima teže pripadati, pozivaju na jačanje povjerenja u društvu. Ipak, za veliki broj stanovnika Bosne i Hercegovine, povjerenje je postalo apstraktan pojam, lišen konkretne primjene. Stoga je značajno precizno odrediti pretpostavke za cjelokupni proces društvenog oblikovanja povjerenja. Možemo kazati da je riječ o modelu koji razlikuje četiri osnovne pretpostavke: „Prvo, pokretačka snaga društvenih procesa je ljudsko djelovanje, odnosno individualne i kolektivne akcije, odluke i izbori koje donose konkretni akteri u okviru prilika koje pružaju postojeće strukture. Drugo, tekući događaji koji čine društvenu praksu uvijek su složeni proizvodi određenih osobina aktera u kombinaciji s određenim osobinama struktura; ili, drugačije rečeno, rezultat su istraživanja postojećih strukturnih prilika od strane voljnih i sposobnih aktera. Treće, sam strukturni kontekst i prilike koje pruža oblikovani su i preoblikovani trenutnom praksom; oni predstavljaju akumulirane i trajne rezultate, često nenamjerne, mnoštva ranijih akcija. Četvrto, strukturni efekti prošle prakse, kristalizirani kao strukturna tradicija, postaju početni uslovi za buduću praksu i koriste se kao strukturni resursi. Ovaj ciklus se odvija bez prestanka, čineći sve procese uvjetnim i otvorenim.“ (Sztompka 2003: 120)

Izgradnja kulture povjerenja zahtijeva kontinuirani proces koji se neprekidno razvija iz prošlih iskustava, kroz sadašnje aktivnosti, prema budućim očekivanjima. Posmatrajući sadašnji trenutak, možemo zaključiti da praksa povjerenja uključuje individualne i grupne akcije kojima ljudi pokazuju povjerenje, polažu ga u druge, traže ga ili izazivaju kod drugih. Osvrćući se na prošlost, vidimo da su te aktivnosti ukorijenjene u tradiciji povjerenja ili nepovjerenja, koja je oblikovana dominantnim kulturnim okruženjem. Takva

normativna klima može olakšati ili otežati izražavanje povjerenja, zavisno od specifičnih okolnosti. Gledajući ka budućnosti, povjerenje se testira kroz rezultate u koje je uloženo. Kada je prediktivno povjerenje potvrđeno, povjerene vrijednosti se vraćaju, a uzajamnost povjerenja je ojačana. Međutim, u suprotnom slučaju, povjerenje može biti iznevjereno, zloupotrijebljeno ili ignorisano. Takva kolektivna iskustva stvaraju obrasce povjerenja ili nepovjerenja, koji zatim utiču na buduće akcije i odluke, čime se proces nastavlja. Otuda, s razlogom Sztompka konstatuje: „Gledajući unaprijed, prema budućnosti, vidjet ćemo da te 'opklade povjerenja' donose određene rezultate: prediktivno povjerenje se potvrđuje, povjereni resursi se vraćaju, a izazvano povjerenje se uzvraća. No, moguće je i obrnuto: prediktivno povjerenje se iznevjeri, povjeravanje se zloupotrijebi, a izazvano povjerenje se ignoriše. Kumulativna iskustva ovakve vrste, ukoliko su široko rasprostranjena i zajednički doživljena, pretvaraju se u rutine, a na kraju i u normativna pravila. Pozitivna iskustva potvrđenog povjerenja generiraju kulturu povjerenja, dok negativna iskustva prekršenog povjerenja generiraju kulturu nepovjerenja. Na taj način stvara se normativna klima za buduće „opklade povjerenja“, prenosi se tradicija povjerenja ili nepovjerenja, i proces se nastavlja bez prestanka.“ (Sztompka 2003: 120) Giddens će pisati o određenim aspektima povjerenja i procesa razvoja pojedinaca i društvenih grupa, a na način da ontološku sigurnost dovede u kontekst modernih kulturnih formi. Stoga će i naglasiti kako je ontološka sigurnost „veoma važan oblik, osjećanja sigurnosti u širem smislu“. (Giddens 1990a: 94) Ovakva forma sigurnosti i povjerenja uveliko određuje cjelokupni dojam, formu, ali i sadržaj društvenog sistema, ali i održivosti društvenog poretka, snazi društva, funkcionalnosti političkog ili ekonomskog režima. Otuda, sistemsko povjerenje usko je povezano s pojmom legitimnosti. U skladu s Weberovom klasifikacijom, harizmatički legitimitet oslanja se na lično povjerenje, odnosno na ono što se može opisati kao virtualno lično povjerenje – iluziju bliskosti i emocionalne povezanosti s udaljenim pojedincima. Nasuprot tome, pravni legitimitet temelji se na institucionalnom povjerenju ili njegovoj specifičnoj varijanti. Razvoj kulture povjerenja primjer je šireg procesa u kojem se oblikuju i stabiliziraju kulture, društvene strukture, norme, institucije, organizacije. (Sztompka 2009)

Proces obnove povjerenja univerzalna je i neizbježna pojava koja prati smjenu generacija. Kulture nepovjerenja, duboko ukorijenjene u historijskim okolnostima, nastaju kao rezultat akumuliranih frustracija zbog narušenog povjerenja i dodatno se učvršćuju društvenom inercijom. Njihovo očuvanje ovisi o generacijama koje su odrastale i živjele u takvom okruženju. Ipak, s pojavom novih generacija, oblikovanih u drugačijim uvjetima koji pružaju povoljnije osnove za izgradnju povjerenja, ovo naslijeđe može postupno

oslabiti. Povjerenje u društvene procese često nije svjesni izbor, već rezultat nametnutih ideoloških okvira koji su doveli do rata, osiromašenja i urušavanja funkcionalnih društvenih sistema potrebnih za obnovu i izgradnju postkonfliktnog društva (Sztompka 2003). Ipak, izgradnja demokratskih institucija sama po sebi nije dovoljna. Ključno je reafirmirati funkcionalne prakse prethodnih političkih iskustava, povezujući ih s narušenom, ali živom kulturnom specifičnošću i tradicijom bosanskohercegovačkog društva kako bi se stvorili temelji za održivu obnovu zajednice.

Uzmemo li u obzir kako je djelovanje članova (pojedinaца i društvenih grupa) bilo kojeg društva *condicio sine qua non*, tada je sasvim logično da je i karakter i struktura svakog društva oblikovana kroz akcije/djelovanja koje ljudi poduzimaju, vođeni vlastitim uvjerenjima. Ta uvjerenja oblikuju njihove motive, razloge i opravdanja za djelovanje. Među uvjerenjima posebno se ističu vrijednosti, koje ljude motiviraju da djeluju u njihovoj zaštiti ili afirmaciji. Kada se vrijednosti rašire i postanu sastavni dio kulture, one postaju „društvene činjenice“ koje značajno utječu na ljudsko ponašanje i, posljedično, na samo društvo. Brojni primjeri iz prošlosti pokazuju kako su ljudi, inspirirani vrijednostima poput pravde, jednakosti, suvereniteta i solidarnosti, suštinski mijenjali društva, često kroz revolucionarne procese. Tako vrijednosti *sociološki impliciraju* konkretne i stvarne aspekte društvenog života. Sztompka će nedvosmisleno usmjeravati sociološki um u pravcu sociološki utemeljenih vrijednosti, te će na tom misaonom fonu konstatovati: „Izbor je temeljna ljudska nevolja, vrijednosti kao kriteriji izbora su nezamjenjive komponente ljudskog postojanja. Ljudi crpe vrijednosti iz različitih skupova, artikuliraju vrijednosti, primjenjuju vrijednosti i donose odluke u neprestanom dijalogu, debati, razgovoru sa svojim bližnjima – direktnim i indirektnim, kako sa živima tako i sa mrtvima. Na taj način daju smisao, osmišljavaju svoje lične situacije i biografije, društvene sredine i historije svog društva. Nema razloga zašto bi sociolozi stajali po strani, izvinjavali se iz ove univerzalne ljudske igre konstrukcije značenja i ostali pasivni, odvojeni posmatrači. Prema novoj koncepciji vrednovanja koju sam pokušao predstaviti..., oni bi radije trebali svoju mudrost – zajedno, sa strane ili protiv drugih glasova – uključiti u javnu aksiološku debatu, doprinoseći svojim sociološki utemeljenim vrijednostima višoj kolektivnoj racionalnosti“ (Sztompka 2009: 55).

Valja naglasiti, a što je primjetio i sam Sztompka, kako je tek u novije vrijeme sociologija ponovo otvorila pitanja koja su u direktnoj vezi sa pitanjem razumijevanja i značaja vrijednosti, ali i prihvatanja istih kao sastavnog, legitimnog dijela socioloških istraživanja i interesovanja. Sztompka nas podsjeća kako: „to ne označava jednostavan povratak klasicima koji su, kao

što smo vidjeli, bili razapeti ambivalencijom, jer se zagonetki vrednovanja sada pristupa na potpuno nov način“. (Sztompka 2009: 40) Kako bi povratak razumijevanju i sociološkoj vizuri u kontekstu *novine* zvane vrijednosti, Sztompka napušta model historijskog pregleda i predstavlja analitičku tipologiju triju načina na koje su vrijednosti tretirane u sociologiji i to kao: „(a) kao pristranost, (b) kao ideologija, (c) kao dio značenja“. (Sztompka 2009: 40) Moguće je govoriti o tri modela prema kojima su vrijednosti tretirane u sociologiji. Tako (a) Vrijednosti kao pristranost - valja razumjeti u kontekstu pristupa prema kojem se vrijednosti posmatraju kao izvor potencijalne pristranosti koja može negativno utjecati na objektivnost socioloških istraživanja. Klasični sociolozi poput Maxa Webera insistirali su na važnosti *vrijednosne neutralnosti*, a sve kako bi osigurali naučni kredibilitet socioloških istraživanja. Vrijednosti istraživača su smatrane subjektivnim sklonostima koje treba eliminisati iz procesa istraživanja kako bi se dobila *čista* i neiskrivljena slika društvenog realiteta; (b) Vrijednosti kao ideologija - vrijednosti su analizirane kao dio šire ideološke strukture koja oblikuje društvene institucije i odnose moći. Marksistički i teoretičari Frankfurtskog kruga često su proučavali vrijednosti u kontekstu ideologije, gdje one služe interesima društvenih elita. Ovdje su vrijednosti shvaćene ne kao neutralni pojmovi, već kao alat za kontrolisano održavanje ili usmjeravanje društvenih tokova; (c) Vrijednosti kao dio značenja - konačno, vrijednosti su prepoznate kao nezaobilazan aspekt značenja i simboličkih sistema unutar društva.

Sociolozi poput Talcotta Parsonsa i kasnijih interpretativnih i etnometodoloških teoretičara tretiraju vrijednosti kao normativne okvire koji usmjeravaju ljudsko djelovanje i oblikuju kolektivno razumijevanje svijeta. U ovom smislu, vrijednosti se ne posmatraju samo kao individualne preferencije, već kao temeljni dio društvene konstrukcije stvarnosti. Stoga, zahvaljujući ovakvoj analitičkoj tipologiji moguće je adekvatno pratiti evoluciju u sociološkom pristupu vrijednostima, prelazeći od njihovog posmatranja kao prepreke naučnom radu do njihovog uključivanja kao suštinskog dijela društvenog značenja i strukture.

Imajući u vidu analitičku tročlanu tipologiju i evoluciju u sociološkom razumijevanju vrijednosti, vrijednosti više ne bivaju tretirane kao pristranost, niti kao ideologija, već kao „imanentni dio značenja koji oblikuje ljudsko individualno i kolektivno djelovanje“. (Sztompka 2009: 49) Sztompka će pojasniti četiri stava kada je u pitanju uloga vrijednosti, ali će na kraju spomenuti i peti stav, kao neku vrstu zaključka: „Prvo, očigledna tačka za cijelu humanističku, antipozitivističku sociologiju – da ljudi svojim djelima, situacijama i institucijama daju značenje. Drugo, da se značenje crpi iz različitih izvora (tradicija, religija, masovni mediji itd.). Treće, da se značenja

oblikuju kroz dijalog i raspravu – ono što volim nazvati “industrijom značenja” – kako direktno putem razgovora, tako i indirektno putem masovnih medija, književnosti, umjetnosti, filmova i drama. Opseg takvog dijaloga raste. Četvrto, da je jedan od izvora značenja koji dobiva sve veći značaj u ovom dijalogu, važna komponenta “industrije značenja” našeg vremena, sociologija: njeni podaci, koncepti, modeli i teorije. I peto, da rezultati socioloških istraživanja svih vrsta uključuju, ili barem impliciraju, vrijednosti.“ (Sztompka 2009: 49-50) Sztompka konstatira kako je iznimno važno da ukoliko prihvatimo pristup vrijednostima kao pristranost i kao ideologiju, oba takva pristupa su preokrenuta, derogirana. Sada se pažnja usmjerava na vrijednosti koje posjeduju članovi društva i način na koji im te vrijednosti pomažu u oblikovanju vlastitih života, umjesto na vrijednosti koje zauzimaju sociolozi. U ovom kontekstu, priznaje se važnost sociologije u promicanju vrijednosti kao sredstva koje obični ljudi koriste za izgradnju značenja. Usled toga, uloga sociologa je dobila novu definiciju. Ranije se sociolog kao istraživač, čisti teoretičar, posmatrao kao neko ko se obraća drugim sociolozima, podvrgavajući svoje rezultate analizi kolega. Ova funkcija bila je tipična za čiste društvene nauke, koje se oslanjaju na Aristotelovu *Episteme*. S druge strane, sociolog kao ekspert viđen je kao savjetnik koji nudi nosiocima moći sociološki opravdane pristupe za ostvarenje ciljeva koje su oni postavili. Ovaj tip uslužne uloge bio je povezan s primijenjenim društvenim naukama, društvenim inženjeringom i socioteknikom, te je odgovarao Aristotelovoj *Techne*. Danas, u trećoj ulozi, sociolog se vidi kao mentor koji sarađuje sa širokim krugom ljudi, komunicirajući s njima ne samo kroz činjenice, nego i kroz aksiološke poruke. Jedan od ciljeva ovog angažmana je promoviranje specifičnih vrijednosti. Drugi cilj je razotkrivanje lažnih pretpostavki i opasnih posljedica predrasuda i stereotipa. U tom procesu, sociolog igra ulogu pružatelja razborite praktične mudrosti, u skladu s Aristotelovom *Fronesis*, ili kako bi se to drugačije reklo, on daje smjernice za donošenje mudrih praktičnih odluka.

Iskustvo 20. vijeka, koje je obilježeno društvenim promjenama u neuporedivim razmjerama, ostavlja nas u drugačijem raspoloženju, ni previše optimističnom ni progresivnom. Iako su promjene koje su se desile u tom periodu često shvaćene kao napredak, one su također otkrile mračnu stranu, s troškovima, boli i patnjom koje su donijele. Naša percepcija promjena postala je skeptičnija, jer smo postali svjesni da promjene ne moraju nužno značiti poboljšanje, nego da mogu donijeti i velike društvene, političke i ekonomske izazove. Kada pogledamo kako sociološke teorije percipiraju i konceptualiziraju historijsku promjenu, možemo prepoznati tri dominantna diskursa koji su oblikovali našu interpretaciju tih promjena. U 19. vijeku prevladavao je diskurs progresa, koji je pratio rađanje i širenje moderne. U

tom periodu vjerovalo se da ljudska društva neprestano napreduju, da postaju bolja, efikasnija i pravednija kroz tehnološki razvoj, naučne inovacije i širenje ljudskih prava. Ideja napretka bila je duboko ukorijenjena i slavljena kao temeljni princip društvenih promjena. Međutim, sredinom 20. vijeka došlo je do smanjenja vjerovanja u nesmetani napredak i uspona diskursa krize. Ideja napretka počela je gubiti svoju moć, jer su promjene često donijele ne samo poboljšanja, već i krize, ratove, društvenu nejednakost i nova pitanja koja su se pojavljivala uslijed tih promjena. U tom periodu, postalo je jasno da promjene mogu biti dvosmislene i da napredak nije uvijek bezbolan ni za sve članove društva. Ovaj diskurs krize naglašava da promjene mogu donijeti nesigurnost i teške posljedice, što nas čini skeptičnima prema ideji neupitnog napretka. Društvene promjene 20. vijeka, dakle, ne mogu se gledati jednostavno kroz prizmu napretka, jer su one, iako često nosile pozitivne aspekte, također nosile sa sobom bolne posljedice. Ova promjena u našem razumijevanju historijske promjene odražava našu sve veće svjesnost o kompleksnosti i nesigurnosti koje društveni napredak može donijeti. Sasvim je opravdano da se proces bezuslovne vjere u neupitni napredak može tumačiti i kroz prizmu traumatskog, odnosno, posebnog polja kulturne trauma. Kulturna trauma nije ništa drugo do kulturološki šok za kulturno tkivo društva, posebna forma traumatskog stanja. Otuda Sztompka, kao jedan od značajnijih teoretičara kulturne trauma kaže: „Kulturna trauma se tretira kao karika u tekućem lancu društvenih promjena; u zavisnosti od broja konkretnih okolnosti, kulturna trauma može biti faza u konstruktivnoj morfogenezi kulture ili u destruktivnom ciklusu kulturnog propadanja“ (Sztompka 2000: 449).

Ključna varijabla u analizi traume može biti upravljanje različitim resursima, poput društvenog i kulturnog kapitala. Ova varijabla pomaže u prepoznavanju, definiranju i aktivnom suočavanju s traumama. Centralni faktor u istraživanju kulturne traume često je obrazovanje. Što je nivo obrazovanja viši, to ljudi postaju osjetljiviji na kulturološke traume, ali istovremeno su bolje opremljeni da ih izraze i razumiju. Nije iznenađujuće da su intelektualci, filozofi i društveni naučnici prvi prepoznali i dijagnosticirali suptilnije i skrivenije vrste trauma, nudeći definicije i simboličke okvire koji su kasnije prepoznati od strane drugih ljudi. Obrazovanije grupe obično imaju bolje vještine za suočavanje s kulturnim traumama, no postoje i drugi faktori koji igraju važnu ulogu. Na primjer, vrste trauma koje nastaju iz kulturnog sukoba ili multikulturalizma, kao i tolerantni i relativistički stavovi (koji su suprotni etnocentrizmu i dogmatizmu), mogu pomoći ljudima da se bolje nose s traumama. Društvena ukorijenjenost također može biti važna varijabla. Na primjer, u studijama postkomunističkih društava uočeno je da ljudi koji imaju bogate društvene mreže, brojne prijatelje i jaku porodicu lakše podnose

traumatične promjene koje donosi prelazak na kapitalističke sisteme, slobodno tržište i individualističku odgovornost. Osim obrazovanja, faktori poput društvene povezanosti i kulturnih stavova igraju ključnu ulogu u tome kako se ljudi suočavaju s traumama. Razumijevanje kulturnih trauma, dakle, zahtijeva širi pristup koji uključuje socijalne, kulturne i obrazovne resurse.

Tradicionalni izvori ekspertize u pitanju

Pitanja poput svjetske politike, degradacije okoliša, društvene i ekonomske nejednakosti te kulturnih promjena postavljaju ključna istraživačka područja u društvenim naukama današnjice. Savremeni razvoj, koji uključuje brige poput globalnog terorizma i rasta transnacionalnih korporacija, donosi promjene s novim intenzitetom, posebno kroz napredak tehnologija i promjene u radnim praksama. Ta pitanja čine osnovu društvenih nauka i duboko utiču na naš svakodnevni život, oblikujući naš identitet kroz kontakte s prijateljima, porodicom i radnim kolegama. Veza između globalnih promjena i svakodnevnog iskustva omogućava nam da dajemo smisao našim životima i nudi odgovore na pitanja o tome što je za nas zaista važno. Ova područja iskustva, koja su u stalnim promjenama, često postaju centar debata i sukoba. Pojmovi društvenih nauka, koji nam pomažu u razumijevanju i klasifikaciji društvenih fenomena, igraju ključnu ulogu u tumačenju tih promjena. Brzina tih promjena unutar jedne generacije može se pratiti kroz različite oblike porodičnog života, iskustva plaćenog rada, seksualnih odnosa i etničke i kulturne raznolikosti. Produženje životnog vijeka postavlja pitanja o organizaciji brige za starije, kao i o financiranju usluga koje im je potrebno pružiti. Povećanje broja starijih osoba, zajedno s porastom stanovništva zbog imigracije, također utiče na demografske promjene. Također, smanjenje broja novorođenih i odlaganje zasnivanja bračnih zajednica, kao i veća participacija žena u obrazovanju i tržištu rada, mijenjaju dinamiku porodice.

Ove demografske promjene povezane su s širim društvenim, ekonomskim i političkim transformacijama. Tržište rada se mijenja uslijed promjena u proizvodnji i potrošnji, naročito smanjenjem težih manufaktura s punim radnim vremenom i prelaskom na sektor usluga. Porast multikulturalnih društava pokreće pitanja o nacionalnim identitetima, uz zahtjeve za preispitivanjem tradicionalnih ideja o tome tko smo. Ove promjene ne oblikuju samo svakodnevni život, već donose i značajne promjene u izvorima informacija koji nam pomažu da razumijemo ove procese. Dovedeni se u pitanje i svi tradicionalni izvori ekspertize. Tako će Kath Woodward konstatovati u knjizi *Social Sciences: The big issues*: „Tradicionalni izvori ekspertskog znanja u institucijama države i medicine, nauke i institucionalne

religije zamijenjeni su sa mnoštvom alternativnih i komplementarnih izvora znanja, koja sadrže novu ekspertizu samopomoći i savjeta za održavanje veza među ljudima.“ (Woodward 2003:4)

Obrazovanje igra ključnu ulogu u savremenom društvu, jer način primjene i sticanja znanja više nije isti kao u prošlosti. U drugoj polovini 20. stoljeća došlo je do značajnog povećanja broja učenika, što je bilo povezano s rastućom društvenom mobilnošću, omogućavajući djeci iz manje privilegiranih porodica da postignu bolje društvene i ekonomske rezultate od svojih roditelja. U početku se obrazovanje fokusiralo na klasne razlike, ali danas je naglasak prešao sa obrazovanja kao takvog na proces cjeloživotnog učenja, koji ne obuhvata samo školski uzrast, već cijeli život. Obavezno obrazovanje traje od pete do šesnaeste godine, dok mnogi počinju pohađati školu i prije nego što navrše tu dob. Obrazovanje je od vitalne važnosti za iskustvo omladine u modernom društvu. U zapadnim zemljama obrazovanje se smatra pravom, a troškovi obrazovanja predstavljaju značajan dio državnog budžeta i zauzimaju važno mjesto u javnoj pažnji. Obrazovne kvalifikacije postale su preduslov za puno učešće u društvenom, kulturnom i ekonomskom životu. U društvu koje se brzo mijenja, obrazovanje je najvrijedniji resurs u procesu stvaranja bogatstva.

Položaj i značaj obrazovanja, u sociološkom kontekstu, treba posmatrati i analizirati u pravcu društvenih odnosa, procesa i praksi, te kako se uklapa u širi društveni sistem. Dakle, obrazovanje nije izoliran fenomen, već relativno autonoman funkcionalni sistem unutar društva, te da se mora proučavati u vezi sa širim društvenim strukturama i pojavama. Kada konstatujemo kako obrazovanje treba tretirati kao oblast društvenih odnosa i praksi, odnosno kao dio šireg društvenog sistema, to prije svega znači da obrazovni sistem nije odvojen od društva, već je njegov integralni dio koji utječe na širu društvenu dinamiku, kao i obratno – društveni faktori oblikuju obrazovni sistem.

Obrazovanje se smatra relativno autonomnim funkcionalnim sistemom, što znači da ima svoje specifične funkcije, strukture i procese unutar društva, ali se ne može shvatiti potpuno neovisno od drugih društvenih faktora. U sociologiji se ovo često analizira kroz istraživanje kako obrazovne reforme i društveni uslovi međusobno utiču. Obrazovanje može biti analizirano na dva nivoa, a to su: makronivo i mikronivo. Makronivo uključuje istraživanje šire društvene slike, kao što je međudjelovanje društvenih uslova i obrazovnih reformi, posebno u tranzicijskim društvima. Na ovom nivou se proučavaju strukturalne promjene, politike i efekti obrazovnog sistema na društvo. U drugom pristupu, mikronivu, se istražuju svakodnevni obrazovni procesi, kao što su socijalna iskustva učenika unutar školskog okruženja, ili istraživanje društvenog statusa i funkcije nastavnika. Sociološka analiza obrazovanja

može se fokusirati i na strukture (npr. obrazovne politike, društvena stratifikacija) i na aktere (npr. učitelji, učenici) u obrazovnom procesu. U tom smislu, analiza može obuhvatiti kako institucionalne promjene utiču na obrazovni sistem ili kako specifični akteri, poput nastavnika ili učenika, oblikuju obrazovne rezultate i iskustva.

Očuvanje i reprodukciju postojećih društvenih struktura – *dezinformacijsko društvo i kritička tranzitivnost*

Kada je u pitanju Bourdieuovo istraživanje, tačnije, istraživanje Pierre Bourdieu-a i Jean-Claude Passeron-a (Bourdieu – Passeron 1990). o obrazovanju i reprodukciji klasnih razlika, uočavamo kako obrazovanje nije neutralno, već može doprinosti očuvanju društvenih nejednakosti, jer obrazovni sistem često favorizuje određene društvene grupe, što dovodi do reprodukcije klasnih razlika kroz obrazovanje. Sociološko istraživanje obrazovanja, kao oblik naučne prakse, inherentno je društveno oblikovano. To znači da istraživači, čak i kada pokušavaju da budu objektivni, ne mogu izbjeći uticaj društvenih struja poput hijerarhije, klasnih razlika, kulturnih vrijednosti i društvenih normi koje oblikuju njihove pristupe i interpretacije obrazovanja. Ciljeve sociološkog istraživanja obrazovanja možemo analizirati na način da uvažavamo i deskriptivne, ali i kritičke intencije u razumijevanju i interpretaciji obrazovnih modela. Imajući u vidu kako sociološka analiza obrazovanja jeste dvojakog karaktera, naglašavamo da deskriptivna istraživanja opisuju karakteristike obrazovnog sistema, njegove slabosti, prednosti i potencijale, često sa ciljem da predlože korekcije za bolje funkcionisanje postojećeg sistema, s jedne strane. Dok, s druge strane, kritička analiza, tačnije ovakva vrsta istraživanja nastoji analizirati postojeće obrazovne modele sa kritičkim pristupom i predlažu alternative koje bi mogle biti bolji i humaniji, često u kontekstu smanjenja društvenih nejednakosti i promoviranja socijalne pravde. Dakle, sociološki pristup obrazovanju uključuje razumijevanje kako obrazovni sistem funkcioniše unutar šire društvene strukture, istraživanje kako obrazovni procesi utječu na pojedince i društvo, i analiziranje kako obrazovanje može doprinosti ili smanjivati društvene nejednakosti. Kroz makro i mikro analize, kao i kroz istraživanje aktera i struktura, sociologija obrazovanja nastoji razumjeti ulogu obrazovanja u modernom društvu i njegove potencijale za promjene.

Fenomen fiktivne komunikacije, kako će Bourdieu i Passeron napisati gdje se tendenciozno kreira „iluzija da ih se razumije i da oni razumijevaju druge“ (Bourdieu – Passeron, 1990: 112), predstavlja svojevrsnu kritičku perspektivu na obrazovni sistem, sugerirajući da obrazovanje nije sredstvo za društvene

promjene, već alat za očuvanje i reprodukciju postojećih društvenih struktura i odnosa. Zapravo, u školskom okruženju, učenici ulaze u formu komunikacije koja je fiktivna, što znači da postoji privid razumijevanja između učenika i nastavnika, kao i među samim učenicima. Učenicima se stvara iluzija da su oni shvaćeni i da shvataju druge, iako ta komunikacija ne odražava nužno stvarnu razmjenu značenja ili kritičko razumijevanje. Ova fiktivna komunikacija doprinosi održavanju statusa quo, jer učenici nisu potaknuti da preispituju ili dublje razmišljaju o postojećim društvenim strukturama, što je u konačnici i cilj sistema. U kontekstu potvrđivanja postojećih društvenih uslova, društvenih uslova izvan škole, koji oblikuju živote učenika, koji ne samo da nisu poništeni ili promijenjeni u školskom okruženju, već se unutar škole dodatno potvrđuju. Škola, kao institucija, funkcionira na način koji učvršćuje dominantne društvene obrasce, čineći ih još vidljivijim i dublje usađenim u svijest korisnika onoga što obrazovne politike nude. Metafora učenika/studenata kao živih memorija koja ponajbolje raskriva tendenciju očuvanja i reproduciranja sistema odabranih relacija i odnosa u društvenom kontekstu ukazuje na to da se učenici posmatraju kao pasivni primatelji društvenih normi i obrazaca, koje školski sistem prenosi i učvršćuje. Oni ne djeluju kao aktivni kreatori promjena, već kao subjekti koji upijaju i internaliziraju ono što im sistem želi da bude očuvano i/ili reproducirano. U kontekstu obrazovnih politika i procesa kao posebnih modusa očuvanja postojećeg stanja ili generiranja željenih relacija, moguće je konstatovati kako obrazovanje umjesto da djeluje kao katalizator društvenih promjena, obrazovni sistem, prema ovoj kritičkoj perspektivi, služi za očuvanje i reproduciranje postojećih društvenih odnosa. Škola postaje prostor gdje se društvene nejednakosti i hijerarhije, koje postoje izvan nje, dodatno legitimiziraju i prenose na novu generaciju. Upravo ovakav pogled na obrazovanje, zasnovan na Bourdieuovoj i Passeronovoj analizi, ističe da školski sistem ne funkcionira kao neutralna ili oslobađajuća institucija, već kao mjesto gdje se dominantne društvene vrijednosti i strukture prenose i učvršćuju. Umjesto da učenike osnaži za kritičko razmišljanje i društvenu promjenu, obrazovanje ih prilagođava postojećem poretku, čime se sprečava izazivanje i mijenjanje društvenih normi i odnosa moći.

Liessmann je još jadan od autora koji nastoji kritički promišljati koncept *informacijskog društva* i sugerira da bi *dezinformacijsko društvo* bio prikladniji pojam za opis našeg savremenog društva. Liessmann, ukazuje na to kako porast informacija i komunikacijskih mogućnosti zapravo može rezultirati konfuzijom, površnim opažanjem i zaboravljanjem, umjesto boljeg razumijevanja i informisanosti. Liessmann piše: „Pred opnom ovog pojmovnog određenja odmah biva jasno zašto je za opis našega društva pojam *dezinformacijsko društvo* znatno prikladniji od pojma *informacijsko društvo*.

Porast informacijskih i komunikacijskih mogućnosti, to puko mnoštvo dojmova, tonova, brojki i slika skrivenih pod krinkom informacije, koje danas zapljuskuju prosječnog gradskog žitelja, vodi k tome da se razlike najprije pomute, a ako ipak postanu vidljive, tada s obzirom na neki kasniji događaj više ne tvore nikakvu razliku, jer se iz kapacitetskih razloga mogu opažati samo periferno, ili ih u pravilu smjesta valja iznova zaboraviti.“ (Liessmann 2008: 24-25) Liessmann s razlogom sugerira da bi pojam „dezinformacijsko društvo“ bolje opisao ovo ovovremeno stanje. Umjesto društva u kojem informacije pomažu u boljem razumijevanju svijeta, živimo u društvu u kojem informacije, zbog svoje prekomjerne količine i često upitne kvalitete, stvaraju zbunjenost, dezinformisanost i površno razumijevanje. Kada je u pitanju razlika između informacije i dojma, autor naglašava kako mnoštvo informacija koje svakodnevno dobijamo nije uvijek stvarna informacija, već često samo skup dojmova, brojeva, tonova i slika. Ove informacije mogu biti preplavljujuće, skrivajući svoju pravu vrijednost iza iluzije da su korisne ili bitne. Takvo mnoštvo, umjesto da nas bolje informira, otežava razlikovanje važnog od nevažnog. Otuda imamo fenomen *zamućivanja razlike/a*, odnosno, prekomjerni protok informacija vodi do stanja u kojem se razlike između bitnog i nebitnog zamagljuju. Ljudi teško razlikuju relevantne informacije od nevažnih, jer ih količina informacija preplavljuje i otežava fokusiranje na suštinsko, što je još jedan od argumenata u korist stavu kako je savremeno društvo ispravnije nazvati *dezinformacijsko društvo*. Druga strana ili naličje ovog problema može biti imenovana i kao fenomen perifernog opažanja i zaboravljanja. Zapravo, ako neke razlike u informacijama postanu vidljive, njihov značaj brzo nestaje jer se obrađuju samo površno ili periferno. Ljudi nemaju kapaciteta da detaljno analiziraju i zapamte sve informacije koje primaju, pa ih često odmah zaboravljaju. To stvara paradoks: iako smo okruženi obiljem informacija, postajemo manje sposobni da ih smisleno razumijemo i koristimo. Možemo zaključiti ili bolje kazati ono što se po sebi, htjeli mi to priznati ili ne, kao nužna implikacija nadaje ili ispostavlja jeste nedvojbeno opasnost prekomjernog priliva informacija u savremenom društvu. Umjesto da informacijska revolucija vodi ka većoj transparentnosti i razumijevanju, ona često dovodi do suprotnog efekta – povećane konfuzije i nemogućnosti da se razlikuje bitno od nebitnog. Stoga je neuphodno i bez odlaganja ili ublažavanja ozbiljnosti situacije pozivati i zahtijevati različite moduse kritičkog preispitivanja načina na koji se informacije proizvode, distribuiraju i konzumiraju u modernom društvu.

Obrazovanje treba promišljati i istraživati kroz realističnu prizmu, prepoznajući njegovu dvosmislenu prirodu koja uključuje emancipatorske i konzervirajuće aspekte, te pozitivne i negativne vrijednosti koje može sadržavati. Kao društvena institucija, obrazovanje nije univerzalno dobro niti

neutralno – ono odražava i oblikuje šire društvene dinamike, često djelujući kao alat za osnaživanje pojedinaca, ali i za očuvanje postojećih društvenih odnosa i nejednakosti. S jedne strane, obrazovanje ima snažan emancipatorski potencijal. Može omogućiti pojedincima da steknu znanje, razviju kritičko mišljenje i prošire svoje društvene i ekonomske mogućnosti. Primjeri toga uključuju omogućavanje društvene mobilnosti, razvoj svijesti o dominantnim normama i ideologijama te osnaživanje marginaliziranih grupa. Obrazovanje, kada je inkluzivno i pravično, može djelovati kao katalizator društvenih promjena, omogućujući pojedincima i zajednicama da preispituju postojeće strukture i djeluju na njihovo poboljšanje. S druge strane, obrazovanje može imati konzervirajuću ulogu, održavajući postojeće društvene strukture i nejednakosti. Često se kroz obrazovni sistem prenose dominantne ideologije i vrijednosti koje favorizuju vladajuće klase, jezike ili kulture, čime se ograničavaju mogućnosti za marginalizirane grupe. Također, obrazovni sistemi mogu prisiljavati pojedince da se prilagode standardima koji odražavaju interese dominantnih društvenih grupa, umjesto da potiču kreativnost, individualnost i kritičko mišljenje. Na taj način, obrazovanje može služiti kao mehanizam reprodukcije društvenih nejednakosti i očuvanja *statusa quo*. Pozitivne vrijednosti obrazovanja uključuju slobodu mišljenja, jednakost, pravdu i osnaživanje, dok negativne vrijednosti mogu uključivati diskriminaciju, isključenje, elitizam ili prenos ideologija koje održavaju društvenu nepravdu. Obrazovanje, stoga, nije inherentno dobro ili loše – ono je oblikovano društvenim, kulturnim i političkim kontekstom u kojem se odvija. Kritički osvrt na tendencije u obrazovanju zahtijeva prepoznavanje njegove uloge kao prostora gdje se prepliću suprotstavljene sile – emancipacije i očuvanja. Ono može biti prostor otpora i inovacija, ali i prostor prilagođavanja i reprodukcije postojećih sistema. Kako obrazovanje ne postoji u vakuumu, već je ukorijenjeno u širim društvenim i političkim okvirima, važno je stalno preispitivati njegove ciljeve i funkcije kako bi se osiguralo da doprinosi stvaranju pravednijeg i inkluzivnijeg društva za sve članove zajednice.

U društvima koja su zatvorena i masificirana, kako Freire piše o: „dehumaniziranoj, fanatiziranoj svijesti karakterističnoj za masifikaciju“ (Freire 2005: 16), ljudi su pasivni objekti, jednostavno podložni društvenim normama, zakonima i praksama, ali nemaju stvarnu mogućnost utjecaja na njih. U takvim društvima, pojedinci su često uronjeni u svakodnevnu rutinu života koja ih oblikuje, dok oni sami ne prepoznaju mogućnost da mijenjaju ili oblikuju vlastiti društveni kontekst. Često su to društva koja ne pružaju prostor za slobodno izražavanje mišljenja, kritiku ili čak za bilo koji oblik aktivne participacije u društvenim pitanjima. U takvim uvjetima, ljudi prepoznaju svijet oko sebe samo kao nešto što postoji, bez mogućnosti da ga

transformiraju ili da ga razumiju na dubljoj, kritičkoj razini. Međutim, u procesu tranzicije, kada društvo počinje prolaziti kroz promjene koje ga otvaraju, ljudi izlaze iz tog pasivnog stanja i počinju aktivno sudjelovati u društvenim i političkim procesima, razvija se tranzitivna svijet prema „kritičkoj tranzitivnosti“ (Freire 2005: 16). Ovaj prijelaz u svijest o mogućnosti vlastite promjene i angažmana označava početak tranzitivnosti, odnosno pomaka od pasivnog promatrača do aktivnog sudionika. Tranzitivnost u ovom kontekstu odnosi se na sposobnost ljudi da prepoznaju i angažiraju se u procesima koji oblikuju društvo, kao i na sposobnost da razviju kritički pogled prema društvenim normama i odnosima moći. Kada ljudi postanu kritički osviješteni, što je poznato kao *conscientização* - pojam koji je uveo Paulo Freire - (Freire 2005: 15), oni ne gledaju više društvo kao nešto što je *dano* i nepromjenjivo, već kao nešto što je *nedovršeno*, što se može i treba mijenjati. Freireova ideja o *conscientização* naglašava važnost razvoja svijesti koja omogućava ljudima da shvate kako društveni problemi nisu samo posljedica individualnih nesreća, nego su duboko ukorijenjeni u širem društvenom kontekstu. Ova svijest omogućava ljudima da prepoznaju vlastite potencijale za promjenu i da aktivno doprinesu procesu koji vodi ka društvenoj transformaciji. Jedan od ključnih elemenata ovog procesa je razvoj kritičkog optimizma, koji nije naivni vjerovanje da će sve samo od sebe doći na svoje mjesto, nego stav koji uključuje ozbiljan pristup problemima, prepoznavanje nesavršenosti društva i vjeru u mogućnost promjena. Kritički optimizam znači da ljudi postaju svjesni postojećih društvenih nepravdi i problema, ali ne odustaju od ideje da te nepravde mogu biti ispravljene kroz aktivno angažiranje i političku odgovornost.

U društvima koja su prošla kroz tranziciju, ovaj oblik optimizma postaje temelj za stvaranje promjena, jer ljudi ne samo da pasivno očekuju poboljšanja, već aktivno sudjeluju u oblikovanju tih promjena. Da bi se uspješno savladali tranzicijski procesi i ostvarile željene društvene promjene, nužno je razviti tranzitivnu svijest. Ovaj oblik svijesti podrazumijeva duboko razumijevanje društvenih dinamika i svijest o vlastitoj moći da se utječe na društvene procese. No, za razvoj ove svijesti, odgojno-obrazovni programi igraju ključnu ulogu. Obrazovni sistem mora biti prilagođen tim tranzicijskim procesima, tako da ne samo da prenosi znanje, već također potiče kritičko razmišljanje, refleksiju i osobnu odgovornost. Obrazovanje treba omogućiti ljudima da postanu svjesni svojih uloga u društvu, da prepoznaju društvene nepravde i da razviju kapacitet za njihovu promjenu. Dakle, tranzitivna svijest nije samo pasivno prihvaćanje postojećeg stanja, već aktivno sudjelovanje u oblikovanju novog društvenog poretka. To je svijest koja omogućava ljudima da ne vide društvo kao nešto što je zaključano u nepromjenjivom obliku, već kao nešto što je uvijek u procesu, što se može mijenjati i što mora biti podložno

kritici i transformaciji. Ovaj proces transformacije je dugoročan i zahtijeva od pojedinaca i društva cijeli niz promjena, od dublje refleksije o vlastitim vrijednostima i uvjerenjima do aktivnog angažmana u političkom i društvenom životu.

Zaključak

Dakle, naša intencija je bila ukazati na jedan dubok problem koji se javlja u društvima koja teže modernizaciji i demokratskom ustroju, ali se suočavaju s ozbiljnim izazovima u procesu izgradnje i očuvanja uspješnih, kompetentnih i uglednih elita, posebno političkih, društvenih, ekonomskih, ali i obrazovnih. Promjena političara na funkcijama ili promjena vlasti u institucionalnim okvirima često se doživljava kao ključni element društvene transformacije, ali sama ta promjena nije dovoljna da donese željene rezultate na društvenom i političkom planu. Iako može doći do promjena na političkoj sceni, gdje novi političari preuzimaju vlast, to ne garantira nužno poboljšanje društvenih uslova života niti stabilizaciju društva. Problem je mnogo dublji i leži u temeljima društvenog sistema, posebno u načinu na koji društvo bira svoje vođe i elitu, odnosno, kao uopšte razumije te procese i njihovu suštinu.

Sistemi vrijednosti koji oblikuju društvo igraju ključnu ulogu u procesu izgradnje i održavanja tih elita. U demokratijama se očekuje da društveni sistem generira uspješne i stručne političke vođe koje će biti odabrane na temelju svojih kompetencija, stručnosti i sposobnosti da adekvatno, uspješno upravljaju društvom. Ovaj proces, poznat kao društvena promocija, trebao bi se temeljiti na kriterijima poput stručnosti, iskustva i sposobnosti, a ne na političkim vezama, interesima ili površinskim kriterijima. Problem nastaje kada društvo počne odabirati ljude na ključne pozicije bez obzira na njihove stvarne kvalifikacije, kada se nagrađuju oni koji za to nisu zaslužni, a umjesto stručnosti, prioritiziraju se drugi faktori, tačnije, faktori ekspertize i iskustva. Kada sistem postavi nekompetentne osobe na visoke funkcije, to ima negativne posljedice za cijelo društvo. Takav sistem počinje imati *kancerogeno* djelovanje, jer se efekti nekompetencije šire na sve sfere društvenog života. U društvu koje teži napretku, a u kojem je obrazovanje ključno za izgradnju uspješne budućnosti, odabir političkih, ekonomskih i društvenih lidera trebao bi se temeljiti na objektivnim kriterijima - stručnom znanju i iskustvu, sposobnosti donošenja informiranih odluka i vođenju prema općem dobru. Ako društvo odabire lidere na temelju političkih interesa, nesposobnosti ili nepotizma, to ne samo da smanjuje kvalitetu upravljanja, već i oslabljuje temeljne vrijednosti i principe na kojima bi se trebalo graditi stabilno i prosperitetno društvo.

U obrazovnom kontekstu, ovo postaje još jasnije. Ako se društvo, koje se proklamira kao *društvo znanja*, ne temelji na vrijednostima koje podupiru istinsku stručnost i profesionalizam, onda dolazi do urušavanja ključnog faktora uspjeha - profesionalizacije. U obrazovnom sistemu to znači da se, umjesto stvarnog razvoja kompetencija, podržava površinski pristup koji ne priprema učenike i studente da postanu stručnjaci u svojim područjima. Na taj način obrazovni sistem ne može proizvesti kvalitetne vođe koji su potrebni za vođenje društva prema naprijed. Iako se obrazovne institucije često smatraju temeljem društvene promjene, ako same institucije ne primjenjuju visoke standarde stručnosti i kompetencije, društvo neće biti u mogućnosti generirati političke i društvene vođe koji mogu kvalitetno upravljati procesima modernizacije. Ako sistem obrazovanja ne njeguje istinsku profesionalizaciju i kompetentnost, to ima dugoročne negativne posljedice po društvo jer se ne stvaraju kvalificirani pojedinci koji bi mogli preuzeti odgovorne funkcije u političkom, ekonomskom i društvenom životu. Na kraju, dolazi do paradoksa - savremena društva koja teže postati *društva znanja* počinju urušavati jedan od temelja njihove uspješnosti, a to je profesionalizam i istinska stručnost. Ovdje dolazi do ozbiljnog problema u kojem se potencijal ljudi ne koristi na pravi način, što u konačnici ograničava mogućnost društva da stvori održiv i prosperitetan sistem. U tom kontekstu, obrazovanje postaje ključno ne samo za osobni razvoj pojedinca, već i za opću dobrobit društva. Valjalo bi konstatovati kako smo nastojali misliti i upozoriti na važnost dubokih promjena u društvenim i obrazovnim sistemima koji bi trebali biti usmjereni prema stvaranju stvarnih stručnjaka i lidera. Ako se nastavi s promoviranjem nekompetentnih ljudi na različitim pozicijama, to može dugoročno ugroziti stabilnost i napredak društva. Shodno tome, obrazovni sistem mora pružiti temelje za razvoj kritičkog mišljenja, stručnosti i profesionalizma, kako bi društvo moglo napredovati i razvijati se u skladu sa stvarnim potrebama i izazovima koji su pred njim.

Literatura

1. Albrow, M. 2003. *Sociology: The Basics*. London/New York, Routledge.
2. Alexander, J. 2003. *The Meanings of Social Life*. Oxford, Oxford University Press.
3. Bok, D. 2005. *Univerzitet na tržištu - Komercijalizacija visokog školstva*, Beograd, Clio.
4. Bourdieu, P., Passeron, J-C. 1990. *Reproduction in Education, Society and Culture*. London, Newbury Park, New Delhi: Sage Publications.
5. Bratanić, M. 1990. *Mikropedagogija*. Zagreb: Školska knjiga.
6. Dolonec, D. 2016. „Nakon devijantne modernizacije, divlji kapitalizam? Genealogija teze i neke kritičke opaske“. U: Sekulić, D. (ur.), *Vrijednosti u*

- hrvatskom društvu i mogućnosti političkoga konsenzusa. Zagreb, Centar za demokraciju i pravo „Mirko Tripalo“.
7. Džafić A. 2023. *Sociološki model dekonstrukcije savremenog bosanskohercegovačkog društva*, u *Bosanskohercegovačko društvo i savremenost- prilozi za sociologiju bosanskohercegovačkog društva*, Sarajevo, Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka.
 8. Abazović, D., Alibegović, A., Bakić, S., Čamo, M., Džafić, A., Emirhafizović, M., Filandra, Š., Forić, S., Ibraković, D., Ljubović, E., Mujkić, A., Repovac, H., Repovac Nikšić, V., Sofradžija, H., & Žiga, J. 2021. *Razumijevanje društva*. Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu.
 9. Forić, S., Krčalo, N., Džafić, A. 2020. *Uticaj obrazovanja na društvene promjene*, *Pregled, časopis za društvena pitanja*, Univerzitet u Sarajevu, Vol. 61 No. 2 (2020): *Pregled*, str. 145-157.
 10. Freire, P. 2005. *Education for Critical Consciousness*. London, New York: Continuum.
 11. Giddens, A. 1990. *The Consequences of Modernity*. Cambridge, Polity Press.
 12. Koković, D. 2009. *Društvo i obrazovni kapital*, Novi Sad, Mediterran Publishing.
 13. Liessmann, K. P. 2008. *Teorija neobrazovanosti: Zablude društva znanja*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
 14. Morin, E. 1999. *Seven Complex Lessons in Education for the Future*. Pariz: UNESCO.
 15. Mougnotte, A. 1995. *Odgajati za demokraciju*. Zagreb: Educa
 16. Perotti, A. 1995. *Pledoaje za interkulturalni odgoj i obrazovanje*. Zagreb: Educa.
 17. Sztompka, P. 1994. *The Sociology of Social Change*. London, Wiley-Blackwell.
 18. Sztompka, P. 2000. „Cultural trauma: The other face of social change“. *European Journal of Social Theory* 3(4): 449–466.
 19. Sztompka, P. 2003. *Trust A sociological Theory*. Cambridge, University Press.
 20. Sztompka, P. 2009. „The Return to Values in recent Sociological Theory“. In: P. Hedstrom, B. Wittrock. 2009. *Frontiers of sociology / (Annals of the International Institute of Sociology)* Boston, Brill, Leiden.
 21. Vukasović, A. 2001. *Pedagogija*. Zagreb: Hrvatski katolički zbor „Mi“.
 22. Woodward, K. 2003. *Social Sciences – The Big Issues*. London/New York: Routledge.
 23. Žiga, J., Džafić A., Filandra, Š. (ur.) 2023. *Bosanskohercegovačko društvo i savremenost*, u *Bosanskohercegovačko društvo i savremenost- prilozi za sociologiju bosanskohercegovačkog društva*, Sarajevo, Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka.

Prof. dr. Sarina Bakić

Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo

Fakultet političkih nauka / Faculty of Political Sciences

sarina.bakic@fpn.unsa.ba

UDK / UDC 316.4(497.6)

Stručni članak / Professional paper

Primljeno / Received: 18. 11. 2024.

Prihvaćeno / Accepted: 13. 03. 2025.

KA JAČANJU JAVNE SOCIOLOGIJE U BOSNI I HERCEGOVINI – MOGUĆNOST ZA REPOZICIONIRANJE DRUŠTVENIH NAUKA

TOWARDS STRENGTHENING PUBLIC SOCIOLOGY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA – AN OPPORTUNITY FOR SOCIAL SCIENCES REPOSING

Sažetak

Kada se govori o budućnosti i položaju Univerziteta i društvenih i humanističkih nauka u aktuelnom kulturnom, duhovnom i moralnom ambijentu bosanskohercegovačkog društva, važno je osmišljavati i pokušati promovisati drugačiju viziju i sociologije. U kontekstu ove konkretne teze, autorica će pokušati elaborirati važnost zalaganja za javnu sociologiju koja predstavlja sociološku disciplinu s aspekta povezivanja akademskog, naučnog, sociološkog istraživanja sa širom publikom i društvenim akterima, uključujući građanske i građane, aktiviste, organizacije civilnog društva i donosiocje odluka. Za razliku od tradicionalne, profesionalne sociologije koja je često usmjerena isključivo ka akademskoj zajednici i stručnim publikacijama, javna sociologija ima za cilj da premosti jaz između akademskih teorija i svakodnevnog života, direktno se angažujući u problemima koji se tiču šire javnosti i društva u cjelini. U ovom radu, glavni oslonac će biti promišljanja Michaela Burawoya, istaknutog britanskog sociologa, koji se smatra jednim od vodećih zagovornika javne sociologije. Michael Burawoy je ovu disciplinu definisao kao most između socioloških istraživanja i društvenih aktera koji teže društvenim promjenama te smatra da sociolozi ne bi trebalo da budu samo posmatrači društvenih fenomena, već aktivni učesnici u njihovom oblikovanju. Drugim riječima, javna sociologija je važna jer povezuje akademska istraživanja i teorijske uvide sa širim društvenim kontekstom, omogućavajući sociolozima da direktno doprinesu razumijevanju i rješavanju društvenih problema. Važno je naglasiti da javna sociologija teži da poveća društvenu odgovornost sociologije kao nauke o društvu, tako da sociološko znanje ne ostane ograničeno na akademske krugove, već da doprinese ozbiljnijem rješavanju problema u širem društvu. Također, u ovom radu će se akcentirati da postoji nekoliko određenih polja odnosno društvenih pitanja koja bi trebalo snažnije uključivati a kada je u pitanju javna sociologija u

Bosni i Hercegovini Ovdje se na prvom mjestu misli na nejednakosti u svim sferama života, socijalnoj pravdi, kulturi siromaštva, zaštiti životne sredine, oblasti ljudskih prava, preispitivanje odnosa moći u društvu, te nastojanjima da se doprinese društvenim promjenama kroz kritički odnos prema postojećim institucijama i politikama. Autorica ovog rada će pledirati na pozivanje akademskih stručnjaka i stručnjakinja da izađu izvan granica univerziteta i da se aktivnije uključe u različite javne debate, političke procese i borbe za društvenu pravdu. Jedino na taj način sociologija postaje alat za društvenu promjenu, a ne samo akademska disciplina. Nadalje, kroz iznošenje empirijskih podataka i kritičku analizu društvenih fenomena, javna sociologija može doprinijeti suzbijanju različitih kulturnih i društvenih stereotipa, mitova i predrasuda, posebno u bosanskohercegovačkim i regionalnim kontekstima gdje su takvi narativi dominantni. Sociolozi kroz intenzivniji javni rad mogu pružiti kritičke uvide u načine na koje se moć zloupotrebljava, analizirati strukture koje perpetuiraju nepravdu i predložiti alternativne modele društvenih odnosa u Bosni i Hercegovini. Autorica podcrtava važnost javne sociologije u razumijevanju složenih pitanja kulturnih identiteta, jer direktno uključuje lokalne zajednice i omogućava da se glasovi marginaliziranih društvenih grupa čuju u širem društvenom diskursu.

Ključne riječi: *javna sociologija, Michael Burawoy, akademska zajednica, alternativni modeli društvenih odnosa.*

Summary

When discussing the future and position of the University and social sciences and Humanities in the current cultural, spiritual and moral environment of Bosnian society, it is important to design and try to promote a different vision of sociology. In the context of this specific thesis, the author will try to elaborate on the importance of advocating for public sociology, which represents a sociological discipline from the aspect of connecting academic, scientific, sociological research with a wider audience and social actors, including citizens, activists, civil society organizations and decision-makers. Unlike traditional, professional sociology, which is often directed exclusively towards the academic community and professional publications, public sociology aims to bridge the gap between academic theories and everyday life, directly engaging in problems that concern the wider public and society as a whole. In this paper, the main focus will be on the thinking of Michael Burawoy, a prominent British sociologist, who is considered one of the leading proponents of public sociology. Michael Burawoy defined this discipline as a bridge between sociological research and social actors who strive for social change and believes that sociologists should not be mere observers of social phenomena, but active participants in shaping them. In other words, public sociology is important because it connects academic research and theoretical insights with a broader social context, allowing sociologists to directly contribute to the understanding and solution of social problems. It is important to emphasize that public sociology seeks to increase the social responsibility of sociology as a science of society, so that sociological knowledge does not remain limited to academic circles, but contributes to more serious problem

solving in the wider society. Also, this paper will emphasize that there are several specific fields, i.e. social issues, which should be more strongly included, and when it comes to public sociology in Bosnia and Herzegovina, the first thing that is meant here is inequality in all spheres of life, social justice, the culture of poverty, environmental protection, the area of human rights, the questioning of power relations in society, and efforts to contribute to social changes through a critical attitude towards existing institutions and policies. The author will plead to invite academic experts to go beyond the boundaries of the university and to become more actively involved in various public debates, political processes and struggles for social justice. Only in this way does sociology become a tool for social change, and not just an academic discipline. Furthermore, through the presentation of empirical data and critical analysis of social phenomena, public sociology can contribute to the suppression of various cultural and social stereotypes, myths and prejudices, especially in Bosnia and Herzegovina and regional contexts where such narratives are dominant. Through more intensive public work, sociologists can provide critical insights into the ways in which power is abused, analyze structures that perpetuate injustice, and propose alternative models of social relations in Bosnia and Herzegovina. The author underlines the importance of public sociology in understanding complex issues of cultural identities, because it directly involves local communities and allows the voices of marginalized social groups to be heard in the wider social discourse.

Keywords: *public sociology, Michael Burawoy, academic community, alternative models of social relations.*

Uvod

Naučna i tehnološka ostvarenja te društvena i kulturološka kritička promišljanja mijenjaju savremene društvene aktuelnosti i trebala bi upućivati svako društvo, pa tako i bosanskohercegovačko na razradu nužnih novih i drugačijih društvenih smjernica i opredjeljenja. Brojni propusti, neodgovorne improvizacije i zbunjujuća tolerantnost prema uznemiravajuće lošim rezultatima u novijem razvoju bosanskohercegovačkog društva upozoravaju da su se iscrpile mogućnosti postojećih programa, aktivnosti i načina razmišljanjima. Iako se krupni društveni problemi u sadašnjoj javnoj praksi najčešće teško racionalno prosuđuju, nova naučna saznanja, vraćanje digniteta nauci i poboljšavanje položaja nauke u društvu jesu jedna od alternativa daljem nazadovanju bosanskohercegovačkog društva i neizvjesnoj budućnosti. Ovo se najviše odnosi na društvene i humanističke nauke, naročito sociologiju.

U historijskom smislu, često se sociologija opisivala kao 'nauka o društvenim krizama' (Bottomore, 1977:10). U stvari, sociologija se pojavila iz društvene i kulturne krize koja je pratila pad *ancien regimea* i uspon industrijskog društva. Na ovaj način izloženi argumenti mogu itekako dubljim sagledavanjem 'baciti svjetlo' i na savremene aspekte problema, razvoja i orijentacije sociološke misli. S jedne strane, unutrašnja povezanost ideja otkriva, ovisno o interpretaciji, tendenciju određenog stanovišta da ospori ili podrži postojeće oblike društvenog života. Dok s druge strane, sociološka misao crpi svoje preokupacije, kriterije valjanosti iz oblika konkretnog društva u kojem se razvija. Kako je Touraine jednom primijetio „nauka o društvu nije učenjački arkanum nego organiziran dio kulture koji postoji da bi pomogao čovjeku u stalnom novom razumijevanju i izgrađivanju vlastite kulture“ (Touraine, 2007:78). Touraine se također zalagao za kritičniju nauku o društvu koja bi pokazivala put prema sveobuhvatnijoj i radikalnijoj transformaciji društva u vremenu krize. Konkretnije, zalagao se za izgradnju postmarksističkih teorija postindustrijskih društava zbog činjenice da se „nalazimo u stanju izvorne historijske neodređenosti“ (Touraine, 2007:82).

Međutim, važno je akcentirati da sociologija kao dio i kulture ne može lako izbjeći ono što je u postojećoj kulturi jednog društva dominantno. Upravo u razdobljima kako otvorenih tako i prikrivenih društvenih sukoba oštroumniji mogu percipirati razliku između konzervativne, zatvorene sociologije i javne sociologije, i drugo, javna sociologija treba zauzimati sve važnije mjesto unutar cjelokupne društvene misli i kritike.

Stoga je, i kada se govori o budućnosti i položaju društvenih i humanističkih nauka u aktuelnom kulturnom, duhovnom i moralnom sunovratu ne samo bosanskohercegovačkog društva, važno je osmišljavati i pokušati promovisati drugačiju viziju i sociologije.

U ovom radu će se pokušati elaborirati relevantnost zalaganja za javnu sociologiju i u Bosni i Hercegovini koja predstavlja sociološku disciplinu s aspekta povezivanja akademskog, naučnog, sociološkog istraživanja sa studentima i studenticama sociologije, širom publikom i društvenim akterima, uključujući različite grupe građanki i građana, studente, studentica, aktiviste, aktivistkinje, organizacije civilnog društva i donosiocice odluka (Burawoy, 2021).

Šta sve podrazumijeva javna sociologija?

Za razliku od tradicionalne, profesionalne sociologije koja je često usmjerena isključivo ka akademskoj zajednici i stručnim publikacijama, javna sociologija ima za cilj da premosti jaz između akademskih teorija i svakodnevnog života, direktno se angažujući u problemima koji se tiču šire javnosti i društva u cjelini. Sociologija danas u bosanskohercegovačkom društvu nema adekvatnu poziciju. Ovakav sud se ne odnosi isključivo na naše društvo već i na mnogo razvijenija društva. U pitanju je svojevrsna kriza sociologije što je između ostalog, uslovljeno i njenom marginalizacijom u kontekstu kojeg i sociolozi i sociologinje snose određenu odgovornost.

U ovom kontekstu, glavni oslonac za ovaj rad su promišljanja Michaela Burawoya, istaknutog britanskog sociologa, koji se smatra jednim od vodećih zagovornika javne sociologije. Michael Burawoy je ovu disciplinu definisao kao most između socioloških istraživanja i društvenih aktera koji teže društvenim promjenama te smatra da sociolozi i sociologinje ne bi trebalo da budu samo posmatrači društvenih fenomena, već aktivni učesnici i učesnice u njihovom oblikovanju (Burawoy, 2021:55). Prema Burawoyu, sociologija je možda danas jedina društvena nauka – posebno u poređenju sa ekonomijom ili politologijom – sposobna da se bori protiv dominantnih ideologija, odnosno jedina koja bi danas mogla najozbiljnije intervenisati u javnoj sferi (Ibid). Važno je akcentirati da ideja o javnoj sociologiji može stvarati konfuziju jer koja je svrha sociologije uopšte ako nije javna. Sociologija je po definiciji javna (Ibid).

Drugim riječima, bilo bi pogrešno prikazati sociologiju kao puki odraz ravnoteže društvenih interesa i odnosa. Jer unutar datog sistema društvenih odnosa i kulturnih normi i vrijednosti preostaje sfera u kojoj jeste moguć relativno nezavisan teorijski i empirijski razvoj sociologije. Zato se moramo zapitati kakav je i kakav će biti pravac njenog razvoja. Hoće li sociologija ubuduće podržavati ili dovoditi u pitanje postojeći oblik života?

Dvije karakteristike sociologije opravdavaju teze Burawoya o bitno radikalnoj orijentaciji sociologije. Na prvom mjestu važno je naglasiti glavnu ostavštinu prosvjetiteljstva u sociološkoj misli i u marksizmu kao njenom posebnom obliku: kritički odnos prema nauci prije nego ideju o vladavini nad prirodom koja se širi do vladavine nad ljudima. Jedna je od pozitivnih karakteristika sociologije kao nauke upravo u njenoj kritici 'svih postojećih društvenih teorija', uključujući i svakodnevne 'obične' poglede na društvo koje oblikuju praktičan svakodnevni život. Druga karakteristika sociologije, koja se u ovom radu odnosi na njene društvene konsekvence i njihovim prihvatanjem i

shvatanjem u sociološkoj misli. Uzme li se za cilj sociologije otkrivanje skrivenih mehanizama društvenog života, što sa zatim prenosi u obrazovanju i kreiranju elite 'inženjera društva', onda sociologija učestvuje u proizvodnji i reprodukciji oblika dominacije (Latour, 2005:11). Ali ako joj cilj namijenimo u širenju znanja i promišljanja o oblicima nastanka, trajanja i mogućnosti promjene društvenih odnosa, kao neku vrstu javnog 'prosvjetljenja', onda se djelovanje sociologije tek može smatrati oslobodilačkim.

Kada govorimo o javnoj sociologiji, radi se prije svega o kritici teorija društva s obzirom na njihove koncepcije društvenog svijeta, o istraživanju nejednakosti i pritisaka ukorijenjenih u strukturi klasa i elita kao preprekama ljudskoj slobodi, o ispitivanju karaktera i budućnosti društvenih pokreta koji se suprotstavljaju postojećim strukturama društva. Ovako shvaćena javna sociologija podrazumijeva da je sociologija kao nauka teorijska, empirijska i politička.

Zaključak

Prema riječima britanskog sociologa Burawoya, javna sociologija je danas neizostavna jer povezuje akademska istraživanja i teorijske uvide sa širim društvenim kontekstom, omogućavajući sociolozima i sociologinjama da direktno doprinesu razumijevanju i rješavanju društvenih problema. Važno je naglasiti da javna sociologija teži da poveća društvenu odgovornost sociologije kao nauke o društvu, tako da sociološko znanje ne ostane ograničeno na akademske krugove, s druge strane, društvene mreže, te postane 'pop sociologija', već da doprinese ozbiljnijem rješavanju problema u društvu. Nadalje, kroz iznošenje empirijskih podataka i kritičku analizu društvenih fenomena, javna sociologija može doprinijeti suzbijanju različitih kulturnih i društvenih stereotipa, mitova i predrasuda, a ne njihovom cementiranju, posebno u bosanskohercegovačkim i regionalnim kontekstima gdje su takvi narativi dominantni.

Rasprave o društvenoj funkciji i položaju sociologije danas najčešće se mogu svesti na dilemu: treba li se sociologija zajedno sa ekonomijom i ostalim aplikabilnim disciplinama potpuno uklopiti u zadatke održavanja postojećeg sistema, ili će ona, oslanjajući se na humanističku tradiciju filozofije, imati pretežno kritički karakter? U prvom slučaju postoji opasnost pretvaranja sociologije u disciplinu koju 'servisiraju' dobro potkovani ali 'limitirani tehničari', dok u drugom slučaju ona često dobija apstraktni, kabinetski karakter, odnosno zanemaruje konkretna istraživanja. Podsjetimo se da su sociolozi i filozofi, svugdje u svijetu, bili najbrojniji i među najaktivnijim učesnicima svih pacifističkih, kulturnih, ekoloških pokreta, što na određen

način proizilazi iz habitusa kako sociologije tako i filozofije. Ako već imamo tu privilegiju da proničemo stvari šire, potpunije i dublje, iz ovog proizilazi i naša obaveza da se što aktivnije angažujemo u rješavanju svih problema s kojima se suočavamo. Pa i problema koji se tiču sociologije kao nauke. Zato se ne smijemo dvoumiti u ovim teškim vremenima između toga da li samo akademski slijediti isključivo ono šta od nas striktno traži profesija i baviti se nezainteresovano istraživanjima, ili se profesionalno angažovati u punijem kapacitetu društvenog angažmana. Ovakve i slične dileme samo su bijeg od odgovornosti od koje se nikako ne može skloniti zatvaranjem u svoje institucije i kabinete. Sociološka savjest ne smije nikada doći (a dolazila je i dolazi) u suprotnost sa ljudskom savješću.

Literatura

1. Bottomore, T.B. (1977): *Sociologija kao društvena kritika*, Naprijed, Zagreb
2. Burawoy, Michael (2021): *Public Sociology. Between Utopia and Anti-Utopia*. Polity Press, Cambridge UK
3. Latour, Bruno (2005): *Reassembling the Social – An Introduction to Actor – Network Theory*, Oxford University Press
4. Touraine, Alain (2007): *Kritika modernosti*, Politička kultura, Zagreb

Prof. dr. Senadin Lavić

Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo

Fakultet političkih nauka / Faculty of Political Sciences

senadin.lavic@fpn.unsa.ba

UDK / UDC 37(497.6)

Izvorni naučni rad / Original scientific paper

Primljeno / Received: 11. 03. 2025.

Prihvaćeno / Accepted: 09. 05. 2025.

**UNIVERZITET I BUDUĆNOST HUMANISTIČKIH I
DRUŠTVENIH NAUKA¹
Znanost u doba etnopolitike**

**UNIVERSITY AND FUTURE OF HUMANITIES AND
SOCIAL SCIENCES²
Science in the Age of Ethnopolitics**

Sažetak

Budućnost, značaj i perspektive razvoja univerziteta teme su koje podrazumijevaju strateško mišljenje o konceptu znanja koje bi osiguravalo teorijsku, kulturnu i općeljudsku orijentaciju u vremenu dalekosežnih transformacija života. U epohalnim mijenama koje su zadesile čovječanstvo, kada je teško pratiti povijesno-kulturne i znanstveno-tehnološke procese, neophodno je očuvati ideju bosanskog univerziteta koji bi bio okosnica održanja i razvitka bosanskog društva i njegove pluralnosti. Humanističko-društvene znanosti u sklopu univerziteta imaju posebno mjesto i važnost za društveni sadržaj i konceptualne sheme jedne epohe. One se ne mogu nadomjestiti vještinama ili tehničkim dostignućima, te je stoga nužno čuvati i razvijati njihovo bitno poslanje u radu univerziteta.

Ključne riječi: *univerzitet, znanost, znanje, društvo, bosanski univerzitet, etnopolitika, evropske integracije*

¹ Tekst je nastavak intervjua objavljenog na nezavisnom informativnom portalu *Slobodna Bosna* od 10. februara 2023. godine https://www.slobodna-bosna.ba/vijest/288284/komentar_profesora_senadina_lavica_u_bosni_je_vidan_proces_ero_zije_znanja_i_akademizma_opcenito.html

² This text is a continuation of the interview for *Slobodna Bosna* independent news portal of 10 February 2025 https://www.slobodna-bosna.ba/vijest/288284/komentar_profesora_senadina_lavica_u_bosni_je_vidan_proces_ero_zije_znanja_i_akademizma_opcenito.html

Summary

The future, university development importance and perspectives are topics that imply strategic thinking about the knowledge concept that would ensure theoretical, cultural and general human orientation in a time of far-reaching life transformations. In the epochal changes that have befallen upon humanity, when it is difficult to follow historic-cultural and scientific-technological processes, it is necessary to preserve the idea of a Bosnian university that would be the backbone of the maintenance and development of Bosnian society and its plurality. Humanities and social sciences within the university have a special place and importance for the social content and conceptual schemes of an era. They cannot be replaced by skills or technical achievements, and therefore it is necessary to preserve and develop their essential mission in the work of the university.

Keywords: *university, science, knowledge, society, Bosnian university, ethnopoltics, European integration*

*Wo aber Gefahr ist, wächst
Das Rettende auch.
(Hölderlin, "Patmos")*

Uvod

Pitanje budućnosti univerziteta i duhovno-društvenih znanosti u njegovom sklopu valja započeti s podsjećanjem na jedan stariji upozoravajući tekst Allana Blooma iz 1987. godine koji kazuje:

Svaki obrazovni sistem ima moralni cilj koji nastoji postići i koji se temelji na njegovom kurikulumu. On želi proizvesti određenu vrstu ljudskog bića. Ta je namjera više ili manje eksplicitna, više ili manje rezultat promišljanja; ali čak i neutralni predmeti, poput čitanja i pisanja i aritmetike, zauzimaju svoje mjesto u viziji obrazovane osobe. Kod nekih nacija cilj je bio pobožna osoba, kod drugih ratoborna, kod trećih marljiva osoba. Uvijek je važan politički režim koji treba građane koji su u skladu s njegovim temeljnim načelom. Aristokratije žele gospodu, oligarhije ljude koji poštuju i traže novac, a demokratije ljubitelje jednakosti. Demokratsko obrazovanje, priznalo to ili ne, želi i treba proizvesti muškarce i žene koji imaju ukus, znanje i karakter koji podržavaju demokratski režim. Tokom povijesti naše republike očito su se mijenjala mišljenja o tome kakav je čovjek najbolji za naš režim.³

³ Bloom, Allan (1987) *The Closing of the American Mind. How Higher Education Has Failed Democracy and Impoverished the Souls of Today's Students*, New York: Simon & Schuster, str. 26.

Ovo dramatično pitanje o obrazovanju događa se u vidljivom polju podijeljene kulture na dva dijela. Od pojavljivanja i razvitka duhovnih znanosti i historijskih disciplina u 19. stoljeću, tzv. “razumijevajuće znanosti”, pojavio se rascjep između “objektivnih” prirodnih znanosti koje opisuju svijet i prirodnu zbilju, s jedne strane, i “razumijevajućih” duhovnih znanosti, s druge strane. O tome posebno nadahnuto piše Hans Lenk u obimnoj knjizi *Interpretationskonstrukte. Zur Kritik der interpretatorischen Vernunft* (1993).

Odgovarajući jaz, možda još drastičniji nego između prirodnoznanstvene i literarno-duhovno-znanstvene inteligencije, pojavio se između znanstveno-tehnološkog oblikovanja i primjene teorija i visokokompliciranih, kompjuterski podržanih priređivanja informacija, s jedne strane, i toga svakodnevnog razumijevajućeg ophođenja sa jezičkim konceptima svakodnevlja, s druge strane. Pitanje je šta mogu spoznajna teorija, metodologija interpretacionizma i epistemologija pridonijeti u prevladavanju ovoga dijeljenja kultura?

Naspram prvog pojavnog privida apsolutnosti i nepremostivosti uočene podjele unutar kulture, tokom diferencirane rasprave o prethodnim teorijama tumačenja i interpretacijskih pristupa, znanstveno-teorijskih koncepata prirodnih i društvenih znanosti, kao i epistemoloških razmatranja svakodnevnog znanja, postaje očigledno da postoji viša apstraktna razina na kojoj se ova uočena tako “nepremostiva” podijeljenost ipak može prevladati. Pritom, “most” oblikuje koncept konstruktivne interpretacije, odnosno shema-interpretacija i interpretativno-shematizirajućih aktivnosti kao i djelovanje i saznavanje sa simbolima i reprezentacijama koje su analogne simbolima. Saznavanje i djelovanje, kako u svakodnevnom životu tako i u znanostima i filozofskim disciplinama, posredovano je *simbolima*. Ovdje je relevantan uvid Ernsta Cassirera koji naglašava da *čovjek* između sebe i svijeta stvara “simbolički međusvijet” koji za njega predstavlja “simbolički univerzum”, njegov simbolički svijet. Na taj način se uvodi “značenje” čovjeka kao bića simbola ili bića koje pomoću simbola oblikuje svoj svijet. Čovjek kao »simboličko biće« ovisan je o razvoju »sistema simbola«, »mreže simbola«, koja mu omogućuje aktivan i kognitivni pristup svijetu ili ga čak konstituira kao svijet objekata i strukturira ga na diferenciran način. Upotreba simbola i simboličkog predstavljanja sada su karakteristični za različite načine suočavanja sa stvarima, predstavljanjima i radnjama s obje strane kulturne podjele.⁴

⁴ Cassirer, Ernst (1985) *Filozofija simboličkih oblika*. Prvi deo, *Jezik*; Drugi deo, *Mitsko mišljenje*; Treći deo, *Fenomenologija saznanja*, Novi Sad: Književna zajednica.

Lenk je smatrao da je ovdje pronađeno sveobuhvatno gledište koje nudi polazišta za premošćivanje podjela na višoj, apstraktnijoj epistemološkoj i metodološkoj razini, takoreći mostobranu, za pokušaj premošćivanja. Svi središnji koncepti analize znanja i djelovanja, kako u svakodnevnom životu, tako i u znanosti i u humanističkim i filozofskim disciplinama, ovisni su od oblikovanja, upotrebe i interpretacije simbola, zasnovani su na interpretativno-shematizirajućim aktivnostima, na primjeni shema (modela, matrica) koje su dijelom evolucijski dane i nesvjesne, dijelom se razvijaju interaktivno s okolinom, dijelom konvencionalno konstruirane ili naučene u užem sociokulturnom smislu. Njihovo formiranje, razlikovanje, daljnji razvoj i primjena trebaju biti shvaćeni kao *interpretacija* u širem smislu – tačnije: kao shema-interpretiranje.

Od Lenka razvijeni pristup pod imenom *interpretacijski konstrukcionizam* u početku je zamišljen i razvijen kao metodološki pristup. Međutim, on se također može razumjeti i razviti u tradiciji tradicionalne epistemologije kao kvazi-kantovski transcendentelni interpretizam – takoreći, u epistemologiju kulturnog i simboličkog bića koje je čovjek. Na ovaj način bi se moglo kratko predstaviti osnovno Lenkovo nastojanje oko premošćivanja kulturnih provalija ili rascjepa između kulturnih polja čovjekovog znanja i djelovanja koja nastaju vremenom.

Žudnja politike za kontrolom znanja

“Pod krinkom anti-elitizma, u ime države i naroda, na delu je raspojasani anti-intelektualizam, odnosno puzajuće stavljanje nauke i istraživanja u funkciju politike i ideologije nacionalizma. Sa podobnim univerzitetima i fakultetima, te mrežom raznih prorežimskih “instituta” i ostalih “akademija” mladih i starijih lidera, stvaraju se alternativna nauka i alternativno znanje. A njihovi autoriteti više nisu dokazi i istina, već jedino vlast i moć.” (Aleksej Kišjuhas)⁵

O programima visokog obrazovanja više ne raspravljaju i ne brinu znalci epistemologije i metodologije, niti logičari, filozofi, sociolozi, antropolozi, semiotičari. Oni su čak skrajnuti da se ne čuje njihov glas. Glavno mjesto su zauzeli “pedagozi” biopolitike, čistači nepodobnih polja znanja i kritičkih iskoraka u kojima se raskrinkava politika kontrole znanja. Neoliberalna matrica nemilosrdno kreše obrazovne programe prema kriteriju upotrebljivosti

⁵ Kišjuhas, Aleksej (2024) “Univerzitet kao neprijatelj”, portal Autonomija.info (<https://autonomija.info/aleksej-kisjuhas-univerzitet-ka0-neprijatelj/>)

i korisnosti – sad i ovdje. U takvom sklopu univerzitet nema veliki izbor pred sobom. On može postati samo služavka ili vazal “velikog biznisa” i uz njega prateće politike ili insistirati na autonomiji i slobodi proizvodnje općeljudski korisnih znanja i time biti pod pritiskom ljutih neprijatelja znanja i “znanstvenih objašnjenja” društvenih procesa. Znanstvene zajednice su razvaljene političkim partijskim interesima i ideologijama.

U SAD je kao potpredsjednički kandidat J. D. Vance, kandidat Republikanske partije iz Ohio-a koji je postao potpredsjednik SAD 2024. godine, izjavio: “Professors are the enemy”.⁶ Tačnije, Vance je ovim citirao riječi Richarda Nixona. Nesporna pozadinska ironija ove izjave dolazi od čovjeka koji se hvalio svojim položajem stalnog znanstvenika na univerzitetu. Vance je znanstveno povezan s univerzitetom kao “scholar in residence” na Ohio State University.⁷ Vance je 2021. godine na konferenciji *National conservatism* govorio o “univerzitetu kao neprijatelju”. Na univerzitetu se “proizvode” znanja društva koja bi valjda trebalo kontrolirati.⁸ Konzervativci u SAD javno zastupaju zahtjev za kontrolom institucija, posebno univerziteta, i tako *akademija* postaje glavno bojište u njihovoj političkoj ideologiji. To bi moglo značiti kontrolu “proizvodnje znanja”. Preko znanja politika, odnosno njena ključna inačica *biopolitika*, ostvaruje svoje ciljeve u vezi kontrole ljudskog života i operiranja njegovima sadržajima. Vance poziva na veliku, agresivnu konzervativnu akciju protiv visokog obrazovanja. On optužuje akademsku zajednicu za “lažljivost, licemjerje, izazivanje i pomaganje ekonomske bijede i nepravednu podjelu nastave”. Već je A. Bloom jasno uočio da je u američkom društvenom sistemu civilna kultura zanemarena i odbačena (“**civic culture was neglected**”).⁹ Istovremeno, tradicionalna navika da se kultura shvata kao najozbiljnija stvar jedne društvene organizacije u savremenim okolnostima je totalno izokrenuta i kultura je pretvorena u zabavu, u industriju zabave i razbibrige, u *Kulturindustrie*.

⁶ Alexander, Bryan (2024) “The professors are the enemy”: J.D. Vance on higher education. Posted on July 18, 2024. (“This is something like a declaration of war. Vance begins by assuming the decades-old culture war trope of conservatives battling progressives for control of institutions, then targets academia as a major battleground.”)

⁷ Reichman, Henry (2021) “The professors are the enemy”, Right-wing attacks on academic freedom have real repercussions, *The Chronicle of Higher Education*, December 14, 2021, <https://www.chronicle.com/article/the-professors-are-the-enemy>

⁸ J. D. Vance's keynote address at the second National Conservatism Conference, Orlando, Florida, 02. Nov 21. <https://www.youtube.com/watch?v=0FR65Cifnhw&t=45s>

⁹ Bloom, Allan (1987) *The Closing of the American Mind. How Higher Education Has Failed Democracy and*

Impoverished the Souls of Today's Students, New York: Simon & Schuster, str. 30.

U savremenim procesima organiziranja znanja i znanosti odlučnu ulogu igra svijest o *kulturnoj* važnosti znanja i znanosti. Nemoguće je zamisliti savremenu kulturnu formu bez znanstveno-tehnološke strukture, pa čak je moguće tvrditi da je savremena evropska kulturna forma primarno znanstveno-tehnološka forma i da je to odlika savremene kulturno-civilizacijske epohe. Savremena kultura je oblikovana znanjem, znanstvenim izumima i objašnjenjima, tehničkim pomagalima i korisnošću rezultata znanstvenih istraživanja. Ona je određena znanstvenim nacrtom svijeta prirode i ljudske duhovnosti, gotovo pod punom kontrolom scijentističke slike svijeta i njoj primjerenih politika.

U okviru neoliberalne kapitalističke agende umjesto ozbiljnih znanstvenih uvida o tokovima života za javnost se preko kontroliranih medija plasiraju zabavni sadržaji i relativizacija ozbiljnih tema koje određuju kvalitet života. Zabava prikriva tragediju savremenog oblika života u kandžama neoliberalnog kapitalizma koji pokušava uništiti cijele narode da bi provodio svoju interesnu akciju.¹⁰ Vlasnici kapitala i medija stvaraju “zabavnu” sliku svijeta u kojem dominira nasilje i ratovi. Kulturna industrija stvara u 20. stoljeću kulturne robe za široke mase koje trebaju zabaviti, razonoditi, usrećiti ili “opijati” u eskapizmu od društvene realnosti. Posljedica toga nije samo moralni relativizam – na djelu je opći relativizam i nihilizacija svih vrijednosti. Ako je kultura pretvorena u zabavu onda su i znanstvene discipline koje se bave pitanjem kulture “zabava”. Tako znanost biva usmjerena u slijepu ulicu nedjelotvornosti i neefikasnosti kao vazalna forma društvene hegemonije koja ne smije osvijestiti savremenog čovjeka o sadržaju života.

Univerzitet je društvena institucija

Univerzitet je društvena institucija, a znanje je rezultat društvenih interakcija (znanstveno-istraživačkih procesa) unutar znanstvene zajednice iz koje se ono širi u društveno-povijesni sklop i daje prepoznatljiv izgled i sadržaj jednoj kulturi. Iza kulture i tehnologije jednog doba uvijek stoji neko znanje. Znanja se oblikuju unutar znanosti kao organizirane institucije u okviru univerziteta koji je danas ključna društvena institucija. Sve odgovorne državne vlasti

¹⁰ Danas se cijeli zapadni svijet ujedinio da prikrije cionistički genocid nad Palestincima u Palestini. Vidimo hapšenje demonstranata koji podržavaju Palestince u SAD, GB, Njemačkoj, Austriji. Sramno. Policija služi cionističkom genocidnom projektu što znači da su postali sluge tog sramnog ludila. (*Al Jazeera* izvještava: Retired Jewish professor Haim Bresheeth, a child of Holocaust survivors and founder of the Jewish Network for Palestine, was arrested under a UK anti-terrorism law after speaking at a recent Palestine solidarity protest in London.)

posebnu pažnju poklanjaju univerzitetu i istraživačkoj djelatnosti kako bi dobili najvažniji proizvod ljudske zajednice – znanje. Problem je uočen već odavno i posvećena mu je dužna znanstveno-istraživačka pažnja o čemu svjedoče desetine knjiga koje se bave univerzitetom i visokim obrazovanjem u društvu.¹¹

Znanost je sistem znanja koja se izražavaju određenim stavovima ili znanstveno-jezičkim iskazima o nekom dijelu zbilje ili predmetnom okružju. Ona uvijek podrazumijeva ljude od znanja i dara! Znanost se organizira na univerzitetu kao jedinstvenoj formi znanja u kojem multidisciplinarnost osigurava društveno znanje o gotovo svim mogućim problemima s kojima se jedno društvo može suočiti u svome postojanju. Iza univerziteta stoji ili država ili neka moćna organizacijska forma. Svoditi univerzitet i obrazovanje na “kantonalnu razinu” znači potkopavati znanost suštinski, jer znanost je po svojim kriterijima i ciljevima uvijek iznad lokalnog, kantonalno-općinskog određenja. Znanost po svome karakteru nadilazi svako usko, administrativno reduciranje i prepuštanje provincijalnom mentalitetu da određuje njezinu sudbinu. To je dalekosežno poništavanje znanosti u bosanskom epistemičkom prostoru i pretvaranje Bosne u egzotični krajolik predrasuda i neznanja.

U savremenom dobu znanje je instrument upravljanja društvom i procesima ljudskih zajednica koje podrazumijevaju neku formu racionalnosti. Danas je moguće samo naslutiti, jer nemoguće je u cijelosti sagledati, šta znači strateški promašena orijentacija univerziteta u pogledu njegovog vođenja od strane ljudi koji ne razumiju društveno-povijesni tok ili pokušavaju instrumentalizirati univerzitet za neke ograničene interese. Postratna i postgenocidna društvena stvarnost Bosne tražila je orijentaciju znanstvenika iz *društvenih nauka* – što ne umanjuje važnost drugih vrsta racionalnosti – koji bi ponudili usmjerenje društvenom procesu. Nažalost, prevladao je *tehnicistički* mehanicizam koji se završavao u birokratiziranju strukture i pseudo-scijentizaciji procedura što je odvelo u ispražnjenost procesa od znanja i vrsnih istraživača i studenata. Ta sporna fiksacija znanstvenog procesa nije odgovarala evropskim i svjetskim tokovima preslaganja znanja i nije ni pratila

¹¹ Peter Baofu, *The Future of Post-Human Education – A Preface to a New Theory of Teaching and Learning* (2011); René König, *Vom Wesen der deutschen Universität*; Florian Znaniecki, *The Social Role of the Man of Knowledge* (2019); Frank Webster, *Theories of the Information Society* (2014); Bryan Alexander, *Academia Next: The Futures of Higher Education* (2020); C. Edward Watson, *Teaching with AI: A Practical Guide to a New Era of Human Learning* (2024); Bruce L. R. Smith, Jeremy D. Mayer, A. Lee Fritschler, *Closed Minds? Politics and Ideology in American Universities* (2008); Wieland Jäger, Rainer Schütze, *Universität und Lebenswelt* (2008) ...

glavne epistemičke i methodske sadržaje vremena, kakvi su, naprimjer, wittgensteinovski pragmatički koncept značenja koji je prožeo sve znanstvene oblasti zapadnog svijeta i oblikovao nove semiotike, istraživanja ekstenzija svijesti i ljudskog mozga, oslobađanje od fundacionalizma i uspostavljanje relacija s falibilizmom u znanostima, razvijanje znanosti na nano mjernoj skali, razvijanje građanske političke filozofije, individualizma i etatizma spram kolektivizma, tribalizma i plemenskih mitova, otvaranje polja znanja u četvrtoj industrijskoj revoluciji koja je u toku...

Pred univerzitetom u Bosni stoji jedno teško pitanje, gotovo stravično teško pitanje. Šta će se desiti ako zaostajanje za evropskim epistemičkim sadržajima postane preveliko i nedostižno? Odnosno, šta će značiti i kuda će odvesti zaostajanje za bitnim znanjima našeg vremena? Rezultat toga je da diplome neće imati unutarnju faktičku vrijednost i time će se obesmisлити vlastiti obrazovni sistem. Može li Bosna osmisлити svoju budućnost bez *bosanskog univerziteta*?

Šta o tome znaju političari koji vladaju ovom državom i starom zemljom? Uglavnom, ništa, jer su pokazali da im je obrazovanje potrebno za manipulaciju, da nad njim ostvare kontrolu i dominaciju, da uguše razum/um i kritičko mišljenje profesora, da naprave gomile klimoglavaca koji će slaviti kult ličnosti "našeg vođe", da odstrane sve one koji drugačije misle, da otvore prostor za polusvijet i diletante koji se zapošljavaju u obrazovni sistem preko političkih partija, a ne na osnovu znanja...

Šta nas čeka vrlo brzo? U jednom trenutku, dakle, pojavljuje se pitanje: koji su motivi i privlačnosti za mladog čovjeka u aktuelnom društvu da se bavi naukom i svoj život posveti znanstveno-istraživačkom radu i nauci? Da li je istraživanje i nauka uopće primamljiv poziv za mladog čovjeka i da li naše društvo nešto poduzima na promociji vrijednosti i važnosti nauke i znanstvenog istraživanja za jednu kulturu, naciju, ljudsku zajednicu? Gdje će otići naši talentovani i nadareni studenti ako im se ne bude napravila infrastruktura za daljnje napredovanje i usavršavanje? Čemu se možemo nadati kao društvo bez vlastitog znanstvenog procesa proizvodnje znanja? Ovo su teška pitanja s kojima se moramo suočiti i pokušati dati odgovore. Neko mora projicirati osnovne konture naše budućnosti. To ne mogu političari – to je posao znanosti i znanstvenog uma! Dakle, nama treba transversalno-longitudinalni um koji će iz *etičke* osnove biti *bosanski*, a istovremeno pratiti svjetsku *episteme*.

A šta će se desiti s univerzitetom ako profesori prestanu biti istraživači i prepuste AI da piše njihove radove i predavanja?

Istraživanje, znanje i akademija znanost u društvenom kontekstu (Etničke akademije “znanosti”)

U Bosni je vidan proces erozije znanja i akademizma općenito. Prema znanju se odnosi kao prema nekoj djelatnosti “vodovoda i električnog”. Stalno zaboravljamo da obrazovanje i znanje stvaraju društveni sadržaj, konstruiraju životni znanstvenotehnološki okvir jedne zajednice ljudi. Posebna činjenica našeg visokoškolskog obrazovanja je pojava privatnih univerziteta širom Bosne od kojih većina nema elementarne uslove za obavljanje znanstveno-obrazovne djelatnosti. Oni stupaju u jedna prikriven konfliktan odnos prema javnim, državnim univerzitetima i stvara se situacija suspektnog obrazovanja. Još ne postoji svijest o pogubnosti poluobrazovanja i lažnih “diploma” koje se produciraju iz većine tobožnjih univerziteta.

Pored “poplave” univerziteta u svim dijelovima Bosne, gotovo nevjerovatno je da se u Bosni osnivaju brojne akademije znanosti kao izraz okupljanja jedne grupe ljudi koje su zakonom određene kao “udruženje građana”. Zar je to “akademija znanosti”? Evidentno je u tim slučajevima da se ne radi o znanosti i znanstvenim kriterijima. Te akademije koje niču po Bosni su etničke, dio su tribalističkog projekta etnopolitike i suspektne forme kvazi-akademizma! Etničke akademije “znanosti” služe antibosanskim projektima i dovode do obmanjivanja javnosti, jer njihovo poslanje nije humanističko, univerzalno i općeljudsko. Radi se o interesnim projektima koji bitno ne doprinose bosanskom epistemičkom sadržaju. Projekt dvije akademije u Mostaru je usko monoetnički i podgrijava predstave o dijeljenju Bosne prema interesima tuđmanizma, ali, pored toga, i još starijih povijesnih tokova u kojima se Bosna predstavlja kao “hrvatska zemlja” ili se razvija teza Ive Pilara da Bosna “nema svoj narod”.

Apsolutno je apsurdno i autodestruktivno od strane države finansirati takve “akademske projekte” koji je ne priznaju i služe politikama koje je pokušavaju razoriti. Pokušaj hrvatske etničke “akademije” iz Mostar da se napravi “hrvatska enciklopedija” Bosne i Hercegovine govori sve – ona pokušava pokazati da je Bosna “hrvatska zemlja” i da treba kroatizirati njezinu povijest, geografiju, ličnosti, događaje i povijesne pojave. U toj “enciklopediji” sarađuju i neki pisci natuknica iz Sarajeva koji ne razumiju stanje stvari ili su licemjerni. Iste su intencije banjalučke “akademije”!

Zadatak etničkih akademija jeste: reducirati Bosnu na jednu *etničku* interpretaciju i ciljano joj oduzeti bosanske državljanske atributa; to je projekt debosniziranja, desupstancijaliziranja i pretvaranja Bosne u nešto izvanbosansko. Nazadno pokretanja ovih etničkih akademija pokazuje se u

tribalističkom projektu antibosanstva kojim se Bosna mora fragmentirati ili atomizirati i izgubiti cjelovitu sliku vlastitog postojanja. One služe svođenju bosanskog identiteta na etnički, regionalni, partikularni, religijski sadržaj koji je potčinjen nacionalnom projektu susjednih država i koji više ne misli bosansku cjelovitost.

Za te antibosanske akademije se daju veliki novci iz državne kase, novci poreznih obveznika. To je uvreda za većinu građana BiH. Neko je, čini se, samovoljno i ne pitajući se za državni interes raspolagao državnim novcima te na taj način usmjerio sredstva u ćorsokak.

Nedopustivo je da u našoj zemlji akademiju znanosti može osnovati svaka grupa kao udruženje građana. Akademizam je do te mjere srozan da više uopće ne postoje kriteriji po kojima bi se odvijala ta vrhunska znanstvena djelatnost u našem društvu. To je vrhunac antibosanskih destruktivnih tendencija koje dovode do urušavanja znanosti, univerziteta i akademije, to jeste do destrukcije institucija znanja u Bosni što predstavlja pravu katastrofu.

Etnopolitika je, nažalost, reducirala institucije znanja na svoju mjeru, dakle, na plićak zdravorazumskog diletantizma koji služi najprimitivnijim kriptofašističkim politikama protiv Bosne. Iza akademije u Mostaru (HAZU, zove se kao u Zagrebu) i entitetske akademije u Banjoj Luci stoje Zagreb i Beograd. Isti je princip kao i u političkim organizacijama – političke stranke etničke provenijencije među bosanskim Hrvatima i Srbima su samo ekspoziture ili sestrinske političke organizacije iz susjedstava preko kojih susjedne države ostvaruju direktan uticaj na procese u Bosni.

Na kraju, pravo je pitanje: zašto “nasjedaju” bošnjački političari i intelektualci na pravljenje etničkih akademija u Bosni i Hercegovini? Čemu one služe?

A, najzad, što je blokirana ANUBiH i do kada će ostati u tom stanju?

Znanost u polju etnopolitike

Šta se dešava s društvom kada znanje biva odbačeno ili minimizirano kao nešto sporedno spram javne galame i brbljanja? Može li društvo funkcionirati na razini savremenosti?

Pokušaj srozavanja i potpunog obezvrjeđivanja univerziteta. Kako je moguće da jedan čovjek decenijama određuje stanje univerziteta ili jedna politička partija? Kako je moguće da u našem društvu univerzitet služi za

potkusurivanje političkih partija ili interesnih grupa? U raspodjeli “političkog plijena” na izborima univerzitet se dodjeljuje u ruke političaru i nekoj partiji da oni njime upravljaju. Pa to je nedopustivo! Gdje je autonomija univerziteta?

U haosu dominantne etnopolitike iskrsnulo je strašno pitanje o potpunom obezvrjeđivanju znanosti i degradaciji kulture na Volk-kulturu, odnosno pojavljivanje pseudo-znanosti i rudimentarnog narativa kao realnog stanja društva. Nakon trideset godina etnopolitičke paradigme u Bosni znanost je potpuno devastirana i reducirana na ulogu braniteljice nametnutog stanja stvari ili na forum papagaja za odbranu postojećeg stanja. A kuda ide stvar s etnopolitikom koja je nametnuta kao realnost? Jednostavno kazano, Bosna ide u veliku opasnost jer će od glasnogovornika etnofašizma biti zabranjeno razvijati bosanstvo i bosanski etatizam, a političari i sveštenici će nervozno nipodaštavati sve što je bosansko i što slavi Bosnu. Sveštenici će preuzeti ulogu društvenih mislilaca i oni će nametati svoje eshatološke konstrukcije svjetova.

Nikako se ne smije zanemariti da srpski i hrvatski nacionalizam od 19. stoljeća oru po Bosni i sade svoje nacionalne mitove, a bošnjačka naivnost se skriva iza kapija religijskih narativa koji s povijesnom zbiljom nemaju baš nikakve relacije. Srpskohrvatski agresivizam i bošnjački eskapizam stvorili su današnje stanje stvari u kojem se neskriveno zastupa ideja podjele Bosne kao da je to neka slučajna vještačka tvorevina.

Univerzitet i znanosti, koje su u njegovom sastavu, trebaju otkivati probleme i predlagati rješenja. One na taj način postaju dio društvene dinamike i daju sigurnost društvenom sadržaju. Ako znanosti služe da osiguraju dominaciju i vladavinu neke dogme ili političke klike onda su one pseudo-znanosti i vode potpunom urušavanju univerziteta i sistema znanja. Zato je neophodna autonomija univerziteta i sloboda za istraživače profesore.

Značaj visokog obrazovanja i znanosti za euro-atlantski put Bosne i Hercegovine

Kontekst savremenog univerziteta i visokoškolskog obrazovanja u Bosni i Hercegovini određen je neoliberalnim kapitalizmom, lokalnim ratovima, velikodržavnim hegemonizmom i narativima o demokratiji koji često služe za etničke ili religijske forme zadovoljenja političkih interesa. Neoliberalni

kapitalizam¹² potčinjava sebi cjelinu ljudskog društvenog života. On se odavno prelio preko zidova tvorničkih hala i uvukao u sve pore života. Tako je umarširao u polje znanosti, pri čemu je znanost pretvorena u sredstvo krupnog kapitala i multinacionalnih kompanija u epohi neoliberalnog kapitalističkog fundamentalizma u kojem je *tržište* mjera i kriterij svih ljudskih znanja i aktivnosti. Njemu odgovara komplementarna *pedagogija* koja nas uvjerava da je na djelu najbolji mogući “sistem obrazovanja”. U Evropi se pojavila ideja za *open access to knowledge*. Principi neoliberalnog kapitalizma prodrli su na univerzitet i dijelom u naučni rad, a to znači da je univerzitet potpao pod mjerila koja određuju rad bilo kojeg drugog preduzeća i pogona u kapitalističkoj organizaciji. Napadna *pedagogizacija* koja opravdava taj proces sudjeluje u neoliberalnoj hegemoniji tržišta i kapitala nad cjelinom ljudskog života.

Mi živimo danas u evropskoj fazi refleksivne modernizacije, demokratske države nacije i globalizacije kao ključnih procesa koje možemo uočiti i razumijevati. Uz ove naznake bitno je podsjetiti da na lokalnom nivou dolazi do oživljavanja etničkog, odnosno konfliktnih odnosa između etničkih grupa i određenja bitnih oznaka etniciteta. U drugoj polovini 20. stoljeća U. Beck i A. Giddens su ponudili teorije *refleksivne modernosti* prema kojima je modernizacija u fazi razvijenosti kada može da posmatra i reflektira samu sebe. Giddens smatra (*kasna modernost*) da je modernizacija donijela politiku *emancipacije* i da danas prerasta u *politiku života*. Beck u ovome prepoznaje

¹² U tekstu “Neoliberalismus und Hegemonie” Alex Demirović razvija ideju o neoliberalizmu kao praktičnoj ideologiji razaranja/uništenja. On kazuje: “Predlažem da se neoliberalizam pojmi kao praktična ideologija aktera kapitala. Kao takav, on je prije svega (kontra) revolucionaran i destruktivan; on organizira transformaciju društvenih odnosa pod kapitalističkim uvjetima. No, neoliberalizam, čak i ako želi organizirati cjelokupni način života, nije neovisna ideologija u smislu sveobuhvatnog konceptualnog svjetonazora buržoaske klase; radije formuliра privredne i korporativne interese buržoazije i svodi način života na nekoliko ekonomskih aspekata. Na razini masovne demokratije države blagostanja, usprkos državnoj vladavini koja je ušla u krizu demokratizacijom i ustupcima, političkoj i kulturnoj situaciji koja se smatrala subverzivnom, kasnoburžoaskom i postmodernom, te društvenim snagama koje su bile uključene u borbe oko znanja odozdo, za nove identitete, protiv kolonijalizma, rasizma i nacionalizma, da se otvori promjenljivost i budućnost društva, radi se o osvjedočenju i ponovnom uspostavljanju temelja buržoaske vladavine povratkom na vladavinu samog tržišta: zaštita privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, zakonski propisi koji stvaraju stabilan horizont poduzetničkih očekivanja, općenito visoka razina očekivanja državnom zaštitom tržišta, te konačno društveni razvoj koji je određen putem kontingencije tržišta, tj. odricanje od razuma kao svjesne kontrole i usmjerenja koegzistencije od strane svih i slobode natjecanja kao načela same evolucije.” (Alex Demirović, “Neoliberalismus und Hegemonie”, u: Christoph Butterwegge, Bettina Lösch, Ralf Ptak (Hrsg.) *Neoliberalismus. Analysen und Alternativen*, Wiesbaden: VS Verlag, 2008, str. 19.)

globalni poredak koji ide ka republikanizmu sa individualizmom kao osnovnom vrijednošću. Osnova modernizacije je novovjekovna znanost i metafizika subjektivnosti iz čega proizilazi ideja napretka i antropocentričkog ovladavanja svijetom.

Njemački mislilac Jurgen Mittelstrass¹³ podsjetio je da je uloga univerziteta u jednom društvu i državi da 1) proizvodi znanje i 2) daje jasnu društvenu orijentaciju. On razumijeva univerzitete kao *kuće znanja* i upozorava da je moguće definirati ulogu i značaj univerziteta u jednom društvu. Naravno, ova dva cilja koja ispunjava univerzitet mogu se zloupotrebjavati tako da se narativ o *reformi* visokoškolskog obrazovanja pretvara u karikaturu reforme. Svako ozbiljnije evaluacijsko istraživanje reforme obrazovanja u jednom društvu pokazuje kako se reforma prilagođava birokratskim grupama koje su okupirale univerzitet i pretvorile ga u formalizirani sastav bez rezultata i društveno-korisnog učinka.

Teška pitanja – Abschied von der vollständigen Universität

Da li smo došli do rastanka s cjelovitim (jedinstvenim, potpunim) univerzitetom? Jürgen Mittelstraß koristi riječ *Abschied* – oproštaj, rastanak, zbogom!¹⁴ Da li je današnje visoko obrazovanje zapalo u najopasniji *autodestruktivni* uniformni projekt, u koji smo uplovili polazeći od predloženih humanističkih ideja 19. stoljeća, koji nas obmanjuje da je svrha obrazovanja “priprema” mladih ljudi za tržište i da se treba napustiti humboldtovski pojam *Bildung*-a. Na taj način se poručuje da je tržište, ustvari, mjera obrazovanja. A to ne može biti istina. U tom slučaju bi morali ugasiti mnoge znanstvene discipline i baviti se samo onima koje donose dobit. Moguće je očekivati procese koji su već primjetljivi širom svijeta. Naprimjer, smanjenje broja upisanih studenata na fakultetima, degradacija kvaliteta nastave, lažni profesori bez djela, pervertiranje koncepta znanja, obrazovanja i oblikovanja cjelovitog čovjeka, smanjenje broja fakulteta, raspad sistema motiviranja i kreditiranja studenata, te najzad potpuno obesmišljavanje visokog obrazovanja pod diktatom kapitalističke gladi za profitom i korisnošću.

Možda ne treba naglašavati da je obrazovni sistem u Bosni etniciziran i ideološki devastiran, a općepoznata je činjenica da humanističko-društvenoznanstveni dio obrazovnog sistem razvija svijest svojih građana o državi, odnosno o bosanstvu. Jasno je, dakle, čemu vodi *eticizirani* obrazovni sistem! Na taj način se pred nas postavlja jedan od najvažnijih zadataka da se

¹³ Mittelstraß, Jürgen (1998) *Die Häuser des Wissens. Wissenschaftstheoretische Studien*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, S. 91, 110, 134, 181, 190, 203, 213, i 232.

¹⁴ Mittelstraß, Jürgen, Ibid. S. 232.

učini sve na planu ozdravljenja obrazovnog sistema koji će odgajati i obrazovati slobodne ljude. Stoga se iz unutrašnjosti znanosti treba odgovoriti na procese drastičnog raslojavanja u društvu u dobu informacionalizma i migracija, mora se dati odgovore na pojavu prekarijata koji uz ostatke radničke klase zahtijeva da bude prosvjetljen demokratskom slobodarskom idejom. Ako se ne obrati pažnja na narastajući prekarijat oko nas (i klasa ljudi i stanje života) i u Evropi, onda se otvaraju vrata za ulazak i djelovanje konzervativnih, šovinističkih i nacio-fašističkih ideologija. To bi bila prava opasnost za sve nas! Znanost je nezaobilazna u poslu stvaranja stabilnog političkog i ekonomskog okruženja kao preduslova bilo kakvog pokušaja da se smanje migracije ljudi iz naše zemlje. Problem migracija, naravno, prevazilazi okvire naše države, ali je nužno da univerzitetška obrazovna politika učestvuje u rješavanju ovoga problema.

Sasvim je vidljivo, što naravno nije teško, da je univerzitet “uhvaćen” u birokratsku mrežu koja nameće znanosti skup procedura i pravila koja nemaju veze s njom, nego s prikrivenom kontrolom i hegemonijom nad univerzitetom. Univerzitet je izgubio autonomiju i više nije mjesto slobodnog mišljenja, stvaralačko-kritičkog uma i prosvjetiteljskog zanosa čovjeka koji traga za znanjem. Pod kontrolom birokratije koja ima sigurnu političko-ideološku pozadinu i uz direktive neoliberalnog kapitalizma, koje kazuju da je tržište mjera znanja i znanosti, dovedeni smo u ćorsokak i gubitak orijentacije. Zastoj ili stagniranje nauke u jednom društvu, dakle, siguran je znak da je ono skrenulo s civilizacijskog puta i da se nalazi u velikoj opasnosti pred kolonizacijskim poduzetništvom hegemonijskih pothvata. Gubitak ljubavi prema znanju i istini početak je ropske svijesti. Zato iskršava teško pitanje: *čemu služi nacionalni univerzitet danas?*

Uz primjetno stagniranje znanstvenog istraživanja nadolazi slabljenje znanstvene racionalnosti u društvu i ono se prepušta proizvoljnim, ideologiziranim predstavama o pojavama i događanjima. Na scenu stupaju brojne predrasude i kulturni mitovi kojima se svijet ponovo začarava u sujevjerje i iracionalnost. Očita je zloupotreba **religije** koja pokušava istisnuti nauku iz života društva! Religija traži svoje mjesto i nalazi ga u politici, uz moć i vlast – Agamben primjećuje da se useljava u nauku. Socijalna ontologija bilježi nadolazak zdravorazumskih predstava o pojavama u društvenom bitku čovječanstva. Znanost se, nažalost, pokazuje u siromašnom društvu kao mjesto preko kojeg se religija potvrđuje kao dominantna, izgrađuje svoj koncept duhovnosti i bez imalo milosti isključuje nauku iz svakog opisa povijesno-društvenih pojava ili biomedicinskih procesa svodeći sve na jednostavna kvazi-teološka objašnjenja za sujevjerne i neobrazovane. Nauka se gura u vazalni odnos i postaje obesmišljenja u odnosu na “znalce svetih tajni” i rukoljupce “uglednih sveštenika”. Zapadni svijet još uvijek nije našao mjeru odnosa ili dijaloga između religije i znanosti!

Univerzitet kao akter društvenih procesa – ne kao predmet politikantske samovolje

Sociologija ima temeljni zadatak da empirijski opiše i znanstveno objasni **institucionalni** okret (mijenu, Wandel) i da ponudi analiza onih institucija s kojima se neposredno susrećemo u životnom toku. Jedna takva institucija je svakako *univerzitet*, koji se, da preuzmemo temeljnu tezu Franka Meiera, sve više pretvara u **jedinstvenog i organiziranog aktera** unutar okvira općih procesa konstitucije društvenog aktera. Rad na ovoj postavci nije lagan ni trivijalan. Prvo, nije lagan jer analiza univerziteta zahtijeva visok stupanj samodistanciranja od samog istraživača, upravo zato što je ukotvljen u njegova/njezina svakodnevna iskustva. Drugo, postavka također nije trivijalna – univerziteti su među najstarijim organizacijama na svijetu. Organizacijska istraživanja procjenjuju da su univerziteti u približno 80% organizacija koje postoje više od pet stotina godina. Isto tako, klasični kriteriji za određivanje formalne organizacije – kao što su članstvo ili formalna pravila – naravno da su ispunjeni na sveučilištima od početka. Unatoč tome, univerzitetska organizacija jedva da se pojavila kao neovisna razina kontrole vis-à-vis svojih profesorskih članova, disciplina i države, kao što naglašavaju mnoga povijesna istraživanja univerziteta. To čini univerzitet značajno drugačijim od drugih, vertikalno integriranih organizacija, poput onih koje je opisao Max Weber s obzirom na prusku državnu birokraciju ili Alfred D. Chandler s obzirom na velike američke tvrtke.¹⁵

Obrazovanje iz kojeg je potisnuta ideja da **etičko stoji u osnovi epistemičkog**, postalo je noćna mora planera društvene budućnosti. Suviše je naivno optuživati profitterski interes državnih korporacija i multinacionalnih kompanija kojima ne treba misleći čovjek već neki fungibilni privjesak u sistemu roba. Obrazovni sistemi, nažalost, pali su u prosječnost ili su potčinjeni diktaturi prosjeka. Mentalitet ljudi je reduciran na konzumerske vještine prepoznavanja roba, proizvođača, akcija, povoljnih cijena...

Bez kvalitetnog obrazovnog sistema Bosna ne može biti kompatibilna i kongruentna s evropskim prostorom znanja u kojem vrijedi deviza slobodan i otvoren pristup znanju (*open acces to knowledge*). Uklapanje Bosne u EU je nezamislivo bez novih vrhunskih znanja koja će osigurati informacijsko društvo i postaviti univerzitet u središte društveno-povijesnog konteksta. Danas su zapadna društva prepoznatljiva kao kulture koje su zasnovane na znanstveno-tehnološkim dostignućima. U tim društvima dostignuta je razina individualizma i slobode pojedinca, *građanina* koji čini osnovu suvereniteta

¹⁵ Meier, Frank (2009) *Die Universität als Akteur. Zum institutionellen Wandel der Hochschulorganisation*, Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.

države i državnog poretka. To dostignuće na ovim našim prostorima još uvijek nismo mislili na adekvatan način i pokušali osloboditi društvo od presije kolektivism, etnicizma, etnofaulizma i šovinističkih primitivnosti. Znanost i znanstvena objašnjenja pojava i procesa su preduslov razvijanja slobodne svijesti i realne slobode čovjeka. Znanje se u tom smislu pojavljuje kao osnova slobode pojedinca i društvene grupe.

Jasno je da kroz obrazovanje treba očuvati i razvijati Bosnu – to je smisao postojanja i djelovanja univerziteta u Bosni i Hercegovini. Budućnost Bosne je u razvijanju i proizvodnji novih znanja koja osiguravaju razvoj i napredak. Ali, najteža društvena korupcija je **lažno obrazovanje** ili produciranje diploma bez vrijednosti. Prijeti li opasnost od epistemičke korupcije koja uništava znanje i potiskuje ga iz naše kulture. Osnova moći jedne kulture je precizno znanje koje se iskazuje jasnim jezikom i logički iskazanim formulacijama. Traganje za znanjem je nezamislivo bez čuvanja i učenja znanja. Tu se pojavljuju teška pitanja: Da li je “vlastita” interpretacija bolonjskog procesa visokog obrazovanja dovela u tešku situaciju? Da li smijemo razviti kritičko propitivanje o proteklm godinama i narativima o reformi u skladu s bolonjskim principima? Šta je svrha visokoškolskog obrazovanja u Bosni danas? Čemu služe univerziteti?

Sva ova pitanja traže odgovor koji će nam pomoći da dostignemo transverzalni (i longitudinalni) um, *transdisciplinarnost* kao plod multidisciplinarnosti koja je neophodna u strategiji visokoškolskog obrazovanja. To znači da je primarna buduća zadaća univerzitetskog konteksta borba za kadrove koji su vrhunski i koji prevazilaze našu balkansku skučenost, nepotizam, populističko-stranačko manipuliranje, etnoznanost, pseudo-objašnjenja i laž.¹⁶

Ulaganja u visokoškolski obrazovni sistem preduslov su stabilnog obrazovanja koje podrazumijeva očuvanje znanja, produkciju novih znanja, podizanje društvenog autoriteta znanstvenika i kontinuirano privlačenje mladih ljudi u visokoškolski sistem. U svim reformama koje se provlače kao obavezujući narativi gotovo da se zanemaruje odnos poštovanja prema profesoru koji u konfuznom društvu skoro da nema nikakvog motiva da se bavi naučnim radom. Politički sistem provodi jednu vrstu terora nad profesorima društvenih znanosti od kojih se traži politička korektnost i zanemarivanje kritičke svijesti. Stoga je pretpostavka da će biti sve manje kvalitetnih profesora, znalaca, istraživača i čuvara-prenosnika znanja.

¹⁶ Jäger, Wieland / Rainer Schützeichel (ed.) (2008) *Universität und Lebenswelt: Festschrift für Heinz Abels*, Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.

Bosanski univerzitet i znanost u evropskom kontekstu

Naš položaj u EU i budućnost naše države direktno je povezana s organiziranjem društvenog sistema u kojem se može primijeniti i održavati znanje koje je danas raspoloživo na prostoru evropskog konteksta. Današnja visokoškolska politika i obrazovni sistem BiH, nažalost, nalaze se u priličnoj **diskonekciji** s aktualnim evropskim prostorom znanja. Šta to tačno znači? Da li je to neki proizvoljan iskaz koji ne odgovara povijesnoj zbilji našeg društvenog ambijenta? Naravno, tu se ne radi o proizvoljnosti ili nekoj grešci u viđenju. Ako pođemo od činjenice da je znanost sa svojim znanjima i tehnološkim dostignućima ključni pokretač zapadnoevropskih društva i uopće razvijenih društava širom svijeta, onda ćemo se morati zapitati koja je uloga znanosti u našem društvu i da li ona ispunjava svoju društvenu funkciju? Uloga, moć i značaj znanosti i univerziteta u društvu proizlazi iz činjenice da je to ključni instrument i sistem za proizvodnju ili produkciju znanja u društvu. Ni jedno savremeno društvo ne može se zamisliti bez stožerne uloge znanosti i univerziteta. Zato su današnje zapadno-evropske kulture i društveni sistem, ustvari, pravi znanstveno-tehnički sistemi ili kulture. U njima je najveća vrijednost znanje koje pomaže ljudima da žive na višoj razini egzistencije, slobodni i dostojanstveni u jednokratnom ljudskom postojanju.

U tome se ogleda strateška orijentacija znanosti i univerziteta u BiH koja bi osigurala uklapanje, kompatibilnost, interferenciju našega društva i života s znanstveno-tehnološkim kulturama evropskog svijeta. Neophodnost uzdizanja epistemičkih kompetencija populacije i razvijanje znanja među ljudima, koje bi ih izvuklo iz jedne prevaziđene epohe i uvelo u novo razdoblje postojanja, pojavljuju se kao primarna zadaća univerziteta u 21. stoljeću, jer je univerzitet osnova razvitka, društvene održivosti, slobodne demokratije i političke stabilnosti.

Univerzitet se mora transformirati u društvenog aktera, činitelja znanja o društvu i svijetu. Univerzitet nadilazi političke i legislativne obrasce jednog vremena jer ima potencijal vrhunske društvene institucije koja u dobu znanja mora predvoditi glavni smjer života ljudi. U tome je odgovornost univerziteta da ukazuje na znanstveno-argumentirano znanje koje posjeduje povijesno-pragmatičku dimenziju. Stoga, sasvim je jasno, univerzitet ne može biti potčinjen birokratskom-tabelarnom mentalitetu, ljudima koji trebaju društvenu socijalizaciju, nedoraslim provincijalnim slikama svijeta, zalutalim emocijama u prostor logosa, strahu od Duha Znanja, kritičko-istraživačke racionalnosti.

Slobodan univerzitet stvara slobodno demokratsko društvo Bosne u Evropi.

Na kraju – otvorena pitanja

Dominantni tipovi plivača po plićacima su u mogućnosti da kao anonimni trolovi po društvenim mrežama sudjeluju u javnosti. Tajne službe, policijske strukture, zavjereničke grupe svi mogu da odbace znanstvene istine i da iskažu svoj animozitet prema znanstvenoj racionalnosti bez ikakvog opravdanja. Relativiziranje je postalo moda, jer povijesnim tokom nihilizacije vrijednosti njemu ne treba logika, argument, evidencija, dijalog. Stoga fatalizam koji podmeću poluobrazovani diletanti, manipulatori, populisti koji zloupotrebljavaju religijska osjećanja, vodi društvo u pomračenu svijest i neodgovornost, jer sveštenički iskazi uvijek svu odgovornost za svijet ostavljaju u rukama Boga – a njihov čovjek je nevino i bezgriješno stvorenje.

Još važnih pitanja stoji pred pažnjom savremenih socijalnih ontologija. Šta produciraju američki univerziteti? Šta produciraju evropski univerziteti? Šta produciraju azijski univerziteti? Šta se dešava milionima mladih ljudi koji su “obrazovani” na savremenim univerzitetima? *How worthless is higher education?* Šta je to zanimljivo u stjecanju univerzitetskih diploma? Čemu one služe? Kako se može zaustaviti opasan proces gubitka studenata i gašenja mnogih studijskih programa? Kako učiniti univerzitet privlačnim i strateškim mjestom društva? Mogu li “prosječni” i “diletanti” koristiti univerzitet za mjesto socijalizacije ili politikantstva i stvarati na taj način razorni kaos? Čini se da su profesori istraživači postali najamni radnici nevidljive birokratije koje se bani tabelarnim terorizmom u svojim kabinetima stranačke poslušnosti?

Administracija se nadvila nad univerzitet i znanstveno istraživanje, Njena bi uloga trebala biti tu da bi se pomoglo i osiguralo znanje, novi pristup znanju, proizvodnja novog znanja, da bi se “iscijedilo” novo znanje o svijetu. Jasno je da nisu profesori i istraživači univerziteta tu da bi popunjavali tabele i ankete dokone birokratske strukture koja znanstvene istraživače pretvara u eksploatiranu klasu koja služi sumnjivim političkim projekcijama. Zbog toga je nužno razdvojiti u nutrini univerziteta znanstveno-istraživački dio i upravno-kontekstualni dio funkcioniranja i osloboditi znanost od diletanata organizacije i prosječnosti.

Univerzitet je mjesto budućnosti i slobode svakog društva. Zato se u njemu organizacijski postavljaju centri za osiguranje kvaliteta rada i dostizanje vrhunskih rezultata kojima se ispunjavaju spoznajno-znanstveni i društveno-pragmatički ciljevi rada znanosti.

Literatura

1. Alexander, B. (2020). *Academia Next: The Futures of Higher Education*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
2. Alexander, B. (2024). "The professors are the enemy": J.D. Vance on higher education', BryanAlexander.org, 18. juli.
3. Baofu, P. (2011). *The Future of Post-Human Education: A Preface to a New Theory of Teaching and Learning*. New York: Cambridge Scholars Publishing.
4. Bloom, A. (1987). *The Closing of the American Mind: How Higher Education Has Failed Democracy and Impoverished the Souls of Today's Students*. New York: Simon & Schuster.
5. Cassirer, E. (1985). *Filozofija simboličkih oblika*. Prvi deo – Jezik; Drugi deo – Mitsko mišljenje; Treći deo – Fenomenologija saznanja. Novi Sad: Književna zajednica.
6. Demirović, A. (2008). 'Neoliberalismus und Hegemonie', u: Butterwegge, C., Lösch, B. i Ptak, R. (ur.), *Neoliberalismus: Analysen und Alternativen*. Wiesbaden: VS Verlag.
7. Jäger, W. & Schützeichel, R. (ur.) (2008). *Universität und Lebenswelt: Festschrift für Heinz Abels*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
8. Kišjuhas, A. (2024). 'Univerzitet kao neprijatelj', Autonomija.info. Dostupno na: <https://autonomija.info/aleksej-kisjuhas-univerzitet-ka0-neprijatelj/>
9. König, R. (n.d.). *Vom Wesen der deutschen Universität*.
10. Meier, F. (2009). *Die Universität als Akteur: Zum institutionellen Wandel der Hochschulorganisation*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
11. Mittelstraß, J. (1998). *Die Häuser des Wissens: Wissenschaftstheoretische Studien*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
12. Reichman, H. (2021). 'The professors are the enemy: Right-wing attacks on academic freedom have real repercussions', *The Chronicle of Higher Education*, 14. decembar. Dostupno na: <https://www.chronicle.com/article/the-professors-are-the-enemy>
13. Smith, B. L. R., Mayer, J. D. & Fritschler, A. L. (2008). *Closed Minds? Politics and Ideology in American Universities*. Washington, DC: Brookings Institution Press.
14. Vance, J. D. (2021). Keynote address, Second National Conservatism Conference, Orlando, Florida, 2. novembar. Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=0FR65Cifnhw&t=45s>
15. Watson, C. E. (2024). *Teaching with AI: A Practical Guide to a New Era of Human Learning*. Washington, DC: Stylus Publishing.
16. Webster, F. (2014). *Theories of the Information Society*. London: Routledge.
17. Znaniecki, F. (2019). *The Social Role of the Man of Knowledge*. New Brunswick: Transaction Publishers.

Prof. dr. Amila Ždralović

Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo

Pravni fakultet / Faculty of Law

a.zdralovic@unsa.pfsa.ba

Dr. sc. Tatjana Žarković

Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo

Filozofski fakultet / Faculty of Philosophy

tatjana.zarkovic@ff.unsa.ba

UDK / UDC 305:378.4(497.6)UNSA

Pregledni naučni rad / Scientific review article

Primljeno / Received: 11. 12. 2024.

Prihvaćeno / Accepted: 13. 03. 2025.

RODNE STUDIJE NA UNIVERZITETU U SARAJEVU: PREKINUTA INSTITUCIONALIZACIJA

GENDER STUDIES AT THE UNIVERSITY OF SARAJEVO: INTERRUPTED INSTITUTIONALIZATION

Sažetak

U ovom radu ispituje se status i potencijali programa rodnih studija na Univerzitetu u Sarajevu. U radu je prikazana istorija rodnih/ženskih/feminističkih studija u Bosni i Hercegovini sa primarnim fokusom na postdiplomski i doktorski program rodnih studija. Postdiplomski program "Rodne studije" izvodio se od 2006. do 2012. godine, a 2013. godine pokrenut je doktorski studij „Rodne studije“ i upisana je samo prva generacija studenata i studentica. Kroz analizu relevantnih dokumenata, uključujući nastavni plan i program, konkurse, izvještaje i druge prateće materijale, razmatraju se ključni aspekti programa – od sadržaja kurseva do institucionalnih i ekonomskih prepreka. Identificirane su okolnosti koje su negativno uticale na dalji razvoj programa i njegovu institucionalizaciju, te poveznice sa pojavom nedostatka interesa studenata/ica uporedo sa ograničenjem finansijskih sredstava, izdavanja za program i njegovom komercijalizacijom na UNSA. Iako program „Rodnih studija“ formalno postoji i predstavlja jedini takav obrazovni program na Univerzitetu u Sarajevu i u Bosni i Hercegovini, konkursi za upis novih generacija nisu raspisivani već više od decenije. Ova analiza poziva na diskusiju o mogućnostima i potrebi za reaktivacijom programa, s ciljem daljeg razvoja rodnih studija u akademskom kontekstu zemlje.

Ključne riječi: rodne studije, ženske studije, feminističke studije, interdisciplinarne studije, Univerzitet u Sarajevu

Summary

This paper examines the status and potential of gender studies programs at the University of Sarajevo. It presents the history of gender/women's/feminist studies in Bosnia and Herzegovina, with a primary focus on the postgraduate and doctoral gender studies programs. The postgraduate program in "Gender Studies" was offered from 2006 to 2012, while in 2013, a doctoral program in "Gender Studies" was launched, admitting only the first generation of students. Through an analysis of relevant documents, including curricula, announcements, reports, and other supporting materials, the key aspects of the program are discussed—from the content of the courses to institutional and economic barriers. The study identifies circumstances that have negatively impacted the further development and institutionalization of the program, as well as links to a decline in student interest, limited financial resources, program expenditures, and the commercialization of the program at the University of Sarajevo. Although the "Gender Studies" program formally exists and represents the only such educational program at the University of Sarajevo and in Bosnia and Herzegovina, no calls for new admissions have been made for over a decade. This analysis invites a discussion on the potential for reactivating the program, with the aim of advancing gender studies in the academic context of the country.

Keywords: *gender studies, women's studies, feminist studies, interdisciplinary studies, University of Sarajevo*

1. Uvod

Politička klima 60-ih godina prošlog stoljeća reflektirala se na uvođenje ženskih studija u nastavne planove i programe na univerzitetima, koji se kasnije javljaju pod promijenjenim ili proširenim 'krovnim' nazivom 'rodne studije' (Boxer, 1982; Crouch, 2012; Hark, 2016; Sreenivas, 2015, Richardson i Robinson, 2020). Naučno-istraživački i edukativni rad iz ove oblasti rezultat je aktivističkih napora, kako su i same ženske studije i feminističke znanstvenice proizašle „izravno iz ženskog pokreta“ (Lowe i Lowe Benston, 1984, str. 177). Upravo tokom drugog talasa feminizma, započinje prvo intenzivna praksa organiziranja neformalnih obrazovnih programa ženskih studija, a potom, često unatoč atmosferi neprijateljstva, sumnje ili ravnodušnosti (Musil, 1992, str. 1), i uvođenje kolegija i programa ženskih studija na univerzitete. Prvi formalni program ženskih studija uveden je u SAD 1970. godine na San Diego State Collegeu (Salper, 2011), a ovu praksu su slijedili i drugi univerziteti, prije svega u SAD.

Iako su promjene unutar obrazovanja pokrenute u SAD-u, uskoro su se uključile „i feministkinje u visokom obrazovanju drugdje“ te se generalno povećao broj kolegija i studijskih programa ženskih studija tokom '70-ih i '80-

ih godina prošlog stoljeća, što je „naposljetku dovelo do toga da su ženski studiji prepoznati kao zasebno interdisciplinarno područje studija, a na mnogim visokoškolskim institucijama pratilo ih je i osnivanje odjela i centara za ženske studije“ (Charlies, 2020, str. 42). Ovo se reflektiralo i na produkciju znanja iz ove oblasti, a posebno je značajno bilo pokretanje kros-disciplinarnih časopisa (Boxer, 1982, str. 665-666). Ipak, treba naglasiti da se ženske studije „nikada nisu lako uklapale u akademsku zajednicu“ s obzirom na nekompatibilnost ženskih studija sa univerzitetskim sistemom (Lowe i Lowe Benston, 1984, str. 179). Kako su feminizmi bili temelj „ženskih studija“, onda su studije uključivale ideje i prakse koje su nekompatibilne s većinom univerzitetskih pretpostavki i procedura, kao što su, na primjer, pretpostavke objektivnosti i neutralnosti ili stroge hijerarhijske strukture i procedure (Lowe i Lowe Benston, 1984). Osnova feminističke znanosti i ženskih studija je „predanost društvenim promjenama, posebno usmjerena na okončanje potlačenosti žena“ (Lowe i Lowe Benston, 1984, str. 177), dok obrazovne institucije služe održavanju i reprodukciji socio-kulturalnog sistema.

Već prva iskustva feminističkog rada u akademskom prostoru otvorila su početkom '80ih godina prošlog stoljeća i dileme o autonomiji, odnosno integraciji rodnih studija. Tako Gloria Bowles i Renate Duelli Klein (1983) postavljaju pitanje da li se ženske studije formiraju kao zasebna akademska disciplina ili kao feministička znanost, prema integracijskom modelu, trebaju biti inkorporirane u discipline. Autorice smatraju da autonomne ženske studije „imaju potencijal iz temelja promijeniti prirodu cjelokupnog znanja pomicanjem fokusa s androcentričnosti na referentni okvir u kojem su različite ideje, iskustva, potrebe i interesi žena valjane same po sebi“ i time čine osnovu za podučavanje i učenje (Bowles i Klein, 1983, str. 3). U osnovi ove debate je stav prema strukturi društvenih institucija za koju zagovarateljice i zagovaratelji integrativnih pristupa vjeruju da se može transformirati iznutra (Bowles i Klein, 1983, str. 3). S druge strane, Peggy McIntosh i Elizabeth Kamarck Minnich (1984) smatraju da je debata o konceptu ženskih studija pogrešna te da su ova dva pristupa komplementarna.

Istovremeno, otvorena je i debata oko samog naziva područja, te su neke institucije u upotrebu koristile naziv 'feminističke studije' (Bell i Schwartz Rosenhan, 1981). S jedne strane, ovaj termin, sugerise otvorenost i za muškarce i za žene za razliku od termina ženske studije (Bell i Schwartz Rosenhan, 1981). S druge strane, naziv 'feminističke studije' nosi teret nepostojanja konsenzusa o jednoznačnom određenju feminizma (Bell i Schwartz Rosenhan, 1981, str. 542). Međutim, značajna promjena se desila '90ih godina prošlog stoljeća kada se češće počinje koristiti termin rodne studije nego termini ženske, odnosno feminističke studije, što je posebno

vidljivo u nazivima istraživačkih centara i studijskih programa (Robinson i Richardson, 2020, str. 2). S razvojem teorije i empirijskih istraživanja, postalo je uobičajeno koristiti termin 'rodne studije' i opisivati polje studija u kojem su rod i rodni odnosi središnje teme "rodnih studija" (Woodward i Woodward, 2015).

Do '90-ih godina prošlog stoljeća, dodiplomski i poslijediplomski studiji rodnih/ženskih studija „uspostavljeni su na mnogim univerzitetima“, a njihovo uspostavljanje „u sistemima visokog obrazovanja smatralo se pozitivnim pomakom“, posebno s obzirom na potencijal feminističkih ideja i pedagoških praksi koje iznutra transformiraju discipline i akademiju (Robinson i Richardson, 2020, str. 2). Kao jedan od najvažnijih uspjeha rodnih i ženskih studija izdvajaju se „novi pristupi znanju koje su donijeli tradicionalnim disciplinama“ (Richardson i Robinson, 2020, str. 6). Ipak, sam razvoj ovog područja kontinuirano prati nepriznavanje znanja proizvedenog u naučnom polju kao vrijednog i relevantnog u akademskoj zajednici (Pereira, 2008).

U proteklih deset godina, rodne studije će se suočiti sa novim izazovima, kao što su tendencije prilagođavanja zahtjevima tržišta rada (Hark, 2016), ali će se pod pritiskom anti-rodnih mobilizacija (Kovatas, 2017; Paternotte i Kuhar, 2018, str. 10) naći i u novoj nepovoljnoj situaciji što je često dovodilo do njihovog ograničavanja, pa čak i ukidanja (Ergas, Kochkorova, Pető i Trujillo, 2022). Ipak, unatoč otporima, osporavanjima i ograničavanjima, ženske/rodne studije, „bilo kao zasebna polja ili integrirane u discipline, nastavljaju biti živopisne, dinamične, inovativne i utjecajno područje studija na preddiplomskom i poslijediplomske razine“ (Richardson i Robinson, 2020, str. 3).

2. Metodologija

U ovom radu ispituje se status, učinci i potencijali programa rodnih studija na Univerzitetu u Sarajevu, koji je ujedno i jedini ovakav program u Bosni i Hercegovini. Naime, u radu će se prikazati ishodišta i razvoj postdiplomskog i doktorskog programa rodnih studija pri Centru za interdisciplinarne studije. U radu će se razmotriti kako se sadržajno promijenio program i pozicija ženskih/rodnih studija njegovim premještanjem iz sfere civilnog društva u institucionalnu, akademsku sferu. Međutim, ovo je uključivalo i 'nove' institucionalne uslove od kojih zavisi sam program.

Naime, u formalnoj akademskoj sferi na Univerzitetu u Sarajevu program se razvijao kao program 'rodnih studija', ali sa upečatljivo kratkom istorijom i

neizvjesnom budućnošću. Kroz analizu relevantnih dokumenata, uključujući nastavni plan i program, konkurse, izvještaje i druge prateće materijale, razmatraju se ključni aspekti programa – od sadržaja kurseva do institucionalnih i ekonomskih prepreka, čime je cilj ispitati koji su uslovi doveli do 'gašenja' programa rodnih studija na Univerzitetu u Sarajevu.

1. Od neformalnog obrazovnog programa do institucionalizacije rodnih studija

Razvoj studijskog programa rodnih studija na Univerzitetu u Sarajevu pratio je sličnu evoluciju svojstvenu i drugim sredinama, samo je dinamika bila kondenzovana, početci zakašnjeli, a institucionalna povijest kratka i *de facto* prekinuta. Djelomično objašnjenje kasnijeg početka, leži u kasnijem razvoju civilnog društva i osnivanju nevladinih organizacija kao glavnih institucija civilnog društva tek nakon 1990. godine, koje su u i zapadnim društvima bile prostor za pokretanje neformalnih programa ženskih/rodnih studija. Kao što je prethodno naznačeno, ženski/feministički pokreti su temelj razvoja feminističkih teorija i istraživanja, ali i pokretanja ženskih/rodnih studija. Kako navode Lowe i Lowe Benston (1984), „feministička znanost nije preuzela samo zadatak razvijanja razumijevanja svijeta koje uzima u obzir žene“ već je imala za cilj i ispitati „podrijetlo ugnjetavanja žena i formuliranje učinkovitih strategija za promjenu“ (str. 177). Ženske studije su bile jedna od tih strategija na koju se gledalo kao na „način širenja feminističkih učenja i 'obrazovanja za promjenu'“ (Lowe i Lowe Benston, 1984, str. 177).

Ako produkcija feminističkih znanja i pokretanje ženskih studija prvenstveno zavise od feminističkog pokreta u određenom društvu, onda ne možemo govoriti o potpunom odsustvu akademskog bavljenja feminističkim temama u socijalističkom periodu, ali je svakako riječ o bitno drugačijim društvenim okolnostima. Kako piše Žarana Papić u tekstu iz 1992. godine, žene u Jugoslaviji su živjele u „drugačijoj civilizaciji“ od žena na Zapadu (str. 197). Na Zapadu se feministički rad odvijao kroz osnaživanja žena u malim ženskim grupama (Karapetrović, 2019, str. 25), što je bila pretpostavka i za organiziranje edukacija i radionica koje su prethodile ženskim studijama. Ipak, i jugoslovenske feministkinje su problematizirale patrijarhat i podređenost žena u društvu te su posebno preispitivale stvarni karakter ravnopravnosti žena u socijalističkom društvu. Ove aktivnosti feministkinja iz akademskih krugova, kao što je Nada Ler Sofronić, najbolje ilustrira konferencija *Drug-ca Žena. Žensko pitanje – novi pristup?*, koja je održana 1978. godine u Studentskom kulturnom centru u Beogradu (Ler Sofronić, 2011). Inače, doktorska disertacija Nade Ler Sofronić koja je dio svog radnog vijeka provela

na UNSA – Fakultetu političkih nauka, zabilježena je kao prva doktorska disertacija u socijalističkoj Jugoslaviji koja otvara prostor za akademska istraživanja o ženama, njihovim pravima i društvenim ulogama (Đokanović, Dračo i Delić, 2014, str. 175).

Ipak, ove aktivnosti u jugoslavenskim društvenim okolnostima nisu bile dovoljne za pokretanje formalnih ili neformalnih kolegija ženskih studija. Okolnosti će se promijeniti tek sa razvojem civilnog društva na našim prostorima i sa osnivanjem ženskih udruženja. Međutim, početkom '90ih, u Bosni i Hercegovini, žene su bile „disproporcionalno pogođene ratom, ali i 'tranzicijom““, te je samim tim bilo „važnije političko feminističko djelovanje, u odnosu na akademsko“ (Babić-Avdispahić i dr., 2013, str. 13). Tek u post-Daytonskom periodu postkonfliktne izgradnje mira, stekli su se uslovi i za nastavno, akademsko djelovanje. Ključnu ulogu u kontekstu pokretanja edukativnih programa odigralo je udruženje „Žene ženama“ iz Sarajeva koje je organiziralo tribine za studentice i studente, seminare, konferencije te različite radionice na temu zdravlja, nasilja prema ženama, stanovanja, javnog angažiranja i obrazovanja (Zvizdić, 2024). Kroz rad ženskog udruženja „Žene ženama“ iz Sarajeva, prvi edukativni programi okupili su oko 1200 učesnica i učesnika (Zvizdić, 2024). Prvi edukativni programi, kao ni u drugim sredinama, nisu imali strogu formalnu strukturu i skoro pa spontano su se razvijali, a direktorica i osnivačica udruženja „Žene ženama“ opisuje motive i načine njihove realizacije, kao rezultat feminističke nužne potrebe:

„Javno istraživanje ženskih problema doprinosilo je boljem razumijevanju feminizma na ovim prostorima, pomagalo je da nadvladamo egzistencijalni kukavičluk u zavisnosti od pristajanja da vršimo razne poslove, ali u isto vrijeme nas je i ohrabrilo da na sebe preuzmemo teret izgradnje novih odnosa između žena i muškaraca. Zbog toga smo odlučile osnovati prostor za u kojem ćemo slobodno promišljati. To je bila želja da razgovaramo. Tada još uvijek nismo promišljale da to bude neki koncept, predavanja i tome slično. Zato smo godinama radile radionice, pisale pjesme... To se održavalo svake srijede u udruženju Žene ženama. Razgovarale smo o raznim temama: kultura stanovanja, govor tijela, da li se upustiti u neizvjesnost ratnog poduzetništva, gdje je žena u javnim medijima i koliko ona može utjecati na javne medije, kako se promjene dešavaju u našu korist...“ (Zvizdić, 2015).

Ovakve aktivnosti bile su osnova na kojoj će pokrenuti neformalni obrazovni program ženskih studija, ali koji je sada bio koncipiran kroz akademski formulirane kurikule koji su realizovani izvan univerziteta, ali su kao

predavačice i utemeljivačice uključivale univerzitetske profesorice, a kao polaznice i polaznike, uglavnom, studente i studentice. Stoga kao važan trenutak i početak ženskih studija u Bosni i Hercegovini možemo identificirati pokretanje neformalnog, dvosemestralnog programa obrazovanja – Ženske studije 1998. godine (Izmirlija i Ždralović, 2019, str. 62). Slični programi su već bili pokrenuti u susjedstvu - u Beogradu 1992. godine, a u Zagrebu 1995. godine (Lukić, 2018, str. 143, 148), te je s obzirom na kontinuiranu povezanost feministkinja na ovim prostorima, bio naprosto „logičan slijed“ da se ovakav obrazovni program pokrene i u Sarajevu (Zvizdić, 2015).

“Mi smo od 1992-93. bile u kontaktu sa ženama iz regiona. Tada su već postojale ženske studije u Zagrebu i Beogradu, bio je logičan slijed događaja da se to pokrene i kod nas. Nada Ler-Sofronić je napisala prvi koncept, to smo pokrenule ne razmišljajući o projektu. Mi smo postojale i dvije-tri godine smo razgovarale unutar nas i takvih kakve smo mi otvarajući razne teme, a projekat smo tek kasnije dobile. To su bile radionice mijenjanja nas osobno. Ako je bilo nas pet koje smo tu ideju nosile, htjele smo je podijeliti sa drugim ženama. Žarana Papić je bila moja osobna drugarica, kao i Biljana Tošić, one su dolazile ovdje i tako je to krenulo. Prosto ništa nije dovelo do toga, to je izviralo iz nas” (Zvizdić, 2015).

Program ženskih studija koji je pokrenulo Udruženje Žene ženama u Sarajevu, dobio je 2002. godine naziv Ženske studije "Žarana Papić", a u sjećanje na jugoslavensku sociologinju i antropologinju Žaranu Papić (Sarajevo, 1949 – Beograd, 2002). Ovaj jednogodišnji interdisciplinarni program bio je realiziran tokom 12 godina i struktuiran u formi kolegija, i to: Uvod u ženske studije, Žene i teorije metodičke strategije feminističkog iskustva, Žene i demokratija, ljudska prava i jednakopravnost, Žene u filozofiji - feministička etika, Jezik i (de)konstrukcija roda (Zvizdić, 2024). Kao voditeljice kolegija bile su angažirane profesorice Univerziteta u Sarajevu - Nada Ler Sofronić, Nirman Moranjak Bamburać, Jasna Bakšić Muftić, Jasminka Babić Avdispahić i Marina Katnić Bakaršić (Zvizdić, 2024). Kroz program Ženske studije „Žarana Papić“, educirano je 120 osoba (Zvizdić, 2024). Godine 2003., udruženje Žene ženama je pokrenulo i časopis *Patchwork* (UNSA, 2013, str. 81-82).

Paralelno sa programom ženskih studija, razvijao se i naučno-istraživački rad, a uz spomenuti časopis, posebno se izdvaja prevod knjige *Ženske studije* autorice Joy Magezis (2001. godine) i objavljivanje knjige *Izazovi feminizma* profesorica Univerziteta u Sarajevu - Jasminke Babić Avdispahić, Jasne Bakšić Muftić, Nirman Moranjak Bamburać i Marine Katnić Bakaršić (2004). Feministički naučnoistraživački rad, kao i program Ženske studije „Žarana

Papić“ su bili osnova pokretanje formalnog postdiplomskog studija „Rodne studije“ na Univerzitetu u Sarajevu, a njihov kontinuitet je održan i osiguran kroz Feminističku školu Žarana Papić koju od 2015. godine organizira Sarajevski otvoreni centar.

2. Postdiplomski i doktorski program rodni studija na UNSA

Postdiplomski program Rodnih studija kao „multidisciplinarni program“ (Babić-Avdispahić, i Okić, 2012), razvio se iz programa ‘ženskih studija’ organiziranih i izvođenih u nevladinom sektoru od 1998. godine (Babić-Avdispahić i dr., 2013). Ženske studije Žarana Papić, pokrenute od strane ženskog udruženja, bile su „prostor u kojem su se u akademskom i feminističkom kapacitetu srele profesorice koje već preko predmeta koje su predavale na svojim matičnim fakultetima postepeno uvodile feminističke teme na fakultete“ (Babić-Avdispahić i dr., 2013, str. 14). Ipak, njihovi matični fakulteti nisu bili mjesto pokretanja rodni studija, već Centar za interdisciplinarne studije UNSA – prof. dr Zdravko Grebo¹ koji je osnovan 2002. godine.

Na ovoj organizacionoj jedinici UNSA izvodio se, između ostalog i magistarski program „Rodne studije“ od 2006. do 2012. godine (Izmirlija i Ždralović, 2019, str. 59). U prvoj generaciji (2006–2008) upisano je 40, u drugoj (2008–2010) 22, a u trećoj (2010–2012) 18 studentica i studenata na postdiplomski program Rodne studije (Izmirlija i Ždralović, 2019, str. 59). U prvoj generaciji nositeljke/nositelji predmeta su bile/bili Jasminka Babić-Avdispahić, Nirman Moranjak-Bamburać, Biljana Kašić, Jasna Bakšić-Muftić, Ugo Vlasisavljević i Marina Blagojević. Postdiplomski studij „Rodne studije“ je pokrenut kao dvogodišnji, interdisciplinarni magistarski program, s ciljem edukacije „studenata/ica o metodama, teorijama i konceptima potrebnim za izučavanje roda i za razumijevanje suvremenih debata koje se vode unutar ovog područja“ (UNSA-CIPS, 2006, UNSA-CIS, 2009).

Studij je trebao da „doprinese uspostavljanju mreže eksperata/ica spremnih za rad u domaćim, regionalnim, međunarodnim, vladinim i ne-vladinim, akademskim institucijama itd.“, čiji je zajednički motiv promovisanje rodni istraživanja, interdisciplinarnog znanja u ovoj oblasti, te rodne

¹ U junu 2013. godine naziv Centar za interdisciplinarne postdiplomске studije (CIPS) je promijenjen u Centar za interdisciplinarne studije (CIS). Od 2020. godine, odlukom Senata Univerziteta u Sarajevu (Senat UNSA, 29. juli 2020), Centar za interdisciplinarne studije preimenovan je u 'Centar za interdisciplinarne studije Univerziteta u Sarajevu – prof. dr Zdravko Grebo'.

jednakopravnosti unutar svojih zajednica“ (UNSA-CIPS, 2006; UNSA-CIS, 2009). Pored akademskog osoblja sa Univerziteta u Sarajevu, u realizaciji programa predviđeno je i sudjelovanje profesori/ce sa univerziteta jugoistočne Evrope, EU i šire (UNSA-CIPS, 2006; UNSA-CIS, 2009; UNSA-CIS, 2010). Od akademske 2011/2012, godine, program Rodne studije je „dio Academic Fellowship Programa“, a „u aprilu 2013. g. podnesen je izvještaj i nova aplikacija na akademsku godinu 2013/2014. koja je odobrena“ (UNSA, 2013, str. 81). Na programu se razvijao bogat naučno istraživački rad, koji potvrđuju i organizirani događaji² i objavljene publikacije³. Unatoč potvrđenim kvalitetama programa, prva generaciju magistrica i magistara rodni studija suočila se sa problemom prepoznavanja akademskih zvanja (Babić-Avdispahić i Okić, 2012, str. 132). Tako su nakon završetka studija diplome o završenom studiju bile na čekanju, a zakašnjeli čin promocije magistara i magistrica rodni studija bio je popraćen uvredljivim tekstovima za koje je i Urgentna Žalbena komisija Vijeća za štampu u Bosni i Hercegovini (2011) konstatirala da predstavljaju kršenje Kodeksa za štampu BiH.

Kroz tri generacije postdiplomskog programa rodni studija povećavan je broj izbornih nastavnih predmeta⁴. Obavezni predmeti su još od početka realizacije programa uključivali nastavne predmete Metodologija rodni istraživanja, Rodne teorije, Rod i ljudska prava, Rod i politika, Rod i Balkan, Rod i razvoj, Gender strategije i politike. Izborni predmeti obuhvatali su teme kao što su rod i nacionalizam, rod i svakodnevni život u „tranziciji“, rod i izgradnja mira, te mnoge druge (UNSA-CIS, 2009; UNSA-CIS, 2010).

Također, zapaža se da se tokom vremena smanjuje broj stranih predavačica i predavača, a raste broj predavačica i predavača iz Bosne i Hercegovine, a posebno sa Univerziteta u Sarajevu. Broj stranih predavačica i predavača se smanjuje zbog novonastalih finansijskih poteškoća sa kojima počinje da se

² Kao što je na primjer, javno predavanje prof. Margot Badran, o temi *Muslimansko-kršćanski odnosi i rod u vremenima revolucija* (juni, 2013); panel diskusija i promocija knjige *Gendering Post-Socialist Transition: Studies of Changing Gender Perspectives* (oktobar, 2013), javno predavanja dr. Carol Mann o temi *Rod i oružani sukobi: alternativni pogled na rat* (oktobar, 2013), međunarodna konferencija *Rod, religije i društvo* (decemabr, 2013) (UNSA, 2013), regionalni skup *Rod i nauka* (septembar, 2008).

³ Kao što je na primjer, Rodno odgovorno budžetiranje – Uvođenje rodno odgovornog budžetiranja na Univerzitet u Sarajevu (Babić-Avdispahić, i dr. 2012), *Propitivanje ženskih, feminističkih i muslimanskih identiteta Postsocijalistički konteksti u Bosni i Hercegovini i na Kosovu* (Zilka Spahić Šiljak, 2012), časopis Patchwork (čiji je izdavač prethodno bilo udruženje Žena ženama) i publikaciju koja objedinjuje teze prve generacije (akademska 2006./07. godina) magistarskog programa Rodne studije.

⁴ Postdiplomski program rodni studija je prošao kroz dvije inovacije i jednu reformu od predbolonjskog ka bolonjskom programu (Babić-Avdispahić i dr, 2013, str. 16).

suočava program. U izvođenje nastave kao nositeljice/ nositelji predmeta uključuju se, između ostalih, Asim Mujkić, Zdravko Grebo, Jasmina Husanović, Suzana Bubić, Jasmina Osmanković, Nerzuk Ćurak, Jasminka Gradašćević- Sijerčić, Nevenko Misita, Adila Pašalić-Kreso i Danijela Majstorović (Izmirlija i Ždralović, 2019, str. 59). Svakako da su brojna gostujuća predavanja u prvoj generaciji rodnih studija bila značajna jer su „pomogla u razmjeni iskustava institucionalizacije ženskostudijskih/rodnostudijskih programa u svijetu“ (Babić-Avdispahić i dr., 2013, str. 15). Za realizaciju programa bilo je značajno i uključivanje aktivistica (Babić-Avdispahić i dr., 2013, str. 16). Specifična odlika programa i u pogledu strukture predavačica/predavača, ali i u pogledu strukture studenata/studenata, dolazi do izražaja u okupljanju osoba iz svih dijelova Bosne i Hercegovine i različitih država sa naših prostora (Babić-Avdispahić i dr., 2013, str. 16). Ono što je okupljalo sve ove osobe bile su feminističke teme, a za Univerzitet u Sarajevu ovo je bila prilika da se nametne kao regionalni centar za rodne studije. Nažalost, ova prilika je propuštena, a program se postepeno (u)gasio.

Naime, kroz analizu dostupne dokumentacije, vidljivo je prije svega, da se smanjivao broj zainteresiranih kandidatkinja i kandidatata. Ovo opadanje interesa dovelo je do neformalnog gašenja programa, odnosno iako studij formalno postoji, nove generacije nakon 2010. godine nisu upisane na postdiplomski studij. Međutim, nužno je skrenuti pažnju na dvije stvari. Prvo, zainteresiranost kandidata i kandidatkinja, a time i broj upisanih studenata i studentica nikako ne smije biti ključni faktor za raspisivanje konkursa, i generalno za upisne politike na univerzitetima, već u obzir treba uzeti i ciljeve programa i širu društvenu potrebu određenog studijskog područja. Drugo, opadanje broja kandidatkinja i kandidata koji apliciraju za određeni studij ne mora nužno biti uslovljeno zainteresiranošću za određene studije. Konkretno u slučaju programa rodni studija, može se pretpostaviti da je na broj prijava, uticala i visina školarine. Ovakve pretpostavke temeljimo na raspisanim konkursima i odlukama o visinama participacije u troškovima studija za studente i studentice. Za prvu generaciju studija troškovi školarina su bili pokriveni od strane donatora (UNSA-CIPS, 2006). Naime, priprema i realizacija prve generacije studija finansijski je podržala: „Švedska vlada putem Švedske agencije za međunarodni razvoj i saradnju (Sida), Norveško Ministarstvo vanjskih poslova, Razvojni Program Ujedinjenih Naroda u Bosni i Hercegovini (UNDP) i Kanadska međunarodna razvojna agencija (CIDA), Austrian Development Cooperation, implementiran od strane WUS Austria“ (UNSA-CIPS, 2006). Podršku programu dala je i Agencija za ravnopravnost spolova Bosne i Hercegovine (UNSA-CIPS, 2006).

Međutim, kako se finansijska podrška stranih donatora u narednim generacijama rodni studija smanjila, to je imalo uticaj i na porast cijene školarina. S obzirom na saglasnost Vlade Kantona Sarajevo o cijeni školarina na UNSA (Odluka Vlade Kantona Sarajevo broj 02-05-19288-9/09 od 11.06.2009. godine), studenti i studentice su imale/i obavezu participacije „u troškovima realizacije studija sa 3.400,00 KM“ (UNSA - CIS, 2009, 2010). Time se program Rodnih studija, kao program na kojem se nastava realizira na b/h/s/c jeziku i engleskom jeziku, našao sa troškovima studija, u bitno drugačijoj situaciji nego redovni programi iz oblasti društvenih i humanističkih nauka. Dakle, iako je formalno pokrenut program rodni studija na Univerzitetu u Sarajevu kao jedini takav program u Bosni i Hercegovini, izostala je finansijska podrška, jer program nije uvršten u redovito financiranje iz javnih prihoda, a Univerzitet je zauzeo pasivan stav prema postdiplomskom programu na kojem počivaju rodne studije u Bosni i Hercegovini (Bavčić i Delić, 2014, str. 240; Babić-Avdispahić i dr., 2013, str. 33; Potkonjak i dr., 2008, str. 86).

Ako posmatramo pozicije različitih studijskih programa iz društvenih i humanističkih nauka na UNSA kao najstarijem univerzitetu u BiH, postdiplomski program rodni studija se suštinski našao u kategoriji komercijalnih postdiplomskih programa što je suprotno samom sadržajnom karakteru i ciljevima rodni/ženski studija. Osim samih praksi unutar Univerziteta ova problematika nas svakako vraća i na šire razumijevanje uloge Univerziteta u društvu i suvremenih neoliberalnih, ekonomskih procjena studijskih programa koje u posebno nepovoljno ulove stavljaju društvene i humanističke nauke.

3. Doktorski program rodni studija

Nakon šest godina (2006-2012) realizacije magistarskog programa Rodne studije, na Univerzitetu u Sarajevu pokrenut je doktorski program Rodne studije. U izvještajima o radu Univerziteta u Sarajevu, konstatirano je da su „izgrađeni kapaciteti potrebni za realizaciju doktorskog studija“, te da se oni se ogledaju u:

- a) „oformljenom naučnom jezgru profesora i profesorica sa Univerziteta u Sarajevu koji/e su u svoje matične discipline/oblasti unijeli rodnu dimenziju“,
- b) „uspostavljenim regionalnim i internacionalnim vezama sa predavačima/cama iz regiona jugoistočne Evrope, zapadne Evrope i šire“;

- c) „članstvu u međunarodnim naučnim asocijacijama (Asocijacija za feminističko obrazovanje i istraživanje ATGENDER) i učešću u zajedničkim istraživačkim projektima“;
- d) „postojanju stručne biblioteke iz oblasti rodni studija“;
- e) „interesu svršenih studenata/ica za daljnjim obrazovanjem“, i
- f) „potrebi za ovim kadrom na tržištu rada“ (UNSA, 2013, str. 248; UNSA, 2014, str. 148; UNSA, 2015, str. 241-242).

Ovim su, između ostalog, i formalno potvrđeni institucionalni kapaciteti potrebni za realizaciju samostalnih programa rodni studija na UNSA. Nakon što je za tri generacije realiziran postdiplomski program, 2013. godine je pokrenut doktorski program 'Rodne studije', kao trogodišnji interdisciplinarni program koji nosi 180 ECTS bodova i koji se „finansira isključivo iz sredstava školarine“ (UNSA, 2014, str. str. 148; UNSA, 2015, str. 242). Iz analiziranih materijala može se zaključiti da su kroz aktivnosti i rezultate rada na magistarskom programu stvorene pretpostavke za pokretanje dokorskog programa rodni studija.

Izgradnja lokalni kapaciteta je bila dio strategije postdiplomskog programa rodni studija, a uključivanje većeg broja profesorica i profesora iz Bosne i Hercegovine, reflektiralo se i na uvođenje predmeta koji se bave rodnostudijskom tematikom u programe na fakultetima, ali i generalno na transformaciju disciplina (Babić-Avdispahić i dr., 2013, str. 17). Ipak, strategija uključivanja većeg broja akademskog osoblja iz različitih disciplina sa bh. univerziteta, s jedne strane, bila je ograničavajući faktor, jer je zadržala rodne studije u okvirima multidisciplinarnosti, a ne interdisciplinarnosti (Babić-Avdispahić i Okić, 2012; Babić-Avdispahić i dr., 2013, str. 29). Odnosno, ovo je uticalo na bavljenje odabranim temama isključivo u okvirima disciplina iz kojih dolaze kako predavačice i predavači, tako i studentice i studenti. Međutim, s druge strane, ovo je suštinski transformiralo postojeći korpus znanja u disciplinama i unaprijedilo metodiku realizacije nastave. Ovakav zaključak utemeljen je i na evaluaciji postdiplomskog programa koja pokazuje da su se iskustva predavanja na rodni studijama reflektirala na rad na matičnim fakultetima, kako u smislu integracije rodne perspektive u nastavne predmete, tako i u smislu metodike rada. U procesu evaluacije akademsko osoblje koje je bilo angažovano na programu, akcentiralo je značaj uvođenja nove paradigme znanja i doprinos programa kako razvoju kritičkog diskursa u društvenim i humanističkim naukama, tako i reformi visokog obrazovanja i razvoju Univerziteta u Sarajevu (Babić-Avdispahić i dr., 2013, str. 69-75).

Time je kroz program II ciklusa oformljeno naučno jezgro profesora i profesorica sa Univerziteta u Sarajevu koji/e su u svoje matične discipline integrirali rodnu dimenziju i razvijali naučno-istraživački rada (UNSA-CIPS, 2013, str. 3). Na temelju ovih kapaciteta bilo je moguće realizirati doktorski program rodni studija. Nastavni plan i program uključivao je obavezne (Feminističke epistemologije i metodologija istraživanja u oblasti roda, Poststrukturalističke feminističke teorije, Rod i Balkan, Rod i postsocijalističke i postratne transformacije u globalnoj perspektivi, Feminističke teorije prava, pravde i pravednosti) i izborne (Ženska ljudska prava na Balkanu, Balkanske žene: teorija, metodologija, rodna istorija, kultura, Feministička bioetika, Teorije i studije maskuliniteta, Izabrane teme iz antropologije roda i seksualnosti, Ženski identitet u jeziku) nastavne predmete. Ipak, nakon 2013. godine, konkursi za nove generacije nisu raspisivani. S obzirom na dinamiku odbrana doktorskih disertacija Vijeće dokorskog studija i dalje formalno postoji, ali se nastava iz rodni studija ne održava niti na II, niti na III ciklusu studija.

4. ‘Povratak’ u nevladin sektor

Programi rodni studija na UNSA nisu aktivni u smislu realizacije nastave i drugih aktivnosti. No obrazovni program iz oblasti rodni studija danas se odvija u formi Feminističke škole “Žarana Papić” koju realizira Sarajevski otvoreni centar od 2015. godine. Prva koordinatorica ovog programa bila je Jasmina Čaušević, jedna od magistrica prve generacije rodni studija pri UNSA, što govori u prilog dugoročnim učincima ovog univerzitetskog programa. U periodu od 2015. do 2024. godine na program je upisano osam generacija. Polaznice i polaznici su bile/i velikim dijelom i studenti/ce UNSA. Također, jedan dio predavačica i predavača u Školi dolazi iz akademske zajednice, uključujući i akademsko osoblje UNSA, a u realizaciju nastave bile su uključene i osobe koje su svoja zvanja magistrica rodni studija stekle na UNSA. Nazivom škole i zadržanom sjećanju na Žaranu Papić, održan je kontinuitet rodni/ženskih studija u Bosni i Hercegovini od 1998. godine do danas, a programi rodni studija pri UNSA bili su važan segment ove istorije.

Analiza programa Feminističke škole Žarana Papić pokazuje da je program na početku imao snažno uporište u akademskom diskursu. U prvoj godini realizacije izvedena su četiri modula (Uvod u feminizme: historija, pojmovi, teorija, Država, zakon i ravnopravnost: de jure i de facto, Kultura i ideologija, Feministička etička i politička teorija) i jedan zagovaračko-aktivistički seminar (SOC, 2015). Međutim, u generacijama koje su slijedile, fokus je postepeno prebacivan na aktivistički diskurs, a obim modula je reduciran

spajanjem teorijskih modula i smanjenjem broja časova (SOC, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020). U posljednjim godinama, pristup je značajno tematski reorganiziran s fokusom na aktualna pitanja koja se obrađuju dominantno kroz praktične module. Tako je u 2023. godini fokus bio na anti-rodnom pokretima (SOC, 2023), a u 2024. godini na temi zdravlja kao feminističkog pitanja (SOC, 2024). Ovakva dinamika sadržajnog razvoja Feminističke škole, u konačnici odgovara potrebama civilnog sektora, ali za sam razvoj naučnog područja rodних studija u Bosni i Hercegovini, i dalje ostaje potreba za realizacijom univerzitetskih studijskih programa.

Ipak, važno je napomenuti i to da je na UNSA – Pravnom fakultetu pokrenut disciplinarni program Rod i pravo na kojem je u akademskoj 2022/23. godini upisana prva generacija studentica i studenata (Ždralović i Rožajac Zulčić, 2022, str. 1). Imajući u vidu kako iskustva prethodnih otpora na UNSA koji se ogleda i u odloženoj dodjeli diploma, kao i regionalna iskustva osporavanja rodних studija na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, čin realizacije nastave na UNSA-Pravnom fakultetu značajan je za oblast rodних studija. Također, može se primjetiti da je tokom šest godina postdiplomskog programa Rodnih studija na UNSA-CISu, u realizaciji nastave značajno bilo uključeno akademsko osoblje sa Pravnog fakulteta što je moglo imati uticaj na stvaranje povoljnije klime za integraciju rodne perspektive u područje prava. Međutim, realizacija ovog disciplinarnog programa nije supstitucija za interdisciplinarni program, niti isključuje potrebu i mogućnost paralelne realizacija postdiplomskog i/ili doktorskog interdisciplinarnog programa rodних studija kao samostalnog programa.

5. Umjesto zaključka: budućnost rodnih studija u Bosni i Hercegovini

Rodna ravnopravnost na univerzitetima ne može biti svedena na kratkoročnu projektnu aktivnost već treba predstavljati stvarno, a ne samo deklarativno opredjeljenje Univerziteta. Međutim, čak i kroz kratku povijest postdiplomskog i doktorskog programa rodnih studija na UNSA, izgrađeni su kapaciteti koji nisu u daljem radu sistematski iskorišteni, a konkretni učinci na dalji naučnoistraživački i nastavni rad svakako mogu biti predmet posebnih analiza. Pokretanje samostalnih magistarskih i doktorskih programa rodnih studija i prepoznavanje izgrađenih kapaciteta u univerzitetskim izvještajima, svjedoči o njihovom značaju, kvalitetu i potencijalima.

Međutim, formalni potencijali na institucionalnoj ravni su u stanju hibernacije. Već sam čin pokretanja i kratka istorija rodnih studija na UNSA, bila je dovoljna da se oformi solidna naučna baza za dalju produkciju naučno-

istraživačkog i nastavnog rada, koja danas predstavlja osnovu na integraciju rodne perspektive u nastavni i naučnoistraživački rad. Pokrenuti samostalni postdiplomski i doktorski programi rodni studija danas nisu aktivni, a oformljena Biblioteka Rodnih studija sa svojim bogatim i vrijednim fondom danas pripada povijesti ovog programa. Kontinuitet programa ženskih/rodni studija je održan kroz rad nevladinih organizacija i prilagođen njihovim potrebama. Međutim, formalno postojanje rodni studija na UNSA i kapaciteti koji su izgrađeni kroz kratku povijest programa, mogu biti dovoljna osnova za njihovu reaktivaciju, ali na ravnopravan način sa drugim naučnim područjima društvenih i humanističkih nauka.

Literatura

1. Babić-Avdispahić, J. i Okić, T. (2012). Ženske/rodne studije i disciplinarne subverzije: Transgresijom protiv hegemonije. *Dijalog*, 1–2, str. 113–138. Preuzeto 15. 7. 2019. http://www.anubih.ba/images/publikacije/dijalog/2012_dialog_1_2_full.pdf.
2. Babić-Avdispahić, Jasminka, Jasna Bakšić-Muftić, Nejra Nuna Čengić i Gorana Mlinarević. (2013). *K transformativnom i odgovornom znanju: Rodne studije u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: CIS UNSA.
3. Bavčić, E. i Delić, Z. (2014). Granice milenija, sadašnjost. U J. Čaušević (ur.), *Zabilježene: Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku* (str. 226–266). Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Fondacija CURE. Preuzeto 14. 7. 2019. https://ba.boell.org/sites/default/files/zabiljezene_zene-ijavni-zivot-bosne-i-hercegovine.pdf
4. Bavčić, E. i Delić, Z. (2014). Granice milenija, sadašnjost. U J. Čaušević (ur.), *Zabilježene: Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku* (str. 226–266). Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Fondacija CURE. Preuzeto 14. 7. 2019. https://ba.boell.org/sites/default/files/zabiljezene_zene-ijavni-zivot-bosne-i-hercegovine.pdf.
5. Bell, Susan Groag, i Mollie Schwartz Rosenhan. (1981). A Problem in Naming: Women Studies: Women's Studies? *Signs*, vol. 6, no. 3, str. 540–42. Preuzeto 25. 10. 2024. <http://www.jstor.org/stable/3173767>.
6. Bowles, Gloria i Renate Duelli Klein. (1983). Introduction: theories of Women's Studies and the autonomy/integration debate. U: Gloria Bowles i Renate Duelli Klein, ur. *Theories of Women's Studies* (str. 1-26). London: Routledge.
7. Boxer, Marilyn J. (1982). For and about Women: The Theory and Practice of Women's Studies in the United States. *Signs*, Vol. 7, No. 3, str. 661-695. Preuzeto 25. 9 2024. <https://www.jstor.org/stable/pdf/3173860.pdf>.
8. Charles, Nickie. (2020). Gender, politics and Activism. U: Victoria Robinson i Diane Richardson, ur. *Introducing gender and women's studies*. MacMillan International Red Globe Press, str. 40-57.

9. CIS UNSA. (2010). Konkurs za upis studenata/ica u prvu godinu drugog ciklusa interdisciplinarnog master studija RODNE STUDIJE u akademskoj 2010/2011.godini. Preuzeto 1. 10. 2024.
<http://old.unsa.ba/s/images/stories/pdf/konkurs-rodne%20studije-produzenje.pdf>.
10. Crouch, Betsy. (2012). Finding a Voice in the Academy: The History of Women's Studies in Higher Education. *The Vermont Connection*, 33(1).
Pruzeto 1. 9. 2024.
<https://scholarworks.uvm.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1071&context=vc>.
11. Čaušević, Jasmina i Zvizdić, Memnuna-Nuna. (2015). Feministička edukacija u Bosni i Hercegovini: Intervju sa Memnunom-Nunom Zvizdić i Jasminom Čaušević. (M. Zagorac, vodila razgovor). *Ženska mreža BiH*.
Preuzeto 1. 9. 2024. <https://zenskamreza.ba/intervju-sa-menunom-nunom-zvizdic-i-jasminom-causevic-feministicka-edukacija-u-bosni-i-hercegovini/>.
12. Đokanović, Bojana, Dračo, Ivana i Delić, Zlatan. (2014). Žene u socijalizmu – od ubrzane emancipacije do ubrzane repatrijarhalizacije. U: Jasmina Čaušević, pr. *Zabilježene - Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku* (str. 104-176). Sarajevo: SOC.
13. Ergas, Yasmine, Kochkorova, Jazgul, Pető, Andrea i Trujillo, Natalia. (2022). Disputing "Gender" in Academia: Illiberalism and the Politics of Knowledge. *Politics and Governance*, 10(4), str. 121-131. <https://doi.org/10.17645/pag.v10i4.5529>.
14. H-Alter. (12. juli 2024). Rodne studije na FFZG-u srušilo resorno ministarstvo, desnica trijumfira. Preuzeto 1. 9. 2024. <https://h-alter.org/vijesti/rodne-studije-na-ffzg-u-srusilo-resorno-ministarstvo-desnica-trijumfira/>.
15. Hark, Sabine. (2016). Contending directions: Gender studies in the entrepreneurial university. *Women's Studies International Forum*, Vo. 54, str. 84-90, <https://doi.org/10.1016/j.wsif.2015.06.009>.
16. Izmirlija, Midhat i Ždralović, Amila. (2019). Feministička teorija, nauka i istraživanje u Bosni i Hercegovini. U: Amila Ždralović i Saša Gavrić (pr.) *Uvod u rodne studije. Teorija, pravo, politika – za studentice i studente društvenih nauka* (str. 57-72). Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Pravni fakultet.
17. Karapetrović, Milena. (2019). Istorija borbe za prava žena i rodnu ravnopravnost. U: Amila Ždralović i Saša Gavrić (pr.) *Uvod u rodne studije. Teorija, pravo, politika – za studentice i studente društvenih nauka* (str. 15-38). Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Pravni fakultet.
18. Konkurs za upis studenata/ica na III ciklus doktorskog studija iz interdisciplinarne oblasti rodne studije u akademskoj 2013/2014.godini.
19. Kováts, Eszter. (2017). The Emergence of Powerful Anti-Gender Movements in Europe and the Crisis of Liberal Democracy. In: Köttig, M., Bitzan, R., Pető, A. (eds) *Gender and Far Right Politics in Europe* (str. 175-189). Gender and Politics. Palgrave Macmillan, Cham.
https://doi.org/10.1007/978-3-319-43533-6_12

20. Ler Sofronić, Nada. (2011). '78 Revisited' (dio transkripta Konferencije 78 Revisited), U *ProFemina*, ljeto/jesen 2011.
21. Lowe, Marian, i Margaret Lowe Benston. (1984). The Uneasy Alliance of Feminism and Academia. *Women's Studies International Forum*, 7(3), str. 177–183. doi: 10.1016/0277-5395(84)90008-6
22. Lukić, Jasmina. (2018). Ženske/rodne studije i problemi disciplinizacije: uloga časopisa. U Biljana Dojčinović i Ana Kolarić, ur. *Feministički časopisi u Srbiji. Teorija, aktivizam i umetničke prakse u 1990-im i 2000-im* (str. 143-163). Beograd: Filološki fakultet Univerziteta.
23. McIntosh, Peggy i Minnich, Elizabeth Kamarck. (1984). Varieties of women's studies. *Women's Studies International Forum*, 7(3), str. 139-148, [https://doi.org/10.1016/0277-5395\(84\)90003-7](https://doi.org/10.1016/0277-5395(84)90003-7).
24. Musil, Caryn McTighe, ed. (1992). *The courage to Question: Women's Studies and Student Learning*. Washington: Association of American Colleges. Preuzeto 20. 9. 2024. <https://eric.ed.gov/?id=ED347890>
25. Nastavni plan i program Rodne studije_Doktorski studij <https://cis.unsa.ba/bhs/programi/doktorski/doktorski-studij-rodne-studije/>
26. Odluka Vlade Kantona Sarajevo o davanju saglasnosti na visinu participacije cijena usluga, upisnina i drugih troškova studija UNSA, te fakulteta i akademija u njegovom sastavu, broj 02-05-19288-9/09 od 11.06.2009. godine. Preuzeto 20. 8. 2024. <https://www.unsa.ba/sites/default/files/dodatak/2017-10/odluka%20o%20visini%20participacije.pdf>.
27. Paternotte, David. i Kuhar, Roman. (2018). Disentangling and Locating the “Global Right”: Anti-Gender Campaigns in Europe. *Politics and Governance*, Volume 6, Issue 3, str. 6–19. DOI: 10.17645/pag.v6i3.1557
28. Pereira, Maria do Mar. (2008). The Epistemic Status of Women's, Gender, Feminist Studies: Notes for Analysis. *The Making of European Women's Studies*, VIII, str. 145-156.
29. Potkonjak, Sanja; Arsenijević, Damir, Demiragić, Ajla i Petrović Jelena, (2008). Između politike pokreta i politike znanja – feminizam i ženski/rodni studiji u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Sloveniji. *Studia ethnologica Croatica*, 20(1), str. 57-96. Preuzeto 14. 7. 2019. https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=46312.
30. Robinson, Victoria i Richardson, Diane. (2020). Introduction. U: Victoria Robinson i Diane Richardson, ur. *Introducing gender and women's studies* (str. 17). MacMillian International Red Globe Press.
31. Salper, Roberta. (2011). San Diego State 1970: The Initial Year of the Nation's First Women's Studies Program. *Feminist Studies*, 37(3), str. 656–682. Preuzeto 10. 9. 2024. <http://www.jstor.org/stable/23069927>.
32. Senat UNSA. (29. 7. 2020). Zapisnik sa 17. elektronske sjednice Senata UNSA, održane 29, 7. 2020. godine. Br. 01-18-1/20.
33. SOC. (februar, 2015). Konkurs za upis polaznika/ca na prvu godinu feminističke škole Žarana Papić u 2015. godini. Preuzeto 1. 9. 2024. <https://soc.ba/konkurs-za-upis-polaznicaka-na-prvu-godinu-feministicke-skole-zarana-papic/>.

34. SOC. (februar, 2016). Konkurs za upis druge generacije polaznica/ka Feminističke škole Žarana Papić u 2016. godini. Preuzeto 1. 9. 2024. <https://soc.ba/konkurs-za-upis-druge-generacije-polaznicaka-feministicke-skole-zarana-papic/>.
35. SOC. (februar, 2017). Konkurs za upis treće generacije polaznica/ka Feminističke škole Žarana Papić u 2017. godini. Preuzeto 1. 9. 2024. <https://soc.ba/k-o-n-k-u-r-s-za-upis-trece-generacije-polaznicaka-feministicke-skole-zarana-papic/>.
36. SOC. (februar, 2018). Konkurs za upis četvrte generacije polaznica/ka Feminističke škole Žarana Papić u 2018. godini. Preuzeto 1. 9. 2024. <https://soc.ba/konkurs-za-upis-cetvrte-generacije-polaznica-ka-feministicke-skole-zarana-papic/>.
37. SOC. (februar, 2019). Konkurs za upis pete generacije polaznica/ka Feminističke škole Žarana Papić u 2019. godini. Preuzeto 1. 9. 2024. <https://soc.ba/17910/>.
38. SOC. (juli, 2023). Konkurs za upis sedme generacije polaznica/ka Feminističke škole Žarana Papić u 2023. godini. Preuzeto 1. 9. 2024. https://soc.ba/konkurs-za-upis-sedme-generacije-polaznika_ca-feministicke-skole-zarana-papic-u-2023-godini/.
39. SOC. (juni, 2024). Konkurs za upis sedme generacije polaznica/ka Feminističke škole Žarana Papić u 2024. godini. Preuzeto 1. 11. 2024. <https://soc.ba/27701/>.
40. SOC. (mart, 2020). Konkurs za upis šeste generacije polaznica/ka Feminističke škole Žarana Papić u 2020. godini. Preuzeto 1. 9. 2024. <https://soc.ba/konkurs-za-upis-seste-generacije-polaznica-ka-feministicke-skoe-zarana-papic-u-2020-godini/>.
41. SOC. (septembar, 2024). Syllabus Feminističke škole Žarana Papić 2024. Preuzeto 1. 11. 2024. <https://soc.ba/syllabus-feministicke-skole-zarana-papic-2024/>.
42. Sreenivas, Deepa. (2015). Between Politics and Discipline: Gender Studies in an Institutional Setting. *Indian Journal of Gender Studies*, 22(2), str. 265-281. <https://doi.org/10.1177/0971521515574607>.
43. UNSA - Univerzitet u Sarajevu. (2013). Izvještaj o radu Univerziteta u Sarajevu za 2013. godinu. Preuzeto 13. 7. 2019. <https://www.unsa.ba/sites/default/files/dodatak/2017-10/Izvjestaj%20o%20radu%20UNSA%202013.pdf>.
44. UNSA - Univerzitet u Sarajevu. (2014). Izvještaj o radu Univerziteta u Sarajevu za 2014. godinu. Preuzeto 13. 9. 2024. <https://www.unsa.ba/sites/default/files/dodatak/2017-10/Izvjestaj%20o%20radu%20UNSA%202014.pdf>.
45. UNSA - Univerzitet u Sarajevu. (2015). Izvještaj o radu Univerziteta u Sarajevu za 2015. godinu. Preuzeto 13. 9. 2024. <https://www.unsa.ba/sites/default/files/dodatak/2017-10/Izvjestaj%20o%20radu%20UNSA%202015.pdf>.
46. UNSA-CIPS - Univerzitet u Sarajevu - Centar za interdisciplinarne postdiplomske studije. (juni, 2013). Nastavni plan i program trećeg ciklusa

- doktorskog studija: RODNE STUDIJE Sarajevo. Preuzeto 12. 9. 2024.
https://cis.unsa.ba/wp-content/uploads/2017/03/Nastavni-plan-i-program-Rodne-studije_Doktorski-studij.pdf
47. UNSA-CIPS. (2006). Konkurs za upis prve generacije interdisciplinarnog postdiplomskog studija: „GENDER/RODNE STUDIJE“.
48. UNSA-CIS. (2009). Master studij Rodne studije – Konkurs za upis. Preuzeto 1. 7. 2018. <https://cis.unsa.ba/bhs/programi/magistarski/rodne-studije/>.
49. Vijeće za štampu u BiH – Urentna žalbena komisija. (novembar, 2011). Odluka na tekst „U Sarajevu promovirani magistri pederizma: 44 eksperta za razvrat“ objavljen u magazinu „Saff“ 28.10.2011. Broj: 514-02/11 od 11. 11. 2011. Preuzeto 28. 10. 2024. <https://vzs.ba/odluka-urgentne-zalbene-komisije-po-tekstu-objavljenom-u-magazinu-saff-sarajevo-28-oktobar-2011/>.
50. Woodward, Kath i Woodward, Sophie. (2015). Gender studies and interdisciplinarity. *Palgrave Commun* 1. 15018, <https://doi.org/10.1057/palcomms.2015.18>
51. Zvizdić, Nuna. (2024). Feminističko obrazovanje za kritičku svijest. Konferencija Izazovi feminizma – godina poslije, panel (Ne)formalno obrazovanje iz rodnih/ženskih studija: iskustva i iskušenja (UNSA – Pravni fakultet, 5. juni 2024.)
52. Žarana Papić. (2012). Mogućnost socijalističkog feminizma u Istočnoj Evropi. U: Adriana Zaharijević, Zorica Ivanović i Daša Duhaček, ur., *Žarana Papić. Tekstovi 1977-2002* (str.195-202) . Beograd: Centar za studije roda i politike. Fakultet političkih nauka i Žene u crnom.
53. Ždralović, Amila i Rožajac Zulčić, Mirela. (2022). Uvodna riječ. U: Amila Ždralović i Mirela Rožajac Zulčić, pr. *Pregled naučnoistraživačke djelatnosti Univerziteta u Sarajevu – Pravnog fakulteta akademsku za 2021/2022. godinu* (str. 1-3). Preuzeto 12. 9. 2023. <https://www.pfsa.unsa.ba/pf/wp-content/uploads/2023/11/Pregled-NIR-a-21-22.pdf>.

Mr. sc. Nadina Grebović-Lendo

Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo

Filozofski fakultet / Faculty of Philosophy

nadina.grebovic-lendo@ff.unsa.ba

Prof. dr. Dušanka Bošković

Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo

Elektrotehnički fakultet / Faculty of Electrical Engineering

dboskovic@etf.unsa.ba

Prof. dr. Senada Dizdar

Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo

Filozofski fakultet / Faculty of Philosophy

senada.dizdar@ff.unsa.ba

UDK / UDC 001:004.8

Pregledni naučni rad / Scientific review article

Primljeno / Received: 17. 04. 2025.

Prihvaćeno / Accepted: 15. 07. 2025.

ULOGA DIGITALNE HUMANISTIKE U TRANSFORMACIJI DRUŠTVENIH I HUMANISTIČKIH NAUKA

THE ROLE OF DIGITAL HUMANITIES IN THE TRANSFORMATION OF SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES

Sažetak

Digitalna humanistika je interdisciplinarno naučno područje koje povezuje digitalne alate s humanističkim i društvenim istraživanjima koristeći metodologiju tradicionalne humanistike sa savremenim tehnologijama. Rad ima za cilj pružiti pregled i analizu aktuelnih tema u digitalnoj humanistici s fokusom na metodu čitanja na daljinu, a oslanjajući se na radove indeksirane u bazi podataka Web of Science, unutar Arts & Humanities Citation Index (A&HCI) i Social Sciences Citation Index (SSCI). Korpus je obuhvatio 28 radova. Rezultati analize pokazali su da su radovi podijeljeni u dvije tematske cjeline: prva obuhvata radove koji se bave kritičkim promišljanjem o digitalnoj humanistici, dok druga obuhvata radove fokusirane na primjenu digitalne humanistike u istraživanjima različitih naučnih područja. Najzastupljeniji radovi su iz oblasti književnosti. Posebna pažnja posvećena je podsticanju akademske zajednice u Bosni i Hercegovini da razmotri primjenu digitalne humanistike u vlastitim istraživačkim praksama. Kao ilustracija mogućnosti koje nude digitalni alati, u radu je prikazana i studija slučaja na primjeru alata Voyant.

Ključne riječi: *digitalna humanistika, čitanje na daljinu, digitalni alati, sadržajna analiza*

Summary

Digital humanities is an interdisciplinary academic field that connects digital tools with research in the humanities and social sciences, combining traditional humanistic methodologies with contemporary technologies. The aim of this paper is to provide an overview and analysis of current topics in digital humanities, with a particular focus on the method of distant reading. The analysis is based on works indexed in the Web of Science databases, specifically within the Arts & Humanities Citation Index (A&HCI) and the Social Sciences Citation Index (SSCI). The corpus consists of 28 scholarly articles. The results of the analysis show that the papers can be grouped into two thematic categories: the first includes studies that engage in critical reflection on digital humanities as a field, while the second comprises works that focus on the practical application of digital humanities methods in various academic disciplines. The most represented works are from the field of literary studies. Special attention is given to encouraging the academic community in Bosnia and Herzegovina to consider integrating digital humanities approaches into their own research practices. As an illustration of the possibilities offered by digital tools, the paper includes a case study using the Voyant tool.

Keywords: *digital humanities, distant reading, digital tools, content analysis*

Uvod

Postoji veliki broj definicija digitalne humanistike čiji je zajednički imenitelj uključivanje digitalnih alata, tehnika i medija u području umjetnosti, društvenih i humanističkih nauka. U osnovi, digitalna humanistika obuhvata korištenje računarskih tehnologija za proučavanje i analizu teksta, slike i zvuka. Digitalna humanistika povezuje digitalne alate s humanističkim i društvenim istraživanjima koristeći metodologiju tradicionalne humanistike (poput analize tekstova) sa savremenim tehnologijama kao što su vizualizacija informacija, rudarenje podataka i statistička analiza te istražuje i transformira tradicionalne oblike naučnih istraživanja omogućavajući novu interpretaciju znanja. Ali postoji bojazan, među istraživačima društvenih i humanističkih nauka, da tehnologija ne donosi kvalitetne rezultate kakve mogu donijeti istraživači. Taj dio je i ključan u *nesporazumu* oko uvođenja tehnologije, koju treba shvatiti isključivo kao pomoć u istraživačkom procesu, zbog nesumnjivih koristi potvrđenih u brojnim istraživanjima.

Među prvim objavljenim radovima o digitalnoj humanistici nalazi se članak *What is Humanities Computing, and What is Not?* (2002) autora Unswortha, u kojem ističe da je digitalna humanistika ključna za organizaciju velikih količina podataka, te da ima za cilj olakšati istraživačima upravljanje tim podacima. Unsworth posebno naglašava da digitalna humanistika zahtijeva znanja iz humanistike, matematike, logike i računarstva.

Organizacija informacija nije krajnji cilj digitalne humanistike, već mogućnost interakcije s korpusima putem kreiranja kolaborativnih mreža, što omogućava dijeljenje znanja i zajedničko učenje među istraživačima (Ramsay, 2010). Kao poznata metoda digitalne humanistike ističe se metoda čitanja na daljinu, koju je osmislio Franco Moretti (2013), a koja omogućava čitanje korpusa (velikih količina tekstova) uz pomoć digitalnih alata. Za razliku od pomnog čitanja koje se fokusira na detaljnu analizu malog broja djela, čitanje na daljinu obuhvata korpus s ciljem analize obrazaca i trendova koji nisu vidljivi kroz tradicionalne metode. Uz pomoć ove metode moguće je kroz vizualizaciju istražiti teme, žanrove, stilove i druge karakteristike korpusa (Žigo, Lazić i Čubrilo, 2023).

Tradicionalni pristup analizi korpusa podrazumijeva čitanje koje ne može obuhvatiti velike količine podataka i čitanje koje nije lišeno subjektivnosti čitatelja. Zato je i uloga digitalne humanistike u transformaciji istraživačkih procesa humanističkih i društvenih nauka od važnosti, jer omogućava širi kontekst istraživanja.

Praksa uvođenja istraživačkih metoda iz digitalne humanistike još uvijek se ne primjenjuje u velikoj mjeri u Bosni i Hercegovini iako ima tekstova na tu temu, ali taj broj nije veliki. Prilog tom korpusu tekstova je i ovaj rad u kojem će se prvi put u Bosni i Hercegovini dati pregled tekstova koji tematiziraju digitalnu humanistiku s fokusom na metodu čitanja na daljinu. Predstavljanje tekstova koncipirano je kroz dvije tematske cjeline. U prvu cjelinu spadaju tekstovi koji kritički promišljaju o digitalnoj humanistici i metodi čitanja na daljinu. Autori Fletcher (2021), Farinola (2023), Gefen (2024) ističu da su alati samo podrška istraživanju. U ovu grupu tekstova spada i tekst Hui (2023) u kojem se kaže da alati digitalne humanistike nisu zamjena za interpretaciju. Posebno važan rad je Mihurka i saradnika (2024) u kojem se akcentira važnost metapodatka za dobivanje što boljih rezultata u analizi korpusa. Drugu cjelinu tekstova čine radovi koji govore o primjeni digitalne humanistike u istraživanjima u različitim naučnim područjima. U lingvistici su radovi Mehl (2021), Lvoff (2021), Haverals, Geybels i Joosen (2022) i Maryl i Edel (2023). Najveću grupu tekstova čine tekstovi iz književnosti u koje spadaju: Orekhov i Fischer (2020), Bilis i Mawhorter (2021), Goldis (2022), Schneider (2022), Kedrova (2022), Kallenbach i Lawaetz (2022), Santos i Alves (2023), Green i saradnici (2024), Zajc (2024) i Stanković, Krstev i Vitas (2024). Dva su rada iz filozofije Kislev (2020) i Hedesan (2024) i iz demografije Musgrove (2019) i Viola i Verheul (2019) te po jedan rad iz historije Suissa, Zhitomirsky-Geffet i Elmalech (2023), sociologije Oberbichler (2020), teologije Lange i saradnici (2021), psihologije Van den Ven i van Nuenen (2022) i geografije Buelens-Terryn i Smits (2024).

Metode i istraživački korpus

Cilj rada je pružiti pregled i analizu aktualnih tema iz digitalne humanistike, s fokusom na metodu čitanja na daljinu.

Analiza tekstova rađena je korištenjem sadržajne analize, a odabrani korpus dobiven je pretraživanjem citatne baze Web of Science. Odabran je Web of Science jer sadrži strukturirane metapodatke što pomaže u identifikaciji ključnih naučnih radova. Izabrane su baze Arts & Humanities Citation Index (A&HCI) i Social Sciences Citation Index (SSCI) kao najrelevantnije za temu. Upit za pretraživanje formiran je na sljedeći način: *topic*: digital humanities and *topic*: distant reading and *year published*: 2020-2024. Prema zadnjoj pretrazi, 8. jula 2025. godine, korpus čini 29 članaka (od čega je jedan prikaz knjige koji neće biti ubrojan). U bazi Arts & Humanities Citation Index (A&HCI) pronađeno je 26 radova, a u Social Sciences Citation Index (SSCI) 2 rada što ukupno čini 28 radova.¹

Kako bismo pokazali mogućnosti digitalnih alata za vizualizaciju podataka, urađena je studija slučaja. Za potrebe analize korišten je alat Voyant na korpusu 26 radova iz baze A&HCI.

Rezultati istraživanja i diskusija

Analizirane tekstove dostupne u Web of Science Index: Arts & Humanities Citation Index (A&HCI) i Social Sciences Citation Index (SSCI) možemo podijeliti u dvije cjeline i to tekstove koji (1) kritički promišljaju o digitalnoj humanistici i metodi čitanja na daljinu i (2) tekstove koji govore o primjeni digitalne humanistike u istraživanjima u različitim naučnim područjima.

Rezultati pretraživanja ukazuju da kod izdvojenih područja dominira književnost, a potom je slijede lingvistika, filozofija, demografija, historija, sociologija, teologija, psihologija i geografija.

Kritičko propitivanje metode čitanja na daljinu jedna je od tema kojom se bave tekstovi iz digitalne humanistike. Objašnjavajući pozadinu rada alata koji se koriste u čitanju na daljinu, Fletcher (2021) objašnjava da su algoritmi računarskih metoda zasnovani na simboličkoj logici i da ne mogu izvoditi logične zaključke. Što je svakako jedno od bitnih ograničenja s kojima treba računati kada se koriste ovi alati. Fletcher navodi da metoda čitanja na daljinu pomaže u uočavanju obrazaca, ali ne i njihovoj interpretaciji. Farinola (2023)

¹ Prilikom pretraživanja SSCI baze podataka prema zadatom upitu pronađeno je deset radova koji pripadaju humanističkim naukama jer su teme relevantne za tu oblast (biografija, historijske teme, književnost, lingvistika...), ali su objavljeni u časopisima iz društvenih nauka. Ovi radovi nisu uvršteni u predstavljeni korpus jer se smatralo da su radovi iz A&HCI dovoljno reprezentativni za uzorak.

analizira utjecaj alata na interpretaciju književnih tekstova i propituje ideju objektivnosti u digitalnoj humanistici. Naglašava da su digitalni alati pomoćna sredstva, a ne neutralni interpretatori. Autor propituje uvjerenje da li kvantifikacija i vizualizacija mogu osigurati objektivnu analizu teksta, pozivajući se na rad Morettija i alata poput Voyanta. Ističe da su alati oblikovani ljudskim odlukama, predrasudama i teorijskim okvirima te predlaže koncept hermeneutičke postfenomenologije kao način prepoznavanja subjektivnosti u digitalnoj analizi teksta. Zaključuje da je čovjekova interpretacija ključna u procesu razumijevanja i da alati trebaju služiti kao podrška, a ne zamjena za kritičko čitanje. Na istom tragu je i Gefen (2024) koji insistira da su alati samo podrška istraživanju.

Iako postoje ograničenja koja posjeduju digitalni alati, oni su se pokazali kao djelotvorni u analizi velikih jezičkih korpusa što nadilazi mogućnosti pomnog čitanja pojedinca. Njihova prva primjena bila je u humanističkim naukama. Digitalna humanistika naročito je važna za korpusnu lingvistiku zbog mogućnosti uočavanja jezičkih obrazaca u velikim korpusima, analize leksičkih trendova i semantičkih odnosa (Mehl, 2021). Moretti je bio prvi koji je koristio digitalne alate u analizi tekstova. O prednostima te metode govori Kedrova (2022), naglašavajući da Morettijeva metoda čitanja na daljinu ne obuhvata samo kanonske tekstove, već i marginalizirane, odnosno tekstove izvan kanona, što daje širinu istraživačkim rezultatima.

Tematizirajući model tri kulture (prirodne nauke, društvene nauke i humanistika), A. C. Goldis digitalnu humanistiku vidi kao odgovor na krizu u književnim studijama, jer omogućava primjenu različitih metoda potpomognutu računarskim metodama. Ističe da digitalna humanistika okuplja naučnike iz različitih disciplina i time potiče rješavanje ključnih pitanja i proširuje istraživanja (Goldis, 2022).

Kod književnosti, postoji znatan broj istraživanja koja uključuju ovu metodu. Godine 2020. pojavljuje se tekst koji predstavlja poeziju generiranu putem neuronskih mreža. Autori predlažu novu metodu tzv. neuronskog čitanja što podrazumijeva generiranje teksta na osnovu velikog korpusa za koji koriste poznate ruske pjesnike. Cilj nije samo da se na osnovu postojećih tekstova poezije generiraju novi tekstovi, već i da se analiziraju stilska obilježja koja se prenose iz korpusa na generirani tekst. Ovakav pristup može pomoći razvoju alata za analizu književnih tekstova, ali i razumijevanju postojećih književnih stilova (Orekhov i Fischer, 2020).

Analiza korpusa djela ruskih formalista pokazala je da je metoda čitanja na daljinu omogućila bolji uvid u razumijevanje ruskog formalizma, jer je ukazala na neslaganje autora oko razvoja književnih formi, što je bilo

nepoznato istraživačima (Lvoff, 2021). Među tekstovima koji se bave primjenom digitalne humanistike u književnosti je i tekst posvećen mapiranju društvenih veza među likovima u romanu *La Princesse de Cleves* autorice Madame de La Fayette. Analizirajući odnose među likovima istraživanje pokazuje mogućnost čitanja društvenih odnosa, struktura moći i dvorske kulture 17. stoljeća (Bilis i Mawhorter, 2021). Analiza korpusa engleske književnosti objavljene od 1470. do 1910. godine imala je za cilj otkriti kako su autori pisali o siromaštvu kroz vrijeme. Koristeći se metodom čitanja na daljinu, a posebno analizom i rudarenjem podataka i tematskim modeliranjem otkriveno je da se pojam siromaštva mijenjao kroz vrijeme i u određenim kulturološkim okolnostima (Schneider, 2022). Tokom 2022. godine objavljen je još jedan rad koji prikazuje primjenu metode čitanja na daljinu i pomnog čitanja na korpusu italijanske *commedia dell'arte*. Istraživanje je ukazalo na ograničenja metode čitanja na daljinu kao što je neprepoznavanje neverbalnih radnji (Kallenbach i Lawaetz, 2022).

Također, provedeno je istraživanje na korpusu djela deset autora engleske i holandske književnosti koji pišu za različite dobne skupine, s ciljem da se utvrdi prilagođavaju li svoj stil dobi čitatelja ili mu ostaju dosljedni. Metodom čitanja na daljinu zaključeno je da su djela za mladež bliža stilu djela za odrasle, a djela za djecu da su napisana jednostavnijim jezikom. Naglašena je potreba za tradicionalnom analizom dobivenih rezultata kako bi se istraživanje upotpunilo (Haverals, Geybels i Joosen, 2022).

Istraživanje posvećeno adaptaciji *Robinsona Crusoea*, uz primjenu tehnika analize sentimenta, izdvajanja ključnih riječi i sl. otkrilo je promjene u jeziku, tonu i temama kroz historiju. Digitalna humanistika omogućila je da se uoči usklađivanje književnih adaptacija s društvenim promjenama (Hui, 2023). U ovom tekstu ponovo je kao ograničenje u rezultatima navedeno da su alati digitalne humanistike isključivo pomoćno sredstvo, a ne zamjena za interpretaciju.

U istraživanju koje koristi čitanje na daljinu i geoprostornu analizu u proučavanju portugalske književnosti analizirana su predstavljena mjesta u književnim tekstovima uz automatsko prepoznavanje, geokodiranje i kategorizaciju (Santos i Alves, 2023).

Istraživanje Poljske akademije nauka pokazuje da je uz primjenu digitalne humanistike bilo moguće analizirati učestale teme časopisa *Second Texts* u razdoblju od 1990. do 2012. godine (Maryl i Edel, 2023).

Projekat Univerziteta u Novoj Gorici (Slovenija) pod nazivom *Transformacije intimnosti v literarnem diskurzu slovenske moderne obuhvata digitalnu zbirku pisama poznatih slovenačkih pisaca i intelektualaca iz 19. i 20. stoljeća* ukazuje na važnost metapodataka za metodu čitanja na daljinu na primjeru

pomenutog korpusa. Detaljni metapodaci omogućili su osim analize različitih tema i istraživanje ljubavnih emocija uz podršku Clowdflows platforme (Mihurko et al., 2024). Važnost ovog teksta je što akcentira bitnost metapodataka za dobivanje što boljih rezultata u analizi korpusa.

Analiza korpusa književnih intervjuja objavljenih u *The Paris Interview* pokazala je da metode čitanja na daljinu mogu dati uvid u autorske prakse, što je omogućilo identifikaciju širih obrazaca u pisanju književnosti. Green i saradnici (2024) su zaključili da kombinacija rezultata kvantitativne analize dobivene kroz čitanje na daljinu i pumnog čitanja omogućava dublje razumijevanje književnosti o kojoj se govori u intervjuima.

Metoda čitanja na daljinu primijenjena je na korpus 90 slovenačkih romana objavljenih u 19. i početkom 20. stoljeća uz pomoć paketa Stylo. Stilometrijskom analizom utvrđene su jasne razlike između autora, što je doprinijelo razumijevanju slovenačkog realizma i moderne (Zajc, 2024). SrpELTeC dio je projekta *COST action Distant Reading for European Literary History* (CA16204). Korpus obuhvata romane srpske književnosti objavljene između 1840. i 1920. godine. Autori ističu da je izazov bio prikupiti romane, budući da se roman kao forma pojavio kasnije u Srbiji nego u drugim evropskim zemljama. Svi romani su pripremljeni na način da su pretvoreni u TEI format uz obilje metapodataka i automatsku anotaciju koja je uključivala označavanje vrsta riječi, lematizaciju i imenovanje entiteta oslanjajući se na prirodnu obradu jezika. Autori ističu da je projekat značajan resurs za lingviste i teoretičare književnosti (Stanković, Krstev i Vitas, 2024).

Digitalna humanistika našla je primjenu i u području filozofije. Analiza Hegelovih tekstova metodom čitanja na daljinu omogućila je prepoznavanje ponavljajućih obrazaca i dijalektičke forme koje bi bile zanemarene u pumnom čitanju (Kislev, 2020).

Analiza tekstova švicarskog liječnika i filozofa Paracelsusa uz pomoć metode čitanja na daljinu, omogućila je prikaz evolucije pojmova vatra, Vulkan i Arhej, a uz pomoć Python NLTK. Kvantitavni podaci o ključnim riječima, njihovim varijacijama i kontekstualnim vezama omogućili su uvid u razvoj i značaj njegove misli za alkemiju (Hedesan, 2024).

Metoda čitanja na daljinu dobila je interesovanje i u kontekstu genealogije razvojem modela GLOBE koji omogućava automatizirano odgovaranje na pitanja za razliku od tradicionalnog načina pretraživanja geneaoloških baza koje zahtijevaju ručno filtriranje informacija. Obuhvatom korpusa historijskih podataka uz prirodnu obradu jezika proširene su funkcionalnosti ovakvih baza (Suisa, Zhitomirsky-Geffet i Elmalech 2023).

Osvrnut ćemo se i na korpus istraživanja kojeg su činile američke novine objavljenje od 1898. do 1920. godine. Cilj istraživanja bio je razumijevanje identiteta migranata iz Italije. Metodom čitanja na daljinu izdvojene su teme koje su pomogle oblikovanje kolektivnog identiteta migranata u Americi (Viola i Verheul, 2019). Slično istraživanje provedeno je uz pomoć softvera Atlas.ti na korpusu južnotirolskih novina *Dolomiten* i *Alto Adige* (1990–2015), s ciljem analize diskursa o migrantima, što je omogućilo uočavanje različitih percepcija migranata, ali i načina oblikovanja njihovog identiteta te njihove asimilacije u društvo (Oberbichler, 2020).

Primjena metode čitanja na daljinu na proučavanje islamskog prava rezultirala je istraživanjem o prisutnosti ajeta iz Kur'ana u pravnim tekstovima različitih islamskih škola. Rezultati su pokazali da se škole ne oslanjaju jednako na Kur'an (Lange et al., 2021).

Koncept digitalne hermeneutike tj. kombinacija klasičnih i računarskih metoda primijenjen je u psihologiji i to u istraživanju izražavanja o depresiji kod ljudi na različitim online platformama posvećenim toj temi (van den Ven i van Nuenen, 2022).

U bazi SSCI pronađena su dva rada. Prvi rad autorice Musgrove (2019) analizira australijske novinske članke objavljenje od 1865. do 1954. godine na temu usvajanja djece. Uz pomoć metode čitanja na daljinu, autorica je pokazala da je, koristeći metode digitalne humanistike, moguće pratiti temu usvajanja djece u različitim vremenskim periodima, kao i način na koji se mišljenje javnosti o ovoj temi oblikovalo kroz vrijeme. Drugi rad autora Buelens-Terryn i Smits (2024) prikazuje rezultate analize novinskih članaka s početka 20. stoljeća o stavovima Belgijanaca o koloniji Kongo koristeći analizu podataka uz upotrebu Pandas Python library, Matplotlib, Cartopy i ChatGPT što predstavlja jedan od važnih alata u vizualnoj geografiji.

Kada je u pitanju Bosna i Hercegovina, niti jedan rad nije se našao u obuhvatu pretraživanja A&HCI i SSCI, ali objavljene su publikacije: *Digitalna humanistika: debate, aplikacije i izazovi* (Tabak, 2017) te radovi: *Knowledge management meets humanities: a case study of diplomatic correspondence visualisation* (Handžić i Dizdar, 2016), *Picturing the past: A case of knowledge application in archaeology* (Handžić i Dizdar, 2017), *Humanističke nauke u postdigitalnom dobu: uloga i mogućnosti pametnih biblioteka* (Kodrić Zaimović, 2021) i *(In)Visibility Of Bosniak And Croatian Cultural Ties And Relations, And The Possibility Of Their Representation In The Context Of Digital Humanities: Special Reference To The Journal Behar* (Kodrić Zaimović i Kodrić, 2020). Od istraživanja ističe se projekat *Uloga metapodataka u mapiranju i povećanju vidljivosti nepokretnog kulturnog naslijeđa FBiH: na primjeru turbeta* što je predstavljeno u radu *Uloga*

metapodataka u prezentaciji turbeta u digitalnom okruženju (Hajdarpašić, Khattab i Dizdar, 2023). Među projektima udruženja izdvaja se projekat Fondacije Mak Dizdar *U kamenu uklesano* (2019).

Također, važno je napomenuti da postoje korpusi tekstova na kojima bi se mogla primijeniti analiza metode čitanja na daljinu što bi bilo od koristi za bosanskohercegovačku nauku u području književnosti, historije, lingvistike i drugih naučnih područja. U tom kontekstu posebno se ističe korpus važan za bosanskohercegovačku usmenu tradiciju koju baštini Univerzitet u Harvardu pod nazivom *The Milman Parry Collection On-Line Database*. Među značajnim korpusima je i zbirka *Bašagić's Collection of Islamic Manuscript* (2003) koju baštini Univerzitetska biblioteka u Bratislavi. Za obradu ovakvih korpusa ključna je upotreba digitalnih alata. Stoga istraživači trebaju imati spoznaju o mogućnostima alata i njihove primjene u istraživanjima.

Primjena alata Voyant: studija slučaja

Jedan od primjera alata za čitanje i analizu digitalnih tekstova koji omogućava istraživačima primjenu metode čitanja na daljinu i vizualizaciju podataka je Voyant. Voyant je *open source*, web baziran alat namijenjen prvenstveno istraživačima u digitalnoj humanistici, a može obuhvatiti analizu tekstova dostupnih na webu ili datoteka koje učitavaju korisnici (Voyant, 2025). Prema G. Rockwell (2024) imao je 200.000 korisnika tokom 2023. godine.

Kako bismo pokazali mogućnosti koje nude alati za čitanje i analizu digitalnih tekstova, program Voyant je primijenjen za analizu odabranih sažetaka naučnih radova predstavljenih u pregledu literature. Korpus obuhvata 26 sažetaka radova A&HCI koji se bave digitalnom humanistikom i metodom čitanja na daljinu. Podaci su preuzeti korištenjem opcije izvoza podataka prema definiranom kriteriju *sažetak*. Cilj analize bio je prepoznavanje ključnih riječi i semantičkih povezanosti u naučnim radovima. Analiza je provedena korištenjem digitalnog alata za obradu teksta Voyant.

Rezultati pokazuju da su najčešće korištene riječi: književni (eng. Literary), digitalno (eng. Digital), čitanje (eng. Reading), humanističke nauke (eng. Humanities), i udaljeno (eng. Distant) što ukazuje na dominantne istraživačke teme vezane za digitalnu humanistiku. Ova analiza pruža kvantitativni uvid u diskurs digitalne humanistike (Prikaz 1).

Most frequent words in the corpus: literary (37); digital (35); reading (34); humanities (33); analysis (22); distant (21); research (18); literature (18); data (16); study (15)

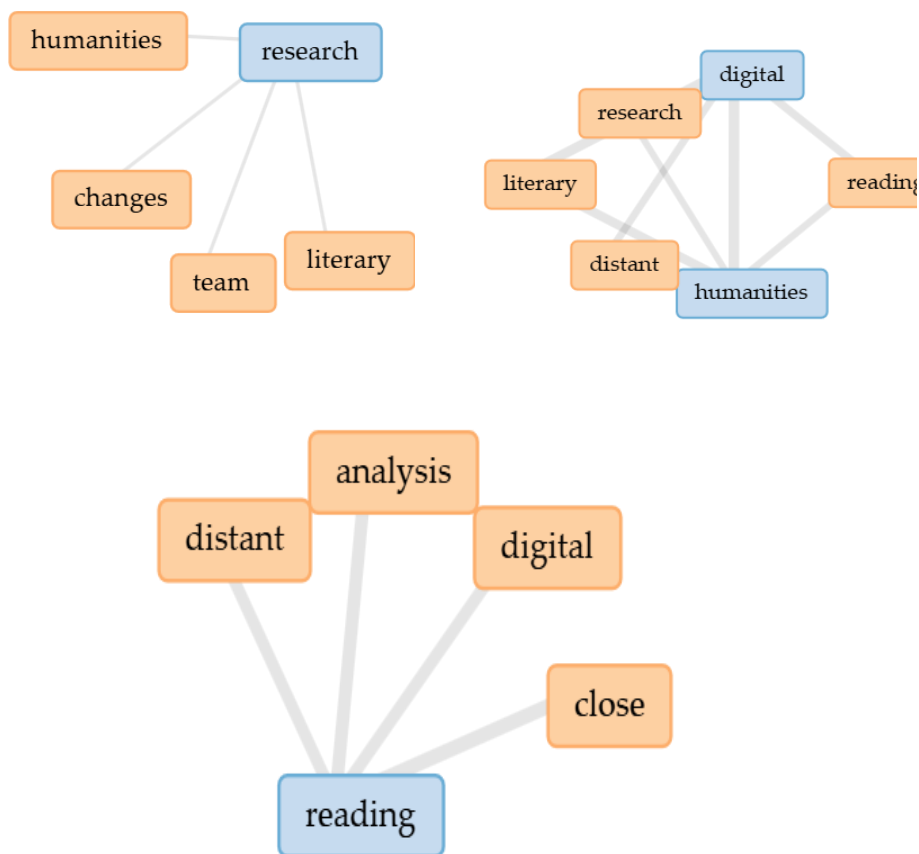
Analizom je utvrđeno da korpus sadrži 5.199 riječi od čega je 1.818 jedinstvenih oblika riječi. Prikaz najfrekventnijih riječi u korpusu prikazuje najveću zastupljenost digitalne humanistike u književnosti, dok visoka frekvencija riječi *digitalno*, *čitanje* i *analiza* (eng. Analysis) ukazuje na korištenje digitalnih alata i metoda za čitanje i obradu teksta. Jedna od frekventnijih riječi korpusa je i *udaljeno* što se vezuje za metodu čitanja na daljinu kao jednu od ključnih metoda digitalne humanistike. Osim toga, visoka frekventnost riječi *istraživanje* i *studija* potvrđuju da su u pitanju naučna istraživanja. Ovakva analiza korpusa omogućava uvid u stil teksta (Average Words Per Sentence i Readability Index), gustoću vokabulara i raznolikost izraza te identifikaciju ključnih riječi. Također, može poslužiti kao priprema za vizualizaciju i dalju obradu teksta kao u prikazu ispod (Prikaz 2):

Prikaz 2: Vizualizacija ključnih riječi

Vizualizacija ključnih riječi koristi se prvenstveno zbog brže identifikacije tema, a može pomoći i u izgradnji taksonomija i ontologija.

Osim vizualizacije ključnih riječi, alatka Voyant omogućuje i vizualizaciju semantičke povezanosti riječi u korpusu. Kao primjer u ovoj studiji slučaja izdvojene su ključne riječi *istraživanje*, *digitalna humanistika* i *čitanje* (Prikaz 3).

Prikaz 3: Semantička povezanost riječi u korpusu

Semantička povezanost ključne riječi *istraživanje* s riječima *humanističke nauke*, *promjene* (eng. Changes), *tim* (eng. Team) i *književni* ukazuje na usmjerenost korpusa na humanističke nauke, dok povezanost s riječi *promjene* sugerira osviještenost o transformacijama koje digitalni alati unose u metode i pristupe. Uključivanje riječi *tim* ukazuje na interdisciplinarni karakter istraživanja, što je jedna od odlika digitalne humanistike. Povezanost s riječi *književni* ističe prisutnost književnih nauka kao središnje teme unutar analiziranog korpusa. S druge strane semantička povezanost riječi *digitalno* i

humanističke nauke s riječima istraživanje, književno, čitanje na daljinu pokazuju da digitalna humanistika otkriva nova istraživanja u knjiženosti.

Semantička analiza ključnih riječi je važna, jer omogućava dublje razumijevanje korpusa pa samim tim i identifikaciju važnih veza između pojmova što doprinosi kvalitetnijim rezultatima istraživanja. Tačnije, istraživačima omogućava prikaz semantičkih veza između pojmova što doprinosi lakšem uočavanju tema i obrazaca u korpusima.

Prednost alata Voyant vidljiva je i u njegovoj dostupnosti istraživačima kao i mogućnosti obrade velikih količina podataka. Za razliku od drugih besplatnih alata, Voyant ima mogućnost obrade korpusa koje možemo učitavati u tekstualnim formatima (direktno s računara, putem URL linka i kopiranjem i lijepljenjem kraćih tekstova).

Zaključak

Uloga digitalne humanistike u transformaciji društvenih i humanističkih nauka vidljiva je u unapređenju istraživačkih metoda. Ukoliko ovome dodamo sisteme za pretraživanje i sadržajnu analizu potpomognutu umjetnom inteligencijom, možemo kazati da digitalna humanistika omogućava dublje razumijevanje značenja korpusa.

Zapravo, suština digitalne humanistike je u tome da se tradicionalne metode istraživanja u humanističkim i društvenim naukama integiraju s digitalnim alatima. Nedovoljan broj radova s ovom tematikom u Bosni i Hercegovini inicirao je i izradu ovog rada. Cilj je bio dati pregled i analizu aktuelnih tema iz digitalne humanistike s fokusom na metodu čitanja na daljinu. Za potrebu predstavljanja najrelevantnijih radova odabrana je citatna baza podataka Web of Science (A&HCI i SSCI) u kojoj je pronađeno ukupno 28 radova. Mogućnost alata Voyant u vizualizaciji podataka pokazana je kroz studija slučaja na bazi A&HCI.

Pregledom literature o digitalnoj humanistici jasno prikazuje da njena primjena u humanističkim i društvenim naukama predstavlja značajan potencijal za istraživače. Pregledom literature dat je prikaz trenutnog stanja i razvoja digitalne humanistike i omogućena identifikacija metoda kao i način povezivanja različitih naučnih područja. U kontekstu bosanskohercegovačke akademske zajednice, ovaj pregled može biti poticajan za dalja istraživanja u digitalnoj humanistici na bosanskohercegovačkim korpusima. Također, primjena alata Voyant u ovom istraživanju prikazuje kako upotreba digitalnih alata može pomoći u boljem razumijevanju tematike korpusa.

Iako postoji niz prednosti za istraživače, potrebno je u okvirima naučnog diskursa razvijati kritički odnos prema interpretaciji rezultata i načinima obrade podataka. Iako su efikasni, digitalni alati ne mogu zamijeniti kontekstualno razumijevanje. Stoga je digitalni humanist istraživač koji prvenstveno poznaje tradicionalne humanističke metode, dok digitalne alate koristi kao instrument za obradu podataka. Potrebno je razvijati interdisciplinarne pristupe koji će povezivati tehničke kompetencije s čitanjem, kako se interpretacija ne bi svela isključivo na kvantitativne pokazatelje. Buduća istraživanja trebala bi biti usmjerena na kritičko promišljanje o tome kako digitalni alati oblikuju naše razumijevanje i tumačenje tekstova u digitalnoj humanistici.

Literatura

1. Bilis, H. & Mawhorter, P., 2021. Mapping social networks in La Princesse de Clèves: the 'commerce' of Lafayette's court. *French Studies*, 75(2), pp.184–204. <https://doi.org/10.1093/fs/knab036>.
2. Buelens-Terry, M. and Smits, T. (2024) 'Projecting the world: The mediated geography of the projection lantern in Belgium c.1900–c.1920', *Journal of Historical Geography*, 86, pp. 403–421. Available at: <https://doi.org/10.1016/j.jhg.2024.10.007> (Pristupljeno: 29 July 2025).
3. Farinola, A., 2023. Hermeneutical postphenomenology: Computational tools and the lure of objectivity. *Digital Scholarship in the Humanities*, 38(3), pp.1078–1087. <https://doi.org/10.1093/llc/fqac074>.
4. Fletcher, A., 2021. Why computers will never read (or write) literature: A logical proof and a narrative. *Narrative*, 29(1), pp.1–28. <https://doi.org/10.1353/nar.2021.0000>.
5. Fondacija Mak Dizdar, 2019. U kamenu uklesano. [online] [Stecakmap.info](https://stecakmap.info). Dostupno na: <https://stecakmap.info/> [Accessed 19 May 2025].
6. Gefen, A., 2024. The time of data. *Theoretical thinking, statistical thinking*. *Neohelicon*, 51, pp.117–126. <https://doi.org/10.1007/s11059-024-00743-y>.
7. Goldis, A.C., 2022. Literary studies facing the 'Three cultures model'. *Transylvanian Review*, 31(1), pp.182–189.
8. Greene, D., O'Sullivan, J. & O'Reilly, D., 2024. Topic modelling literary interviews from The Paris Review. *Digital Scholarship in the Humanities*, 39(1), pp.142–153. <https://doi.org/10.1093/llc/fqad098>.
9. Hajdarpašić, L., Khattab, Dž. & Dizdar, S., 2023. Uloga metapodataka u prezentaciji turbeta u digitalnom okruženju. *Bosniaca*, 28, pp.107–126. <https://doi.org/10.37083/bosn.2023.28.107>.
10. Handžić, M. & Dizdar, S., 2016. Knowledge management meets humanities: A case study of diplomatic correspondence visualisation. In: *IFKAD 2016: Towards a New Architecture of Knowledge: Big Data, Culture and Creativity*, pp.1445–1457.

11. Handžić, M. & Dizdar, S., 2017. Picturing the past: A case of knowledge application in archaeology. [online] In: IFKAD 2017: 12th International Forum on Knowledge Asset Dynamics, pp.1251–1261. Dostupno na: http://www.ifkad.org/Proceedings/2017/IFKAD2017_PROCEEDINGS_eBOOK.pdf.
12. Harvard University Libraries, n.d. Milman Parry Collection of Oral Literature. [online] Dostupno na: <https://mpc.chs.harvard.edu/>.
13. Haverals, W., Geybels, L. & Joosen, V., 2022. A style for every age: A stylometric inquiry into crosswriters for children, adolescents and adults. *Language and Literature*, 31(1), pp.62–84. <https://doi.org/10.1177/09639470211072163>.
14. Hedesan, G.D., 2024. Fire, Vulcanus, Archeus, and Alchemy: A hybrid close-distant reading of Paracelsus's thought on active agents. *Ambix*, 71(3), pp.271–300. <https://doi.org/10.1080/00026980.2024.2367396>.
15. Hui, H., 2023. What can digital humanities do for literary adaptation studies: Distant reading of children's editions of Robinson Crusoe. *Digital Scholarship in the Humanities*, 38(4), pp.1564–1576. <https://doi.org/10.1093/llc/fqad059>.
16. Kallenbach, U. & Lawaetz, A., 2023. Levels of presence in the drama text: Between close and distant reading. *Orbis Litterarum*, 78(5), pp.401–420. <https://doi.org/10.1111/oli.12399>.
17. Kedrova, M.O., 2022. Digital humanities and distant reading concept by Franco Moretti. *Voprosy Filosofii*, 8, pp.148–158. <https://doi.org/10.21146/0042-8744-2022-8-148-158>.
18. Kislev, S.F., 2020. On the word BUT and its function: An investigation, using algorithms, into Hegel's method of paragraph composition. *SubStance*, 49(1), pp.41–73. <https://doi.org/10.1353/sub.2020.0002>.
19. Kodrić Zaimović, L., 2021. Humanističke nauke u postdigitalnom dobu: uloga i mogućnosti pametnih biblioteka. *Lingua Montenegrina*, (26), pp.1–20.
20. Kodrić Zaimović, L. & Kodrić, S., 2020. (In)Visibility of Bosniak and Croatian cultural ties and relations, and the possibility of their representation in the context of digital humanities. In: *Empowering the Visibility of Croatian Cultural Heritage through the Digital Humanities*. Cambridge Scholars Publishing, pp.299–321.
21. Lange, C. et al., 2021. Text mining Islamic law. *Islamic Law and Society*, 28(3), pp.234–281. <https://doi.org/10.1163/15685195-bja10009>.
22. Lvoff, B., 2021. Distant reading in Russian formalism and Russian formalism in distant reading. *Russian Literature*, 122–123, pp.29–65. <https://doi.org/10.1016/j.ruslit.2021.07.003>.
23. Maryl, M. & Eder, M., 2023. Słowoźbiory tekstów drugich. *Teksty Drugie*, 1, pp.346–364. <https://doi.org/10.18318/td.2023.1.21>.
24. Mehl, S., 2021. Why linguists should care about digital humanities (and epidemiology). *Journal of English Linguistics*, 49(3), pp.331–337. <https://doi.org/10.1177/00754242211019072>.

25. Mihurko, K. et al., 2024. Network analysis in the electronic collection letters: The perspective of metadata and semantic connections of vocabulary. *Primerjalna književnost*, 47(2), pp.31–44.
<https://doi.org/10.3986/pkn.v47.i2.02>.
26. Musgrove, N. (2019) 'Twice forgotten: assessing the scale and nature of foster care coverage in Australian historical newspapers', *The History of the Family*, [online] Available at:
<https://doi.org/10.1080/1081602X.2019.1647264> (Pristupljeno: 29 July 2025).
27. Oberbichler, S., 2020. Argumentation analysis of historical migration discourses in newspaper reports using Atlas.ti. *Zeitgeschichte*, 47(7), pp.467–490. <https://doi.org/10.14220/zsch.2020.47.4.467>.
28. Orekhov, B. & Fischer, F., 2020. Neural reading: Insights from the analysis of poetry generated by artificial neural networks. *Orbis Litterarum*, 75(5), pp.230–246. <https://doi.org/10.14220/zsch.2020.47.4.467>.
29. Ramsey, S., 2010. The hermeneutics of screwing around; or what you do with a million books. In: K. Kee, ed., *Pastplay: Teaching and Learning History with Technology*. University of Michigan Press, pp.111–120.
30. Rockwell, G., 2024. Voyant Tools (voyant-tools.org). [online] Dostupno na: <https://odh.byu.edu/wp-content/uploads/Rockwell-Voyant.pdf> [Accessed 12 May 2025].
31. Santos, D. & Alves, D., 2023. Placing GIS and NLP in literary geography: Experiments with literature in Portuguese. *International Journal of Humanities and Arts Computing*, 17(1), pp.47–64.
<https://doi.org/10.3366/ijhac.2023.0299>.
32. Schneider, G., 2022. Systematically detecting patterns of social, historical and linguistic change: The framing of poverty in times of poverty. *Transactions of the Philological Society*, 120(3), pp.447–473.
<https://doi.org/10.1111/1467-968X.12252>.
33. Stanković, R., Krstev, C. & Vitas, D., 2024. SrpELTeC: A Serbian literary corpus for distant reading. *Primerjalna književnost*, 47(2), pp.45–63.
<https://doi.org/10.3986/pkn.v47.i2.03>.
34. Suissa, O., Zhitomirsky-Geffet, M. & Elmalech, A., 2023. Around the GLOBE: Numerical aggregation question-answering on heterogeneous genealogical knowledge graphs with deep neural networks. *ACM Journal on Computing and Cultural Heritage*, 16(3), pp.1–24.
<https://doi.org/10.1145/3586081>.
35. Tabak, E., 2017. Digitalna humanistika: debate, aplikacije i izazovi. Univerzitet u Zenici. Dostupno na:
https://unze.ba/digitalna_humanistika/digitalna_humanistika.pdf.
36. The University Library in Bratislava, 2003. Bašagić's Collection of Islamic Manuscripts in the University Library in Bratislava. [online] Dostupno na: <http://retrobib.ulib.sk/Basagic/frames.htm>.
37. Unsworth, J., 2002. What is humanities computing, and what is not? [online] Illinois.edu. Dostupno na:
<https://www.ideals.illinois.edu/items/202>.

38. van de Ven, I. & van Nuenen, T., 2022. Digital hermeneutics: Scaled readings of online depression discourses. *Medical Humanities*, 48, pp.335–346. <https://doi.org/10.1136/medhum-2020-012104>.
39. Viola, L. & Verheul, J., 2020. Mining ethnicity: Discourse-driven topic modelling of immigrant discourses in the USA, 1898–1920. *Digital Scholarship in the Humanities*, 35(4), pp.921–943. <https://doi.org/10.1093/llc/fqz068>.
40. Voyant-tools.org, n.d. Voyant Tools. [online] Dostupno na: <https://voyant-tools.org/>.
41. Zajc, I., 2024. Analyzing 90 Slovenian novels and the oeuvre of Ivan Cankar using computational stylometry. *Primerjalna književnost*, 47(2), pp.113–126. <https://doi.org/10.3986/pkn.v47.i2.06>.
42. Žigo, I.R., Lazić, N. & Čubrilo, M., 2023. Digitalna humanistika: neka viđenja. Sveučilište Sjever. Dostupno na: <https://www.unin.hr/wp-content/uploads/Digitalna-humanistika-e-knjiga.pdf>.

Prof. dr. Nihada Delibegović Džanić
Univerzitet u Tuzli / University of Tuzla
Filozofski fakultet / Faculty of Philosophy
nihada.delibegovic@untz.ba

Doc. dr. Abdel Alibegović
Prof. dr. Amer Osmić
Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo
Fakultet političkih nauka / Faculty of Political Sciences
abdel.alibegovic@fpn.unsa.ba
amer.osmic@fpn.unsa.ba

UDK / UDC 37

Izvorni naučni rad / Original scientific paper

Primljeno / Received: 17. 10. 2024.
Prihvaćeno / Accepted: 13. 03. 2025.

DIGITALNA ERA TRANSFORMACIJE UNIVERZITETA: IZAZOVI I PRILIKE ZA DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE NAUKE

DIGITAL ERA OF UNIVERSITY TRANSFORMATION: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES FOR SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES

Sažetak

Digitalna era generira iznimno kompleksne transformativne procese u obrazovnim institucijama, univerzitetima širom svijeta, odnosno, svjedočimo transformaciji cjelokupnog koncepta znanja i razumijevanja svrhe/uloge istog. Implementacija digitalnih resursa i platformi otvara čitavu mrežu mogućnosti za veću dostupnost znanja/informacija i globalnu povezanost akademskih zajednica. Studentima i nastavnicima sada su dostupni alati poput online biblioteka, digitalnih baza podataka, digitalnih arhiva i različitih platformi za virtuelnu saradnju. Međutim, s ovim napretkom dolaze i značajni izazovi, otvorena pitanja, posebno za društvene i humanističke nauke. Društvene i humanističke nauke suočavaju se s dilemom: hoće li digitalna transformacija unaprijediti ili marginalizirati ove nauke? Digitalne platforme donose prednosti u smislu pristupačnosti i inovativnosti, ali one istovremeno nose i opasnosti. Neminovno je kako digitalne platforme omogućavaju brži pristup informacijama i inovativne pristupe nastavi, ali također nose nebrojene rizike za budućnost obrazovanja kao takvog. Sve su izraženiji trendovi naglašene marginalizacije društvenih i humanističkih nauka, između ostalog, i kao posljedica izraženog fokusa na STEM discipline, koje su često u centru interesovanja zbog svoje tehnološke prirode i profita koji generiraju. Također, hegemonija kapital-interesnih trendova, koja favorizuje tehničke i tržišno orijentisane pristupe obrazovanju, ugrožava tradicionalnu misiju univerziteta kao prostora za razvoj i generiranje zdravih trendova kontekstualnog kritičkog mišljenja. Isključivo profitno orijentisani

koncepti obrazovanja, potpomognuti neoliberalnom ideologijom, stavljaju fokus na tehnološke i tržišno korisne discipline, dok društvene i humanističke nauke riskiraju da budu potisnute u stranu. Evidentan je trend favoriziranja i različitih formi/modela hibridne nastave, koja kombinuje online i predavanja uživo. Gubitak fizičke interakcije može negativno uticati na razvoj kritičke misli i dinamične diskusije u okviru društvenih i humanističkih nauka. Na univerzitetima koji su u prošlosti bili bastioni kritičkog mišljenja, neoliberalni pritisci, ali i izravni ataci na kritičku/slobodarsku misao bivaju potpomognuti rapidno rastućim koncepcijama isključivo profitno orijentisanih paradigmi racionalnosti. Pored toga, digitalizacija obrazovanja, digitalna transformacija otvara pitanje budućnosti koncepta „društva znanja“, koji je sve više isprofanisan. U tom kontekstu, "Društvo znanja" postaje koncept koji gubi na svojoj autentičnosti, jer se znanje sve više koristi kao sredstvo za tržišni prosperitet, a ne kao alat za razvoj šireg društvenog napretka. Kontrolisana neoliberalna društva, vođena hegemonijom kapital-interesnih trendova, sve više utiču na smjer razvoja univerziteta, što dovodi do ataka na kritičku misao.

Ključne riječi: digitalizacija, društvene i humanističke nauke, hibridizacija, društvo znanja

Summary

The digital era generates extremely complex transformative processes in educational institutions, particularly universities worldwide. We are witnessing a transformation of the entire concept of knowledge and the understanding of its purpose and role. The implementation of digital resources and platforms opens up a whole network of possibilities for greater access to knowledge/information and global connectivity among academic communities. Tools such as online libraries, digital databases, digital archives, and various platforms for virtual collaboration are now available to students and educators. However, with this progress come significant challenges and open questions, especially for the social sciences and humanities. These disciplines face a dilemma: will the digital transformation advance or marginalize them? Digital platforms offer advantages in terms of accessibility and innovation, but they also bring dangers. It is inevitable that digital platforms enable faster access to information and innovative teaching approaches, but they also carry numerous risks for the future of education as a whole. There is an increasing trend of pronounced marginalization of the social sciences and humanities, partly as a consequence of the strong focus on STEM disciplines, which are often at the center of attention due to their technological nature and the profit they generate. Moreover, the hegemony of capital-interest trends, which favor technical and market-oriented approaches to education, threatens the traditional mission of universities as spaces for the development and generation of healthy trends in contextual critical thinking. Profit-oriented concepts of education, supported by neoliberal ideology, focus on technological and market-valuable disciplines, while the social sciences and humanities risk being pushed aside. There is a clear trend of favoring various forms/models of hybrid teaching, which combine online and in-person lectures. The loss of physical interaction can negatively affect the development of critical thinking

and dynamic discussion in the social sciences and humanities. At universities that have historically been bastions of critical thinking, neoliberal pressures, and direct attacks on critical/liberatory thought are supported by rapidly growing concepts of exclusively profit-oriented paradigms of rationality. Additionally, the digitalization of education and the digital transformation raise the question of the future of the concept of the "knowledge society," which is increasingly being profaned. In this context, the "knowledge society" becomes a concept losing its authenticity, as knowledge is increasingly used as a means for market prosperity, rather than as a tool for the development of broader societal progress. Controlled neoliberal societies, driven by the hegemony of capital-interest trends, increasingly influence the direction of university development, leading to attacks on critical thought.

Keywords: digitalization, social sciences and humanities, hybridization, knowledge society

Uvod

Digitalna era transformacije univerziteta donosi značajne promjene, posebno u kontekstu društvenih i humanističkih nauka. Ove discipline, koje se tradicionalno oslanjaju na kritičko razmišljanje, analizu tekstova i interpretaciju kulturnih i društvenih fenomena, suočavaju se sa brojnim izazovima digitalnom dobu. Neki od izazova su tehnološka prilagođenost, finansijski i infrastrukturni izazovi, kritička distanca, te gubitak personalizovane interakcije. Digitalizacija obrazovanja zahtijeva i tehnološku prilagođenost cijelog obrazovnog sistema. Tradicionalni pristupi obrazovanju u društvenim i humanističkim naukama često se oslanjaju na predavanja i tekstualne materijale. S obzirom na digitalizaciju, obrazovne institucije i studenti moraju usvojiti nove alate, platforme i vještine, poput digitalne pismenosti, korišćenja softvera za analizu podataka, virtualnih platformi i interaktivnih medija (Lawless, 2016).

Pred univerzitetima su brojni finansijski i infrastrukturni izazovi. Uvođenje tehnologije zahtijeva značajna finansijska ulaganja u opremu, njeno održavanje, ali obuke korisnika. Univerziteti koji nemaju pristup dovoljno resursa suočavaju se sa poteškoćama u sprovođenju digitalnih transformacija, čemu smo svjedoci u Bosni i Hercegovini. Prema podacima Agencije za statistiku Bosne i Hercegovine u našoj zemlji, budžet za istraživanje i razvoj u 2022. godini iznosio je 60.441.574 KM. Najveći dio sredstava, prema sektorima, usmjeren je ka visokom obrazovanju sa 77,9%, dok su državnom sektoru dodijeljena sredstva od 14,1%, poslovnom sektoru 7,7%, a neprofitnom sektoru 0,3%. Najviše sredstava, prema društveno-ekonomskim

ciljevima, uloženo je u opšte unapređenje znanja, gdje je istraživanje i razvoj uglavnom financirano iz općih univerzitetskih fondova (44,1%). Planirani budžet za istraživanje i razvoj u 2023. godini iznosi 67.465.700 KM, pri čemu je većina sredstava i dalje predviđena za opšte unapređenje znanja, uz 46,2% sredstava planiranih iz općih fondova univerziteta.

Važno je napomenuti da postoji rizik da ubrzani tempo digitalizacije može da oteža kritičko promišljanje o samoj tehnologiji i njenim društvenim implikacijama, dok humanističke nauke imaju ključnu ulogu u kritičkoj analizi uticaja tehnologije na kulturu, identitet, jezik i ljudsku interakciju (Jenskins, 2015). Digitalni alati i online obrazovanje često smanjuju prostor za duboke diskusije, mentorski rad i personalizovanu pažnju, koja je ključna u društvenim i humanističkim naukama (Islam, Beer and Slack, 2015). Pored brojnih izazova postoje naravno i prilike za društvene i humanističke nauke u eri digitalizacije. Evidentna je povećana dostupnost znanja. Digitalni resursi, poput otvorenih obrazovnih platformi, elektronskih knjiga, baza podataka, ali i online kurseva, omogućavaju lakši pristup znanju i olakšavaju istraživačima i studentima da pristupe globalnim izvorima informacija. Posebna je tema da li je ta izražena dostupnost znanja učinkovita i da li rezultira u kvalitetnijim istraživanjima u društvenim i humanističkim naukama.

Interdisciplinarnost uključuje udruživanje istraživača iz više oblasti kako bi se reorganizovale postojeće prakse znanja u nove konfiguracije (Acuto et al., 2018). Digitalizacija doprinosi interdisciplinarnim istraživanjima pružanjem platformi i alata. Na primjer, analitika podataka, umjetna inteligencija i digitalna humanistika omogućavaju inovativne načine za analizu društvenih fenomena i kulturnih artefakata. Digitalni alati, kao što su softveri za analizu teksta, vizualizaciju podataka i simulacije, otvaraju nove perspektive za istraživače u društvenim i humanističkim naukama. Ovi alati omogućavaju detaljnije analize i inovativne pristupe istraživačkim pitanjima. Jedna od najznačajnijih prednosti digitalizacije je globalna umreženost. Digitalna transformacija omogućava studentima i profesorima iz različitih dijelova svijeta da se povežu, razmenjuju ideje i sarađuju na istraživačkim projektima. Ova globalna umreženost može obogatiti obrazovno iskustvo i proširiti akademske horizonte. Najvidljiviji rezultati umreženosti su zajedničke publikacije i projekti koji otvaraju nove puteve za istraživačke saradnje i prilike za istraživanje (Wakefield & Dismore 2015). Iako digitalna era donosi mnoge izazove za društvene i humanističke nauke, ona takođe nudi značajne prilike za unapređenje obrazovnih i istraživačkih procesa. Kroz strateško korišćenje tehnologije, univerziteti mogu omogućiti inovativne načine učenja i istraživanja, zadržavajući kritičku refleksiju koja je srž ovih disciplina.

Marginalizacija društvenih i humanističkih nauka – nove forme dehumanizacije

Digitalne platforme nesumnjivo olakšavaju pristup informacijama i uvode inovativne metode u obrazovni proces, ali sa sobom nose i značajne rizike za budućnost obrazovanja, naročito u kontekstu društvenih i humanističkih nauka. Ovi rizici postaju sve očigledniji kako se obrazovni sistem sve više prilagođava zahtjevima tržišta i tehnološkom napretku, što nerijetko stavlja u prvi plan STEM discipline (nauka, tehnologija, inženjering i matematika). Marginalizacija društvenih i humanističkih nauka je nedvojbeno povezana s nejednakošću u finansiranju i resursima. Obrazovni sistemi širom svijeta preusmjeravaju sredstva ka disciplinama koje su povezane s tehnološkim inovacijama i tržišnom primjenljivošću. STEM discipline privlače veće investicije, dok društvene i humanističke nauke sve češće ostaju bez adekvatne podrške, budući da se njihova vrijednost ne mjeri odmah u ekonomskoj korisnosti (Clough & Olson 2016; Zeidler et al. 2016). Tehnološki fokus može dovesti do manjka kritičke svijesti o samoj tehnologiji i njenim društvenim implikacijama. Ukoliko želimo osigurati sve potrebne uvjete za usvajanje znanja, važno podučavati na način koji poštuje i brine se za duše naših učenika (Hooks, 1994). Društvene i humanističke nauke igraju ključnu ulogu u razumijevanju kako tehnologija mijenja društvo, etičkih dilema koje ona donosi, kao i dugoročnih uticaja na kulturu, identitet i odnose moći. Što vodi ka opasnosti od funkcionalnog obrazovanja. Fokus na tehnologiju i STEM discipline često vodi do onoga što se naziva „funkcionalnim obrazovanjem“ – obrazovanjem koje priprema studente isključivo za određene tehničke zadatke ili tržišne uloge, zanemarujući širu ulogu univerziteta kao prostora za razvoj kritičkog mišljenja, kreativnosti i društvene odgovornosti. Društvene i humanističke nauke pružaju neprocenjiv uvid u složene društvene, etičke i kulturne probleme, a umanjivanje njihovog značaja može značajno osiromašiti obrazovni sadržaj.

Značajan je rizik od dehumanizacije obrazovanja. Al-Amoudi (2022) tvrdi da dehumanizacija obuhvata tri procesa. Prvi proces je negacija ljudskog napretka, koja narušava našu sposobnost za moralno i estetsko rasuđivanje, s posebnim naglaskom na ljudsku sposobnost da djelujemo iz ljubavi i solidarnosti. Drugi proces označava, dehumanizaciju potčinjenih, koji se omalovažavaju ne posmatraju se kako ljudska bića te im posljedično i uskraćuju osnovna ljudska prava. Treći proces dehumanizacije se može odnositi na dehumanizovane procese, odnosno zamjenu ljudske aktivnosti automatizovanim procesima proizvodnje. Ako obrazovanje postane isključivo alat za tržišnu proizvodnju radne snage, može se izgubiti šira društvena funkcija univerziteta, koja uključuje razvoj cjelovite ličnosti, moralne

odgovornosti i sposobnosti da se kritički preispituju društveni sistemi. Uloga univerziteta ne bi trebala biti samo obuka za posao, već i osposobljavanje za kritičko razmišljanje, društveni angažman i etičko promišljanje o svijetu. Digitalne platforme često omogućavaju masovni pristup sadržaju, ali bez dublje interakcije sa profesorima i kolegama, što je posebno važno u društvenim i humanističkim disciplinama. Razgovor, rasprava i refleksija ključni su za ove oblasti, a online nastava može značiti gubitak tih suptilnih, ali važnih obrazovnih iskustava.

STEM discipline, zbog svoje povezanosti s inovacijama, start-up kompanijama i mogućnošću brzog generisanja profita, postaju simbol savremenog uspjeha u obrazovnim politikama (Gleason, 2020). To dovodi do toga da se sve više resursa ulaže u programe koji obećavaju tržišno primjenjive vještine, dok se društvene nauke vide kao "manje praktične" ili "manje korisne" u direktnom ekonomskom smislu. Obrazovni sistemi usmjereni na profitabilnost i tržišne zahtjeve riskiraju da stvore monokulturu unutar univerziteta, gdje se samo određene discipline smatraju vrijednima (Olmos-Peñuela, 2015). To može dovesti do osiromašenja intelektualne raznolikosti i, u konačnici, do smanjenja inovacija koje dolaze iz interdisciplinarnog pristupa. Zanimajući činjenicu da su interdisciplinarno podučavanje i učenje u visokoobrazovnim institucijama prepoznati su kao ključni elementi obrazovanja u dvadeset prvom stoljeću (Brassler & Dettmers, 2017). Studenti trebaju steći interdisciplinarne kompetencije kako bi se mogli rješavati složene probleme. Studenti moraju imati odgovarajuće profesionalne/tehničke, lične i društvene vještine koje su povezane sa kompetencijama za učenje zasnovano na rješavanju problema kako bi znali kako postupiti bilo da je riječ o rješavanju nekih naučnih ili praktičnih zadataka (Telléus et. al. 2023). Iako digitalne platforme nude brojne prednosti, uključujući brži i lakši pristup informacijama, postoji opasnost da će naglasak na STEM disciplinama i profitabilnim oblastima dodatno marginalizovati društvene i humanističke nauke. Kako bi se očuvala ravnoteža, univerziteti moraju da prepoznaju vrijednost ovih disciplina i njihov doprinos razvoju kritičkog mišljenja, kulturne pismenosti i društvene odgovornosti. Samo tako će obrazovanje zadržati svoju širu misiju i omogućiti cjelovit razvoj budućih generacija. U suprotnom, rizikujemo da univerziteti izgube svoju suštinsku misiju i da se posmatraju kao preduzeća, gdje se vrijednost obrazovanja mjeri prije svega u smislu povrata ulaganja. U takvom okruženju, studijski programi koji ne obećavaju direktne ekonomske koristi mogu biti smatrani manje važnim, pa čak i suvišnim. Posljedice ovakvih obrazovnih politika mogu biti kobne za obrazovni sistem i društvo u cjelini, jer će se posljedično sve manji broj mladih ljudi odlučivati za programe društvenih i humanističkih nauka. Univerziteti postaju sve više birokratizirani kako bi moglo odgovoriti na financijske

pritiske. Posljedično humanističke nauke, koje su prvenstveno usmjerene na podučavanje, vjerojatno neće napredovati (Kernan, 1997). Hegemonija tehničkih i tržišnih disciplina može dovesti do erozije raznolikosti perspektiva i istraživačkih pristupa, što dalje osiromašuje akademsko okruženje (Moglen, 1984). Univerziteti su historijski bili centri intelektualne slobode, gdje su se razvijale različite ideje, njegovalo kritičko mišljenje i omogućavala šira refleksija o društvenim, etičkim i kulturnim pitanjima (Baker, 2001). Ova misija univerziteta sada je dovedena u pitanje zbog rastućeg uticaja tržišno vođenih obrazovnih politika, koje favorizuju discipline koje mogu brže i direktnije doprinijeti ekonomskom rastu. Isključivo profitno orijentisani koncepti obrazovanja, koji stavljaju naglasak na tehničke i tržišno korisne discipline, značajno ugrožavaju osnovnu ulogu univerziteta u društvu. Potrebno je ponovo razmotriti balans između tržišnih interesa i akademske slobode, kako bi se osigurala održivost društvenih i humanističkih nauka i njihova sposobnost da kritički promišljaju o širim društvenim izazovima. U suprotnom, rizikujemo da univerziteti izgube svoju suštinsku misiju i postanu samo instrumenti tržišnih interesa.

Hibridna nastava – opasnost od erozije zajedničkog intelektualnog prostora

U martu 2020. godine niko nije znao da će izbijanje pandemije COVID-19 uticati na gotovo sve aspekte naših života i da će imati tako značajan uticaj na obrazovanje. Mnogi prosvetni radnici širom svijeta morali su iznenada preći na online obrazovanje, za šta nisu bili obučeni niti su imali iskustva. Vjeruje se da je 1,6 milijardi učenika bilo pogođeno djelimičnim ili potpunim zatvaranjem škola, a njihovi nastavnici suočeni su s velikim izazovima u svojim karijerama (Gouëdard i dr., 2020). Njihova svijest, samopouzdanje, učenje, kreativna primjena i prilagođavanje novim kontekstima bili su različiti (Knezek & Christansen, 2008), jer su nastavnici morali promijeniti svoje metode podučavanja, materijale i interakciju u učionici u roku od nekoliko sedmica (Delibegović Džanić i dr. 2023). Ovaj model i olakšava pristup obrazovanju i povezivanju nastavnika i studenata s različitih dijelova svijeta, jer u ovom modelu nadilazi granice učionice.

Dok se online nastava potpuno odvija u virtualnom prostoru, hibridna nastava kombinuje online predavanja i učenje uživo. Ovaj model postaje sve prisutniji u savremenom obrazovanju (Siegelman, 2019) nudi fleksibilnost i veći pristup znanju te se često smatra mostom između učenja na daljinu i učenja u učionici, omogućavajući kombinaciju najboljih karakteristika oba metoda (Potra i dr. 2021). U kontekstu sve snažnijih neoliberalnih pritisaka, koji favorizuju

profitno orijentisane modele obrazovanja, ovaj trend može dodatno oslabiti univerzitete kao bastione slobodarske misli (Urciuoli, 2010; Mehta, Creely & Henriksen, 2020). Hibridna nastava, nosi i rizike, ali nosi i rizike, naročito za discipline poput društvenih i humanističkih nauka, gdje je fizička interakcija ključna za razvijanje kritičkog mišljenja i dinamičnih diskusija (Hajhosseini, 2016). Istraživanja su potvrdila da je glavni pedagoški izazov za nastavnike i studente činjenica da studenti u učionici i studenti koji prate nastavu na daljinu doživljavaju nastavu drugačije u hibridnoj sinhronoj situaciji (Beatty 2019; Zydney i dr. 2019). Studenti koji nastavu prate na daljinu često se osjećaju izolovano grupe u učionici, rjeđe postavljaju pitanja i uključuju se u diskusije (Weitze et al. 2013). U društvenim i humanističkim naukama, diskusija u učionici često igra centralnu ulogu u formiranju kritičkog mišljenja. Fizička prisutnost omogućava neposrednu razmjenu ideja, suprotstavljanje mišljenja i dublje analize. U online okruženju, gdje studenti komuniciraju putem ekrana, ova interakcija može biti ograničena, a diskusije manje žive i dinamične. Anonimnost online prisustva ili fizička odsutnost može dovesti do manje aktivnog učešća u diskusijama koje su ključne za razvijanje kritičkog mišljenja. Postoji opasnost od erozije zajedničkog intelektualnog prostora. Univerziteti, posebno kroz fizičke susrete, stvaraju intelektualne zajednice koje ohrabruju saradnju, debatu i razmenu ideja među studentima i profesorima (Egan, 1983). Hibridna nastava može razvodniti ovaj osjećaj zajednice, stvarajući fragmentirano iskustvo gdje fizički prisutni studenti imaju prednost, dok online učesnici ostaju na margini. Kako bi se unaprijedio hibridni model nastave ključno uzeti u obzir pedagoške, socijalne i tehničke elemente kao sastavni dio epistemološkog, socijalnog i prostornog dizajna prostora za učenje i poučavanje.

McDonaldizacija obrazovanja, dezinfomacijsko društvo, kulturna trauma, procesi legitimiranja i konzerviranja

Pierr Bourdieu i Jean-Claud Passeron u njihovom istraživanju *Reproduction in Education, Society and Culture* (1990), konstatuju kako obrazovni sistem funkcioniše kao svojevrtni mehanizam koji ne služi društvenim promjenama, već ponovnom potvrđivanju i očuvanju postojećih društvenih odnosa i struktura moći. Stoga će sasvim opravdano ukazati na činjenicu da sistem koristi i polje obrazovanja a sve „kako bi ispunio svoju društvenu funkciju legitimiziranja dominantne kulture“. (Bourdieu - Passeron 1990: 123) Doprinos ovakve vrste dubinske analize valja mjeriti i prema tome što obrazovanje razumije u kontekstu *igre fiktivne komunikacije* koja stvara iluziju da se učenici razumiju i da imaju slobodu u svom razmišljanju i djelovanju. U procesima ostvarivanja i ispunjavanja legitimiziranja

dominantnog kulturnog koda stvara se stanje ili „iluzija da ih se razumije i da oni razumijevaju druge“ (Bourdieu - Passeron 1990: 112). Međutim, u stvarnosti, ova *kommunikacija* samo omogućuje reprodukciju dominirajućih društvenih obrazaca i vrijednosti. Obrazovni proces, prema Bourdieu i Passeronu, nije prostor u kojem se potiču promjene ili društvena mobilnost, već je to prostor gdje se održava *status quo*, tačnije, to je prostor preko kojeg sistem resursno ostvaruje funkciju „legitimiziranja kulture i odnosa prema kulturi dominantnih klasa...“ (Bourdieu - Passeron 1990: 124). To znači da obrazovni sistem igra ključnu ulogu u legitimiranju dominantnog društvenog poretka i diskursa, potvrđujući postojeće društvene i kulturne norme. Obrazovni sistem reproducira obrasce i vrijednosti koji su utemeljeni u vladajućim klasama, čime se osigurava da se ti obrasci ne samo prenose s generacije na generaciju, već da se stalno potvrđuju i učvršćuju. Mogli bismo kazati kako kroz školu/sistem obrazovanja, učenici/konzumenti procesa legitimiziranja, konzerviranja i reprodukcije postaju *sveupijajuće spužve* koji internaliziraju norme i vrijednosti koje odgovaraju interesima dominantnih društvenih klasa. Umjesto da se potiče kritičko mišljenje ili kreativnost koja bi mogla izazvati promjene, obrazovni sistem u stvari učvršćuje postojeće društvene hijerarhije i moći. Školski obrazovni proces, stoga, služi kao alat za održavanje društvenih razlika, reprodukciju ekonomskih i kulturnih privilegija, te podršku postojećem društvenom poretku. Očito je kako Bourdieu i Passeron ukazuju na to da obrazovanje, umjesto da bude alat za oslobađanje ili promjenu, funkcionira kao sredstvo za održavanje *statusa quo*. Ovaj proces postaje posebno očigledan u onim društvima u kojima obrazovni sistem koristi obrazovanje kao sredstvo za očuvanje kulturnih normi koje služe interesima vladajućih klasa, što čini obrazovanje instrumentom za društvenu kontrolu.

Valjalo bi uložiti hermeneutičke napore kako bi se korištenje obrazovanja kao alata za održavanje društvenih razlika, reprodukcije, konzervacije i legitimiranja dominantnog društvenog poretka i diskursa dovesti u kontekst razumijevanja generirane kulturne/društvene traume. Piotr Sztompka, poljski sociolog, u svojim radovima uvodi koncept kulturne ili društvene traume kao ključni okvir za razumijevanje dubokih društvenih promjena i njihovih posljedica na kolektivnu svijest. Sztompka jasno naglašava: „Naš cilj je početno objašnjenje specifičnog koncepta kulturne traume (ili traume za kulturu), koji se razlikuje od drugih značenja koja pojam trauma može imati. Pokušat ćemo smjestiti ovaj predloženi koncept u šire tokove savremenih teorija promjena i zalagati se za njegovu korisnost.“ (Sztompka 2000: 450) Njegova analiza naglašava kako društvene promjene nisu isključivo pozitivne, već mogu biti izvor bola, dezorijentacije i kolektivne patnje. Trauma, prema Sztompki, postaje centralni diskurs krajem 20. vijeka, zamjenjujući ranije

dominantne narative progresa i krize. Sztompka prati razvoj tri dominantna diskursa u sociološkoj teoriji: diskurs progresa, krize i, na kraju, traume (Sztompka 2000). Tokom 19. vijeka preovladavao je diskurs progresa, koji je pratio „rađanje i širenje trijumfalne modernosti“ (Sztompka 2000: 449). Sredinom 20. vijeka, ideja napretka gubi na snazi, a zamjenjuje je diskurs krize. Krajem stoljeća pojavljuje se pojam traume, koji sve više ulazi u javni i naučni diskurs. Kako Sztompka objašnjava, „na kraju dvadesetog vijeka, sve češće čujemo – u medijima, političkim govorima, svakodnevnim razgovorima – čudnu riječ trauma, koja više nije ograničena na bolnice i psihijatrijske ustanove“ (Sztompka, 2000: 449). Sztompka primjenjuje Durkheimov koncept društvene činjenice (Dirkem 2014) na fenomen traume. Prema njemu, trauma se doživljava kolektivno, djeluje eksterno na članove društva i nameće se kao ograničenje njihovim djelovanjima. „Trauma je kolektivni fenomen, stanje koje doživljava grupa, zajednica ili društvo, kao rezultat razornih događaja koji se kulturno tumače kao traumatizirajući“ (Sztompka, 2000: 458). Ovo znači da trauma nije samo individualni psihološki problem, već šira društvena pojava koja utiče na cijele zajednice. Kulturna trauma je specifična vrsta traume koja pogađa simbolički i značenjski univerzum društva. Prema Sztompki, rapidne društvene promjene mogu destabilizirati temeljne vrijednosti, norme i uvjerenja, što vodi ka gubitku povjerenja, krizi identiteta i osjećaju dezorijentacije. On ističe: „Kulturna trauma pogađa kulturu. Naravno, svaka trauma je po definiciji kulturni fenomen, jer uključuje kulturnu interpretaciju potencijalno traumatičnih događaja ili situacija. Ali može biti i kulturna u direktnijem smislu, jer se dotiče kulturnog tkiva društva“ (Sztompka, 2000: 458). Ovakve traume ostavljaju duboke i dugotrajne posljedice, koje mogu trajati generacijama, sačuvane u kolektivnom pamćenju ili podsvijesti. Sztompka također ukazuje da čak i promjene koje se na prvi pogled čine pozitivnim - poput pada komunizma - mogu izazvati traumatska iskustva. Ove promjene ukazuju na paradoks društvene transformacije: iako mogu donijeti slobodu i ekonomski napredak, također izazivaju nesigurnost, gubitak tradicionalnih normi i dezorijentaciju. U suočavanju s kulturnim traumama, obrazovanje se izdvaja kao ključni resurs. Ono pomaže zajednicama da prepoznaju, definišu i aktivno se suoče s traumatskim iskustvima. Prema Sztompki, obrazovni sistem može igrati centralnu ulogu u oblikovanju novih vrijednosti i identiteta, te u obnavljanju povjerenja i stabilnosti u društvu. Međutim, u istom omjeru ili intenzitetu obrazovanje može generirati različite moduse kulturnih trauma, zavisno u kojem pravcu dominantni narativ vladajućih struktura razumije funkcije obarazovanja. Stoga, Sztompkina teorija kulturne traume pruža važne uvide u društvene procese koji oblikuju kolektivnu svijest u turbulentnim periodima. Trauma nije samo posljedica ratova, revolucija ili velikih katastrofa, već i rapidnih socio-ekonomskih transformacija kakva je i digitalna transformacija. Njegova

analiza posebno je relevantna za regije poput Balkana, gdje su historijski sukobi, tranzicija iz socijalizma i razaranja izazvana ratovima ostavila duboke tragove na kolektivnoj kulturi. Sztompkin rad nudi okvir za razumijevanje i prevazilaženje tih trauma, ali i za promišljanje o ulozi obrazovanja i kulturne obnove u procesu društvenog oporavka.

Istraživanje Bourdieua - Passerona (1990) o skrivenim funkcijama i intencijama obrazovnog kodiranja, kao i dubinska analiza Sztompkae (2000-2009) u kontekstu kulturne traume kao pratećeg elementa naše modernosti i racionalnosti nužno je povezati sa Baumanovom analizom modernog straha u kontekstu sveopće fluidnosti različitih formi naše savremene zbilje. Upravo Baumanova analiza pruža uvide u to kako globalizacija i fluidnost modernosti stvaraju stalnu neizvjesnost i nesigurnost. Njegova tvrdnja da transformacije pod „šifrom globalizacije“ (Bauman 2009: 177) donose „nepoznatu nesigurnost postojanja“ (Bauman 2009: 177) ukazuje na destabilizaciju u tradicionalnim strukturama života. Baumanova ideja ide u pravcu tvrdnje kako globalizacija, umjesto da donosi univerzalne benefite, izaziva osjećaj ranjivosti kod većine stanovništva, jer ih lišava onoga što je bilo u sadržaju njihovih osnovnih fenomena djelovanja/egzistiranja. Bauman primjećuje kako: „Fluidni život je nepostojan život koji se odvija u uslovima stalne neizvjesnosti“ (Bauman 2009: 10). Zapravo, fluidni život postaje metafora za društvo koje je izgubilo stabilnost. Ljudi su suočeni sa strahom od propuštanja prilika, zaostajanja ili nepovratnog gubitka šansi. Bauman koristi analogiju muzičke stolice kako bi prikazao neprestanu borbu za opstanak u globalnom svijetu: „Život u fluidnom modernom društvu je zlokobna verzija igre muzičke stolice... cilj je (privremeni) spas od svrstavanja u redove propalih“ (Bauman 2009: 12). Ova igra nesigurnosti nije samo individualna, već globalna. Ona pojačava osjećaj bespomoćnosti, jer su pravila igre nestabilna i stalno se mijenjaju uvodeći nas u društvo (ne)slobodnih pojedinaca i uplašanih egzistencija. Bauman, s razlogom, otvara pitanje emancipacije, a na način kako je dominantni diskurs razumije/prezentuje: da li je oslobođenje istinski blagoslov ili prokletstvo. On tvrdi da moderno društvo, iako nominalno oslobođeno, zapravo nosi težinu individualne odgovornosti i nesigurnosti: „Je li oslobođenje blagoslov ili prokletstvo?“ (Bauman 2011: 25).

U djelu *Moral Blindness: The Loss of Sensitivity in Liquid Modernity* zajedno sa Donskism, Bauman dodatno istražuje moralni vakuum modernog doba. Oni redefiniraju Descartesovu misao „Mislim, dakle, jesam“ u: „Bojim se, dakle, jesam“ (Bauman - Donskis 2013: 96) uz vrlo jasnu intenciju, odnosno, kako bi pokazao da je modernost neraskidivo povezana sa strahom, koji postaje osnovno stanje postojanja. Ovo ukazuje na trajnu moralnu dilemu: kako djelovati u svijetu u kojem su strah, nesigurnost i nemogućnost kontrole dominirajuće komponente? U kontekstu razumijevanja fenomena straha kao

socijalne konstante Bauman u Fluidnom strahu daje preciznu razradu izvora modernog straha kroz tri ključna razloga: neznanja o onome što dolazi; nemogućnosti kontrole prijetnji sa kojima se suočavamo i osjećaja poniženja, kao posljedice samopercepcije vlastite nemoći u fluidnom životu/zbilji. Koristeći se analogijom prema kojoj dovodi u vezu kontrolu i razumijevanje Bauman piše: „Razumevanje se rađa iz sposobnosti kontrolisanja... ono što nismo sposobni da kontrolišemo nama je ‘nepoznato’, a to ‘nepoznato’ uliva strah“ (Bauman 2010: 112). Baumanova analiza fluidne modernosti i straha razotkriva duboku krizu modernog/digitaliziranog društva. U svijetu gdje nesigurnost postaje pravilo, društveni akteri nemaju izbora osim da se prilagode novim modusima postojanja koji nisu samo iscrpljujući već i onespособljavajući. Doprinos Baumanove analize možemo posmatrati i kroz vizionarsko povezivanje globalnih promjena sa emocionalnim i psihološkim stanjima društvenih aktera. Modernost generira privid slobode, dok istovremeno zarobljava pojedince u ciklusu straha, nesigurnosti i nemogućnosti kontrole. Očito da sposobnost kritičkog, odvažnog i autonomnog promišljanja biva imperativ, a sve kako bi se ponovno oslobodilo i/ili izgradilo polje stabilnosti i kolektivne strategije suočavanja sa globalnim izazovima svetechnizirajućih formi našeg svijeta života.

U kontekstu modernih i dugo mimikrijski zatamnjenih zabluda društva znanja Konrad Paul Liessmann kritički preispituje savremeni koncept društva znanja i obrazovanja, razotkrivajući različite paradokse i proturječnosti. Liessmann ukazuje na instrumentalizaciju znanja u savremenom društvu, što vodi udaljavanju od klasičnih humanističkih ideala obrazovanja. „Živimo u društvu znanja.“ (Liessmann, 2008: 7) Ova rečenica, prema Liessmannu, predstavlja temeljni slogan kojim se opravdava politička i ekonomska agenda. Znanje se pozicionira kao ključni resurs, posebno u Evropi, gdje nedostatak sirovina zahtijeva fokus na obrazovanje i istraživanje. Međutim, naglašava da iza ove fraze često stoje interesi koji su daleko od ideala prosvjetiteljstva: „Mnogo toga što se propagira i proklamira pod naslovom društvo znanja pri pozornijem se motrenju očituje kao retorička gesta koja ideji obrazovanja duguje manje nego čvrstim političkim i ekonomskim interesima“ (Liessmann, 2008: 7). Također, Liessmann naglašava: „Pred opnom ovog pojmovnog određenja odmah biva jasno zašto je za opis našega društva pojam dezinformacijsko društvo znatno prikladniji od pojma informacijsko društvo. Porast informacijskih i komunikacijskih mogućnosti, to puko mnoštvo dojmova, tonova, brojki i slika skrivenih pod krinkom informacije, koje danas zapljuskuju prosječnog gradskog žitelja, vodi k tome da se razlike najprije pomute, a ako ipak postanu vidljive, tada s obzirom na neki kasniji događaj više ne tvore nikakvu razliku, jer se iz kapacitetskih razloga mogu opažati samo periferno, ili ih u pravilu smjesta valja iznova zaboraviti.“ (Liessmann

2008: 24-25) Liessmann nudi uvjerljivu argumentaciju kako je pojam dezinformacijsko društvo adekvatniji u nastojanjima da se opiše naša ovovremenost. Dakle, paradoksalno je, preciznije svjedočimo stanju umjesto da u društvu informacije pomažu boljem razumijevanju svijeta, živimo u društvu u kojem informacije, zbog svoje prekomjerne količine i/ili upitne kvalitete, stvaraju zbunjenost, dezinformisanost i sve površnije razumijevanje. Svjedočimo kompleksnim procesima transformacije znanja iz sredstva za lični razvoj u resurs koji služi ekonomskim interesima. Liessmann ove procese naziva ekonomizacijom znanja, gdje se kroz obrazovne reforme znanje prilagođava potrebama tržišta. Otuda: „Fleksibilni čovjek, cijeloga života spreman na učenje, stavlja svoje kognitivne sposobnosti na raspolaganje tržištima koja se brzo mijenjaju. On nije čak više ni karikatura humanistički obrazovanog čovjeka, kako ga je Wilhelm von Humboldt skicirao u svojoj kratkoj Teoriji čovjekova obrazovanja, nego je njegova sušta suprotnost“ (Liessmann, 2008: 8). To je Homo sapiens koji utjelovljuje savremenu paradigmu društva znanja, te stoga ovakvo znanje gubi dubinu i postaje fragmentirano, privremeno i podložno brzom zaboravu, odnosno to znanje „ostaje ono što treba biti: fragment, lako se usvaja, brzo se prilagodi, lako se zaboravi“ (Liessmann, 2008: 8). Liessmann se oslanja na Adornovu Teoriju poluobrazovanosti, kako bi pokazao kako moderno društvo proizvodi informacije koje su površne i prilagođene trenutnim potrebama. Poluobrazovanost, prema Liessmannu, nije puka odsutnost znanja, već degradacija obrazovanja na nivo funkcionalne upotrebe: „Ono što bi trebalo postati momentom osobnosti, što je bilo izraz duhovnog sadržaja obrazovanja, postaje izvanjskom postvarenom informacijskom česticom koja, površno prilagođena, jedva da još dostaje za to da dokumentira neki socijalni zahtjev“ (Liessmann, 2008: 8-9). Masovni mediji dodatno pogoršavaju ovu situaciju: „strukturno podupiru taj oblik poluobrazovanosti, te ona time postaje univerzalna“ (Liessmann, 2008: 9), jer reduciraju složene ideje na trivijalne i lako probavljive fragmente. Jedan od ključnih paradoksa na koje Liessmann ukazuje jest: „Što se više priziva vrijednost znanja, tim brže znanje gubi na vrijednosti“ (Liessmann, 2008: 8), odnosno, što se više insistira na vrijednosti znanja, ono sve više gubi svoju suštinsku vrijednost. Ovo je posljedica industrijalizacije znanja i njegove potrošnje u ekonomskim procesima. Umjesto da znanje bude sredstvo emancipacije, ono postaje roba, dok ideja obrazovanja gubi svoj humanistički značaj i domet. Liessmann s razlogom problematizira reforme obrazovnih sistema i standardizirane testove poput PISA, koji se koriste kao mjerila obrazovnog uspjeha. Prema Liessmannu, takvi alati doprinose površnosti obrazovnog procesa, jer se fokusiraju na mjerljive ishode, a ne na suštinsko razumijevanje i razvoj kritičkog mišljenja društvenih aktera. Moguće je Liessmannovu kritika društva znanja razumijevati i kao važan uvid u savremene zablude o ulozi obrazovanja i

znanja. On ukazuje na opasnost opredmećivanja obrazovanja, pretvaranja u alat za održavanje tržišnih mehanizama, pri čemu se zanemaruje njegov klasični humanistički cilj: razvoj ličnosti i dublje razumijevanje svijeta. Savremeni koncept društva znanja, iako na prvi pogled izgleda kao ostvarenje prosvjetiteljskih ideala, pri analitičkom zahvatu, analizi pokazuje se kao alat kapital-interesne instrumentalizacije, koji stvara fragmentarno i utilitarno znanje lišeno sinteze i dubljeg smisla, ali i moći/mogućnosti da mijenja naš realitet.

Savremeni koncept društva znanja, društva koje Liessmann naziva *dezinformacijskim društvom* (Lissmann 2008) moguće je dovesti u vezu i sa zabrinjavajućim procesima McDonaldizacije obrazovanja. Naime, *McDonaldizaciju obrazovnog sistema* (Carroll 2013) trebalo bi analizirati kao proces u kojem principi koji važe u restoranima brze hrane, kao što su efikasnost, standardizacija i kontrola, postepeno preplavljaju obrazovne institucije, utičući na način na koji se obrazovanje organizuje. Ovaj fenomen se temelji na teoriji sociologa Georgea Ritzera, koji u djelu *Mekdonaldizacija društva: istraživanje mijenjajućeg karaktera suvremenog društvenog života* (Ritzer 1999) objašnjava kako masovni proizvodni procesi, posebno oni karakteristični za industriju brze hrane, prepoznaju tendenciju širenja u druge sfere društvenog života, uključujući obrazovanje. Proces McDonaldizacije obrazovanja uključuje primjenu principa koji teže većoj efikasnosti, predvidljivosti, standardizaciji i kontroli, što može dovesti do smanjenja kvaliteta obrazovnog procesa i stvaranja dehumanizovanih, uniformnih iskustava za sve učesnike u obrazovnom procesu, a posebno za učenike/studente. Na osnovu ovog, obrazovni sistem postaje sve više zasnovan na modelima koji omogućavaju kontrolu, standardizaciju i masovno vrednovanje, kao što su standardizirani testovi i evaluacije.

Proces McDonaldizacije obrazovanja poznaje identične dimenzije onoga što je označeno glavnim dimenzijama McDonaldizacije savremenih društava (Ritzer 1983) kao što su: efikasnost/učinkovitost, kalkulabilnost/mjerljivost isplativosti, kontrola, predvidljivost i iracionalnost racionalnosti. Želeći detaljnije pojasniti dimenzije McDonaldizacije obrazovanja mogli bismo u konteksti istih naglasiti kako u obrazovnim institucijama efikasnost/učinkovitost biva prepoznata u nastojanju da se proces učini što bržim i lakšim, često na štetu dubljeg razumijevanja. Nastava se sve više bazira na tome da učenici brzo usvajaju informacije, što može smanjiti prostor za kreativno razmišljanje i analizu. U kontekstu kalkulabilnost/mjerljivosti isplativosti (Ritzer 2019), kao i u industriji brze hrane, u obrazovanju se naglašava kvantifikacija uspjeha, kao što su ocjene i broj položenih ispita, često na štetu kvaliteta učenju. Na primjer, standardizovani testovi postaju ključna mjera uspjeha, svodeći obrazovni proces na niz brojeva, a ne na stvarnu

evaluaciju sposobnosti učenika/studenata. U obrazovnom sistemu kontrola se ostvaruje kroz tehnologiju i standardizovane metode nastave. Korišćenje e-učenja omogućava veću kontrolu nad učenicima i omogućava da nastava bude dostupna u svakom trenutku, ali i stvara uslove za veću automatizaciju obrazovnog procesa. Nastavnici i učenici se sve više podvrgavaju algoritmima koji upravljaju obrazovnim iskustvom. Također, unutar obrazovnog sistema sve više bivaju preferirane metode koje omogućavaju predvidljivost u procesu učenja (Ritzer 2019), kao što su fiksni kursevi, standardizirani testovi i uniformni nastavni materijali. Ovaj trend ukazuje na smanjenje fleksibilnosti i prilagodljivosti obrazovnog procesa, jer su svi učenici prisiljeni da prođu kroz isti niz očekivanih aktivnosti. Konačno, „iracionalnost racionalnosti“ (Ritzer 2019: 157) je posebna dimenzija koja se odnosi na paradoks koji je prisutan u McDonaldizaciji i savremenih društava, ali i savremenog obrazovanja. Naime, neprirodno forsirana racionalnost u težnji za efikasnošću i standardizacijom dovodi do iracionalnosti – smanjenja kvaliteta obrazovanja, *dubljeg razumjevanja* (Abazović et al. 2021) i kreativnosti. U težnji da se sve učini efikasnim i predvidljivim, obrazovni proces često gubi ljudsku dimenziju, stvarajući dehumanizovane uslove za učenje, ali i budućnost obrazovanja kao takvog. Evidentno je kako savremene tehnologije igraju ključnu ulogu u procesu McDonaldizacije obrazovanja. Uvođenjem e-učenja i tehnologije u nastavni proces, učenici postaju više odgovorni za vlastiti napredak, dok nastavnici postaju posrednici u učenju, što može dovesti do gubitka direktne interakcije i personalizovanog pristupa. Tehnološka kontrola omogućava veću autonomiju učenika, ali i veću centralizaciju nad procesima učenja. Noel Carroll (2013) upozorava na opasnosti koje donosi prekomjerna upotreba tehnologije u obrazovanju, jer ona može smanjiti kvalitativne aspekte obrazovnog procesa, kao što su istraživanje i kritičko razmišljanje. McDonaldizacija obrazovanja predstavlja ozbiljan izazov za obrazovni sistem, jer donosi prednosti u smislu efikasnosti i standardizacije, ali istovremeno može ugroziti kvalitet obrazovanja i smanjiti mogućnosti za razvoj kreativnosti i kritičkog mišljenja. Proces koji favorizuje brzinu, uniformnost i kontrolu može stvoriti obrazovni sistem koji je previše mehaničan i dehumanizovan, što će imati dugoročne posljedice na sposobnost učenika da samostalno razmišljaju i istražuju, ali i donose važne odluke o vlastitoj i kolektivnoj budućnosti. Zaključno, digitalna transformacija univerziteta predstavlja dvosjekli mač. Dok tehnologija nudi velike mogućnosti za unapređenje efikasnosti i dostupnosti obrazovanja, potrebno je osigurati da se te promjene ne sprovedu na štetu kvaliteta i suštine akademskog rada/djelovanja. Društvene i humanističke nauke imaju poseban zadatak da balansiraju između tehnološkog napretka i humanizacije obrazovnog procesa, kako bi se održala njihova relevantnost i doprinos razumijevanju našega svijeta života.

Zaključak

Autori su nastojali ukazati na kompleksnost izazova i prilika koje digitalizacija donosi društvenim i humanističkim naukama. Iako digitalna transformacija omogućava lakši pristup znanju, globalnu umreženost i razvoj novih interdisciplinarnih istraživačkih alata, ona također postavlja ozbiljne izazove, poput marginalizacije društvenih i humanističkih nauka, smanjenja kritičkog mišljenja i dehumanizacije obrazovnog procesa. Naglasak na STEM disciplinama, koje su često povezane s tržištem i ekonomskim rastom, može dovesti do zanemarivanja širih društvenih i etičkih pitanja koja društvene i humanističke nauke nastoje osvijetliti. Kako bi se očuvala ravnoteža, potrebno je prepoznati važnost ovih disciplina u razvoju kritičkog mišljenja, kulturne pismenosti i društvene odgovornosti. Samo kroz takav pristup, univerziteti mogu zadržati svoju širu misiju obrazovanja, čuvajući intelektualnu slobodu i sposobnost da se kritički preispituju društveni i tehnološki izazovi naše budućnosti.

Hibridna nastava, koja nastoji povezati online obrazovanje i nastavu uživo, predstavlja značajan pomak u savremenom obrazovanju, pružajući fleksibilnost i veću dostupnost znanja. Iako ovaj model ima brojne prednosti, kao što su šira povezanost i pristup obrazovnim resursima, on nosi i određene rizike, posebno za discipline koje zahtijevaju intenzivnu fizičku interakciju, poput društvenih i humanističkih nauka. Fizička prisutnost u učionici omogućava dinamične diskusije i razmjenu ideja, što je ključno za razvoj kritičkog mišljenja. U hibridnoj nastavi, studenti koji prate nastavu na daljinu često se osjećaju izolovano, što može dovesti do erozije zajedničkog intelektualnog prostora i smanjenja kvaliteta interakcije. Kako bi se unaprijedio ovaj model, neophodno je pažljivo usklađivanje pedagoških, socijalnih i tehničkih aspekata, kako bi se stvorio inkluzivniji, efikasniji obrazovni okvir koji ne ugrožava intelektualnu zajednicu u kojoj se razvijaju kritičke i kreativne sposobnosti.

Neophodna je konstantna dubinska i analitička analiza obrazovnih sistema i njihovih socijalnih i kulturnih funkcija, uz kritičko sagledavanje savremenih procesa koji oblikuju obrazovanje, društvo i kolektivnu svijest. Obrazovni sistem, prema Bourdieuu i Passeronu, nije prostor za društvene promjene, već za reprodukciju postojećih društvenih struktura i odnosa moći, što često uključuje legitimiziranje dominantne kulture. Ovaj proces može biti povezan s kulturnom traumom, jer brze društvene promjene destabiliziraju osnovne vrijednosti i norme, što vodi ka gubitku identiteta i društvenoj dezorijentaciji. Sztompka ukazuje na to da kulturna trauma može nastati i uslijed promjena koje na prvi pogled izgledaju pozitivno, ali izazivaju duboku kolektivnu

patnju. S obzirom na ove dinamike, obrazovanje može igrati ključnu ulogu u obnavljanju ili konzerviranju postojećeg društvenog poretka. Iako se često promatra kao alat za emancipaciju i napredak, obrazovni sistem u stvarnosti može biti instrumentaliziran za ekonomske interese, kao što pokazuje kritika Konrada Paula Liessmanna, koji razmatra obrazovanje kao tržišni resurs, a ne kao sredstvo za duhovni i ljudski razvoj. U tom kontekstu, obrazovanje postaje fragmentirano i dezinformativno, čime se smanjuje njegova sposobnost da potiče kritičko razmišljanje i društvenu promjenu. Također, proces McDonaldizacije obrazovanja, prema kojem obrazovni sistem postaje standardiziran, efikasan i kontroliran na način sličan industriji brze hrane, dodatno pridonosi sve intenzivnijoj instrumentalizaciji. Dakle, obrazovni sistem u savremenom društvu postaje ključni alat za očuvanje postojećih društvenih struktura i moći, često na štetu kritičkog mišljenja i društvene mobilnosti, što čini obrazovanje složenim fenomenom koji je istovremeno i sredstvo društvene kontrole i potencijalne transformacije.

Literatura

1. Abazović, D., Alibegović, A., Bakić, S., Čamo, M., Džafić, A., Emirhafić, M., Filandra, Š., Forić, S., Ibraković, D., Ljubović, E., Mujkić, A., Repovac, H., Repovac Nikšić, V., Sofradžija, H., & Žiga, J. (2021). Razumijevanje društva. Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu.
2. Acuto M, Parnell S, Seto KC. Building a global urban science. *Nat Sust.* 2018;1:2–4.
3. Al-Amoudi, I. (2022). Are post-human technologies dehumanising? Human enhancement and artificial intelligence in contemporary societies. *Journal of Critical Realism*, 21(5), 516–538.
4. Baker, P. (2001). Literary theory and the role of the university. *Beyond the corporate University: Culture and pedagogy in the New Millennium*, 57-70.
5. Bauman, Z. (2009). Fluidni život. Mediterran Publishing, Novi Sad.
6. Bauman, Z. (2011). Tekuća modernost. Naklada Pelago, Zagreb.
7. Bauman, Z. Donskis, L. (2013). Moral Blindness: The Loss of Sensitivity in Liquid Modernity. Polity Press.
8. Beatty, B. J. (2019). Hybrid-Flexible Course Design: Implementing student-directed hybrid classes. EdTech Books.
9. Bok, D. (2005). Univerzitet na tržištu - Komercijalizacija visokog školstva. Beograd. Clio.
10. Bourdieu, P., Passeron, J-C. (1990). Reproduction in Education, Society and Culture. London, Newbury Park, New Delhi. Sage Publications.
11. Budžetska izdvajanja za istraživanje i razvoj, 2022-2023.
12. Carroll, N. (2013). E-learning- the McDonaldization of education. *European Journal of Higher Education*, 3:4, 342- 356.

13. Clough, M. P., & Olson, J. K. (2016). Connecting science and engineering practices: a cautionary perspective. In L. A. Annetta & J. Minogue (Eds.), *Connecting science and engineering education practices in meaningful ways: building bridges* (pp. 373–385). Dordrecht: Springer.
14. Delibegović Džanić, N., Hatipoğlu, Ç., Miloshevska, L., & Gajek, E. (2023). Has Online Learning Changed the Way We Study? Student Evaluation of Teachers' Pedagogical Skills during the First Covid-19 Period And Potential Change in Their Learning Habits. *Journal of Language & Literary Studies/Folia Linguistica & Litteraria*, (45). 99-123.
15. Dirkem, E. (2014). Pravila sociološke metode. Jesenski i Turk; Hrvatsko sociološko društvo.
16. Egan, K. (1983). Social Studies and the Erosion of Education. *Curriculum Inquiry*, 13(2), 195–214. <https://doi.org/10.2307/1179639>
17. Freire, P. (2005). *Education for Critical Consciousness*. London, New York. Continuum.
18. Giddens, A. (1990). *The Consequences of Modernity*. Cambridge. Polity Press.
19. Gleason, D. W. (2020). The humanities meet STEM: Five approaches for humanists. *Arts and Humanities in Higher Education*, 19(2), 186-206.
20. Gouëdard, Pierre, Beatriz Pont, and Romane Viennet. "Education responses to COVID-19: Implementing a way forward." (2020).
21. Hajhosseini, M., Zandi, S., Hosseini Shabanan, S., Madani, Y., & Gritter, K. (2016). Critical thinking and social interaction in active learning: A conceptual analysis of class discussion from Iranian students' perspective. *Cogent Education*, 3(1). <https://doi.org/10.1080/2331186X.2016.1175051>
22. Helene Moglen (1984) *Erosion: in the Humanities, Change: The Magazine of*
23. *Higher Learning*, 16:7, 49-54
24. Hooks, B. (1994), *Teaching to Transgress: education as the Practice of Freedom*, Routledge, New York.
https://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Saopstenja/2023/RDE_03_2022_Y2_1_BS.pdf
25. Islam, N., Beer, M., and Slack, F., 2015. E-learning challenges faced by academics in higher education. *Journal of Education and Training Studies*, 3(5), pp. 102-112.
26. Jenkins, H. (2015). Does This Technology Serve Human Purposes? a Necessary Conversation with Sherry Turkle.
27. Kelly Wakefield & Harriet Dismore (2015) *The role of transnational*
28. Kernan, A. B. (1997). *What's Happened to the Humanities?* Princeton University Press.
29. Knezek, Gerald, and Rhonda Christensen. "The importance of information technology attitudes and competencies in primary and secondary education." *International handbook of information technology in primary and secondary education*. Springer, Boston, MA, 2008. 321-331.

30. Lawless, K. A. (2016). Educational technology: False profit or sacrificial lamb? A review of policy, research, and practice. *Policy Insights from the Behavioral and Brain Sciences*, 3(2), 169-176.
31. Liessmann, K. P. (2008). Teorija neobrazovanosti: Zablude društva znanja. Zagreb. Naklada Jesenski i Turk.
32. Mehta, R., Creely, E., & Henriksen, D. (2020). A profitable education: Countering neoliberalism in 21st century skills discourses. In *Handbook of research on literacy and digital technology integration in teacher education* (pp. 359-381). IGI Global.
33. Morin, E. (1999). Seven Complex Lessons in Education for the Future. Pariz. UNESCO.
34. Mouniotte, A. (1995). Odgajati za demokraciju. Zagreb. Educa networking for higher education academics, Higher Education Research & Development, 34:6, 1281-1296
35. Olmos-Peñuela, J., Benneworth, P., & Castro-Martínez, E. (2015). Are sciences essential and humanities elective? Disentangling competing claims for humanities' research public value. *Arts and Humanities in Higher Education*, 14(1), 61-78.
36. Perotti, A. (1995). Pledoaje za interkulturalni odgoj i obrazovanje. Zagreb. Educa.
37. Potra S., A. Pugna, M.-D. Pop, R. Negera and L. Dungan, "Facing COVID-19 Challenges: 1st-Year Students' Experience with the Romanian Hybrid Higher Educational System," *International Journal of Environmental Research and Public Health*, vol. 18, no. 6, p. 3058, 2021,
38. Ritzer, G. (1983). The "McDonaldization" of Society. *The Journal of American Culture*, 6(1), 100–107. doi:10.1111/j.1542-734x.1983.0601_100.x
39. Ritzer, G. (1999). Mekdonaldizacija društva: istraživanje mijenjajućeg karaktera suvremenog društvenog života. Naklada Jesenski i Turk; Hrvatsko sociološko društvo.
40. Ritzer, G. (2019). *The McDonaldization of Society: Into the Digital Age*. Los Angeles. Sage Publications.
41. Siegelman A. , "Blended, hybrid, and flipped courses: What's the difference?", " 2019. [Online]. Available: <https://teaching.temple.edu/edvice-exchange/2019/11/blended-hybrid-and-flipped-courses-what%E2%80%99s-difference>.
42. Sztompka, P. (2000). „Cultural trauma: The other face of social change“. *European Journal of Social Theory* 3(4): 449–466.
43. Sztompka, P. (2009). „The Return to Values in recent Sociological Theory“. In: Hedstrom, P.; Wittrock, B. (2009). *Frontiers of sociology*. (Annals of the International Institute of Sociology) Boston, Brill, Leiden.
44. Telléus, P. K., Bertel, L. B., Velmurugan, G., & Kofoed, L. B. (2023). Problems, complexity and interdisciplinarity. *PBL in a Digital Age*, 53.
45. Urcioli, B. (2010). Neoliberal education. *Ethnographies of neoliberalism*, 162-176.

46. Weitze, C. L., Ørngreen, R., & Levinsen, K. (2013). The Global Classroom Video Conferencing Model and First Evaluations. I M. Ciussi & M. Augier (Eds.), *Proceedings of the 12th European Conference on E-Learning: SKEMA Business School, Sophia Antipolis France, 30-31 October 2013* (pp. 503-510). Reading, UK: Academic Conferences and Publishing International.
47. Woodward, K. (2003). *Social Sciences – The Big Issues*. London/New York. Routledge.
48. Zeidler, D. L., Herman, B. C., Clough, M. P., Olson, J. K., Kahn, S., & Newton, M. (2016). Humanitas emptor: reconsidering recent trends and policy in science teacher education. *Journal of Science Teacher Education*, 27, 465–476.
49. Zydney, J. M., McKimm, P., Lindberg, R., & Schmidt, M. (2019). Here or There Instruction: Lessons Learned in Implementing Innovative Approaches to Blended Synchronous Learning. *TECH- TRENDS*, 63(2), 123–132.

**Naučni skup *Angažovana umjetnost* (19. april 2024.) /
Scientific Conference *Engaged Art* (April 19, 2024)**

UVODNA RIJEČ

“Nećemo postati večni trčeći za besmrtnošću”, pisao je 1945. godine Jean-Paul Sartre. “Nećemo postati apsolutni time što ćemo u našim delima odraziti nekoliko mršavih principa, dovoljno praznih i ništavnih da bi prešli iz veka u vek, nego time što smo se strasno borili u svoje vreme, što smo ga strasno voleli i pristali da s njim potpuno nestanemo.”

Angažovana umjetnost, kako ju je shvatao Sartre, presudno dakle podrazumijeva suočavanje sa problemima vlastitog vremena. Angažovani umjetnik odbacuje besmrtnost kao alibi, pošto u njoj prepoznaje opasnost bijega od života, dok ga vječne vrijednosti interesuju “samo u svom aktualnom obliku”. Na taj način, u otvorenom susretu sa svojom epohom, Sartreov umjetnik prvenstveno želi otkriti društvenu funkciju umjetnosti, mada se pritom naglašava i da u konceptu angažovane literature “angažovanost ni u kom slučaju ne treba da potisne literaturu”.

I sâm Sartre je ipak dobro znao da će njegova sadašnjost u narednim vremenima neizbježno izgubiti svoju aktualnost. Zato, to što njegova “strasna borba” nama danas sve manje izgleda kao naša, Sartre bi mogao shvatiti skoro kao kompliment. Međutim, važniji je problem koliko uopće možemo i dalje prihvatiti samu Sartreovu koncepciju angažovane umjetnosti. Ako je društveni angažman umjetnika direktno uslovljen konkretnim problemima njegovog vremena, da li se onda i sami principi angažovanosti vremenom također nužno moraju mijenjati? Jer ako bismo i prihvatili Sartreove poglede na njegovo vrijeme, da li je moguće u tome tražiti univerzalni model, u skladu s kojim bi se trebalo govoriti o angažovanoj umjetnosti i prije, i poslije Sartrea? Kakvu ulogu igraju specifičnosti kulturnog i društvenog ambijenta u kojem umjetnik odlučuje biti angažovan? Da li je dovoljna samo umjetnikova odluka, jer u čije ime se taj umjetnik zapravo angažuje i koliko ima pravo da se predstavlja na takav način? Koji su sve aspekti umjetnikove odgovornosti i da li je moguće biti angažovan umjetnik, a da se tako nešto posebno ni ne naglašava...

U nestabilnim vremenima kakvo je naše, brojna pitanja zamjenjuju sartreovsku sigurnost. Smatramo da o njima i dalje vrijedi raspravljati, pošto bi se u mogućim odgovorima mogla prepoznati i slika današnjeg stanja umjetnosti i njen status u savremenom svijetu.

Tim povodom, Institut za književnost i kulturološke studije Centra NIRSA Univerziteta u Sarajevu – Filozofskog fakulteta i Odsjek za komparativnu književnost i informacijske nauke Univerziteta u Sarajevu – Filozofskog

fakulteta organizovali su međunarodni naučni skup pod nazivom “Angažovana umjetnost”, koji je održan 19. aprila 2024. godine u prostorijama Univerziteta u Sarajevu – Filozofskog fakulteta. Na naučnom skupu je učestvovalo sedamnaest autora iz Bosne i Hercegovine, Slovenije, Hrvatske i Crne Gore.

U nastavku sa zadovoljstvom objavljujemo devet naučnih radova koji su nastali nakon izlaganja na naučnom skupu.

Organizacioni odbor naučnog skupa:

- Doc. dr. Fahrudin Kujundžić, predsjednik Organizacionog odbora – docent na Odsjeku za komparativnu književnost i informacijske nauke Univerziteta u Sarajevu - Filozofskog fakulteta
- Prof. dr. Edin Pobrić, član Organizacionog odbora – redovni profesor na Odsjeku za komparativnu književnost i informacijske nauke i voditelj Instituta za književnost i kulturološke studije Centra NIRSA Univerziteta u Sarajevu - Filozofskog fakulteta
- Professor emeritus Muhamed Dželilović, član Organizacionog odbora –Univerzitet u Sarajevu - Filozofski fakultet
- Dr. Amina Čeho Osmanović, članica Organizacionog odbora – Centar NIRSA Univerziteta u Sarajevu - Filozofskog fakulteta

WORD OF INTRODUCTION

“We shall not become eternal by chasing immortality” wrote Jean-Paul Sartre in 1945. “We will not become an absolute by reflecting a few meager principles in our works, principles that are sufficiently empty and insignificant to pass from century to century, but rather by passionately fighting in our time, loving it passionately, and consenting to completely disappear with it.”

Engaged art, as Sartre understood it, fundamentally involves confronting the problems of one’s own time. The engaged artist rejects immortality as an alibi, recognizing the danger of fleeing from life in it, as he is deeply invested in eternal values “only in their current form.” In this way, in an open encounter with his epoch, Sartre’s artist primarily seeks to discover the social function of art, although it is also emphasized that in the concept of engaged literature “engagement should by no means suppress literature.”

Even Sartre himself well knew that his present would inevitably lose its relevance in future times. Therefore, the fact that his “passionate struggle” today seems less and less like ours could almost be seen as a compliment to Sartre. However, a far significant issue is to which extent we can still accept the concept of engaged art as Sartre defined it. If artist’s social engagement is directly conditioned by the concrete problems of his time, then must the very principles of engagement also necessarily change over time? Because if we accept Sartre’s views on his time, is it possible to find a universal model within them, according to which we should speak about engaged art both before and after Sartre? What role do the specificities of the cultural and social environment in which the artist chooses to be engaged play? Is the artist’s decision alone sufficient, considering in whose name he actually acts and how much right he has to present himself in such a manner? What are all the aspects of an artist’s responsibility, and is it possible to be an engaged artist without emphasizing it particularly?

In volatile times like ours, numerous questions replace Sartre’s certainty. We believe that it remains worthwhile to debate these issues, as possible answers could also reflect the current state of art and its status in the contemporary world.

On this occasion, the Institute for Literary and Cultural Studies of the NIRSA Center of the University of Sarajevo – Faculty of Philosophy, and the Department of Comparative Literature and Information Sciences, University of Sarajevo – Faculty of Philosophy, organized on 19 April 2024 an international scientific conference *Engaged Art*, held at the University of

Sarajevo – Faculty of Philosophy. Seventeen authors from Bosnia and Herzegovina, Slovenia, Croatia, and Montenegro participated in this scientific conference.

Below, we are pleased to publish nine scientific papers that were developed after presentations at this gathering.

Conference Organizing Committee:

- Doc. dr. Fahrudin Kujundžić, Organizing Committee Chair – Assistant Professor at the Department of Comparative Literature and Information Sciences, University of Sarajevo – Faculty of Philosophy
- Prof. dr. Edin Pobrić, Organizing Committee Member – Full Professor at the Department of Comparative Literature and Information Sciences and Head of the Institute for Literary and Cultural Studies of the NIRSA Center, University of Sarajevo – Faculty of Philosophy
- Professor emeritus Muhamed Dželilović, Organizing Committee Member – University of Sarajevo – Faculty of Philosophy
- Dr. Amina Čeho Osmanović, Organizing Committee Member – NIRSA Center, University of Sarajevo – Faculty of Philosophy

Prof. dr. Edin Pobrić

Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo

Filozofski fakultet / Faculty of Philosophy

edin.pobric@gmail.com

edin.pobric@ff.unsa.ba

UDK / UDC 7.072.3

Pregledni naučni rad / Scientific review article

Primljeno / Received: 27. 12. 2024.

Prihvaćeno / Accepted: 21. 01. 2025.

ANGAŽOVANA UMJETNOST – DA ILI NE?

ENGAGED ART – YES OR NO?

Sažetak

Cilj ovog rada je da se pokuša sažeti i problematizirati, a potom i ponuditi neke teze o kojima se govorilo na Naučnom skupu pod nazivom Angažovana umjetnost. Skup je održan 18. aprila 2024. godine u prostorijama Filozofskog fakulteta u Sarajevu, i ukupno je govorilo 18 izlagača. Pristupi ovoj temi su bili interdisciplinarni (likovna umjetnost, roman, poezija, teatar, film, drama itd.), historijski različiti (savremenost, antička Grčka, 19. stoljeće itd.), tako da su se izdvojila sljedeća pitanja koje podcrtava ovaj tekst: šta je uopšte danas angažovana umjetnost?, da li je umjetnost sama po sebi već angažovana ili postoji zaista poseban žanr „angažovanosti“?, da li je angažovana umjetnost povezana sa ideologijom, i ako jeste na koji način!? Ta i slična pitanja su tema ovoga rada.

Ključne riječi: angažovana umjetnost, ideologija, trauma, identitet

Summary

The aim of this paper is to try to summarize and problematize, and then to offer some theses that were discussed at the Scientific Meeting entitled Engaged Art. The gathering was held on April 18, 2024, in the premises of the Faculty of Philosophy in Sarajevo. Eighteen speakers participated in this Conference. Approaches to this topic were interdisciplinary (fine art, novel, poetry, theatre, film, drama, etc.), historically different (contemporary, ancient Greece, 19th century, etc.), so the following questions were highlighted, which this text underlines: what is engaged art today anyway?, is art in itself already engaged or is there really a special genre of "engagement"?, is engaged art connected to ideology, and if so, in what way!? These and similar questions are the subject of this work.

Keywords: Engaged art, Ideology, Trauma, Identity

Uvod

1. Naučni skup

Kao i bilo koji, tako i ovaj naučni skup trebao bi na kraju, sa ovim Zbornikom tekstova, donijeti, ako ne zaključke, onda smjernice koje proizlaze iz dekonstruiranja ove velike teme. U odnosu na vrijeme u kojem živimo čini nam se da nikada više nije bilo potreba da se elaborira ovakva jedna oblast. Imamo osjećaj, s obzirom na vijesti o političkim previranjima, rasnim i nacionalnim netrpeljivostima, ratovima i zločinima, da je svijet najzad poludio, i da smo eto sudionici tog ludila za koje ne možemo pretpostaviti u kojem smjeru će dalje da se razvija.

No da svijet nije puno luđi nego je to oduvijek bio, govore nam, između ostalog, pokreti koji su se u prošlosti bavili upravo ovom temom kao pokušaj uticaja na svijest ljudi i njihove uslove življenja u vandrednim okolnostima, ali i u svakodnevnici.

2. Definicija

Jean Paul Sarte u svom eseju *Šta je književnost, O angažovanoj umjetnosti* navodi: „Angažovani pisac zna da je reč jednaka delu: on zna da otkrivati znači menjati i da se ne može otkrivati bez želje za promenom. Pisac je odabrao da otkriva svet i, posebno, čoveka drugim ljudima, kako bi ovi prema ovako razotkrivenom objektu stekli osećaj pune odgovornosti. Funkcija pisca sastoji se u tome da svakog upozna sa svetom, tako da niko ne može sebe da smatra nevinim. Kad uđete u svet značenja, više ne možete da iz njega izađete. Sve je važno: ako pisac o nečemu ne govori, znači da je to namerno prećutao – i to izražava stav.”¹ Po ovome, jedna od primarnih funkcija angažovane umjetnosti jeste neka vrsta *interakcije sa čitateljom* s namjerom razvijanja kritičkog stava i razmišljanja o određenim (najčešće) društveno-političkim pitanjima. Često je u vezi sa nekom formalnom ili neformalnom publikom, dakle sa željom da se aktivno utiče na recipijenta.

3. Šta, uopšte, znači biti angažovan?

To je stanje onoga koji je angažiran, uključenost u neku obavezu, projekt, posao, službu, pokret, društvenu akciju, naučni skup, ali i političku stranku i

¹ Žan Pol Sartr: *Šta je književnost*. Beograd: Nolit, str. 386, 1984.

sl.² Zamjenske riječi su: uključenost, motiviranost, posvećenost, organiziranost, kritičnost itd.

Po ovome, *angažovanost* je uvijek u službi nečega ili nekoga, i uvijek *unutar nečega*. To bi onda značilo, da angažovani tekst ima unaprijed *zadati okvir*.

Koji bi to okvir bio prihvatljiv za umjetnost? Humanizam? Ne, humanizam ima svoje protivrječnosti koje proizilaze iz sudara kolektiviteta naspram pojedinca. Savremena umjetnost je priča o položaju pojedinca. Nadalje, ako humanizam „štiti i valorizuje“ ljubav prema čovječanstvu, onda zadatak humanizma je i da detektira neprijatelje čovječanstva. Najveći neprijatelj čovječanstva je čovjek. Šta uraditi sa lošim čovjekom?

4. Aktivizam

Umjetnički aktivizam sintagma je relativno novijeg datuma, a tragovi takve umjetnosti, kako je poznato, mogu se naći još kod *dadaista* (početak 20. stoljeća).

Prema *Općoj enciklopediji*, aktivizam je izvedenica od riječi *activist* koja označava osobu koja nastoji postići političke ili društvene promjene, koja ističe važnost ljudskog djelovanja u stvaranju i mijenjanju svijeta i društva, te označava i davanje prednosti praktičnoj (prosvjedovanje protiv socijalne, rasne, nacionalne, spolne nejednakosti, vrste politike, korupcije, rata, nepravde) nad teoretskom djelatnošću.³

5. No, da li je nešto samo po sebi dobro ili loše?

Nije. Znamo to upravo posredstvom umjetnosti, preko kritike *metafizike prisutnosti*⁴, preko logocentrizma – značenje znaka dolazi u odnosu na druge znakove, kontekst u kojem se nalazi, i odsutne sisteme koji su tragovima prisutni u prisutnom. Dakle, ništa nije dovoljno dobro ili loše samo po sebi.

Na osnovu ovoga što je rečeno, djelo Milana Kundere može se sa velikom sigurnosti smjestiti u područje angažovane umjetnosti. No, značili to, s druge strane, da je, na primjer, roman *Braća Karamazovi* neangažovani tekst!?, a Dostojevski postavlja, između ostalih i sljedeće pitanje: otkud toliko zlo u svijetu, ako je svijet stvorio jedan svemogućí Bog od kojeg sva druga bića ovise!?

² Prema *Enciklopedija, opća i nacionalna u 20 knjiga*; gl.urednik Antun Vujić. Zagreb:PRO LEKSIS: VEČERNJI LIST, 2005, knjiga I.: A-Ar, str. 224.

³ *Enciklopedija, opća i nacionalna u 20 knjiga*; gl.urednik Antun Vujić. Zagreb:PRO LEKSIS: VEČERNJI LIST, 2005, str. 95.

⁴ Vidjeti više o tome u: *Priča i ideologija*; Edin Pobrić, 2017.

6. Da li, onda, angažovana umjetnost, po ovome što je rečeno, konotira jasan ideološki stav? U potvrdnom odgovoru se nazire i osnovni problem, jer umjetnost je sve suprotno od ideologije.

Po Marxu⁵, ideologija je manipulativni sklop vrijednosti, predodžbi i uvjerenja koji ljudima „muti pogled“ na stvarnost kakva jeste. Pri tome se uspostavlja razlika između manipulacije kao *svjesnog čina* – iskrivljavanje stvarnosti se tumači u skladu službe vladajuće društvene sile, i *nesvjesnog čina* – deformacija je shvaćena kao rezultat „lažne svijesti“ društvenih jedinki. Cijeli ovaj slučaj se može prebaciti na književnost, a o tome sam pisao u knjizi *Priča i ideologija*,⁶ odnosno u pitanju je odnos književnosti i ideologije i to u dvostrukom smislu riječi: ili su pojedini autori i njihovo djelo (na primjer, Andrić i Selimović) bili grubo zloupotrebljeni umjesto interpretirani od strane ideološkog servisa vladajućih nacionalističkih elita ili su se pak, s druge strane, autori putem svojih romana, pripovijetki ili poezije razračunavali s ideološkim kodom savremene bosanskohercegovačke stvarnosti.

Književnost je oduvijek, između ostalog, bila uključena u razmjenu uticaja s drugim oblastima ljudskog djelovanja, sa svojom okolinom u najširem smislu riječi, te je kao neki osjetljivi seizmograf, na svoj način, pomno bilježila sve što se događalo u oblasti društvenih odnosa pa tako, htjela-ne htjela, oduvijek je bila i neprikosnoveni baštinik i onoga što se dešavalo u oblasti ideoloških svjetova i njihovih diskursa.

Tekstovi vrlo često kazuju više ili drugačije nego što su to njihovi autori imali namjeru, ali i manje od onoga što bi mnogi čitatelji, na osnovu svog senzibiliteta, htjeli da oni kazuju. U tom smislu će i Wittgenstein⁷ reći da knjiga svom čitatelju uveliko govori ono što on sam hoće da ona kazuje, samo što taj isti čitatelj možda neće vidjeti šta je to rečeno u knjizi.

Smisao teksta nije jednom za svagda dat nego se neprestano ostvaruje u čitanju i razumijevanju,⁸ a baš čitanje i razumijevanje uspostavlja u tekstovima određen smisao koji se može razabrati u okvirima određene tradicije. Tekst svojim znacima uvijek izgrađuje neku strukturu u pravcu uspostave nekog značenja, ali s obzirom na to da je značenje znaka uvijek nova oznaka podložna za novo tumačenje, ta ista struktura se ponovo razgrađuje tražeći

⁵Marks, Karl, 1969. *Prilog kritici političke ekonomije*. Beograd: Kultura, str. 120.

⁶ Vidjeti više o tome u: *Priča i ideologija*; Edin Pobrić, 2017.

⁷ Wittgenstein, Ludwig, 2004. *Tractatus Logico-Philosophicus: s uvodom Bertranda Russella*. Zagreb: Moderna vremena.

⁸ O tome su, između ostalih pisali, Hans Robert Jauss, Wolfgang Iser, Stanley Fish

određeni smisao. To znači, u najmanju ruku, da za jedan te isti tekst može biti više različitih interpretacija, jer nijedan tekst ne sadrži trajnu istinu i nijedan kôd (književna teorija) ne objašnjava sve. Međutim, da li su sva ta čitanja podjednako vjerodostojna?

Nažalost, nisu. Priznati da roman *Na Drini ćuprija* ima više od jednog značenja ne znači da može značiti bilo šta – kao što bi, na primjer, u svom tekstu o Andriću („Andrićizam: estetika za genocide”) to želio Rusmir Mahmutćehajić. Tu počinju svi problemi i opet smo na početku. Jer ako nije moguće reći koje su interpretacije teksta najbolje ili tačnije, moguće je reći koje su pogrešne: to su one koje samostalan smisao ne grade na osnovu tekstualne strategije, nego na tekstualnim procjepima i neodređenostima, odnosno na samovoljnim pretragama čitatelja koji traže smisao u vlastitom senzibilitetu, a ne u tekstu.

U tom smislu i Mihail Bahtin,⁹ u svojoj teoriji dijalogičnosti, smatra da tekstove ne treba poimati kao jednostavan izraz jedinstvenih ideologija, jer su posljedica *heteroglotičnog* mnoštva glasova polifonije semantičkih mogućnosti. On definira subjekt u romanu kao subjekt koji govori mnogim glasovima, kao stanovitog ideologa, a njegova izjašnjavanja koja reflektuju mnoštvo faceta društvene stvarnosti kao ideologeme. Ideologem je element društvene stvarnosti koja okružuje čovjeka, a postoji u riječi, glasu, boji, gesti itd. te uspostavlja odnos među pojedincima koji više ili manje pripadaju društvenom orkuženju. Drugačije rečeno, svaka dobra književnost se, u stvari, razračunava sa ideologijom. Primjera je obilje, od Kafke i Camusa do Bulgakova, od Dostojevskog do Selimovića i Andrića itd.

S druge strane, kada je u pitanju interpretacija, Charles Sanders Pierce, *jedan* od osnivača semiotike, upozoravao je na nužnost poređenja, odnosno, na činjenicu da o jednom tekstu ili događaju ne možemo nešto razložno reći ako taj tekst ne možemo uporediti s nečim drugim. To je sasvim logičan zahtjev, jer gledano sa stanovišta „književne proizvodnje“ jasno je da je osnova individualne svijesti data sadržajima „kolektivne svijesti“, jer je umjetnički tekst istovremeno, kako to napominje Jan Mukařovský¹⁰, znak, struktura i vrijednost. No za razliku od drugih vrsta znakova, umjetnički tekst je autonoman znak i kao takav je usmjeren svojim značenjem ne samo na drugi znak-tekst nego i na ukupan kontekst (socijalni, filozofski, naučni, ekonomski, teološki) koji, opet nadalje, proizvodi različite označitelje koje teže najzad zajedničkom označenom.

⁹ Bahtin, Mihail, 1989. *O romanu*; prevod Aleksandar Badnjarević. Beograd: Nolit.

¹⁰ Mukarovsky, Jan, 1987. *Struktura, funkcija, znak, vrednost*; preveo Aleksandar Ilić. Beograd: Nolit.

U tom smislu nauka o književnosti se po svom načelu argumentirano suprotstavlja modernističkom esencijalizmu koji počiva na tezi da je umjetnost neka vrsta „pseudo-religije“ koja proizvodi atemporalna značenja koja bi trebala biti definirana u skladu s nekim od metafizičkih pojmova. Kritika zasnovana na ovom modelu bošnjačku, srpsku, hrvatsku i bosanskohercegovačku književnost ne posmatra kao područje prožimanja različitih vrsta diskursa u društvenom prostoru koji su, opet, uslovljeni različitim vrstama konteksta u kojima su nastali i u kojima se čitaju – etičkim, političkim, ideološkim, historijskim, nego kao monolitno štivo sa unaprijed zadatim vrijednostima.

Interpretativna strategija koja u sebi baštini „pomno čitanje“, „namigivanje“ teksta na pojedinu književnu teoriju¹¹, može biti zasnovana čak i na senzibilitetu i na ukusu, jer joj prethodi komparativni uticaj različitih vrsta neograničene semioze¹² tekstualnog univerzuma koji, vraćajući tekst „izvorima“, oblikuje sliku značenja i pojavnog svijeta iz kojeg, u stvari, i dolaze modeli interpretativnog suda svakog čitatelja ponaosob. U pitanju je prožimanje različitih formi djelovanja kulturne zajednice, tematiziranje zavisnosti značenja znakova i konteksta, upoređivanje i tekstualno razumijevanje svijeta, proizvodno i interpretativno značenje umjetničke proizvodnje i stalna autoreferencijalna i metatekstualna propitivanja koja se, u duhu savremenog shvaćanja svijeta, suprotstavljaju konačnim „istinama“ i jednoznačnim rješenjima esencijalističkih tumačenja.

Ideja da se istina stvara a ne otkriva, a koja je između ostalog nagovijestila krizu *moderne*, nije ništa drugo nego činjenica da se jezici stvaraju a ne otkrivaju, i da je istina svojina lingvističkih jedinica.¹³ Naravno da postoje

¹¹ Nauka o književnosti u globalu nije mogla, niti će s obzirom na to kako trenutno stvari stoje sa našom percepcijom i načinom na koje nas stvari pokreću u životu, dati egzaktn odgovor kojim bi razjasnila tajnu „principa stvaranja“. Da je uspjela u svojoj osnovnoj zadaći, danas bi imali jednu teoriju (a ne na desetine njih) kojom bi mogli predstaviti ovaj složeni proces i time ponuditi decidne odgovore na pitanja koja sobom donosi svijet književnih tekstova. U tom bi slučaju za svaki književni tekst postojalo jedno unaprijed ponuđeno rješenje, jedan model tumačenja, a ne, kao što imamo danas, usvojeni princip višeznačnosti. To proističe iz „dinamičke prirode umjetničkog teksta zato što se značenje u umjetnosti proizvodi disperzivno a ne koncentrirano, odnosom svakog dijela teksta prema svakome dijelu i prema cjelini teksta istovremeno, a ne jednosmjernim odnosom teksta prema nečemu izvan sebe“, kako to napominje Dževad Karahasan u svojoj knjizi *O jeziku i strahu*.

¹² *Semioza* je vrsta komunikacije u kojoj njene jedinice ostvaruju ulogu znaka, a uspostavljena je od tri činioca: znaka ili njegovog nosioca, designata i interpretanta.

¹³ Šire o tome vidjeti u knjizi: *Univerzum simpatije: od slučaja do nužnost* Edin Pobrić.

Sarajevo: Connectum, 2011.

nejezičke stvari, i njih nazivamo značenjima, ali zadatak jezika je da ih izrazi, i naravno da postoje nejezičke stvari pojavnog svijeta koje nazivamo činjenicama, ali zadatak jezika je da ih predstavlja. (Rorty, R. 1995) Obje relacije počivaju na poimanju jezika kao medija (jezik je mnogo više od medija, kako će se vidjeti u nastavku ove knjige). A književnost jeste jezik sam, njegova upotreba koja na najbolji način upozorava na vrlo komplikovani odnos pojavnog svijeta, svijeta književnosti i svijeta kulture, gdje ovaj potonji nastoji da u sebe obuhvati oba prethodna. Književnost ne predstavlja samo svijet fikcije, koliko god on bio svjesno prikazan kao konstruirani svijet, nego i svijet javnog iskustva. Razlika između ovoga i neke „objektivno-pojavne“ realistične logike referencije leži u tome što je ovdje javni svijet prikazan specifično kao diskurs. Riječ je o funkciji, a ne supstanciji, kojoj se nikada ne smiju utvrditi granice naspram stvarnosti.

Djela Andrića, Selimovića, Kikića, Sijarića ili T. Kulenovića nam, između ostalog, govore kako je kultura u izvjesnom smislu uvijek „kolonijalna“ time što se nameće svojom moći da imenuje svijet i da ljudima nametne pravila ponašanja. To znači da niko prirodno ne stanuje u kulturi, jer po samoj definiciji nijedna kultura ne dolazi prirodno. U tom smislu svi njihovi likovi su na neki način izgnanici. Kulture kojima pripadaju junaci njihovih pripovijetki i romana nisu takve da se ne mogu mijenjati i nikada nisu ono što bi po njima trebale da budu. A sami tekstovi kulture, kako napominje Nirman Moranjak Bamburać, „nisu 'skladišta', već generatori smisla, što znači da oni tekstovi koji osiguravaju 'pamćenje kulture' nisu samo sredstva za dešifriranje drugih tekstova koji cirkuliraju u određenom vremenskom presjeku, već uvijek generiraju i posve nove tekstove kulture“¹⁴. To je, u stvari, u savremenoj književnosti, slom tradicionalnog reda koji je zapadni čovjek smatrao nepromjenljivim i definitivnim i identifikovao ga s objektivnim strukturama svijeta. Otuda, na primjer, u romanima *Na Drini ćuprija*, *Drviš i smrt*, ili *Istorija bolesti* nastaje posebna dijalektika forme i neodređenosti, reda i avanture, koja u mediju teksta realizuje maksimum otvorenosti, a značenja se propituju od mikro do makrosvijeta, sugerišući beskonačne igre o smislu i „pravoj riječi“ za pravi sadržaj. (Pobrić, 2017.)

S druge strane nacija je i simbolički nazivnik, moćno spremište kulturnog znanja koje briše racionalističku i progresivističku logiku. U tom smislu se sa sigurnošću može utvrditi da su granice nacija u BiH trajno suočene sa dvostrukom temporalnošću: u pitanju je konstituisanje identiteta kroz reinterpretaciju historije (pedagoško) i potvrđivanje tog identiteta na osnovu kulturne proizvodnje (performativno). Jedan od eklatantnih primjera

¹⁴ Nirman Moranjak Bamburać: *Retorika tekstualnosti*. Sarajevo: Buybook, 2003, str. 129

pedagoške koncepcije vremena nacije su udžbenici iz historije/povijesti prezentirani kao *nostalgija* u kojima autori (Pobrić, 2017.), u pojedinim dijelovima knjige, zanemaruje povijesne dokumente pa historiju tumače u skladu sa romantičarskim idealima nacije. Takvih i sličnih primjera pedagoškog s nevjerovatnom se lakoćom, nažalost, može pronaći i kod naših komšija i kod naših susjeda. Nadalje, naučni skup i okrugli stolovi o Ivi Andriću čije se djelo tumači u suodnosu sa Rizvićevom knjigom *Bosanski muslimani u Andrićevom svijetu*, koja je sa stanovišta nauke, u najmanju ruku, vrlo sumnjivog sadržaja i neodrživih koncepata; zatim satanizacija Meše Selimovića u prostorima Gazi Husrev-begove biblioteke (nije problem autor knjige „Ko je bio Meša Selimović“ koji je napisao to što je napisao – njegovo je da piše ili ne u skladu sa proporcionalnosti vlastitog neznanja i nacionalizma koji viri iz svake riječi, nego mediji koji su knjigu afirmisali pod nazivom “alternativna povijest Bosne”, i problem je prostor promocije jer se odvijala u jednom od najuglednijih institucija kulture u BiH); ili pornografska priča Emira Kusturice o Andrićgradu koja svojim arhitektonskim konceptom vrijeđa zdrav razum, samo su neki od primjera *performativnog vremena* nacije.

U BiH, medijski pripremljeno, državnim aparatom omogućeno, u velikom broju slučajeva, časovi književnosti u srednjim i osnovnim školama, na fakultetima, nisu namijenjeni afirmaciji umjetničkog stvaralaštva, već pomaganju društvenog jedinstva i političke stabilnosti unutar nacionalnog korpusa. Stavljanjem umjetnosti pod „zakonodavnu“ kontrolu, namjera je da se svim mladim ljudima, unutar jednog nacionalnog korpusa, predlože isti herojski i poučni modeli, da se uzdižu patriotska osjećanja, da se veliča nacionalna prošlost.

Reprezentacija nacije tako je obilježena nastojanjima da se prikrije uticaj sadašnjeg vremena pripovijedanja na prošlo vrijeme priče, da se narod kao izvedbeni subjekt lukavo i neopazivo asimilira u naciju tematiziranog objekta pripovijesti. Skender Kulenović je u esencijalističkoj¹⁵ interpretaciji

¹⁵ Pod esencijalizmom se podrazumijeva zamisao da postoji uočljiv i objektivni, suštinski kvalitet određene grupe ljudi koji je inherentan, vječan i nepromjenljiv. Prema tim kvalitetima esencije, moguće je izvršiti kategorizovana grupisanja koja su zasnovana na problematičnim kriterijima kao što su rod, rasa, narodnost, nacionalno porijeklo, seksualna orijentacija i klasa. Ovi kvaliteti sadrže društveni i – što je važnije iz antiautoritarne perspektive – hijerarhijski značaj za one koji stvaraju te karakteristike i one koji su označeni tim karakteristikama: seksizam, u slučaju roda; rasizam u slučaju boje kože; nacionalizam po pitanju nacije; neželjena pažnja od strane vlasti u slučaju bilo kojih i svih ljudi koji se drugačije ponašaju ili izgledaju. Rasizam, nacionalizam, seksizam i većina drugih oblika tlačenja u istoriji su ideologije i politike održavane i opravdavane esencijalizmom.

nastavnika i profesora sada pjesnik koji dolazi iz čistote islama pa se i njegova poezija ne može drugačije tumačiti nego u dosluhu sa bošnjačkim identitetom, Hasan Kikić je prognan iz čistote kanona bošnjačke pisane riječi jer nosi veliko breme komunizma, Šimićeva poezija se sada ne može tumačiti drugačije nego u dosluhu sa biblijskim Bogom, Ćatićeva poezija sada nije više ništa drugo nego potvrda da smo „u svojoj vjeri i na svojoj zemlji“, Ivo Andrić je četnik koji je nagovijestio, isprovocirao masakre nad Bošnjacima, a Nobelovu nagradu je dobio samo zbog toga što je svojim djelom pokazao kako je nemoguć suživot u BiH, djelo Meše Selimovića, i u njemu taj nevjerovatni roman *Derviš i smrt* koji zasigurno spada među pet najboljih evropskih romana 20. stoljeća, u stvari nije napisao navedeni autor, nego su ga napisali Ivo Andrić i Dobrica Ćosić kao unaprijed smišljeni projekt SANU itd.!? Svaka od ovih interpretacija je, naravno, grubo politički obilježena, a ideologija je toliko utjelovljena u tekstu interpretacije da za trenutak nismo sigurni da li je riječ o književnosti koju smo čitali ili su u pitanju neka nova djela za koja nismo znali da su uopšte napisana. S obzirom na svaku od ovih interpretacija, svako pojedinačno djelo o koma smo govorili mogli bismo staviti pod okvir *angažovane umjetnosti*. I neki to zaista, nažalost, tako i posmatraju. Ustvari, pod plaštom *angažovane interpretacije umjetnosti* „epski pjevači“ su u BiH ponovo postali simbolički i ideološki centri oko kojih se okuplja kolektiv, a njihova „pjesma“ sama je suština kolektivnih vrijednosti i temeljni proizvođač simboličkog kapitala identifikacije za proizvodnju autoritarnog koncepta etničkog identiteta.

U najkraće, dok ideologija, kao i nauka (ali za razliku od ideologije operira činjenicama), objašnjava i upućuje, dotle umjetnost prikazuje i predstavlja suprotstavljanje različitih stavova, zaoštava ih i napominje – iz dobrog ne proizilazi nužno dobro. Drugačije rečeno, ideologija uvijek zna odgovor na pitanja *ko je* i *šta je neko*, dok književnost počinje onog trenutka kada se postave upravo ta pitanja, sa privilegijom da se na njih do kraja i ne odgovori. Tako počinje priča o identitetu u književnosti.

6.1. Identitet

Priča o identitetu¹⁶ u književnosti je moguća samo u prostoru gdje su granice pomjerene, tamo gdje su identiteti dovedeni u pitanje, tamo gdje u prvi plan dolazi hajdegerovska priča o *tubitku*¹⁷ - *biti s drugim, s drugim dijeliti svijet*.

¹⁶ Vidjeti više o tome u: *Reflection and Imagination*; Paul Ricoeur, 1991.

¹⁷ U najkraćem bi se moglo reći da Heidegger pod *tubitkom* podrazumijeva mišljeno biće u svojem bitku; koje uopšteno prepoznajemo kao ljudski život, kao biće u svagdašnjosti svojega bitka, koje smo svi mi sami, koje svako od nas označava temeljnim iskazom: *jesam*.

Prema G.H. Meadu¹⁸, čovjek ne može govoriti o svom identitetu a da o njemu ne govori kroz *drugog*, jer ne možemo „vidjeti“ sebe a da taj „pogled“ ne bude pogled drugih ljudi. Briga za sebe je uvijek i briga za tog drugog, i od toga potiče ono što nazivamo *solidarnost*. Stoga je onda naš odnos prema *dobru* nužno uslovljen izgradnjom onoga što podrazumijevamo pod identitetom. Čovjekov je identitet, dakle, uvijek pretpostavljen nekim *drugim*, da li velikim Drugim koji nam prethodi (kao što je jezik i roditelji, na primjer) ili *drugi* koji nam potvrđuju ono što jesmo. *Mi nemamo alibi vlastitog postojanja* dok nam ga ne podari onaj *drugi*. Ne možemo misliti sebstvo a da ga ne mislimo kroz *drugog*.

Tako na primjer, priča o identitetu u zbirci soneta Amira Brke *Nebeski nomad* je jedan od koncepata koji djeluje dok je u *brisanju* i ponovnom *preispisivanju*, odnosno pojavljuje se kao *pharmakon*¹⁹ riječi. S obzirom na to da je cijela zbirka "duboko" pohranjena u (ne)mogućnosti jezika, onda su i njegovi pokušaji za razumijevanje *drugog* samo još više i jače ispisivanje *razlika* između *ja* i *drugog*, a *drugost* se ovdje treba posmatrati lakanovski – kao mjesto u kojem počiva jezik. S obzirom da je identitet povlašteno mjesto *drugog*, onda je on u knjizi *Nebeski nomad* prikazan u onoj distinkciji *istosti* i *istovjetnosti*, odnosno kao *razlika* između identiteta sebe i identiteta istoga. To je pokušaj *održavanja sebe* (rikerovsko obećanje²⁰), za razliku od *stalnosti sebe*. Zbog toga su u ovo zbirci poezije, kao i u književnosti uopšte, zastupljenje najdramatičnije transformacije osobnog identiteta. U putanju je, u stvari, *rapršeni subjekt*, koji za razliku od identiteta (koji je jednak samom sebi) zavisi od drugih riječi u rečenici, stihu, ili ako je u pitanju proza, od drugih karaktera koji su samo, nakon interakcije sa njima, *obećali* sebi da, ako već ne mogu biti *isti*, mogu biti *istovjetni*.

(Heidegger, 1988). Dakle, tubitak jest biće koje se karakterizira sa biti-u-svijetu, ophoditi se sa svijetom; prebivati u njemu na način činjenja. Biti u svijetu znači skrbljenje. Pri tome, temeljni način tubitka jest govorenje. Međutim, suština ovog Heideggerovog određenja tubitka u suodnosu sa bitkom i bićem jest u činjenici da ukoliko tubitak jest biće koje *ja*, na primjer, jesam, i istodobno je određen kao biti-skupa, većinom i u prosjeku *ja* nisam sam svoj tubitak nego oni drugi; *ja* sam s drugima i drugi s drugima isto tako. On, kaže se, stječe se, brine se. U tome se stječu mogućnosti moga tubitka. (Više o tome u: *Bitak i vrijeme*; Martin Heidegger, 1988.)

¹⁸ *George Herbert Mead: The Genesis of the Self and Social Control*". Brocku.ca. Pristupljeno 28.9.2024. (Geneza osobe i društvene kontrole)

¹⁹ Pharmakon jest lijek, ali lijek koji u sebi sadrži i otrov; i dobro je, ali je i loše; pozitivno je, ali je i negativno; sugerije istinu, ali i laž. Ni Platon nije mogao izbjeći dvojnosti riječi pharmakon: u tekstu Fedar ta riječ označava korisno sredstvo, blagotvoran lijek, ali i štetnu supstancu koja omamljuje dušu, potire pamćenje i zamućuje istinu. (Vidjeti više u: *Fedar*; Platon, 1979.)

²⁰ Vidjeti više o tome u: *Reflection and Imagination*; Paul Ricoeur.

7. Pokušaj razrješenja – kontekst i pitanje traume

U odnosu na sve što je do sada rečeno, sasvim je izvjesno da se pod okvirom „angažovane umjetnosti“ ne može „žrtvovati“ estetsko“ da bi se poslala poruka. U tom slučaju, rješenje ovog problema bio mogao biti, kako se već naslućuje iz prethodno napisanog, u kontekstu.

Sloterdijk je pisao da je svaka kultura spremište individualnih i kolektivnih trauma²¹. Da li je moguće jedno takvu iskustvo prenijeti u jezik nekog medija, i tako svjedočiti u ime žrtve. Poznata Adornova rečenica: da li je moguća poezija nakon Aušvica, upravo tematizira to pitanje. Kako spojiti svjedočenje žrtve i hedonizam koji donosi umjetnost.

Možda se odgovor krije u mediju i kontekstu priče. Na isti način kako je autor poznate skulpture *Lakoom i njegovi sinovi* odbio da prikaže bol na licu, jer bi umjesto izaraza boli dobio grimasu, pa je psihološku i fizičku bol pokazao na tetivama svoje skulpture, i tako ispoštovao mogućnost medija iz koje dolazi priča o traumi.

U tom smislu, čini mi se da proza u svom *govoru tišine* i poezija sa govorom tropa može obuhvatiti iskustvo traume u svoj jezik, a da hedonizam ostane u drugom planu. Takva je, na primjer, *Poljska konjica* Marka Vešovića, polifonijski „ispjevana“ zbirka poezije, gdje lirski subjekt šeta i „pjeva“ iz različitih pozicija likova i svjedoči o njihovoj traumi, a pjesnik podiže spomenik gradu Sarajevu na nivou kakav je Dante napravio svojoj Firenci. Koliko je u tom kontekstu uspio da uradi, na primjer, Danis Tanović sa svojim filmom *Cirkus Kolumbija*?

Film Danisa Tanovića *Cirkus Kolumbija*, koji je snimljen po istoimenom romanu Ivice Đikića, i koji nije uopšte loš film, angažovan je u ime ljubavi, tolerancije, pravičnosti, antiratnog stava, dakle angažovan je sa stanovišta Jakobsonove *ose kombinacije*, tamo gdje znakovi putuju od svog značenja prema svome smislu. Međutim, sa stanovišta *ose selekcije*, odabira, jer u priču treba da uđe samo ono što je podobno kao dio buduće priče, dakle, odabir na osnovu građe – a ovdje je to Đikićev roman, ne pripada toj vrsti umjetnosti.

Kada kažemo da je nacionalizam zlo, a to posredno kaže Tanović u svome filmu, onda je to iskaz na nivou ideje, koja kao takva skoro da ništa ne znači sa stanovišta umjetnosti. Ne vidimo rađanje te pošasti, kao što je vidimo u romanu, ne vidimo za šta su ljudi sve sposobni u vlastitom postojanju i šta mogu postati – to vidimo u Đikićevom romanu.

²¹ Vidjeti o tome više u: *Srdžba i vrijeme: političko-psihološki ogledi*; Petar Sloterdijk.

Trauma koja je promijenila svijet u Đikićevom romanu, sistem međuljudskih odnosa u kojima nijedan lik nije uspio svoj identitet da sačuva u istosti, nego samo u istovjetnosti, dotle su Tanovićevi likovi homogeni identiteti kojima „rat ništa ne može“.

8. Zaključak

Umjetnost je sama po sebi angažovana, ona se bavi društvom, suštinom pojavnog svijeta, daje odgovore na ljudsko iskustvo, na čovjekovu potrebu da putem forme vidi fenomen ljepote, i da osjeti da „ružno“ zna biti itekako lijepo u svojim različitim kontekstima, a isključiva sintagma *angažovana umjetnost* bi se mogla koristiti u četiri slučaja: ako je cijeli jedan pravac, kao što je to, na primjer, postkolonijalna ili feministička umjetnost usmjerena na problematizaciju i diskriminaciju *drugosti*; ako je umjetnost upotrebljena/interpretirana u službi neke političke ideje, a da to nije njena prvobitna konotacija; ako je umjetnik personalizirao svoju umjetnost u javnom prostoru za neku ideju, i najzad, ako je pak umjetnost ostala bez estetskog i svela se na parole i ideje. Ipak, čini se, ništa na ovome svijetu nije tako angažirano u društvu, a društvo nije jednako politika i religija, kao što su nauka i umjetnost. I jedna i druga disciplina su tokom povijesti „izvlačili“ čovječanstvo iz *carstva sjenki* na svjetlo dana, samo su to radile na dva različita načina. Nauka je objašnjavala, a umjetnost prikazivala. Kad bi god umjetnost počela da objašnjava, čarolija bi nestala. Ostala bi anegdota i privid, a suština bi se vraćala u *carstvo sjenki*.

Literatura

1. Bahtin, Mihail, 1989. *O romanu*; prevod Aleksandar Badnjarević. Beograd: Nolit.
2. *Enciklopedija, opća i nacionalna u 20 knjiga*; gl. urednik Antun Vujić, 1984. Zagreb: Pro Leksis: Večernji list.
3. Heidegger, Martin, 1988. *Bitak i vrijeme*, Naprijed. Zagreb.
4. *George Herbert Mead: The Genesis of the Self and Social Control*”. *Brocku.ca*. Pristupljeno 3. 9. 2013. (Geneza osobe i društvene kontrole)
5. Marks, Karl, 1969. *Prilog kritici političke ekonomije*. Beograd: Kultura.
6. Moranjak Bamburać, Nirman, 2003. *Retorika tekstualnosti*. Sarajevo: Buybook.
7. Mukarovsky, Jan, 1987. *Struktura, funkcija, znak, vrednost*; preveo Aleksandar Ilić. Beograd: Nolit.
8. Platon, 1979. *Ijon; Gozba; Fedar*. Preveo i predgovor i napomene napisao Miloš N. Đurić. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.

9. Pobrić, Edin, 2017. *Priča i ideologija: semiotika književnosti*. Sarajevo: Samouprava.
10. Ricœur, Paul (1991). *Reflection and Imagination*, University of Toronto Press. Toronto.
11. Riker, Pol, 2004. *Sopstvo kao drugi*. Beograd: Jasen. 2004.
12. Rorty, Richard, 1995. *Kontingencija, ironija i solidarnost*; s engleskog prevela Karmen Bašić. Zagreb: Naprijed.
13. Said, Edvard V., 2008. *Orijentalizam*; Drinka Gojković. Beograd: Biblioteka XX vek.
14. Sartr, Žan Pol, 1984. *Šta je književnost*. Beograd: Nolit.
15. Sloterdijk, Petar, 2006. *Srdžba i vrijeme: političko-psihološki ogledi*; prijevod Nedežda Čaćinović. Zagreb: Antibarbarus.
16. Todorova, Marija, 2015. *Imaginarni Balkan: nadopunjeno izdanje*; s engleskoga prevela Karmela Cindrić, Zagreb: Naklada Ljevak.
17. Wittgenstein, Ludwig, 2004. *Tractatus Logico-Philosophicus: s uvodom Bertranda Russella*. Zagreb: Moderna vremena.

Doc. dr. Fahrudin Kujundžić

Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo

Filozofski fakultet / Faculty of Philosophy

fahrudin.kujundzic@ff.unsa.ba

UDK / UDC 82.09

Pregledni naučni rad / Scientific review article

Primljeno / Received: 21. 10. 2024.

Prihvaćeno / Accepted: 21. 01. 2025.

ODNOS PREMA DRUŠTVU U ARISTOFANOVIM KOMEDIJAMA

SOCIETY IN ARISTOPHANIC COMEDY

Sažetak

Ovaj rad se bavi različitim aspektima odnosa prema društvu u Aristofanovim komedijama. Analize obuhvataju svih jedanaest sačuvanih Aristofanovih drama, a fokus je prvenstveno na unutrašnjoj logici i pitanjima dramske tehnike: početna dramska situacija, likovi, radnja i odnos između likova i sižea. Na taj način se pokušava ukazati na Aristofanovu dramsku konstrukciju društva u samim komedijama, da bi se na tom temelju otvorili i najvažniji širi, žanrovski i historijski problemi. U uvodnom dijelu se ukratko uspostavlja okvir uz pomoć osnovnih teza tradicionalnog pristupa Aristofanu, u kontekstu proučavanja tzv. političke komedije, kako je Aristofanove drame definirao Albin Lesky. U poglavlju "Dramska konstrukcija društva u Aristofanovim komedijama" predstavljaju se rezultati istraživanja svih Aristofanovih drama pojedinačno, u skladu sa zadatim metodološkim principima. Na tom temelju, poglavlje "Aristofanova proturječja" razvija diskusiju o istaknutim najvažnijim osobinama Aristofanove poetike, da bi se u zaključku ukazalo na šire probleme do kojih dovodi analiza dramske tehnike. Na tragu odabrane tradicionalne kritičke literature, ali i uz značajan uticaj primjera savremenog pristupa, u ovome radu se prihvata redovno isticana teza da je Aristofan bio duboko ukorijenjen u svom historijskom i kulturnom kontekstu, u stalnom dijalogu sa aktualnim društvenim pitanjima. Ipak, iako se nezaobilazno uvodi okvirna historijska dimenzija, cilj ovog rada je da ukaže na samu tehničku osnovu Aristofanovih drama, za koju se tvrdi da predstavlja pouzdan književni temelj za rasprave o Aristofanovom društvenom angažmanu.

Ključne riječi: *Aristofan, politička komedija, angažirana književnost, dramska tehnika.*

Summary

This paper deals with various aspects of the relationship to society in Aristophanes' comedies. The analyzes include all eleven preserved plays of Aristophanes, and the focus is primarily on the internal logic and issues of dramatic technique: the initial dramatic situation, characters, action and the relationship between the characters

and the plot. In this way, an attempt is made to point out Aristophanes' dramatic construction of society in the comedies themselves, in order to open up the most important wider, genre and historical problems on that basis. In the introduction of the paper, the framework is briefly established with the help of the basic theses of the traditional approach to Aristophanes, in the context of the study of the so-called political comedy, as Aristophanes' plays were defined by Albin Lesky. The chapter "Dramatic Construction of Society in Aristophanes' Comedies" presents the results of the research of all Aristophanes' plays individually, in accordance with the given methodological principles. On this basis, the chapter "Aristophanes' Contradictions" develops a discussion on the most important highlighted features of Aristophanes' poetics, in order to conclude by pointing out the broader problems that the analysis of dramatic technique leads to. On the trail of selected traditional critical literature, but also with the significant influence of examples of a contemporary approach, this paper accepts the regularly emphasized thesis that Aristophanes was deeply rooted in his historical and cultural context, in constant dialogue with current social issues. Nevertheless, although a framework of historical dimension is inevitably introduced, the aim of this paper is to indicate the very technical basis of Aristophanes' plays, which is claimed to be a reliable literary foundation for discussions about Aristophanes' social involvement.

Keywords: *Aristophanes, Political Comedy, Engaged Literature, Dramatic Technique.*

1. Uvod

Ovaj rad je nastao u sklopu naučne konferencije o angažiranoj umjetnosti.¹ U skladu sa mojim interesima i profesionalnim usmjerenjem, odlučio sam se povodom te teme vratiti na same početke evropske tradicije, da bih napomenuo da, koliko god problem angažmana umjetnosti jeste jedna specifična moderna tema, kao i mnoge druge suštinski važne teme i ona ima svoje korijene na samim počecima evropske književnosti još u antičkoj Grčkoj. S obzirom na to da su sva ostala izlaganja na konferenciji bila posvećena različitim umjetničkim primjerima iz XX i XXI stoljeća, smatram da se ta odluka potvrdila opravdanom i time vjerovatno još dodatno dobila na značaju.

Svjestan sam da je još neko također odlučio vratiti se antici povodom ove teme, Aristofan bi bio očekivan izbor. Aristofanova komedija se već

¹ Naučna konferencija "Angažovana umjetnost", održana na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 19. aprila 2024, u organizaciji Odsjeka za komparativnu književnost i informacijske nauke i Instituta za književnost i kulturološke studije (Centar NIRSA Univerziteta u Sarajevu – Filozofskog fakulteta).

tradicionalno definira kao “politička komedija”, kao što se može naći u *Povijesti grčke književnosti* Albina Leskyja, a njene najvažnije osobine, uz uvažavanje specifičnosti izvornog konteksta, očito su bliske principima angažiranosti o kojima govore i moderni autori. Pritom, kao što je lijepo formulirao Lesky, Aristofanova komedija nije politička samo zato što raspravlja o dnevnoj politici, “premda je Stara komedija dobrim dijelom crpla svoju građu s tog izvora”, nego je još važnije, politička i u širem smislu, zato što podrazumijeva “tijesnu povezanost tog žanra sa sveukupnim životom polisa, povezanost koja je svojom prisnošću bez premca bilo gdje u grčkoj književnosti”. (Lesky, 2001: 414)

Dodatni razlog zašto je korisno baviti se Aristofanom u ovom kontekstu jeste činjenica da je u pitanju pisac komedije. Siegfried Melchinger na početku svoje *Povijesti političkog teatra* ističe tezu da ustvari čitava “svjetska povijest kazališta počinje s političkim kazalištem” (Melchinger, 1989: 21), posvećujući prva poglavlja velikim grčkim tragičarima Eshilu, Sofoklu i Euripidu, ukazujući na političke dimenzije njihovih tragedija. I Melchinger također u svojoj koncepciji posebno mjesto dodjeljuje Aristofanu, ali značajno zapaža da je komedija, u široj historijskoj slici, “ponajčešće bila rubna pojava u povijesti političkog kazališta” (Melchinger, 1989: 80), dok se kod Aristofana ubjedljivo demonstrirala njena potencijalna snaga.

Komedija će se u tom smislu već u antičkoj Grčkoj nužno mijenjati, pošto politička komedija više neće biti ni moguća “nakon što je polis izgubio slobodu” (Melchinger, 1989: 79), tako da će Menandrova nova atička komedija funkcionirati znatno drugačije od Aristofanove stare komedije. Melchinger dobro prepoznaje kako će ta nova, “nepolitička komedija” poslije Menandra ostvariti veliki uticaj na historiju evropske komedije od Rimljana, preko srednjeg vijeka, pa sve do modernih vremena. Međutim, iako će evropskom tradicijom komedije zaista dominirati ta nepolitična struja, “od stare, političke komedije Grka opstalo [je] nešto što se više nikada nije moglo ušutkati, iako je to katkada izgledalo da je ugušeno” (Melchinger, 1989: 79), tako da će se kroz čitavu evropsku historiju moći prepoznati i komediografi koji će i dalje biti bliski Aristofanu.

Osim toga, bavljenje Aristofanom u ovom kontekstu omogućuje historijsku distancu u kojoj se mogu jasnije sagledati i brojni važni problemi angažirane umjetnosti uopće. Tako naprimjer, u skladu sa naknadnim znanjem o daljem razvoju evropske komedije, vrijedi primijetiti iz naše perspektive kako su Aristofanove komedije čudesne, uzbudljive, i danas smiješne, što nije baš slučaj sa sačuvanom Menandrovom komedijom *Mrzovoljnik*, koja u odnosu prema Aristofanu može djelovati blijedo i siromašno. Zašto je onda Menandrov tip komedije ostvario tako neuporedivo veći uticaj na naredne

epohe? Čini se da se jedan od važnih razloga tiče upravo Aristofanove angažiranosti, što zanimljivo dopunjuje opomenu koju Jean-Paul Sartre upućuje angažiranim piscima, “da u ‘angažovanoj literaturi’ *angažovanost* ni u kom slučaju ne treba da potisne *literaturu*”. (Sartre, 1984: 16) Ovako postavljeno, angažiranost kod Aristofana nije naštetila umjetničkoj vrijednosti njegovog djela, ali je moguće bitno ograničila njen uticaj u budućnosti.

“Aristofan nikad nije imao sljedbenika” (Škiljan, 1988: 5), ističe Mladen Škiljan, dodajući ipak da treba biti pažljiv i u insistiranju na političnosti Aristofanovog djela, da ne bismo u našim interpretacijama time zapravo umanjivali sveukupnu vrijednost njegove komedije. Zanimljiv je primjer u tom smislu pristup Olge Frejdenberg, koja uopće ne želi staru komediju odrediti kao “politički žanr” (Frejdenberg, 1986: 128), nego umjesto toga raspravlja o specifičnostima antičke parodije, koja je u grčkoj kulturi imala poseban status kao “hibristički aspekt ozbiljnog, kao poleđina izvornog, i kao neizbježni pratilac svega postojećeg”. (Frejdenberg, 1986: 117)

Ipak, i ako prihvatimo teze o “drevnosti misaonog sustava koji je rodio ovu komediju” (Frejdenber, 1986: 126), ne može se previdjeti duboka ukorijenjenost Aristofanovog djela u njegovoj društvenoj i političkoj aktualnosti, koja nam danas predstavlja ozbiljan izazov za razumijevanje, zbog stalnog Aristofanovog upućivanja na brojne “činjenice koje su njegovoj publici bile dobro poznate ali koje današnjem gledaocu ne znače gotovo ništa”. (Škiljan, 1988: 7)

Treba dodati da će se sa sličnim problemom susresti već Menandar, u čijem vremenu bi pisati aristofanovsku komediju bilo pomalo elitistički, pošto je u mnogo raznorodnijoj helenističkoj publici bilo sve više gledalaca “koji raznih estetskih prikazivanja, mitoloških travestija ili finih parodija nisu više mogli da razumeju”. (Đurić, 1972: 673) Nova atička komedija će zato odustati od aristofanovskog tipa odnosa prema društvu i posvetiti se helenističkom pojedincu i njegovoj svakodnevnicu, pošto ništa drugo neće ni preostati u vremenu u kojem “pojedinaac sa svojim krugom čini svijet za sebe s njegovim vlastitim potrebama, željama i strastima”. (Lesky, 2001: 624)

Dževad Karahasan je u pravu kada u Aristofanu prepoznaje manirističkog pisca, dakle pisca “u vremenima raspada jednog koncepta svijeta”. (Karahasan, 2004: 24) Ali to još uvijek nije neki potpuno novi svijet u odnosu na klasičnu tradiciju, kao što će biti slučaj kod Menandra. Aristofan se u tom smislu nalazi zapravo u svojevrsnom međuvremenu, u vremenu krize koje se još uvijek barem dobro sjeća svoje klasične prošlosti, od koje Aristofan neće željeti da odustane i za koju će se svojom komedijom i dalje boriti.

U skladu sa svim dosad uvedenim tezama, zahvaljujući kojima se dobija neophodna šira slika za razumijevanje Aristofana, u ovom radu se želim ipak detaljnije posvetiti tehničkim mehanizmima njegovih komedija. Zanimaju me unutrašnji principi, po kojima Aristofan gradi tip komedije koja se bavi problemima društva. Nezaobilazno će se morati ponegdje uvesti i ključne informacije iz šireg historijskog konteksta, ali će ovdje biti mnogo više govora o konstrukciji društva u samim komedijama, u vezi sa centralnim likovima i radnjom konkretnih drama.

Na taj način se želi istaći da čak i ako ne poznajemo temeljito pojedinosti historijske aktualnosti, jasno možemo prepoznati da se svaka Aristofanova komedija razvija upravo kao rasprava o određenom društvenom problemu. Koji su to problemi i kako ih Aristofan tehnički konkretizira u svojim dramama, kako se njegovi likovi odnose prema njima, u kojim pravcima se razvija radnja – to su pitanja kojima će se ovaj rad prvenstveno baviti. Pokušat ću, dakle, skrenuti pažnju na tehničku osnovu Aristofanove komedije.

Koliko god zagovarao ideju angažirane književnosti, i sâm Sarte je također upečatljivo naglasio da “čovjek ne postaje pisac zato što je odabrao da kaže izvesne stvari, već što je odabrao da ih kaže na izvestan način”. (Sartre, 1984: 30) U skladu s tom napomenom, ni Aristofan nije pisac političke komedije zato što svojim likovima jednostavno daje da izgovaraju određene aktualne političke poruke, nego je mnogo važnije to što je njegova komedija građena kao složena dramska rasprava o društvenim problemima, iz čega se potom mogu prepoznati i Aristofanovi politički stavovi i njegov odnos prema grčkom društvu tog vremena.

Za one koji se žele baviti Aristofanovim stavovima, kao predmet analize nameće se parabaza, dio komedije u kojem se odvija “ulazak kora uz pjevanje stihova agresivne invektive” (Lesky, 2001: 240), koji predstavlja svojevrsnu pauzu u radnji i direktno obraćanje publici. To je nesumnjivo značajna karakteristika Aristofanove drame, pogotovo pošto su se u vezi s tim razvile rasprave o prethodnim fazama u razvoju same komedije. (Sifakis, 1971) U interpretacijama koje slijede podrazumijeva se doprinos i Aristofanovih parabaza, iako u ovom radu one neće biti u posebnom fokusu, pošto će biti riječi o tehničkoj konstrukciji cjeline drame, u kojoj parabaza predstavlja jedan od elemenata. U parabazi se, istina, direktno govori gledaocima, ali stvar je upravo u tome da je i takvo direktno obraćanje samo jedna od dimenzija složene komunikacije koju uspostavlja Aristofanova komedija.

2. Dramska konstrukcija društva u Aristofanovim komedijama

Od svih izvora koji se ovdje koriste, vjerovatno najbliži istaknutom fokusu je Alan Sommerstein, kada u knjizi *Talking about Laughter*, na početku poglavlja “An alternative democracy and an alternative to democracy in Aristophanic comedy”, ističe da se Aristofanovi likovi u pravilu bore za ciljeve koji nadilaze njihovo vlastito dobro i tiču se čitave zajednice. (Sommerstein, 2009: 205) Sommerstein pritom kao izuzetke izdvaja komedije *Oblaci* i *Ženska skupština u Tesmoforiju*, zbog ponašanja Strepsijada i Euripida u njima, pošto je njihova osnovna motivacija ipak lična, ali tim povodom primjećuje da upravo zato ti likovi ni ne uspijevaju da ostvare ono što su naumili.

Sve ostale sačuvane komedije bave se direktno nekim širim društvenim krizama, koje se kroz radnju na različite načine pokušavaju riješiti. Jedna od najvažnijih Aristofanovih tema sigurno je rat i ona je u centru komedija *Aharnjani*, *Mir* i *Lisistrata*, mada je prisutna i u drugim primjerima također. Sommerstein također ukazuje na srodnost komedija *Vitezovi*, *Ose*, *Ptice* i *Pluto*, pošto one u osnovi uvode i variraju probleme vezane za vlast i sudstvo. *Žene u narodnoj skupštini* otvoreno kritiziraju sebične lične interese koji štete društvu, dok *Žabe* žele riješiti loše stanje u kojem se nalazi grčka tragedija tog vremena.

To su vrlo korisna zapažanja za početak, ali je neophodno zadržati se detaljnije na komedijama pojedinačno i prepoznati različite nijanse, pa čak i svojevrсна unutrašnja proturječja karakteristična za Aristofana.

Tako već *Aharnjani*, kao najstarija od sačuvanih komedija, bitno usložnjava ovu početnu premisu. Iako sve zaista počinje sa kriznim ratnim stanjem društva, zbog čega se Pravomil na narodnoj skupštini javno zalaže za mir, glavni lik ove komedije vrlo brzo shvata da ne može uvjeriti ostale u ispravnost svojih stavova, te se zbog toga odlučuje boriti za sebe i svoju porodicu. Pravomil će zato pregovarati direktno sa Spartom samo u svoje ime, a kada uspije dobiti svoj mir, on čak neće željeti ni da ga dijeli sa ostalima, koji će to uzalud moliti od njega, osim sa jednom djeverušom, pošto žene ipak nisu krive za rat.

Međutim, Guido Paduano je značajno istakao da bi bilo pogrešno zbog toga Pravomila razumjeti kao egoističnog lika “koji odbija da deli stečene privilegije”. (Paduano, 2011: 132) Pravomil se jeste distancirao od društva, ali kao što interpretira Paduano, on se svojim djelovanjem nije postavio “izvan polisa”, nego tačnije “na mesto polisa”. (Paduano, 2011: 132) Tome u prilog govori i bukvalni prijevod imena glavnog lika: “Dikajopolis (Pravedna

država)". (Šalabalić, 1987: 28) Nakon što na početku drame nije uspio pridobiti ostale da se svi zajedno posvete miru, on svojim primjerom kroz dramu pokazuje koliko je mir bolji od rata, što se dodatno kontrastira i u odnosu prema nesretnoj sudbini ratnika Lamaha, pogotovo na samome kraju. Time Pravomil ustvari uspijeva u onome što je i bio njegov osnovni cilj, da društvo "uveri o koristi svoga čina". (Đurić, 1972: 347)

I *Vitezovi* jasno raspravljaju o stanju u društvu, pošto se radnja drame razvija u odnosu prema liku Puka, koji "predstavlja, s jasnom alegorijom, atinski narod". (Paduano, 2011: 133) Puk je na početku komedije pod negativnim uticajem Pafloganca, pa dvojica Pukovih sluga pokušavaju da nađu rješenje za nepovoljnu situaciju u kojoj se nalaze. Kao što se redovno ističe, lik Pafloganca nedvosmisleno upućuje na tadašnjeg atinskog demagoga Kleona, i to u vremenu velikih ratnih pobjeda, kojem se suprotstavljaju likovi "u kojima prepoznamo zagovornike mira Nikiju i Demostena". (Šalabalić, 1987: 28) U skladu s tim, Šalabalić zaključuje da Aristofan ovom komedijom, dakle, "pokušava da urazumi narod zaražen ratnom histerijom demagogâ i osuđuje ga što dopušta da ga zavedu sračunate i providne mahinacije". (Šalabalić, 1987: 28)

Iako zbog tako otvorene kritike, I. M. Tronski *Vitezove* smatra najoštrijom od svih sačuvanih Aristofanovih komedija (Tronski, 1951: 193), u samoj drami opet imamo detalje koji zaslužuju dodatnu pažnju. Naime, radnjom ove komedije će dominirati rasprava između Pafloganca i Kobasičara, u borbi za naklonost Puka. U skladu sa proročanstvom, robovi pronalaze Kobasičara koji se treba suprotstaviti Paflogancu, ali se ispostavlja da će njihov odnos biti daleko od bilo kakve pojednostavljene borbe između koristi i štete po društvo. Odranije "naviknut da obmanjuje", Kobasičar se vrlo brzo pokazuje čak kao "zloćudniji i bestidniji od Paflagonca". (Paduano, 2011: 133)

Pritom nam i lik Puka razotkriva da razumije mnogo više nego što se na početku čini, tako da je njegova pretjerana naivnost zapravo maska. Paduano opet ima zanimljivo tumačenje kojim se pokušavaju pomiriti naizgled proturječni Aristofanovi postupci: "Obnavljanje politike, naime, svakako se ne postiže davanjem zajednici lidera goreg od trenutnog koji je veoma loš; ali ono se ne bi postiglo ni ako bi joj bio dat bolji, pa čak i najbolji lider. Ono se postiže, naprotiv, vraćanjem samoj zajednici statusa političkog subjekta." (Paduano, 2011: 135) To je ono čemu teži Aristofanov Puk, koji se zato na kraju pojavljuje podmlađen, "u odeći iz herojskih vremena Maratona i Salamine", kao "otelotvorenje moćne, slavom i pobjedom ovenčane Atine". (Šalabalić, 1987: 29) Tu slavnu prošlost Maratona i Salamine, Aristofan će i u drugim svojim komedijama dozivati i veličati kao svoj ideal. (Đurić, 1976: 97-98)

Za *Oblake* je, dakle, Sommerstein istakao da centralni lik Strepsijad djeluje u skladu sa svojim ličnim interesima. To jeste tačno, Strepsijad je dosad najsebičniji lik, a siže pokreće njegova želja da se riješi nagomilanih dugova, u koje je dospio zbog rasipništva svog sina Fidipida, što će pokušati izvesti otvoreno na štetu drugih, ne predstavljajući pritom nikakve više ideale kao što je to predstavljao Pravomil u *Aharnjanima*. Međutim, i u takvom slučaju se kroz radnju drame itekako otvara i jedan širi društveni problem, pošto Strepsijad odlazi po pomoć kod Sokrata, što će Aristofanu poslužiti kao povod za žestoku kritiku odnosa Sokrata i njegovih učenika prema društvu, pošto se Sokratu prigovara da je “rušitelj uzorâ starog dobrog vremena” (Paduano, 2011: 137), što se naknadno otkriva kao šira društvena kriza koja se osvjetljava u kontaktu sa Strepsijadovim ličnim problemom.

U odnosu prema Sokratu, Aristofan tako gradi komediju koja se ustvari suprotstavlja sofistima njegovog vremena, potencijarajući opasnosti koje Aristofan u njima prepoznaje. U samoj komediji to je najjasnije u dijelu u kojem se na sceni odvija “pravnički agon između logosa dikajosa i logosa adikosa (između govora koji zastupa pravednu i onoga koji zastupa nepravednu stvar” (Šalabalić, 1987: 42), u kojem će pobijediti nepravda, zahvaljujući samoj vještini govornništva. Upravo to je Strepsijad želio naučiti kod Sokrata, da bi se riješio svojih dugova. Zato će mu Aristofan na kraju prirediti farsičan preokret, pošto nakon što sâm nije uspio ništa usvojiti, Strepsijad šalje u školu sina, koji će biti mnogo uspješniji, ali će nakon jedne rasprave u kući istući oca, argumentirajući to na sofistički način. Komički pretjerano, Strepsijad na kraju komedije zbog toga spaljuje Sokratovu školu.

Iako su sofisti nesumnjivo odigrali značajnu ulogu u razvoju grčkog društva i grčke kulture, Šalabalić ukazuje na razloge potenciranja njihovog negativnog uticaja, pošto Aristofan “uočava da je narod sposoban da zapamti i usvoji samo ono što ne valja, ili da iskrivi ono što valja u njihovom učenju”. (Šalabalić, 1987: 33) Aristofanu pritom naročito smeta slabljenje snage samoga društva, što će se također pripisivati sofistima i njihovom preispitivanju svih tradicionalnih vrijednosti. (Šalabalić, 1987: 41) To je pogotovo sporno u kontekstu ratnih vremena, što je i dalje širi kontekst na koji računa i ova Aristofanova komedija, iako je to pitanje naizgled ostavljeno potpuno u drugom planu. Strepsijad je seljak koji je zbog rata morao preseliti u grad, tako da tim povodom Šalabalić ističe Aristofanovu “idiličnu sliku seoskog života” kao kontrast ratu: “Kada se Strepsijad u *Oblacima* seća prošlih srećnih dana, on sanja o smokvama u svom vrtu, među iz svojih košnica i mirisu belog luka i majčine dušice kao u nekom nepovratnom raju.” (Šalabalić, 1987: 43)

Poput *Oblaka*, i *Ose* se grade kroz centralni sukob između oca i sina, Ljubikleona i Mrzikleona, s tim što je sada “situacija obrnuta”, kao što primjećuje Lesky, pošto otac pravi probleme sinu. (Lesky, 2001: 430) Ipak, još važnija razlika je u tome što je u *Osama* taj sukob odmah u osnovi direktno slika šireg društvenog problema, pošto je otac “utjelovljenje strasti koja je tada bila poput pošasti”. (Lesky, 2001: 430) Otac je, naime, prikazan do karikature kao bolestan čovjek, koji “u svom životu ne vidi ništa drugo do vršenje službe narodnog sudije (s namerom da kažnjava i optužuje)”. (Paduano, 2011: 138)

Zato se radnja drame razvija kroz sinovljeve pokušaje da izliječi oca, ali tako da je sve vrijeme jasno da je to istovremeno komična rasprava o lošem stanju sudstva u Atini. Međutim, kraj opet ne nudi jednoznačno rješenje. Otac jeste odustao od suđenja, ali njegovo ponašanje se i dalje u suštini nije popravilo, pošto sin “ne može da učini ništa protiv kovitlaca agresije koje otac nastavlja da čini” (Paduano, 2011: 139), praveći potpuni kaos na gozbi s kojom komedija završava. Sin je ipak dobio potvrdu od hora sudija, koji su na kraju priznali da se slažu s njim, iako su na početku komedije bili na strani oca.

Treba također prepoznati da Aristofan kroz sama imena glavnih likova ponovo uvodi Kleona, pri čemu je negativni junak onaj koji Kleona podržava. Ipak, kako napominje Šalabalić, ovo je “poslednja Aristofanova komedija koja je uperena protiv Kleona”, pošto Kleon umire iste te godine kada se igraju *Ose*, u jednom teškom porazu atinske vojske, nakon čega će se ukazati prilika za primirje, čime će se baviti već naredna Aristofanova komedija. (Šalabalić, 1987: 29)

Zbog toga će se Aristofanov *Mir* približiti čak klasičnom skladu koji je Karahasan prepoznao u Sofoklovoj tragediji. (Karahasan, 2004: 11-16) Početnu situaciju određuje rat, a seljak Berko pokreće radnju, u ime društva i u odnosu prema bogovima, podsjećajući tako svojim djelovanjem na tragičkog heroja. Uostalom, redovno se potencira da je fantastični put Berka prema Zeusu ustvari “parodija Euripidova *Belerofonta* u kojem je junak pokušao doprijeti do bogova na svom krilatom konju”, uz napomenu da “kod Aristofana pothvat završava uspješnije nego u tragediji”, pošto Berko zaista uspijeva na kraju da donese mir. (Lesky, 2001: 431)

Aristofan se, za promjenu, “ovoga puta [...] izvanredno slaže s duhom epohe i, konkretnije, s vladajućom klasom svoje zemlje” (Paduano, 2011: 141), što bi se moglo tumačiti i kao izvor za ovako predstavljen klasični sklad ove drame. Zato i Šalabalić kaže kako Aristofan piše *Mir* “u svom pacifističkom zanosu” i možda zbog toga “previđa stvarno stanje stvari”, pošto će se vrlo brzo ispostaviti da to primirje neće potrajati kako je bilo dogovoreno.

(Šalabalić, 1987: 30) U skladu s onim što će se poslije dešavati, sa distance se može tvrditi i da je Aristofan ustvari napisao “utopističku” i “nostalgičnu komediju”, u kojoj ima i mnogo “crnog humora i pesimističke simbolike”. (Šalabalić, 1987: 31)

Na tome će posebno insistirati Vladan Švacov, koji će u prvi plan staviti “posvemašnju dezorijentaciju ljudi i bogova” kod Aristofana. (Švacov, 2014: 80) Zaista, kada Berko u *Miru* stigne do Zeusa, shvatit će da su razočarani bogovi napustili ljude i ostavili ih da međusobno ratuju, što će Aristofanov lik svojim djelovanjem pokušati vratiti u stari red. U tom smislu Švacov u Aristofanu prepoznaje svjedoka “duhovnoga i moralnoga držanja jedne epohe na zalazu” (Švacov, 2014: 80), a osim *Mira* u tom kontekstu s pravom spominje i *Ptice*.

Na početku Aristofanovih *Ptica*, Dobrosvjet i Natko odlučuju čak da potpuno napuste Atinu. Iako postoje rasprave u kojima se pokušavaju otkriti mogući razlozi takvog čina na tragu aktualnog historijskog trenutka, Lesky ipak upozorava da se u samoj Aristofanovoj komediji navodi tek “parničarsko bjesnilo Atenjana i ništa drugo”. (Lesky, 2001: 433) U dogovoru sa pticama, dva Atinjanina grade fantastični Kukumaglaj-grad između zemlje i neba, “postavljen na stratešku poziciju između ljudi i bogova” (Paduano, 2011: 142), tako da mogu odatle ucjenjivati i ljude i bogove. Kroz radnju drame pratimo izazove u osnivanju tog grada u odnosu prema ljudima i pogotovo prema bogovima, pošto je Dobrosvjet zapravo zamislio da preuzme vlast nad svijetom, što će na kraju komedije zaista i uspjeti.

Slično poput Leskyja, i Škiljan je u svojim analizama naglasio kako u čitavom tekstu *Ptica* ima “veoma malo aluzija na aktualna politička zbivanja”, te da također “nema očekivanog broja osobnih Aristofanovih obračuna sa suvremenicima”. (Škiljan, 1988: 54) Međutim, iako su zbog toga “prividno, površinski, bile apolitične”, *Ptice* su “dublje, značajnije, sveobuhvatnije i djelotvornije nego suvremeno političko kazalište konfrontirale sa sudbinom, s budućnošću, sa zakonitostima atičkoga društva i helenskoga svijeta, i čovjeka uopće”. (Škiljan, 1988: 57-58)

Napuštajući Atinu, pa čak i ljude uopće, Dobrosvjet i Natko žele postati gospodari pticama, a djelujući dalje za dobrobit svog novog grada, oni će izgraditi svojevrsnu aristofanovsku utopiju. Utopija, ipak, kao što potcrtava i Škiljan, ne mora nužno značiti bijeg od stvarnosti. U ovom slučaju bi se moglo reći da je upravo suprotno, jer *Ptice* ustvari nude “suočenje s unutrašnjim licem demokratskog polisa”. (Škiljan, 1988: 69) S tim se odlično slažu i Paduonove primjedbe da samo na prvi pogled može izgledati da se u Aristofanovim *Pticama* čak “odbacuje opšti model udruženog života u korist

prirodnog stanja, koje se prikazuje zavodljivom slikom ptica”. (Paduano, 2011: 144) Ipak, umjesto povratka prirodnoj idili, što je inače nerijetko karakteristično za književnost u vremenima krize, Aristofanovi likovi se odlučuju da ponovo osnuju grad.

Slično kao što je ranije istaknuto povodom *Mira*, i *Lisistrata* se po pitanju odnosa centralnog lika i društva približava skladu koji je obilježio klasičnu tragediju. To se može prepoznati već u početnoj situaciji drame, kada Lisistrata okuplja sve žene Grčke, obraćajući im se u želji da se riješi opći problem, koji je u ovoj komediji opet rat, što bi se moglo porediti sa početkom Sofoklovog *Edipa*, gdje također čitavo društvo dolazi pred Edipov dvor zbog opće krize, koju će Edip raz riješiti svojim herojskim djelovanjem. I Lisistrata se tako poput tragičke heroine odlučuje boriti za zajedničko dobro, beskompromisno istrajavajući na tom putu kroz radnju drame, sve do konačnog uspostavljanja mira na kraju. Njenu uzvišenost dodatno potencira kontrast i u odnosu na druge žene, koje nisu tako odlučne poput nje.

Naravno, sredstva kojima se Lisistrata koristi su nesumnjivo komična, pošto toliko naglašena tjelesnost i tema seksualne apstinencije nisu mogle imati mjesta u tragediji. I u kontekstu Aristofanove ostavštine, Paduano smatra da je *Lisistrata* zbog toga “najslobodnija” od svih sačuvanih komedija, pošto “postizuje svoj cilj žestokim i istrajnim podsticanjem muške požude, koju dugo lišavanje čini opsesivnom i apsolutnom, postizujući kod muškaraca u obe ratne sile to da pristupe pregovorima o miru”. (Paduano, 2011: 146) Međutim, čak i tako vulgarizirano, jasna je vrlo ozbiljna Aristofanova kritika rata, uz precizno detektiranje problema koji leže u njegovoj osnovi: “Zahtevajući kontrolu nad sobom i drugima, ovaj plan je, dakle, veoma udaljen od svedenja odnosa među polovima na grubost poriva. Naprotiv, u njemu se prepoznaje nadmoćna intelektualna građevina, simetrično suprotna političkoj gluposti, koja upravlja ponašanjem muškaraca i ovde se smatra pravim uzrokom društvene propasti.” (Paduano, 2011, str. 146-147)

Lisistrata zato želi da očisti društvo i da vrati izgubljeno grčko jedinstvo. Kada se prilikom dogovora o miru na kraju drame ponovo obraća svima, “njezin govor”, kao što ističe Lesky, “u kojem ona sukobljena grčka plemena podsjeća na njihovu zajedničku sudbinu, pripada među ono najozbiljnije i najljepše što možemo pročitati kod Aristofana”, po čemu se *Lisistrata* može izdvojiti kao jedna od najvažnijih Aristofanovih komedija. (Lesky, 2001: 436)

Za *Žensku skupštinu u Tesmoforiju* je, dakle, Sommerstein naglasio lične motive Aristofanovog lika Euripida. Ipak, kao što je dopunjeno i povodom *Oblaka*, uprkos tome i ova drama također ulazi u zone općeg interesa čitavog društva, pošto se raspravlja o negativnom uticaju Euripidovih tragedija. Žene

se bune zbog načina na koji su predstavljene kod Euripida, dok se on, uz pomoć svog tasta Mnesiloha, pokušava spasiti od njihovih prijetnji. Za razliku od Lisistrate, Euripid se sigurno ne bori u ime društva za neko opće dobro, nego naprotiv pokušava riješiti svoj problem u kojem se zatekao na početku drame. Ali bi se također moglo reći da je njegov nepovoljan položaj zapravo posljedica širih problema koje je on sâm prouzrokovao i koji će se kroz radnju drame riješiti tako što će morati prihvatiti svoju odgovornost, “sklapanjem mira sa ženama i obećanjem da neće više govoriti loše o njima”. (Paduano, 2011: 148)

Paduano je zato dobro istakao da predstavljanje žena u Euripidovim tragedijama jeste tema koja se i dalje treba tretirati kao “kulturni i društveni problem”, ali je ipak primijetio da taj problem, “ma koliko imao značaja, očigledno nije na visini uobičajene tematike”, koja je prethodno bila zastupljena kod Aristofana. (Paduano, 2011: 148) Istim povodom je Šalabalić opet ponudila i širu historijsku analizu, povodom čega u kritičkoj literaturi postoje rasprave o odnosu Aristofana prema velikim političkim promjenama tog vremena. Naime, kao ni u prethodnoj *Lisistrati*, ni u *Ženskoj skuštini u Tesmoforiju* “nema ni pomena o ovim burnim događajima, o padu demokratije koju je toliko napadao dok je bila na vlasti, niti o perfidnim zaslugama Alkibijadovim koje njegovom sarkazmu nisu mogle promaći; nema ni komentara na novu oligarhijsku vlast”. (Šalabalić, 1987: 61)

Đurić zbog toga zaključuje da *Ženska skupština u Tesmoforiju* “nema političku, nego književnu pozadinu”. (Đurić, 1972: 351) Međutim, tome se mora dodati da sama rasprava o tragediji za Aristofanovu Grčku još uvijek nije tek književni problem, nego je i dalje značajno društveno pitanje.

Slično i za *Žabe* postoje interpretacije po kojima je to “čisto literarna komedija”, ali je tome još lakše suprotstaviti stav da, iako “tematski” to jeste “književna karikatura”, “smisao te karikature [je] politički”. (Šalabalić, 1987: 92, 95-96) Ubjedljivi argumenti nalaze se u samoj komediji, pošto se o tome otvoreno govori u toku rasprave između Eshila i Euripida u zagrobnom svijetu, gdje je jedno od ključnih pitanja upravo društvena funkcija tragedije.

U skladu s pristupom u ovom radu, to je također jasno i u konstrukciji drame. Aristofanov Dionis jeste izrazito slobodno parodiran, ali i takav, on pokreće i vodi radnju u smjeru rješavanja jednog društvenog problema. Pošto više nema dobre tragedije, Dionis odlazi u svijet mrtvih, da bi odatle vratio Euripida. Na kraju će, doduše, vratiti Eshila, tako da i taj nesrazmjer između namjere i čina potvrđuje Dionisov komički karakter, ali komički lik kod Aristofana ponovo donosi odluku o kojoj ovisi dobrobit društva.

Pobjeda Eshila u ovoj komediji tumači se kao još jedan u nizu dokaza da je Aristofanov ideal bila "Atina za persijskih ratova, strašna varvarima, a u slozi s ostalim Helenima, silna prema spoljašnjem neprijatelju, umerena kod kuće". (Đurić, 1976: 98) Pošto je u raspravi između Eshila i Euripida u fokusu bila "vrijednost pjesništva za zajednicu", i to "osobito njegova odgojna vrijednost", Dionis kod Aristofana "vodi sa sobom na gornji svijet Eshila kao jamca moralnog ozdravljenja". (Lesky, 2001: 439)

Međutim, detaljnije historijske analize otkrivaju dodatnu kompleksnost historijskog trenutka. Društvene i političke okolnosti se brzo mijenjaju u odnosu na kontekst *Lisistrate* i *Ženske skupštine u Tesmoforiju*. Atina, pritom, slavi još jednu ratnu pobjedu, dok se Peloponeski rat konačno približava svom kraju. Ali već sljedeće godine nakon *Žaba*, "čija je osnovna ideja", kako formulira Šalabalić, bila "naći spas za Atinu", kraj rata će ustvari značiti veliki poraz Atine. (Šalabalić, 1987: 93)

Ovdje je neophodno uvesti taj historijski okvir ne samo za šire razumijevanje *Žaba*, nego još više zbog dvije posljednje sačuvane Aristofanove komedije, *Žene u narodnoj skupštini* i *Pluto*, koje se redovno u kritičkoj literaturi obrađuju odvojeno od ostalih drama. U svom skoro letimičnom pregledu, i Melchinger koristi priliku da povodom njih istakne da "odbacivanjem politike navješćuju epohu u kojoj nije moglo ili smjelo biti političke komedije". (Melchinger, 1989: 89) I Tronski također konstatira da je "konačan [...] udarac komičkoj slobodi zadao zlosretan svršetak peloponeskog rata", tako da poslije *Žaba* "kasnija se djela Aristofanova znatno razlikuju od prijašnjih i svjedoče o novoj etapi, koja se počinje u razvoju komedije". (Tronski, 1951: 199) Kod Leskyja možemo naći još preciznija određenja, da su za *Žene u narodnoj skupštini* i *Pluto* "zajednička [...] obilježja bila svođenje na minimum aktualnih aluzija na suvremene ljude i događaje, dok je povećan prostor dan čistoj fantaziji". (Lesky, 2001: 440)

Koristan je u tom kontekstu rad Hellmuta Flashara, *The Originality of Aristophanes' Last Plays*, koji se temeljito posvećuje upravo specifičnostima ovih komedija. Flashar posebno razmatra formalne razlike, kao što su odsustvo parabaze u ove dvije drame, smanjeno učešće hora u radnji, jednostavnija metrika i rjeđe agonalne scene. (Flashar, 1996: 314) Flashar, međutim, također prepoznaje i dalje prisutne veze sa starijim Aristofanovim komedijama, pošto se brojni motivi očito ponavljaju. Iako prihvata tezu da više nije riječ o konkretnim političkim aktualnostima novog historijskog konteksta, Flashar i ove dvije drame smatra političkim komedijama, pošto pitanju političkog pristupa šire, slično poput već navedene Leskyjeve definicije. (Flashar, 1996: 315)

To se slaže i sa prethodnim zapažanjima povodom tehničke analize ovih drama, pošto u oba slučaja i dalje itekako imamo posla sa društvenim, a ne samo ličnim problemima likova. *Žene u narodnoj skupštini* su u tom smislu bliske *Lisistrati*, pošto se i Praksagora kao centralni lik također ponaša kao svojevrsna predstavica društva, u želji da riješi društvenu krizu, tako što će opet žene preuzeti vlast od muškaraca. U komediji *Pluto*, seljak Hremil postavlja pitanje Apolonu, treba li svom sinu reći da bude lopov ako ne želi biti siromašan, pošto je Hremil čitav život bio pošten, pa nije stekao nikakvo bogatstvo. I to se, međutim, dalje kroz radnju drame obrađuje kao društveni problem, a Hremil se neće boriti samo za sebe i svog sina nego ustvari za sve poštene ljude koji su nepravедno siromašni.

U obje drame likovi postižu ono što su željeli, mada treba primijetiti da su, u odnosu na Aristofanove ranije kriterije, njihovi uspjesi čak pretjerani. U potpunoj pobjedi zajedničkog nad ličnim u *Ženama u narodnoj skupštini*, koja će kulminirati ponovo na terenu seksualnosti, Lesky ističe i suštinsku razliku u odnosu na *Lisistratu*, pošto se u *Lisistrati* “kroz svu fantastiku moglo čuti ozbiljno opominjanje i nada u pobjedu razuma”, dok u *Ženama u narodnoj skupštini* “slobodna igra mašte bezbrižno vodi u *reductio ad absurdum*”. (Lesky, 2001: 440) S druge strane, *Pluto* završava utopijski, što je i prije bilo prisutno kod Aristofana, ali se ovaj put, zbog očite neostvarivosti takvog rješenja, već sigurno može govoriti “o njegovom pesimističkom odnosu prema socijalnim problemima”. (Šalabalić, 1987: 50-51)

3. Aristofanova proturječja

Nakon što je prethodni dio rada bio posvećen svim Aristofanovim dramama pojedinačno, kroz fokus na pitanja dramske tehnike u predstavljanju društva i uz podršku odabrane kritičke literature, sada je moguće ući i u dodatne razrade u potrazi za najvažnijim zajedničkim načelima Aristofanove poetike.

Treba napomenuti da, kada je u pitanju metodologija, otpočetak ovog istraživanja nisam imao ambiciju za uspostavljanjem bilo kakvog čistog strukturalističkog modela. Kao što se redovno ističe, strukturalizam podrazumijeva ahistoričan pristup književnosti (Eagleton, 1987: 123-124), te je kao takav izrazito nepogodan za proučavanje antičkih djela i nezaobilazno uvažavanje njihovog historijskog konteksta. Ovaj rad, doduše, ne predstavlja ni primjer klasičnog historijskog pristupa, mada fokus na tehniku drame uključuje i historijsku dimenziju. Pošto prihvatam Karahasanovu tezu da se u samoj dramskoj tehnici u isto vrijeme može prepoznati i “način artikuliranja određenog koncepta stvarnosti sredstvima dramske književnosti”, jasno je da historija i dalje ima značajnu ulogu, ali nije u prvom planu. (Karahasan, 2004: 10)

Pored odsustva historijske svijesti, strukturalistički pristup se također ne čini adekvatnim ni zbog pretjerane dominacije općeg nad pojedinačnim, što je naprimjer strukturalizmu prigovarao već Hugo Friedrich. “Književnost u stvari pripada oblasti *parole*, a ne *langue*”, tvrdio je Friedrich, suprotstavljajući se književnoj teoriji koja je željela vjerno slijediti lingvističke postavke Ferdinanda de Saussurea, “njen domen je izdiferencirano mnoštvo koje nastaje zahvaljujući konkretnim autorima, a ne anonimno jedinstvo ‘strukturalizovane celine’”. (Burzynska & Markowski, 2009: 336) Slično bi se moglo prigovoriti pokušaju strogog strukturalističkog pristupa Aristofanovoj ostavštini, koji bi svojom apstraktnom shematičnošću nužno reducirao njeno specifično bogatstvo. Kao što je Lesky značajno upozorio, “u Staroj komediji sve tipično samo pruža okvir za genijalno oblikovanu i neponovljivu živost”. (Lesky, 2001: 426) Zato je bilo neophodno barem u osnovnim crtama posvetiti se svakoj Aristofanovoj komediji pojedinačno, prije bilo kakvih ozbiljnijih okvirnih komentara.

Već je ranije spomenuto da je Karahasan za Aristofana ustvrdio da je u pitanju maniristički pisac. Pritom je posebno korisno da u toj kratkoj analizi Aristofana iz *Dnevnika melankolije*, Karahasan do svojih zaključaka dolazi upravo kroz raspravu o dramskoj tehnici. Zato bi dijalog sa Karahasanovim tezama mogao značajno dopuniti i produbiti prethodne analize, uz usputno uvođenje i još nekih dodatnih izvora.

Nakon što je predstavio Euripidovu tehniku, insistirajući i kod njega na manirističkim karakteristikama, Karahasan tvrdi da Aristofan odlazi i nekoliko koraka dalje u odnosu na unutrašnju harmoniju klasične Sofoklove tragedije. To je jasno kada je riječ o odnosu između likova i sižea: “Siže, koji je kod Eshila potpuno dominirao nad likovima, kod Sofokla bio u ravnoteži s njima a kod Euripida subordiniran likovima, kod Aristofana je likovima direktno suprotstavljen ili od njih naprosto odvojen.” (Karahasan, 2004: 20) Karahasan, naime, pokazuje da “Aristofanovi likovi ne čine ono što žele niti ono što moraju, nego im se događa ono čega se boje ili ono što im ni na um nije palo”. (Karahasan, 2004: 20) Kao primjeri se navode *Ptice* i *Žabe*: “Pisteter i Euelpid sklanjaju se iz grada da bi na kraju sagradili grad i premiru od straha pred pticama da bi na kraju vladali i njima i bogovima. Slično tome, Dionis silazi u podzemlje da izvede Euripida, pa izvodi Eshila, a sve to čini strahujući od same pomisli na svoj poduhvat.” (Karahasan, 2004: 20)

Karahasan također smatra da je “Aristofan radikalizirao odvajanje svojih likova od svijeta”, pošto je “osnovna dramska situacija Aristofanove komedije [...] svojevoljno isključenje iz stvarnosti”, te se tim povodom kao dodatni primjeri uvode još *Aharnjani* i *Oblaci*: “u jeku ratova seljak proglašava svoj mir, u Sokratovoj mislonici se boravi iznad zemlje, Kukumagljajgrad je

između neba i zemlje, Dionis silazi u svijet mrtvih...” (Karahasan, 2004: 20) Zato Karahasan zaključuje da “Aristofanovi likovi grade sebi novi ‘objektivni’ svijet”, a u radnji Aristofanovih drama prepoznaje “stvaranje svijeta kojim se poriče onaj iz kojega se krenulo”. (Karahasan, 2004: 20)

Iako se na prvi pogled to može činiti kao primjer drugačijeg stava u odnosu na prethodna zapažanja o Aristofanovim komedijama, ove interpretacije se ne moraju nužno isključivati, pošto bi se na tragu Karahasanovih zaključaka mogla zapravo prepoznati Aristofanova unutrašnja proturječja.

Što se tiče Karahasanovih primjedbi o likovima, Silvio D’Amico je jednostavno objasnio da Aristofan ne gradi “karaktere”, niti ga zanimaju “tajne ljudske psihologije”. (D’Amico, 1972: 61) Aristofanovi likovi nisu nikakvi “tipovi”, kao što će to biti kod Menandra, nego D’Amico umjesto toga spominje “marionete”, “maske” i “lakrdijaške predstavnike pučke duše, klaune, ili, ako to netko još više voli, pulčinele”. (D’Amico, 1972: 61) August Schlegel je upravo povodom Aristofanove komedije tvrdio da, “kao što tragedija voli harmonično jedinstvo, tako komedija živi u haotičnom izobilju: ona traži najšarenije suprotnosti i protivurečnosti, koje se neprekidno ukrštaju”. (Schlegel, 2015: 264) Kod Aristofana se to, dakle, može prepoznati i u samim likovima, koji redovno funkcioniraju kao skup proturječnih osobina, za razliku od principijelnosti tragičkih heroja, dosljedno realizirane kod klasičnog Sofokla.

U tom kontekstu vrijedi dodati Michaela Silka, koji je u svom radu *The People of Aristophanes* naveo još mnogo više primjera kada je u pitanju nekonzistentnost Aristofanovih likova, koja je, pritom, osim u njihovom djelovanju, također prisutna čak i u načinu na koji govore, pošto je kod Aristofana često grubo i naizgled potpuno nemotivirano mijenjanje registara. Tim povodom Silk značajno tvrdi da Aristofan ne pripada tipu realističke tradicije koja će poslije dominirati evropskom književnošću. Iako se mogu prepoznati određeni elementi te tradicije i kod Aristofana, Silk ističe “diskontinuitet” kao jednu od suštinskih osobina u konstrukciji Aristofanovog lika. (Silk, 1996: 237) Umjesto klasičnog realističkog razvoja, kod Aristofana se promjene dešavaju naglo, kroz uvijek moguće inverzije i preokrete. (Silk, 1996: 240) Pritom, kako se na kraju tog rada dodaje, to nije karakteristično samo za Aristofanove likove, nego je ista takva logika prisutna i u konstrukciji sižea u Aristofanovim dramama (Silk, 1996: 247), po čemu nam se Aristofan otkriva i kao daleki srodnik nekih modernih pisaca i teoretičara, poput naprimjer Bertolda Brechta.

Slične su i analize Olge Frejdenberg, koja za razliku od Silkovog pogleda prema modernim primjerima, tim povodom insistira na dubokim arhaičnim

korijenima Aristofanove komedije. Frejdenberg zato piše o “točkolikosti” likova i motiva kod Aristofana, također ističući da je stara komedija “ravnodušna prema psihološkoj argumentaciji” i da “ne poznaje postupni razvoj sižea”. (Frejdenberg, 1986: 133)

Smatram, ipak, da mogući i redovno prisutni diskontinuitet i u likovima i u radnji, ne isključuju mogućnost predstavljanja Aristofanovih drama na način na koji je to učinjeno u prethodnom dijelu ovog rada. Iako je naglašavala da stara komedija nema “formalno jedinstvo” niti “pojmovnu, kauzalnu izgradnju”, i Frejdenberg je konstatirala da je “želja znanosti da pokaže semantičko jedinstvo u strukturi drevne komedije posve [...] legitimna”. (Frejdenberg, 1986: 133) Zato sam, u skladu sa fokusom na dramsku tehniku, svjesno isticao početak i kraj, dramski problem s kojim se otvaraju pojedinačne komedije i početni odnos likova prema toj krizi, te onda u odnosu na to završno, izmijenjeno stanje. Između te dvije tačke u svakoj od drama, manje ili više, postoji aristofanovsko bogatstvo različitih faza, koje su vrlo rijetko strogo uzročno-posljedično uvezane, što bi ipak za ciljeve ovog rada bilo suviše opširno detaljnije predstavljati. Naglašavanje početka i kraja pomaže u dosezanju preglednosti cjeline pojedinačnih drama, pošto se na taj način može jasnije uočiti obrada centralnih pitanja kojima se te drame bave, postavljanje problema i njegovo dramsko rješenje.

Time se pokazuje da, uprkos različitim unutrašnjim proturječjima, u Aristofanovim komedijama se ipak može izdvojiti ono što bi bio njihov centralni problem, te se u skladu s tim može uspostaviti ideja o cjelini. I Schlegel je slično tvrdio za Aristofana i staru komediju, smatrajući da “radnja može da bude čak i nepovezana i besmislena, ako je samo dovoljno vešto isprepletena, da bi obelodanila krug komičnih životnih uslova i karaktera i to u najbleštavijem svjetlu”, na što je potom dodao da “delo doduše sme, pa čak i mora da ima jednu glavnu svrhu, ako ne želi da ostane bez ikakvog oslonca: kao što nam to pokazuju i Aristofanove komedije”. (Schlegel, 2015: 264)

Na temeljima manirističkog odnosa likova i sižea, Karahasan je, dakle, ponudio i svoju interpretaciju odnosa Aristofanovih likova prema svijetu, koja pogotovo može izgledati da proturječi prethodnim analizama zbog tvrdnji o isključenju iz stvarnosti i stvaranju potpuno novih svjetova koji poriču stvarnost. Ipak, kao pomoć u približavanju teza može poslužiti uvođenje u raspravu značaja fantastike za Aristofana.

Schlegel je smatrao da stara komedija “daleko prevazilazi jednu uslovljenu stvarnost, da bi dospela na područje slobodne, stvaralačke fantazije”. (Schlegel, 2015: 262) Već je navedeno da je Lesky prepoznao pojačanu dominaciju fantastike u posljednje dvije sačuvane Aristofanove komedije, ali

je ona bila itekako prisutna i ranije u ostalim primjerima, do te mjere da Tronski s pravom u svom uvodnom pregledu navodi i fantastiku kao jednu od temeljnih osobina stare atičke komedije. Slično Karahasanu, i Tronski posebno ističe značaj fantastike kroz “nemogući nacrt izmjene postojećih društvenih odnosa”. (Tronski, 1951: 190) Moglo bi se reći da se na taj način susreću fantastično i političko u još jednom aristofanovskom proturječnom spoju, što zaslužuje posebnu pažnju za neko eventualno dodatno istraživanje.

Ovdje je, ipak, još važnije izdvojiti ono što je Karahasan prepoznao kao ključni problem, a što se u osnovi slaže i sa prethodnim analizama: Aristofanovi likovi se, naime, na početku svake komedije naglašeno suprostavljaju dramskom stanju u kojem se zatiču, što bi se zaista moglo uzeti kao temeljna razlika u odnosu na klasičnog Sofokla, za kojeg je Karahasan tvrdio da je “pisac savršenog društvenog sklada”. (Karahasan, 2004: 13)

Kao reprezentativan primjer u tom smislu može se izdvojiti već najstarija sačuvana komedija, *Aharnjani*. Poput Pravomila u toj komediji, Aristofanovi likovi su u pravilu nezadovoljni trenutnim, početnim stanjem i žele to nepovoljno stanje promijeniti. Pravomil, koji pritom i u samom svom imenu “nosi pravičnost” (Lesky, 2001: 423), javno problematizira ratno krizno stanje društva i zalaže se za mir. Uprkos otporu društva na koji nailazi, on nastavlja da djeluje dalje, insistirajući na miru, koji se na taj način predstavlja kao ideal od kojeg je njegovo društvo možda već odustalo, ali ideal za koji se Pravomil i dalje bori. Rješenje jeste “komička fantastika” (Lesky, 2001: 423), pošto, kako je navedeno, Pravomil ugovara mir samo za sebe i svoju porodicu, ali čak i u takvom rješenju njegova lična i porodična sreća i dalje aktivno komentiraju društveno stanje, poručujući svima da je mir moguć.

Radi kontrasta, korisno je barem u osnovnim crtama tome suprotstaviti karakteristike Menandrovog tipa komedije u *Mrzovoljniku*. Kod Menandra, mjesto zbivanja je selo, mladić Sostrat se zaljubljuje u djevojku, kćerku mrzovoljnika Knemona, a čitava radnja komedije posvećena je pokušajima ostvarivanja te ljubavne veze, dok je najveća prepreka na tom putu Knemonov karakter. Po svemu je jasno da umjesto Aristofanove politike, predmet interesa književnosti, kao i u drugim helenističkim primjerima, postaje samo “privatni život”, te u skladu s tim “teme ljubavi i porodičnih odnosa”, koje pritom više ništa ozbiljno ne mogu reći o širem stanju društva, za razliku od Aristofanovih ambicija. (Tronski, 1951: 239)

Treba, doduše, dodati da, na tragu analiza komičnog kod Henrija Bergsona, i u Menandrovoj komediji se i dalje može prepoznati određena “društvena gesta”. Po Bergsonovom shvatanju, naime, društvo smijehom “suzbija ekscentričnosti” i “ublažava svaku mehaničku krutost koja bi se mogla pojaviti

na površini društvenog tijela”, tako da otklanjanje prepreke koju kod Menandra predstavlja Knemonov karakter doprinosi “korisnom cilju općeg usavršavanja”. (Bergson, 1987: 20) Raspravljajući o vezi sa Teofrastovim *Karakterima*, i Lesky je naveo kako su Menandrove komedije smatrane “ogledalom života”, ali je odmah tim povodom naglasio da “za razliku od onoga u Aristofanovim komedijama, taj život nije politički”, tako da se “malo od beskrajnog meteža onog vremena dađe zamijetiti u Menandrovim kazališnim komadima”. (Lesky, 2001: 625)

Karahasan je drugom prilikom, u tekstu *Pojam i tipovi dramskog kronotopa*, ubjedljivo pokazao na primjeru organizacije dramskog prostora koliko se Menandrov svijet promijenio u odnosu na vrijeme tragedije i Aristofanove komedije. Menandrov scenski prostor, između dvije kuće sa svetištem nimfama u sredini, predstavlja “očigledno sjećanje na dramski prostor grčke tragedije i stare atičke komedije, odnosno na scenski prostor klasičnoga grčkog teatra”. (Karahasan, 2010: 24) Ipak, kod Menandra je to samo sjećanje na ono što su ranije bili trg i hram, jer “trg na kojem se razgovara o ljubavi i rješavaju se ljubavni jadi nije više javni prostor, kao mjesto na kojem nastaje ono što jedno društvo drži na okupu, mjesto na kojem se socijalna supstanca društva može osjetiti i upoznati”, dok “ni nimfe nisu bogovi i njihovo svetište nije hram”. (Karahasan, 2010: 24)

Zato Karahasan i povodom Knemonovog monologa, u kojem on na kraju drame pokušava da objasni uzroke svoje mizantropije, vidi također “sjećanje na čovjeka koji je, poput junaka grčke tragedije i stare atičke komedije, izložen djelovanju svetog, socijalnog i prirodnog, postavljen između nužnosti i slobode, uspijevao da bar jednim dijelom bude biće koje se razvija i sebe oblikuje”. (Karahasan, 2010: 25) To sjećanje je ipak toliko udaljeno od onoga što se doziva, da Karahasan smatra da bi se tu trebalo govoriti tek o “sjećanju forme na vlastite izvore i razvoj”, pošto se “umjetničke forme [...] sjećaju i onda kad ljudi izgube sposobnost za to”. (Karahasan, 2010: 25)

Iako se redovno tvrdi povodom posljednje dvije sačuvane komedije da Aristofan već najavljuje Menandra (Flashar, 1996: 314-315), i u tim slučajevima i dalje su velike, suštinske razlike kada je u pitanju ovdje istaknuti odnos prema društvu, pošto i te Aristofanove drame, kao i sve ostale prije njih, počinju sa slikom šire društvene krize i završavaju sa njenim rješenjem. Ta rješenja jesu manje ili više fantastična, ponekad pretjerana ili realno potpuno nemoguća, ali i kao takva ona uvijek na različite načine problematiziraju društvo i raspravljaju o nekim temeljnim društvenim idealima.

4. Zaključak

Posebno je pitanje koji su to Aristofanovi društveni ideali i koja je konkretno njegova politička pozicija. Iako ta tema prevazilazi ambicije ovog rada, pošto zahtjeva drugačiji, u mnogo većoj mjeri historijski pristup, ona se i ovdje treba otvoriti, kao svojevrsna granica do koje nas analize dramske tehnike mogu dovesti.

Šalabalić je povodom tih pitanja skrenula pažnju kako se od XIX stoljeća u kritičkoj literaturi vodi rasprava o tome da li je Aristofan zapravo pripadao “oligarhijskoj stranci”. (Šalabalić, 1987: 64) Šalabalić ukratko predstavlja neke najznačajnije autore i njihove argumente za i protiv te teze. Jedan od istaknutih autora u tom nizu je i Lesky, koji je branio Aristofana tvrdeći, između ostalog, da “kritika demokratije ne svedoči nužno o privrženosti autora protivničkoj stranci, pogotovu kada imamo u vidu da on piše svoje komedije u vreme kada je demokratija pokazivala tolike slabosti”. (Šalabalić, 1987: 65) S time je lako se složiti, ali to ipak ne objašnjava zašto Aristofan nije bio podjednako oštar i prema oligarhiji nakon pada demokratije.

Zanimljiv savremeni primjer predstavlja već spomenuta Sommersteinova knjiga, koja pokazuje da je ova rasprava još uvijek živa i na početku XXI stoljeća. Sommerstein, doduše, zastupa nešto blaži stav od onih koje navodi Šalabalić, ali također razmatra veze Aristofanove kritike demokratije sa nekim osnovnim oligarhijskim pogledima. (Sommerstein, 2009: 207-212) Sommersteinovi argumenti zaslužuju pažnju zato što su predstavljeni kao rezultat analize samih drama, u skladu sa sličnim principima kao u ovom radu. Pogotovo su zanimljiva zapažanja o Aristofanovim fantastičnim svjetovima, gdje Sommerstein prepoznaje u ponašanju centralnih likova čak manire monarhijskih vladara u *Pticama*, *Lisistrati* i *Ženama u narodnoj skupštini*. Sommerstein tim povodom uvodi i historijsku dimenziju za svoju interpretaciju, tvrdeći da se u ranijim Aristofanovim komedijama društvo na sceni uvjerava u ispravnost rješenja datog problema, dok se od *Ptica* pa nadalje to rješenje redovno nameće društvu. (Sommerstein, 2009: 217-218)

Za potrebe ovog rada nije neophodno ulaziti u dodatne rasprave sa Sommersteinom. Uostalom, na kraju tog poglavlja, i sâm Sommerstein dodaje diskusiju, u kojoj uvodi i nekoliko sugovornika koji se ne slažu s njegovim tezama, tako da bi ti kratki dijalozi mogli biti odlična osnova za detaljnija istraživanja ovih pitanja. U skladu sa pristupom u ovom radu, sasvim je dovoljno da se povodom takvih rasprava složimo sa Šalabalić, koja nudi širu, ne samo političku, nego i kulturnu perspektivu. Šalabalić, naime, zaključuje da Aristofan nije bio “ni oligarh ni režimski demokrata”, nego je “umesto

političkog stranačkog ubeđenja imao i zahtevao u politici *osećanje mere* – načelo koje su Grci vrlo rano istakli u teoriji, ali ga nikada u stvari nisu dostigli u praksi”. (Šalabalić, 1987: 67)

Kao jedan od dodatnih razloga za nemogućnost jasnog određenja Aristofanovih političkih stavova može se navesti i jednostavan problem nepotpunosti Aristofanove ostavštine, pošto se o izgubljenim dramama, koje bi nam možda mogle pomoći u tom smislu, može vrlo malo pouzdano znati. To bi moglo značiti da ova vrsta rasprave vjerovatno nikada neće moći biti definitivno završena, ali bi se ipak trebalo dodati da je sačuvano dovoljno primjera, u kojima bi se morao moći prepoznati jasan politički program, da je Aristofan zaista bio tek zastupnik neke konkretne političke stranke ili ideje.

Aristofana bismo zato mogli braniti i iz perspektive umjetnosti, pošto to što se i dalje raspravlja o njegovim političkim stavovima, dokazuje pouzdano da je Aristofan bio pisac, a ne političar. Možemo se složiti i sa Leskyjem, koji tvrdi da “politička satira po prirodi živi u opoziciji prema vladajućem režimu čije slabosti uvijek nastoji razobličiti. Ako se stavi u službu poretka, onda degenerira u puku propagandu.” (Lesky, 2001: 421) Vrijedi se tim povodom sjetiti i Theodora Adorna, koji je slično postavio suštinsku razliku između angažmana i propagande, pošto “angažman kao takav, makar mu namjera bila i politička, ostaje politički mnogoznačan sve dok se ne svede na propagandu čije se uslužno obličje ruga svakom angažmanu subjekta”. (Adorno, 1973: 2) Otvorena rasprava o pripadnosti Aristofana različitim političkim strujama, zapravo dokazuje da on nije upao u zamku bilo kakve propagande, koja bi podrazumijevala nedvosmisleno jasne političke poruke. “Ne treba sumnjati da je Aristofan imao određenu ideologiju, tj. nazore, interese, simpatije i antipatije”, kako kaže Frejdenberg, “ali imati ideologiju i biti ideolog dvije su različite stvari”. (Frejdenberg, 1986: 129)

Treba na kraju još dodati da se u odnosu između Aristofana i Menandra u ovom kontekstu može prepoznati jedan presudan uslov koji ne bismo smjeli zaboraviti kada želimo govoriti o angažmanu umjetnosti, uslov koji se do te mjere podrazumijeva, da postoji opasnost da se previdi: pojedostavljeno rečeno, da bi uopće postojala društveno angažirana umjetnost, neophodno je da postoji društvo, s kojim ta umjetnost pokušava da komunicira. Koliko god nama danas predstavljao izazov zbog naglašene ukorijenjenosti u svom kulturnom i historijskom kontekstu, zbog čega u pravilu imamo izdanja za stručnjake sa mnogo popratnih objašnjenja, Aristofan u svom vremenu nipošto nije bio elitistički pisac samo za odabrane koji ga mogu razumjeti. To bi se suštinski protivilo njegovim osnovnim ciljevima, pošto je od svojih komedija želio napraviti “sredstvo za narodno vaspitanje” (Đurić, 1976: 97), što je jasno artikulirano i u samim dramama. Aristofan se zato oslanja na zajedničko

znanje na koje još uvijek može računati kod svoje publike, na temeljne vrijednosti klasične grčke kulture.

Iako je živio u izrazito turbulentnim vremenima, koja će, kako se sa distance može vidjeti, ubrzo dovesti do konačnog raspada klasičnog grčkog društva, konstrukcija Aristofanovih komedija pokazuje da on od tog društva nikada neće odustati, pošto će sve njegove drame na različite načine uključivati sliku društva i raspravu o društvenim problemima. Svaka njegova komedija na početku uvodi neku društvenu krizu, što bi se ujedno moglo shvatiti i kao dodatni, unutrašnji dokaz da su to zaista bila krizna vremena grčke historije. Ali kao što se u ovom radu pokušalo pokazati, Aristofanove komedije svaki put tragaju za rješenjem i nalaze izlaz iz krize. Klasična grčka kultura, na Aristofanovu žalost, to rješenje na kraju neće naći, ali Aristofan od svoje borbe ne odustaje čak ni u onim primjerima gdje se i kod njega već najavljuje Menandrov svijet, u kojem se više neće moći književno konstruirati društvo kao što je to bio slučaj kod Aristofana.

Literatura

1. Adorno, Theodor, 1973. "Angažman: o angažovanosti umetnosti". Prijevod: Kostrešević, Olga. – u: *Polja*, XIX/1975, broj 175, str. 2-6.
2. Aristofan, 2015. *Komedije*. Prijevod: Rac, Koloman. Beograd: Feniks libris. [Komedije: *Aharnjani*, *Vitezovi*, *Oblaci*, *Ose*, *Mir*, *Ptice*, *Lisistrata*, *Ženska skupština u Tesmoforiju*, *Žabe*, *Žene u narodnoj skupštini*, *Pluto*]
3. Bergson, Henri, 1987. *Smijeh: Esej o značenju komičnog*. Prijevod: Brlečić, Bosiljka. Zagreb: Znanje.
4. Burzynska, Anna & Markowski, Michal Pawel, 2009. *Književne teorije XX veka*. Prijevod: Đokić, Ivana. Beograd: Službeni glasnik.
5. D'Amico, Silvio, 1972. *Povijest dramskog teatra*. Prijevod: Čale, Frano. Zagreb: Matica hrvatska.
6. Đurić, Miloš N., 1976. *Istorija helenske etike*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
7. Đurić, Miloš N., 1972. *Istorija helenske književnost*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Srbije.
8. Eagleton, Terry, 1987. *Književna teorija*. Prijevod: Pervan-Plavec, Mia. Zagreb: SNL.
9. Flashar, Hellmut, 1996. "The Originality of Aristophanes' Last Plays" – u: Segal, Erich [ur.], 1996. *Oxford Readings in Aristophanes*. Oxford, New York: Oxford University Press, str. 314-328.
10. Frejdenberg, Olga M., 1986. *Slika i pojam*. Prijevod: Medarić, Maša. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
11. Karahasan, Dževad, 2004. *Dnevnik melankolije*. Zenica: Vrijeme.
12. Karahasan, Dževad, 2010. "Pojam i tipovi dramskog kronotopa" – Bašović, Almir & Anđelković, Sava [ur.], 2010. *Drama i vrijeme: vrijeme kao*

- dramska tema i dramsko sredstvo, forme vremena i slike vremena*. Sarajevo: Dobra knjiga, str. 9-65.
13. Lesky, Albin, 2001. *Povijest grčke književnosti*. Prijevod: Dukat, Zdeslav. Zagreb: Golden marketing.
 14. Melchinger, Siegfried, 1989. *Povijest političkog kazališta*. Prijevod: Flaker, Vida. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
 15. Menandar, 1981. "Mrzovoljnik". Prijevod: Bricko, Marina – u: *Latina et Graeca*, IX/1981, broj 18, str. 51-73.
 16. Paduano, Guido, 2011. *Antičko pozorište*. Prijevod: Popović, Dušan. Beograd: Clio.
 17. Sartre, Jean-Paul, 1984. *Šta je književnost*. Prijevod: Filipović, Frida & Bertolino, Nikola. Beograd: Nolit.
 18. Schlegel, August, 2015. "Stara i nova komedija". Prijevod: Ivanji, Ivan. – u: Jovanov, Svetislav [ur.], 2015. *Teorija dramskih žanrova*. Novi Sad: Pozorišni muzej Vojvodine, str. 261-274.
 19. Sifakis, G. M., 1971. *Parabasis and Animal Choruses: A Contribution to the History of Attic Comedy*. London: The Athlone Press.
 20. Silk, Michael, 1996. "The People of Aristophanes" – u: Segal, Erich [ur.], 1996. *Oxford Readings in Aristophanes*. Oxford, New York: Oxford University Press, str. 229-251.
 21. Sommerstein, Alan H., 2009. *Talking about Laughter: And Other Studies in Greek Comedy*. Oxford: Oxford University Press.
 22. Šalabalić, Radmila, 1987. "Aristofan – pesnik rata i mira" – u: Aristofan, 1987. *Žabe*. Prijevod: Šalabalić, Radmila. Novi Sad: Matica srpska, str. 7-100.
 23. Škiljan, Mladen, 1988. "Uvod" – u: Aristofan, 1988. *Ptice*. Prijevod: Škiljan, Mladen. Zagreb: VPA, str. 5-84.
 24. Švacov, Vladan, 2014. *Antička dramaturgija: Antropografija antičke drame*. Zagreb: ArTresor naklada.
 25. Tronski, I. M., 1951. *Povijest antičke književnosti*. Prijevod: Kravar, Miroslav. Zagreb: Matica hrvatska.

Džana Mehmedović, MA

Nezavisna istraživačica / Independent Researcher

mehmedovicdzana@gmail.com

UDK / UDC 82.09

Izvorni naučni rad / Original scientific paper

Primljeno / Received: 21. 10. 2024.

Prihvaćeno / Accepted: 31. 01. 2025.

PRAVO NA GRAD U URBANOJ FANTASTICI TERRYJA PRATCHETTA

THE RIGHT TO THE CITY IN TERRY PRATCHETT'S URBAN FANTASY

Sažetak

Ovaj tekst ispituje kako predstave svakidašnjice u urbanoj fantastici, ukoliko leže izvan utopijske i distopijske književnosti, odražavaju stvarne tjeskobe, ali i želje i potrebe, povezane s urbanim razvojem i životom u gradovima. Fantastika izvrsno izražava brojne društvene probleme i na jedinstven način se hvata u koštac osobito s problematikom rodnih, rasnih i klasnih identiteta. Značajna povijesna, politička i društvena pitanja upletena su u narrative fantastike i kroz književni prikaz življenog prostora, ali gotovo su neistraženi načini na koje oni tematiziraju probleme kojima se bave urbana sociologija i kritička urbana teorija, osobito one povezane s pojmom "prava na grad". Na primjeru serijala Discworld Terryja Pratchetta bit će istraženo koje prakse urbane svakidašnjice korespondiraju s nekim od najznačajnijih zaključaka i zahtjeva kritičke urbane teorije. Konsultirat će se rad urbanih teoretičara poput Henrija Lefebvrea, Alana Jacobsa i Donalda Appleyarda, Jane Jacobs i drugih. J. R. R. Tolkien smatrao je da fantastika privlači čitatelja zato što se njeni narativi oblikuju oko osnovnih ljudskih želja. Bit će pokazano kako, raspirujući fantaziju dijalektike između prostora avanture i mjesta sigurnosti, žive i ispunjene prakse urbane svakidašnjice i zajednice koja u njoj aktivno učestvuje, ovakva književnost može pomoći da se te želje mobiliziraju i potaknu rad na apropijaciji urbanog prostora.

Ključne riječi: urbana fantastika, pravo na grad, urbana sociologija, kritička urbana teorija, Terry Pratchett

Summary

This paper examines how representations of everyday life in urban fantasy, insofar as they lie outside the utopian and the dystopian, reflect real anxieties, but also desires and needs, related to urban development and life in cities. Fantasy excellently expresses numerous social problems and tackles the issues of gender, racial, and

class identities in a unique way. Significant historical, political, and social issues are also woven into the fantasy narratives through the literary representation of the lived space, but how they thematize the problems dealt with by urban sociology and critical urban theory, especially those related to the concept of "right to the city", are almost unexplored. Through the example of Terry Pratchett's Discworld series, it will be investigated which practices of everyday life correspond with some of the most significant conclusions and requirements of critical urban theory. The work of urban theorists such as Henri Lefebvre, Alan Jacobs, Donald Appleyard, Jane Jacobs, and others will be consulted. J. R. R. Tolkien believed that fantasy appeals to the reader because its narratives are shaped around basic human desires. It will be shown how, by fueling the fantasy of a dialectic between a space of adventure and a place of safety, a vibrant and fulfilling practice of urban everyday life, and a community that actively participates in it, this kind of literature can help to mobilize these desires and encourage work on the appropriation of urban space.

Keywords: urban fantasy, the right to the city, urban sociology, critical urban theory, Terry Pratchett

Uvod

Postojeća povijest književne reprezentacije gradova, osobito od ranog modernog doba do suvremenosti, povijest je naizgled rascijepljena između utopijskih snova o vječnom savršenom redu s jedne strane i distopijskih ili paklenih vizija s druge. Te predstave u svakom slučaju odražavaju tjeskobe i strepnje povezane s mijenjanjem urbane svakidašnjice. No, kao što napominje Kevin McNamara (2014), ono što je geograf David Harvey zamijetio o romanima Honoréa de Balzaca važi za predstavljanje grada u književnosti uopće – čineći ga čitljivim, "ono pomaže u oblikovanju popularne imaginacije o tome što grad jeste i što bi mogao biti" (6).¹

Dok krhko osjećanje povjerenja u dosege urbanog razvoja svakako jenjava od sredine 19. stoljeća i 1880ih ga počinje svladavati sumorna vizija urbanog otuđenja (Arscott 2001), ni moderna ni postmoderna književnost nisu se cijele posvetile odražavanju pogoršanja uvjeta života u gradskoj svakidašnjici – urbane krize² i "boli bezmjernosti". Postmodernu i suvremenu misao o gradu

¹"[It] explore[s] different ways in which to represent that world and help[s] shape the popular imagination as to what the city was and might be about. . ."

² Na tragu Čaldarovićeve (1985) komentara da razmatranje urbane krize i urbanog pitanja kao općih pojmova, povezanih s "ekološkim pitanjem" i globalnim ekonomskim procesima u poznom kapitalizmu (Castells 1980) ne vodi značajnim prijedlozima i rješenjima, ovdje pojam urbane krize podrazumijeva različite aspekte pogoršanja uvjeta urbane svakidašnjice.

karakterizira nastojanje da se urbanitet "ponovo zamisli" i da se "oporave izgubljena osjećanja teritorijalnog identiteta, urbane zajednice i javnog prostora" (McNamara 2014: 176),³ ali sve do danas izostalo je zanimanje za načine na koje književnost ponovno zamišlja grad iz prakse njegove svakidašnjice – ni okorjelu u idealu ni opsjednutu propašću. Fantastika bi mogla, kao što ćemo to vidjeti, poslužiti kao polazišna točka te dopunske povijesti grada u književnosti.

Mnogo uspješnije od likovne umjetnosti, književnost se opire preuzimanju zavodljivih obrazaca urbanističke discipline i ne bavi se onim što sociolog Henri Lefebvre (1991) naziva "reprezentacijama prostora" ili "koncipiranim prostorom" (38). U najboljem slučaju, ona će se baviti reprezentacijskim ili življenim prostorom – prostorom stanovnika i korisnika, odnosno *subjekata*. Lefebvre (1974) je favorizirao pojam stanovanja, koji se zasniva na praksi, "odozdo", nasuprot pojmu nastambe, koja je zasnovana "odozgo, primenom homogenog i kvalitativnog globalnog prostora" (95). Načini na koje književnost uopće, a osobito urbana fantastika, kroz bavljenje življenim prostorom i praksom urbane svakidašnjice, može artikulirati sve nedostatke, ali i – a ovo je izuzetno značajno – potrebe i *želje* koje prepoznaju i suvremena urbana sociologija, odnosno kritička urbana teorija, bit će istraženi u drugom dijelu teksta. Pored utopijskih, distopijskih, apokaliptičkih i narativa koji odražavaju urbanu krizu predstavljajući bol gubitka, očaj nedostatka i dezorijentaciju prekomjernošću, naznačit ćemo ovdje put ka proučavanju književnosti koja, umjesto strepnje i boli, raspiruje naše želje i žudnje vezane za grad.

Na ovome nije značajno insistirati samo radi popunjavanja propusta u istraživanju. Posljednja cjelina teksta ukazuje na problem slabe vidljivosti urbane krize uslijed nedosljednosti ličnog iskustva njezine manifestacije, kao i rastuću potrebu za razvijanjem osjećanja povezanosti građana s konceptima većih jedinica stanovanja, poput susjedstva i grada. Bit će, također, ukazano na jedinstvenu sposobnost narativa fantastike, koji, kako je tvrdio Tolkien (1984), funkcioniraju putem rada sa *željama*, da pomognu s jednim i drugim. Ovaj tekst fokusira se upravo na neke od narativa koji se, kako primjećuje Andrew Rayment (2014), zanemaruju kao konzervativni, sentimentalni ili eskapistički, iako zaslužuju našu pažnju u istraživanju *radikalnog* potencijala fantastike. Nije to radikalna književnost koja posjeduje koherentan ideološki

To je uvijek sklop različitih konkretnih kriza – kriza stanovanja, javnog prostora, saobraćaja, uprave, stupnja informiranosti i participacije građana u urbanom razvoju, prostorne i društvene segregacije u gradu, itd.

³ "The postmodern city is then about an attempt to re-imagine urbanity: about recovering a lost sense of territorial identity, urban community and public space."

okvir kakav bi se mogao preinačiti u program akcije ili politički manifesto – ona ne navodi čitatelja na djelovanje, već je radikalna u svojoj sposobnosti da ponudi "varijacije na temu ponovnog viđenja" (17). Od tekstova o kojima piše Rayment, ovdje izdvajamo urbanu fantastiku Terryja Pratchetta, odnosno fikcionalni grad Ankh-Morpork.

1. Antiurbana crta u književnim predstavama grada

Prostor i mjesto su centralni pojmovi prostornog obrata, a snažan odmak od apsolutnog pojma prostora i razumijevanja prostora kao materijalne realnosti – što uključuje shvaćanje prostora kao društvenog konstrukta (Levebvre 1991; Soya 2003), razmatranje prostor-vremena (Westphal 2011) i relacijski pojam prostora (Massey 2007; Low 2001) – njegov je najznačajniji ishod. Za Massey (2007) mjesto je sprega procesa – to je spatiotemporalni *događaj* kojeg obilježava stalno i aktivno pregovaranje uključenih strana. Književni prostori, odnosno diskurzivna praksa opisivanja prostora, proizvode *proces prostora* isključivo kroz odnose (Ibid). Upravo ova praksa podupire novu perspektivu iz koje prostor i mjesto određujemo kao relacijske pojmove.

Uvodeći geokritičku analizu reprezentacija prostora u književnosti i drugim umjetnostima, Bertrand Westphal (2011) posvećuje mnogo pažnje kompleksnom odnosu između dva pojma. Između ostalog, Westphal se referira na izuzetno utjecajnu studiju o odnosu prostora i mjesta geografa Yi-Fu Tuana (2001). Westphal naglašava da je ova dihotomija problematična i da nije uvijek primjenjiva – imajući na umu autorovo upozorenje, ovdje ćemo kao operativne pojmove preuzeti od Tuana i prostor i mjesto. Oni će se pokazati izuzetno plodnima za ispitivanje urbane svakidašnjice u fantastici, osobito u dijalogu s Lefebvreovim spoznajama o gradu.

Za Tuana, prostor je otvoren, sugerira slobodu i poziva na djelovanje, no predstavlja i prijetnju: neiskrčen je i nenastanjen značenjem, a u njemu se čovjek osjeća izloženo, ranjivo i dezorijentirano. Nasuprot tomu, autor definira mjesto kao zatvoreni i humanizirani prostor. "U usporedbi s prostorom, mjesto je mirno središte ustaljenih vrijednosti. Ljudska bića zahtijevaju i prostor i mjesto. Ljudski su životi dijalektičko kretanje između skloništa i pothvata, privrženosti i slobode" (54).⁴

⁴ "Enclosed and humanized space is place. Compared to space, place is a calm center of established values. Human beings require both space and place. Human lives are a dialectical movement between shelter and venture, attachment and freedom."

Grad je za Tuana mjesto *par excellence*, "središte značenja" (173). Ovaj stav je značajno iskušati. Male naseobine, poput sela i mjesta (*town*), nudile su jasne i vrlo ograničene društvene funkcije koje možemo svrstati u domenu mjesta. Gradovi nisu tek njihov produžetak, već su "od početka bili nešto posebno" (Pike 1981: 3). Lefebvre (1996) definira grad upravo kao jedinstven fenomen koji ispunjava mnoštva različitih i suprotstavljenih ljudskih potreba, a ovakvo dijalektičko kretanje omogućuje unutar svojih granica. Na tragu Lefebvreova stava, reći ćemo da, za razliku od utopijskog sna izoliranih malih zajednica, živi gradovi nisu *mirna središta ustaljenih* vrijednosti, već radije *centraliteti* s tendencijom da okupljaju i uspostavljaju vrijednosti i značenja u istoj mjeri u kojoj ih otpuštaju i razgrađuju, tako da se gradska svakidašnjica svodi na održavanje ravnoteže između ove dvije djelatnosti.

Studija uloge mjesta u književnosti Leonarda Lutwacka (1984) pokazuje da se predstava grada od 18. stoljeća sve češće bavi osjećanjima bezmjesnosti i dezorijentacije. Ideal grada, podsjeća Lutwack, bio je nekada povezan sa slikom (rajskog) vrta čije zidine utvrđuju materijalnu i simboličku udaljenost između čovjeka i divljine – od 18. stoljeća, naglašena je pak asocijacija grada s infernom. Književnost romantizma odlikuje osjećanje gubitka "cijenjenih mjesta", među kojima su u gradu bili značajni trg i ulica. Naturalizam si je najprije postavio zadatak predstavljanja bolnih posljedica industrijalizacije i rata, koje su se u gradu manifestirale kao užurbana promjena "letimično improvizirane" okoline koja čovjeka prestaje njegovati i počinje mrcvariti (182). Od početka 20. stoljeća, književnost se dodatno fokusira na "bol bezmjesnosti". "Gubitak mjesta, devaluacija mjesta, bez sumnje je jedan od glavnih motiva književnosti u posljednjih stotinu godina" (184). Dok grad postaje metafora društvene i lične tjeskobe uslijed rastuće teškoće dosezanja sklada između pojedinca i njegove društvene okoline, stavovi prema gradu oslanjaju se sve više na negativne asocijacije i osjećanja (koja su u izvjesnoj mjeri oduvijek prisutna), zanemarujući pozitivne aspekte gradskog života (Pike 1981).

Deterioracija grada u svojstvu mjesta dovela je, dakle, do proliferacije narativa koje sve češće prožima antiurbana crta. Za Dickensa, najvećeg pisca viktorijanskog Londona, grad je gotovo "neiskupljiv" i beznadežan (Lehan 1998). Početkom dvadesetog stoljeća javlja se tendencija odbijanja urbanog iskustva kako je dotada bilo konvencionalno koncipirano – društvo i grad našli su se u stanju fluksa koji je izmicao dotadašnjim modusima reprezentacije (Irvine 2012).

Gradoomraza, gradorušitelji i strepnja za grad motivi su prisutni u književnosti već u Epu o Gilgamešu, Ilijadi i Bibliji. Čin stvaranja grada, shvaćen kao nasilna interferencija nad svetim redom prirode, oduvijek uključuje izvjesno

osjećanje krivice (Pike 1981). Pa ipak, period industrijalizacije iznjedrio je drugačiju vrstu narativa, u kojemu nad lamentacijom zbog uništenja cijenjenog mjesta i strepnjom pred neprijateljima grada dominira zazor od samog grada u njegovom fluksu. Njemački ekspresionizam je izvrstan primjer materijaliziranja ovih stavova i osjećanja. Umjesto svagda ugroženog vrta kojeg se mora braniti, ulice u književnosti 19. i 20. stoljeća pretvaraju se u zbunjujuće, zaprepašćujuće, napučene labirinte raznolikih oblika nasilja, bolesti i smrti (Lutwack 1984).

Industrijski gradovi 18. i početka 19. stoljeća zaista nisu bili "pogodni za život" (*livable*), o čemu opsežno pišu povjesničari grada poput Mumforda (1988), ali pokušaji da se ta pogodnost dosegne nauštrb grada – težnja ka *prevazilasku* grada ili regresiji ka predurbanim oblicima življenja – u praksi discipline modernog urbanizma pokazali su se jednako nedjelotvornima u rješavanju urbane krize, ali i uznemirujuće bliskima fašizirajućem polu. Pike (1981) smatra da, pošto gradovi izražavaju suštinsku konfliktnost i mnogostrukost društva, fascinacija antiurbanim narativima destrukcije izražava fantaziju razrješenja nerješivog sukoba. Za Allena Jacobsa i Donalda Appleyarda (1987), jedna od lekcija neuspjelog modernog urbanističkog planiranja jeste da opsesivno traganje za četvrtima pogodnima za život može narušiti nužne kvalitete urbanog života – "ljudi bi trebali živjeti u razumnoj (ali ne pretjeranoj) sigurnosti, čistoći i izvjesnosti" (117). Grad nije u cjelosti mjesto – posve čisto, sigurno i izvjesno antiurbane su tendencije. Grad je žiža koja okuplja i miješa ono što je različito i čak suprotstavljeno. Stoga je nužno, razmatrajući urbanu krizu, ne posezati za razrješnjem od grada uopće.

Edward Timms (1985) proučavao je odnos između ekspresionističke njemačke⁵ i engleske georgijanske poezije o gradu.⁶ Obje tendencije za njega su odgovor na pogoršanje ili prebrzo napredovanje promjena uvjeta života u gradovima – jedna opisuje demonski, prijeteći grad, druga bijeg iz grada u pastoralni raj. Za mnoge pisce početka 20. stoljeća, "grad postaje emblema nerješive povijesne krize s podtonom nadolazeće katastrofe" (118). Većina stanovnika metropolisa u ovom periodu migrira iz manjih tradicionalnih zajednica. Eliot, Rilke, Lorca – mnogi pisci kod kojih se zamjećuje preplavljenost prekomjernim impresijama grada doseljenici su iz provincije ili drugih država. Timms naglašava njihovu nevoljkost da prihvate gradsku svakidašnjicu.⁷

⁵ Timms se osvrće na neke primjere: poeziju Jakoba van Hoddisa, Gottfrieda Benn i osobito, Georga Heyma.

⁶ Edmund Blunden, Rupert Brooke, Robert Graves, D.H. Lawrence, John Masefield, Edward Thomas i drugi.

⁷ On svakako navodi izuzetke, poput Joyceovog *Uliksa*. Izuzetaka je mnogo i njima je potrebno posvetiti novo istraživanje. Ovo je učinjeno u povijesti umjetnosti (Shapiro 1984).

Patricia García (2021) pokazuje značaj fantastičkog⁸ u gradskoj književnosti 19. stoljeća za pružanje alternativa racionalističkim diskursima koji ocrtavaju kanonsku urbanu povijest. Ovu književnost vidi kao reakciju na preovladavajući diskurs o gradu kao nositelju prosvjete, modernizacije i racionalizacije jer, kako napominje, iskustvo urbane modernosti također je bilo obilježeno osjećanjima "gubitka kontrole i tjeskobe" (16). To je izraz uznemirujućeg iskustva istodobne racionalnosti i iracionalnosti koje odlikuju urbani život u kapitalizmu. Možemo reći da i takav proboj jezovitog nadnaravnog ugrožava mjesto u gradu – znakovito, u pričama o duhovima često je ugrožen gradski stan.

Tradicija fantastike i sama se može posmatrati kao put od "začaranog krajolika" do, u slučaju urbane fantastike, "demonskog grada" (Irvine 2012: 211). Fantastika najčešće imaginira predurbani, posturbani ili postapokaliptični urbani život, a njezini metropolisi su infernalni. Na jednom polu nalaze se narativi "visoke fantastike" u kojima Zoran Kravar primjećuje jasnu antimodernističku (antiurbanu) crtu, poput *Zmije Ouroboros* E.R. Eddisona (1922) i J.R.R. Tolkienove trilogije *Gospodar prstenova* (1954). Gradovi i sela ovih narativa posve su mjesta – i to cijenjena mjesta kojima prijete vanjski neprijatelji, a uposlen je arhitektonski oblik srednjovjekovnog utvrđenog grada, koji podcrtava zatvorenost. Mape odgovaraju ovim narativima u kojima se dijalektičko kretanje između skloništa i poduhvata odvija između mjesta grada i prostora pustolovine, u slučaju *Zmije Ouroboros* buknulog na kozmičke razmjere.

Na drugom polu nalazi se suvremena urbana fantastika. U mnogima od ovih narativa proziru se elementi njemačkog ekspresionizma, a porijeklo grada u suvremenoj urbanoj fantastici obilježava izvjesno *razočarenje utopije* (Irvine 2012). Iako je riječ o različitim kategorijama fantastike, možemo zamijetiti motiv bijega od urbane svakidašnjice, njezine distorzije ili infernalizacije u Neil Geimanovom romanu *Neverwhere*, *The Anubis Gates* Tima Powersa, *War for the Oaks* Emme Bull, *Galveston* Seana Stewarta, *The Iron Dragon's Daughter* Michaela Swanwicka, *Shriek: An Afterword* Jeffa VanderMeera i osobito u romanu *Stanica Perdido* China Miévillea.

Ovi narativi ne nude oruđa za imaginaciju obogaćenja urbane svakidašnjice unutar okvira postojećih gradova. U njima možemo prepoznati težnju ka otkrivanju "supstituta za mjesto" o kojoj govori Lutwack (1984: 226) kao o tendenciji književnosti 20. stoljeća, koja otkriva strepnje i čak traume

⁸ García se ne bavi fantastikom – fantastičko za nju podrazumijeva književna djela koja u realistički tekst uvode nemoguću, nadnaravnu iznimku.

povezane sa dislocirajućom dinamikom života u "nigdjegradu" (Alison Lurie, *The Nowhere City*). Lutwack ipak piše o tome kako modernistička nelagoda i zazor od promjene svijeta, koji dominiraju književnim predstavama grada od 19. stoljeća, od sredine 20. stoljeća jenjavaju i popuštaju pred naporima da se pronade pomirenje sa svijetom kakav jeste, da se u njemu nađe "smještaj" (237), a što odgovara postmodernističkoj "vedrini". Umjesto lamenta nad gubitnom onoga velikog, cijenjenog i apstraktnog, poput pojma mjesta, rađa se poticaj za rad na onome lokalnom, bliskom i malenom – na praksi stanovanja.

Na tragu pojma "manjinskoga" Deleuzea i Guattarija, Jill Stoner (2012) definira manjinske arhitekture kao "oportunističke događaje – odgovore na latentne, ali snažne želje da se ponište strukture moći" (7). Aktivisti za zaštitu životinja 1987. godine naselili su nekoliko parova gotovo izumrlih sivih sokolova na krovove San Francisca – danas se u ovom gradu gnijezdi više od četiristo parova ptica. Zbog djelomičnog opuštanja krute slike grada shvaćenog kroz isključivo antropocentrične interese, Stoner ovaj događaj smatra vrhunskim primjerom manjinske arhitekture. Poput sokolova, mi možemo tražiti smještaj u postojećim urbanim strukturama. Umjesto odraza bola gubitka, kojeg težnja ka supstitutu ipak implicira, ovdje namjeravamo govoriti o ostvarenju "prava na grad" (Lefebvre 1996), *apropriaciji* mjesta, o divertiranju i rabljenju mjesta – ili predstave mjesta – na drugačije načine. Sačuvati "gnijezda" mjesta u književnosti o gradu usprkos tančanju osjećanja mjesta u gradovima, a ne popustiti pred utopijskim i distopijskim slikama, niti pred nostalgijom za predurbanim životom – također je težnja i uspjeh fantastike.

2. Svakidašnji život Ankh-Morporka

"Sav ljudski život je tu! Mada, ako krene pogrešnom uličicom, često sasvim kratko!"⁹

Razmotrimo dva opisa ulaska u grad. Početak Miévilleovog romana *Stanica Perdido* prati ulazak Yaghareka, jednog od glavnih likova, u New Crobuzon. On jedva izdržava smrad, buku i zagađenje. On ne želi biti tu, ali je prinuđen potražiti pomoć za svoju nevolju u milionskom metropolisu.

⁹ "All human life is there! Although, if it walks down the wrong alley, often quite briefly!" (Pratchett 1993)

Rijeka krivuda i zakreće prema gradu. On se ukazuje iznenada, golem, utisnut u pejzaž. Njegova se svjetlost gomila oko rubova stjenovitih brda, kao krv po rubovima modrice. Njegovi prljavi tornjevi svijetle. Ponižen sam. Prisiljen poštovati tu čudnovatu nazočnost što se izdigla iz blata na ušću dviju rijeka. (Miéville 2007: 2)

S druge strane, posmatramo kaplara Carrota iz gradske straže Ankh-Morporka u romanu *Straža! Straža!* Terryja Pratchetta. Snažni mladić, odgojen kod planinskih patuljaka, oboružan neumoljivim entuzijazmom za pravičnost i zakon, hita ka onome o čemu je čuo kao o najčuvenijem gradu Disksvijeta.

A sada je Ank-Morpork bio pred njim. Malko ga je razočarao. Očekivao je visoke bele kule koje se uzdižu nad predelom, kao i zastave. Ank-Morpork se nije uzdizao. Pre će biti da je čučao pritajen, držeći se tla kao da je bio uplašen da bi mu ga neko mogao ukrasti. Nije bilo zastava. (Pratchett 2021b: 37)

Dočekuje ga komično iznevjerenje. Pa ipak, kaplar Carrot ostaje nepokolebljivo odan svemu što grad ima ponuditi, čak i ako to nije blistavo kao u pričama. Njegovo oduševljenje zanimanjem policajca (riječ koja, kao što često naglašava svojim kolegama, vodi korijene iz riječi *polis*), čovjeka grada, ne jenjava i zahvaća kolege okorjele u sitnom kriminalu (Pratchett 2003). On se udvara vukodlaku Angui pokušavajući joj kroz beskrajne šetnje "pokloniti grad", kojega već poznaje bolje od gotovo svih drugih. Jedini lik koji se u svojoj odanosti i temeljitom poznavanju može usporediti s Carrotom je kapetan Vimes, rođeni ankmorporkčanin. Detektivi, smatra Lehan (1998), ono su što u književnosti vraća grad na ljudsku mjeru. U romanima Arthura Conana Doylea to je Sherlock Holmes; u *Sumornoj kući* Charlesa Dickensa to je inspektor Bucket, koji "ulazi u mnoštvo kuća i šeta bezbrojnim ulicama, naoko uzalud i bez naročitog cilja" (2021: 255) – on je dobar detektiv zbog svog intimnog poznavanja grada.

Ankh-Morpork je "najveći, najstariji i najprljaviji grad" i trgovačka prijestolnica fikcionalnog Disksvijeta u istoimenom serijalu Terryja Pratchetta. Serijal, kojeg čini 41 roman, obično se dijeli na četiri ili pet cjelina, sukladno likovima koji se u njima pojavljuju, od kojih ćemo ovdje govoriti uglavnom o romanima o Gradskoj straži Ankh-Morporka. Poput drugih urbanih kriminalističkih romana, oni se bave odnosom detektiva i njegova grada, odnosom obilježenim ljubavlju i antagonizmom. Kao i svaki građanin Ankh-Morporka, Vimes je ponosan. Kao i svaki detektiv, on je ljubopitljiv, sumnjičav i kritičan prema njemu. Dok ga Carrot idealizira, ali rado i lako pristaje i na njegovu nesavršenu svakidašnjicu, Vimes svojim "gradskim

očima" vidi sve njegove "urbane bradavice", ali mu je jednako odan. Upravo kroz njegov cinizam Pratchett lako govori i o negativnim aspektima života u metropolisu.

Richard Lehan (1998) napisao je da je srednjovjekovno-renesansni London prestao postojati jedne nedjelje u septembru 1666. godine: "Požar je izbio u Pudding Laneu i vatra je gorjela pet dana; kad je bilo gotovo, Londona Chaucera i Shakespearea više nije bilo. Dok je žeravica još bila topla, Christopher Wren dizajnirao je novi London" (26).¹⁰ Dogodila se, radije, restrukturacija ideologije i poimanja grada kao centra duhovne snage u poimanje grada kao primarno trgovačkog centra. Henri Lefebvre posvetio je značajan dio *Urbane revolucije* određenju kritične točke u kojoj je politički grad počeo popuštati pred trgovačkim. Ankh-Morpork je gorio mnogo puta, a ka trgovačkom gradu već je odavno zakoračio, ali on ipak održava ekvilibrijum snaga kakav Mumford (1988) smatra da je obilježavao srednjovjekovne i rane moderne gradove – ratnik, trgovac, sveštenik, pjesnik, učenjak i zanatlija, dodajmo u ovom slučaju, primjerice, čarobnjak, bili su elementi među kojima nijedan nije bio dovoljno snažan da preuzme komandu nad drugima.

Kao što Mumford prepoznaje, ovaj balans bio je krhak i neizvjestan, ali napor da ga se održi bio je stalan i efekat je bio stvaran – svaka društvena komponenta bila je zastupljena. Pratchett dosta pažnje posvećuje koškanju starog i novog, tradicije i inovacije, suprotstavljenih društvenih elemenata koji se bore za stupanj učešća u urbanoj svakidašnjici, i to upošljavajući instituciju esnafa (Ankh-Morpork ih ima otprilike tri stotine).¹¹ Patricij Ankh-Morporka, Havelock Vetinari, i sam je zanatlija i član uglednog esnafa ubica.

Zahvaljujući snažnoj kulturi esnafa, upravljanje Ankh-Morporkom većim dijelom je prepušteno grupama građana, sve dok ta samouprava ne ugrožava rad "organizirane kompleksnosti" (Jacobs) grada. Pratchett ovo izričito naglašava – osim esnafskih, Ankh-Morpork nema "zakone u modernom smislu", pa ipak, grad nije u bezakonju, već se vodi "Patricijevim zakonom":

¹⁰ "A fire started in London's Pudding Lane and burned for five days; When it was over, the London of Chaucer and Shakespeare was no more. While the embers were still warm, Christopher Wren designed a new London."

¹¹ Esnafi su, poput trolova, vještica, patuljaka, neumrlih i drugih fantastičnih bića, dio zalihe tradicionalnih elemenata fantastike koje Pratchett rado preuzima i upliće u svoje romane rame uz rame s elementima koji pripadaju drugim povijesnim periodima i žanrovima. Samo za životnog vijeka Vimesa, u Ankh-Morporku se istodobno nalaze drevni Nevidljivi Univerzitet čarobnjaka, srednjovjekovni tip krčmi (u kojima se, međutim, sastaju patuljci, vukodlaci, vampiri i drugi doseljenici, živi, neumrli i golemi koji su otkrili fleksibilnost rodnog identiteta) i klubovi poput onih iz viktorijanskog Londona, Škljockalice (verzija telegrafa) i pošta, Esnaf alhemičara i parna lokomotiva.

"Sve što prijeti gradu na bilo koji način – bio to čovjek, filozofija ili uređaj – 'protuzakonito' je" (Pratchett, Briggs 2003: 247). Ovo korespondira sa zahtjevom za uključenosti u urbanu zajednicu Jacobsa&Appleyarda (1987) – "niko ne bi trebao biti isključen osim ako prijeti balansu" javnog društvenog života grada (116).

Upravo je irelevantnost Gradske straže na početku *Straža! Straža!* pokazatelj snage esnafskog, odnosno fragmentiranog i lokaliziranog samoupravljanja. Pored "respektabilne ustanove" esnafa lopova, čijim radom je riješen problem nezakonite krađe i neuređenog obeštećenja građana,¹² čuvari reda i mira – kojeg u Ankh-Morporku svakako ima u "razumnoj, ali ne pretjeranoj" mjeri – građani su zaštitnički nastrojeni prema vlastitom dijelu grada, poput starica Agony Aunts¹³ koje održavaju red u Vilajetu, vrlo starom i siromašnom dijelu grada gdje građani najradije rješavaju stvari među sobom (komandant Vimes je tu odrastao). Ankh-Morpork funkcionira zahvaljujući uigranosti mnogobrojnih lokalnih samouprava, kojima patricij manje vlada, a više moderira njihovo djelovanje. Iako Pratchett (2003) piše da se politička struktura grada u praksi sastoji od velikog broja interesnih grupa koje spletkare, bore se, sklapaju saveze i razvijaju vlastite planove dok patricij u miru radi stvari na svoj način, romani pokazuju da je Vetinari svjestan da oglušiti se o potrebe, želje i žalbe građana znači propast i za njega i za grad. Iako je tehnički tiranin, od početka njegove uprave grad konačno *radi*.

Patricij je voleo da oseća da se stara o gradu koji funkcioniše. Ne o lepom gradu, ili o čuvenom gradu, ili o gradu s vodovodom, a svakako ne arhitektonski primerenom gradu; čak i njegovi najpristrasniji građani složili bi se u tome: s neke izdignute osmatračnice, Ank-Morpork je izgledao kao da je neko pokušao da kamenom i drvetom postigne efekat koji se obično povezuje s trotoarima oko kioska s roštiljem koji radi cele noći. Ali, funkcionisao je. Vrteo se kao žiroskop na ivici linije katastrofe. A ovo, čvrsto je verovao patricij, bilo je zato što nijedna grupa nije bila dovoljno jaka da ga gurne preko nje (Pratchett 2021b: 96).

¹² "The guild is given an annual quota which represents a socially acceptable level of thefts and muggings, and in return sees to it in very definite and final ways that unofficial crime is not only stamped out but is also knifed, garrotted, dismembered and left around the city in an assortment of paper bags. (...) In keeping the lid on unofficial crime they have turned out to be far more efficient than the watch, who could cut crime by working harder - the Guild, on the other hand, have only to work less." (Pratchett, Briggs 2003: 377).

¹³ Svakako, radi se o igri riječi, jer ove ankmoporške tete savjete ne izbavljaju pojedinca iz agonije, već je izazivaju.

Pratchettova svijest o razlici između "tiranije" koju primjenjuje patricij i urbanističke tiranije čišćenja i usavršavanja očituje se najjasnije u romanu *Čudotvorac*. Na čelo čarobnjaka, čiji Nevidljivi univerzitet djeluje kao jedna od mnogobrojnih ravnopravnih interesnih grupa, stupa *čudotvorac*. Kaplar Carrot, koji utjelovljuje krajnji doseg policijske moći u gradu, svojevremeno je uhapsio patricija, kao i tiranskog zmaja koji opsjeda grad u *Straža! Straža!*, ali ne može se suprotstaviti njegovoj pretjeranoj magijskoj moći. Čudotvorac znakovito gradi najvišu kulu na Disksvijetu, s koje se Ankh-Morpork posmatra kao na karti, kao urbanistički, tehnokratski, reprezentacijski prostor. S te točke on grad vidi kao prljav, pun opasnosti, opasnog miješanja, nastran i pretjeran. Osjeća se dužnim očistiti ga, stvarajući novi, pretjerano čist, utopijski i posve mrtvi Ankh-Morpork.

Na Trgu slomljenih meseca, nekada butiku tajanstvenih zadovoljstava s čijih je bakljama obasjanih i zavesama ogrnutih štandova okasneli obešenjak mogao da pazari sve – od tanjira ušeceranih jegulja do venerične bolesti po izboru – magla se uvijala i vlažila ledenu prazninu. Tezge su nestale. Zamenili su ih blistavi mermer i statua koja je predstavljala duh nečega ili šta drugo, okružena osvetljenim vodoskocima. Njihovo prazno pljuskanje bilo je jedini zvuk koji je razbijao holesterol tišine koji je držao srce grada u svom stisku (Pratchett 2021a: 110).

Ovo je jedini ulomak iz *Discworlda* u kojemu Pratchett kao da utjelovljuje osjećanje "popločane samoće"¹⁴ Nathaniela Hawthornea, koji Pike (1981) prepoznaje u radovima De Chirica, Magrittea ili Eschera. Za njega, ideja grada kao popločane samoće je oksimoron, pošto je grad društvena organizacija i "neizbježna zajednica". Ona ipak izražava osjećanje izolacije i izopćenja pojedinca ili čak rastakanja pojma urbane zajednice što opsjeda književnost od 19. stoljeća. Pratchett ne izbjegava motiv gradoomraze i urbicidnih tendencija, niti rastuća osjećanja tjeskobe uslijed dislocirajuće i prebrze promjene koja obilježava urbano iskustvo tijekom posljednja dva stoljeća. O njima čitamo u romanima opsadnog stanja, kao što su *Straža! Straža!* ili *Čudotvorac*, revolucije i pobune u romanu *Noćna straža*, ili napetog odnosa između tradicije i inovacije u serijalu o "industrijskoj revoluciji" (*Poštašavili*, *Štancovanje para* i *Pod punom parom*) i u romanu *Pokretne slike*. Negativne aspekte svakidašnjice Ankh-Morporka Pratchett nam nudi kako bi na trenutak ukazao na izvjesnu zastrašujuću notu velikog grada:

¹⁴ Izraz "paved solitude" iz kratke priče *The Gray Champion* Nathaniela Hawthornea.

Nije to bio grad, već proces, opterećenje za svet koje je izvitoperilo zemlju stotinama kilometara uokolo. Ljudi koji ga nikad za svog veka i ne vide svejedno rade za njega celoga života. Na hiljade i hiljade zelenih jutara njegov su deo. Raste i proždire... uzvraća balegom iz torova i čađi iz dimnjaka, čelikom i šerpama i alatkama za proizvodnju hrane. I takođe odećom i modom, idejama i zanimljivim porocima, pesmama i znanjem, i nečim što se, ako se pogleda u pravom svetlu, zove civilizacija. Eto šta civilizacija znači. Znači grad. (Pratchett 2014: 359)

Uporaba komike i komičkih protagonista, među koje svakako ubrajamo i sam grad, omogućuje Pratchettu da se bavi njegovim negativnim aspektima ne odustajući od vedrine i optimizma grada u svojstvu mjesta. Pratchettovo komično sasvim odgovara postmodernistički "veselaj" borbi za ono manjinsko, blisko i svakidašnje. Ovo čini jasan kontrast narativu poput Miévilleovog, koji se fokusira isključivo na ovaj stvaran i zastrašujući aspekt metropolisa. Spominjemo njegovu književnost kao primjer koji ispituje mogućnosti urbane svakidašnjice u uslovima na *krajnjoj* granici pogodnosti za život i usprkos pretežitom osjećanju tjeskobe i strepnje. Likovi njegovih romana utjelovljuju snagu manjinske prakse stanovanja, ali naposljetku ipak odlaze bez nade da će pronaći smještaj u svijetu. New Crobuzon gubi svojstvo mjesta, jer "u njemu je sve kontingentno" (Irvine 2012: 210).

Pratchett insistira na smještenosti i orijentiranosti likova. On insistira na tome da ustanovi jezgre iz kojih se širi otpor onome što prijeti gradu u svojstvu mjesta – u ovim romanima to je stražara. Njegova vedra reprezentacija urbanog života, daleko od utopijske, ipak zadovoljava i potiče niz fantazija i želja vezanih za urbani život. Zajedno, one odgovaraju zahtjevu za balansiranim kretanjem između mjesta i prostora, privrženosti i pothvata. Također ih možemo sažeti u fantaziju ostvarenja onoga što Lefebvre (1996) naziva *pravo na grad*. To je pravo na korištenje javnog prostora, kao i pravo na učešće u kreiranju uvjeta javnog života. Jedna od snažnih fantazija Ankh-Morporka mogućnost je da se sve klase i grupe osjećaju zastupljenima u praksi urbane svakidašnjice. Lefebvreovim riječima, kontrasti između suprotstavljenih grupa ne preveniraju povezanost s gradom niti umanjuju njihovu ulogu u stvaranju ljepote *oeuvre*a grada. Naprotiv, takve borbe pojačavaju osjećanja pripadanja, jer su te grupe "rivali u svojoj ljubavi prema gradu" (1996: 67).¹⁵

¹⁵ Vetinari je prvi u regiji otvorio gradske kapije trolovima i patuljcima, shvaćajući da je "legirani čelik jači od čistog".

Izvrstan primjer fantazije javnih ustanova usmjerenih ka ispunjavanja potreba i želja različitih zajednica građana je Dwarf Bread Museum, mjesto na kojem patuljci čuvaju i štiju svete predmete vlastite kulture (a one nisu nasilno prisvojene od njih, niti izuzete iz prvobitnog konteksta). Među mnogim gradskim klubovima i hramovima, koji omogućuju grupiranje po interesima van esnafa, čuven je Fresh Start Club, klub u kojem se neumrlji osjećaju dobrodošlo da dijele vlastita iskustva urbanog života nakon smrti. The Broken/Mended Drum, Biers i drugi brojni barovi i krčme, u kojima se okupljaju različite vrste i klase, vrve životom u svako doba dana.

Iako grad ima oko milion stanovnika, postoje oni koji se nekako uspijevaju naći svugdje gdje se događa bilo što značajno i koje svi poznaju – poput Cut-Me-Own-Throat Dibblera, "trgovca pustolova" koji će prisutnima ponuditi hranu u koju mogu biti sigurni (da će im kasnije stvoriti stomačne probleme), ili pripadnika Canting Crewa iz esnafa prosjaka, najstarijeg esnafa u Ankh-Morporku. Prepoznamo u tome kompleksnu fantaziju istodobne bliskosti, uključenosti i anonimnosti života u gradu.

Suživot starog i novog u Ankh-Morporku odražava stanje u većini evropskih gradova i danas – stanje koje se ipak mijenja i to nauštrb staroga, niskoprofitnoga ili neprofitnoga. Javni prostor, odnosno prilika za nepredvidljivo i poduhvat u gradu, tako se značajno smanjuje, ali grad nam se zbog toga ne prikazuje sve više u svojstvu mjesta. Upravo suprotno, javni prostor uzmiče pred "nemjestima" koja nas neugodno dezorijentiraju i iskorijenjuju. Marc Augé (2001) definira nemjesta na sljedeći način: "Ako neko mjesto možemo odrediti kao identitarno, odnosno i povijesno, onda je prostor koji ne možemo odrediti ni kao identitaran, ni kao odnosan, ni kao povijestan nemjesto" (73). Za njega, to su zračne luke, kolodvori, hotelski lanci, zabavišta, trgovački centri i slično – prostori koji ne pomažu da se osjećamo ukorijenjeno i orijentirano. Pratchett nam nudi lik Vimesa, koji je prije svega orijentiran. On može prijeći grad povezanih očiju, jer poznaje kaldrmu svake ulice,¹⁶ miris svake četvrti i zvukove svakog trga. Javni život Ankh-Morporka buja zbog toga što je snažno njegovo svojstvo *centraliteta*, o kojemu govori Henri Lefebvre (1974) kao o najznačajnijoj odrednici urbanog života:

Grad poziva sebi sve ono što je rođeno na drugom mestu od prirode i rada: plodove i predmete, proizvode i proizvođače, dela i tvorevine, delatnosti i situacije. Šta on stvara? Ništa. On centralizuje ostvarenja. A ipak, on stvara sve. Ništa ne postoji bez razmene, bez zbližavanja,

¹⁶ On uvijek bira jeftine, kartonske čizme, kroz koje može osjetiti ulicu.

bez blizine, to jest bez odnosa. On stvara jednu situaciju, urbanu situaciju, onu u kojoj se različite stvari događaju jedne drugima i ne postoje odvojeno, već prema razlikama (134).

Uspješan i bujan javni život grada ne ovisi o ljepoti njegove arhitekture, ali ovisi o kakvoći javnog prostora. Postoji jasna razlika između arhitekture koja pogoduje javnom životu i one koja ga sputava. Jan Gehl (2011) pisao je o "životu između zgrada", odnosno značaju društvenih aktivnosti koje se odvijaju u javnom prostoru, osobito značaju *pasivnog kontakta* – kada nismo s nekom osobom, ali smo ipak "s drugima". Pored nužnih, dobro izgrađeni javni prostori podržavaju i društvene aktivnosti i to kroz duži period, a pasivni kontakti omogućuju druge vrste komunikacije – oni su "medijum za nepredvidljivo, spontano i neplanirano" (17). Kod Pratchetta naslućujemo uspješno izgrađene javne prostore zbog toga što se u njima odvija širok spektar nužnih i društvenih aktivnosti. Ostvaruju se namjerni, ali i pasivni kontakti. Fundament gradskog života je, smatra Jacobs (1987), da ljudi moraju moći preuzeti malu količinu javne odgovornosti čak i ako nisu vezani jedni za druge (35). Javni prostor koji dobro funkcionira omogućuje poznanstva i učešće u društvu koje je opušteno i *nezahtjevno*, sprečavajući tako društvenu nezainteresiranost i otuđenje. Javnost, sposobnost da u bliskosti okuplja razlike, najznačajnije je posebno svojstvo urbanog života, koje se ne nalazi nigdje drugdje i bez koje imamo tek kvaziurbana područja.

Ankh-Morpork se ne izdaje za *savršeni* grad. Njime vlada tiranin, premda smo skloni osjećati simpatiju prema patriciji; kao i današnji grad, on crpi i nagriza svoju okolinu u gladi za novcem, a zagađenje i drugi suvremeni problemi u njemu nisu iskorijenjeni. U izvjesnoj mjeri, ipak, on ispunjava osnovne zahtjeve čuvenog manifesta urbanog dizajna (Jacobs, Appleyars 1987), jednog od najznačajnijih ranih tekstova kritičke urbane teorije: pogodnost za život (čistoću, izvjesnost i sigurnost, iako ne u velikoj količini), osjećaj identiteta i kontrole (ljudi osjećaju da im njihova okolina pripada, poziva ih da se u njoj izraze i učestvuju), pristup prilikama, imaginaciji i užitku, autentičnost i značenje (ljudi razumiju javne funkcije, institucije i izgled svoga grada, njihovo porijeklo i razloge), otvorene zajednice i javni život.

Ove kvalitete ne izostaju posve iz naših gradova, niti su nedostajale industrijskim centrima 19. stoljeća, koje je disciplina modernog urbanizma nastojala "unaprijediti" rješavajući se gotovo svih njihovih vrijednosti. Kao totalitet, grad mora imati nešto od onoga čega bismo se, da se samo nas pita, najradije riješili. Također mora imati različite i suprotstavljene grupe dovoljno snažne da se niti jedna ne može riješiti druge, već je primorana na ustupak. Da bismo pravili takve ustupke, potrebno je da grad zadovoljava *većinu* naših

javnih i individualnih potreba. Ispunjavajući neke od ovih uslova, Pratchettov grad može ojačati želje i žudnje vezane za urbanu svakidašnjicu, koje su uslijed snažne urbane krize postale latentne, zadovoljavajući nakratko i raspirujući kolektivnu fantaziju ostvarenja prava na grad i aproprijacije javnog prostora.

3. Mobilizacija fantazije ostvarenja prava na grad

Na primjeru Pratchettovih romana pokazali smo neke od osnovnih uvjeta uspješnog urbanog života i neke od osnovnih fantazija koje im odgovaraju. Zašto je značajno izdvojiti i istražiti književnost koja zadovoljava i potiče te fantazije?

Premda kritičnu točku razvoja gradova možemo smjestiti otprilike u 16. stoljeće,¹⁷ a trenutke kriza prepoznavamo prije i kasnije, stvar s gradom nije pošla po zlu prije stotinu godina, niti u 18., 16. i 14. stoljeću, niti u doba Rimskog carstva. Pošto utjelovljuje *nerješivost*, grad nosi klicu krize od svog nastanka. Pa ipak, grad se više puta značajno promijenio. Sve su prilike da se već dva stoljeća nalazimo u jednom od takvih perioda – s razlikom da on teži točki u kojoj kriza postaje, kako urbani sociolog Čaldarović (1985) smatra da bi morala, "djelotvoran impuls za djelovanje" (327), ali ju ne uspijeva doseći. Kako je to svojstveno "bogatoj" ideologiji visokog kapitalizma, njezini "mitovi" su održivi i to tako da uspijevaju zadržati stanje krize i priječiti njezino razrješenje. Deleuze i Guattari (2015) su odredili mašinu kapitalizma kao stalno kretanje između deteritorijalizacije kojoj teži i reteritorijaliziranja svaki put kad dosegne svoju apsolutnu, vanjsku granicu. To je mašina koja funkcionira "kvareći se", odnosno priječeći težnju ka proboju. Uzmicanje ove granice najvjerojatnije vodi gotovo neprimjetnom razrješenju od grada. To nije jednako *radu* na problemima života u gradovima, koji je stalan i ne okončava razrješenjem, već u najboljem slučaju poboljšava našu svakidašnjicu i pomaže nam ostvariti pravo na grad.

Kad se problemi s kojima se grad danas suočava smjeste u ovaj kontekst, postaje jasno da je jedan od prioriteta suvremenog angažmana u vezi s urbanom problematikom učiniti krizu vidljivom i opipljivom. Čaldarović (1985) napominje na opasnost koja dolazi odatle što ju je lako previdjeti, jer različito je "ako se percipira u kaotičnoj jurnjavi na posao, u automobilu, ili u prenatrpanim vozilima javnog prometa, ili pak u nedjeljno jutro, po lijepom vremenu, u šetnji gradskim parkom, kada se ona uopće niti ne osjeća" (325).

¹⁷ Mumford (1988), Lefebvre (1974).

Čaldarović prepoznaje i problem na koji ukazuje i Yi-Fu Tuan (2001) – stupanj brige stanovnika o nekom mjestu, primjerice o susjedstvu, uvelike ovisi o mjeri u kojoj su oni u stanju povezati se s konceptima koji nadilaze njihova intimna iskustva. Tuan predstavlja studiju Herberta Gansa na području distrikta West End u Bostonu, koja pokazuje da su stanovnici iskazali veoma malo zabrinutosti za tu cjelinu sve do izravne najave rušenja distrikta. Njihovi interesi svodili su se na vlastitu ulicu i prodavnice u kojima se snadbijevaju. Ulica u kojoj stanujemo dio je našeg intimnog, neposrednog iskustva. Susjedstvo je već koncept s kojim se veoma teško spontano povezati i za njega zauzeti, a znanstvenici su često jedini koji uočavaju opseg problema. Čaldarović (1985) piše o značaju podizanja svijesti stanovništva o krizi:

Kriza kao impuls za djelovanje djelotvorna je tek onda kad se materijalizira, dijelom obistini i osjeća kod određenog dijela populacije. Ukoliko je ona percipirana tek od strane društvenih znanstvenika, male su šanse da se kritička upozorenja saslušaju i razvijaju alternativni programi akcije usmjereni suzbijanju uzroka pojave krize (327).

Potrebno je uložiti napor da bi se kriza "obistinila" kao nešto što obuhvaća naš svakidašnji život, bez obzira na fluktuacije iskustva njezine manifestacije. "Veća jedinica stječe vidljivost kroz napor uma. Cijelo susjedstvo tada postaje mjesto" (Tuan 2001: 170).¹⁸ Tuan tvrdi da čak i uz "napor uma" mjesto ostaje koncept i ne uključuje emocije sve dok ne postane jasno ugroženo. Pretpostavit ćemo ovdje da to nije posve točno i da je, čineći vidljivima nedostatke urbanog života, živopisno predstavljajući ono čega nedostaje, moguće uključiti emocije u koncept mjesta. Društvena psihologija dokazuje značaj identifikacije s narativima za uspješno funkcioniranje pojedinaca u društvu – kao i igra, oni nas upoznaju s perspektivama društvenih situacija koje bi nam inače ostale nepoznate (Dill-Shackleford, Vinney, Hopper-Losenicky 2016). Uslijed identifikacije s narativima u procesu "dvostruke empatije", priče su povezane s emocijama, pa tako i s motivacijom i akcijom, a u skorije vrijeme i empirijski je pokazano kako ovi procesi mogu učiniti priče sredstvima društvene promjene (Ibid).

Tuan (2001) podsjeća na jednostavan i poznat problem – ono što se ne može lako artikulirati teži se radije potisnuti. Iskustvo koje se opire postojećim oruđima komunikacije biva istisnuto u "privatno", "idiosinkratično" i stoga beznačajno – a ipak, umjetnost uspješno artikulira suptilna ljudska iskustva, koja tvore i veliki dio prakse urbane svakidašnjice. Ona korespondiraju s

¹⁸ "The larger unit acquires visibility through an effort of the mind. The entire neighborhood then becomes a place."

Lefebvreovim pojmom *življenog prostora* svakidašnjih aktivnosti koji je "konkretan, što će reći, subjektivan" (1991: 363), te s pojmom stanovanja, koji se gradi "odozdo", iz prakse. Ukoliko težimo manjinskom pristupu urbanim problemima, nije li upravo ovaj repozitorij suptilnih, intimnih ljudskih iskustava ono što bi bilo potrebno učiniti aktivnim i djelujućim?

Kao što podsjeća Stephen Duncombe (2007), kako bismo započeli rad na procesu društvenih promjena, "moramo se pomiriti s iracionalnom prirodom politike" (10). Politike fašizma i komercijalizma su od početka naučile rabiti fantazije i snove, mobilizirati žudnje i želje. Duncombe se bavi mogućnostima aproprijacije spektakularnog jezika kako bi se one usmjerile i pokrenule kao dio arsenala angažiranog i informiranog stanovništva, ali njegova studija nagoviješta da je potrebno obuhvatiti sve što se može uporabiti. Za njega, politika je u svojoj srži fantazija o tome u kakvom bismo svijetu željeli živjeti i svaka društvena akcija polazi iz oblasti žudnje. Borba protiv prijetnje gradu koju stvara bogata ideologija kapitalizma može se vojevati tek jednako bogatim politikama koje prisvajaju i divertiraju¹⁹ rad sa žudnjama i željama.

U poznatom eseju "On Faerie Stories", Tolkien (1984) tvrdi da narativi fantastike nude oporavak i utjehu. On također smatra da se fantastika ne bavi mogućnostima, već željama. "Ako su pobudile želju, zadovoljavajući je i često nepodnošljivo raspirujući, one su uspjele" (134). Tolkien je pisao o žudnji za svijetom kojega još uvijek nastanjuju zmajevi, ali on primjećuje da se fantastika u svom najboljem izdanju bavi "jednostavnim i fundamentalnim stvarima, nedotaknutim fantastikom, ali koje njihovo okruženje dodatno osvjetljava" (147). Moglo bi se reći kako je u osnovi narativa o zmajevima želja za posebnom vrstom pothvata, takvom kakvu ne može zadovoljiti priča s konjima – za osvajanjem zračnog prostora. Sve fantazije fantastike mogle bi se povezati, služeći se Tuanovim terminima, s nekom točkom na spektru između "skloništa i pothvata, privrženosti i slobode" – spektru koji čini i urbano iskustvo. Narativi o praksi urbane svakidašnjice mogli bi, u nešto većoj mjeri, zadovoljavati želje bliske polu skloništa i privrženosti – želju za orijentacijom, učešćem, pripadanjem, zajednicom i identitetom, ali i prilikama, nepredvidljivim i spontanim. Sve one korespondiraju sa željom za "obnovljenim pravom na urbani život", odnosno "pravom na grad".

Zaključak

Nije li osnova gradskog života prema Jacobs – da ljudi moraju moći preuzeti malu količinu društvene odgovornosti iako nisu vezani jedni za druge – upravo preduvjet društvene angažiranosti? Društveni angažman moguć je jedino u

¹⁹ U smislu u kojem ovaj pojam rabi Guy Debord.

okviru kozmopolitskog načina mišljenja. Za razliku od narativa manje ili više izražene antiurbane crte, u kojima prepoznajemo težnja ka supstituiranju mjesta grada posturbanim nemjestom ili predurbanim mjestom, ovdje predloženi narativi usmjereni su na pitanja *smještaja* i borbu za *učešće* u gradskoj svakidašnjici. Umjesto likova koji gotovo posustaju pod pritiskom svakidašnjice koju umjesto njih oblikuju vladajuće sile i čudovišne pojave, Pratchettovi likovi njome ovladavaju, uvijek iznova ostvarujući narušeno pravo na grad.

Fantazije Pratchettova književnog svijeta korespondiraju s Lefebvreovom (1996) definicijom grada kao centraliteta koji okuplja sigurnost i otvorenost, izvjesnost i avanturu, predvidljivo i nepredvidljivo, slično i različito, izolaciju i susret, razmjenu i korištenje, nezavisnost i komunikaciju. Odgovaraju našoj želji da povratimo pravo na grad – pravo na slobodu, na smještaj i praksu stanovanja, na participaciju i apropijaciju. To je ujedno pravo na brigu za druge.

U gradovima u kojima i mjesta i javni prostor izmiču pred nemjestima, u kojima je većina interesnih grupa istisnuta s ploče igre grada – i ne samo da to u dubini osjećamo već smo, nažalost, na to već navikli – potrebna nam je, više nego ikada, fantazija grada koji je poput našeg, ali u njemu ima onoga za čime čeznemo. To je zapravo želja za radom na gradu.

Istraživanje književnosti koja nudi ovu fantaziju, koju je potrebno osnažiti i mobilizirati, čini se gotovo nepravedno zapostavljenim zadatkom. U ovom tekstu se nastojalo ukazati na radikalni potencijal fantastike da nam omogući "ponovno vidjeti" vlastitu urbanu svakidašnjicu, ali to je tek poziv na nastavak istraživanja i pisanje dopunske povijesti grada u književnosti, povijesti koja leži u potentnom prostoru između ravnodušnosti, ideala i očajanja.

Literatura

1. Arscott, C. (2001) "The Representation of the City in the Visual Arts," u Daunt, M., ur, *The Cambridge Urban History of Britain*, Cambridge University Press, pp. 809–832.
2. Augé, Marc. *Nemjesta: uvod u moguću antropologiju supermoderniteta*. Naklada društva arhitekata, građevinara i geodeta, 2001.
3. Castells, Manuel. "Urbana kriza, politički proces i urbana teorija." *Revija za sociologiju*, vol. 10, br. 1-2, 1980, str. 53-61. <https://hrcak.srce.hr/156006>. Citirano 17.09.2024.
4. Čaldarović, Ognjen. *Urbana sociologija: socijalna teorija i urbano pitanje*. Globus, 1985.

5. Deleuze, Gilles, i Félix Guattari. *Kapitalizam i shizofrenija 1: Antiedip*. Sandorf&Mizantrop, 2015.
6. Dickens, Charles. *Sumorna kuća*. Laguna, 2021.
7. Dill-Shackleford, K. E., Vinney, C., i Hopper-Losenicky, K. "Connecting the dots between fantasy and reality: The social psychology of our engagement with fictional narrative and its functional value," *Social and Personality Psychology Compass*, 0(11), 634–646, 2016, doi: 10.1111/spc3.12274
8. Duncombe, Stephen. *Dream: Re-imagining Progressive Politics in the Age of Fantasy*. The New Press, 2007.
9. García, Patricia. *The Urban Fantastic in Nineteenth-Century European Literature: City Fissures*. Palgrave Macmillan, 2021.
10. Gehl, Jan. *Life between Buildings: Using Public Space*. Island Press, 2011.
11. Irvine. C. Alexander. "Urban Fantasy," u Edward James i Farah Mendlesohn, ur, *The Cambridge Companion to Fantasy Literature*, Cambridge University Press, 2012, pp. 200-214.
12. Jacobs, Allan, and Donald Appleyard. "Toward an urban design manifesto." *Journal of the American Planning Association*, vol. 53, no. 1, 31 Mar. 1987, pp. 112–120, <https://doi.org/10.1080/01944368708976642>.
13. Jacobs, Jane. *The Death and Life of Great American Cities*. Vintage Books, 1992.
14. Lefebvre, Henri, et al. *Writings on Cities*. Blackwell, 1996.
15. Lefebvre, Henri. *The Production of Space*. Blackwell, 1991.
16. Lefebvre, Henri. *Urbana revolucija*. Nolit, 1974.
17. Lehan, Richard Daniel. *The City in Literature: An Intellectual and Cultural History*. University of California Press, 1998.
18. Löw, Martina. *The Sociology of Space: Materiality, Social Structures, and Action*. Palgrave Macmillan, 2016.
19. Lutwack, Leonard. *The Role of Place in Literature*. Syracuse University Press, 1984.
20. Massey, Doreen. 2007. *For Space*. Sage Publications, 2007.
21. McNamara, Kevin R. *The Cambridge Companion to the City in Literature*. Cambridge University Press, 2014.
22. Miéville, China. *Stanica Perdido*. Izvori, 2007.
23. Mumford, Lewis. *Grad u historiji: njegov postanak, njegovo mijenjanje, njegovi izgledi*. Naprijed, 1988.
24. Pike, Burton. *The Image of the City in Modern Literature*. Princeton University Press, 1981.
25. Pratchett, Terry i Stephen Briggs. *The Streets of Ankh-Morpork*. Corgi Books, 1993.
26. Pratchett, Terry, i Stephen Briggs. *The New Discworld Companion*. Gollancz, 2003.
27. Pratchett, Terry. *Čudotvorac*. Laguna, 2021.
28. Pratchett, Terry. *Noćna straža*. Laguna, 2014.
29. Pratchett, Terry. *Oružane snage*. Laguna, 2003.
30. Pratchett, Terry. *Straža! Straža!* Laguna, 2021.

31. Rayment, Andrew. *Fantasy, Politics, Postmodernity: Pratchett, Pullman, Miéville and Stories of the Eye*. Rodopi, 2014.
32. Shapiro, Theda. "The Metropolis in the Visual Arts: Paris, Berlin, New York, 1890-1940," u Sutcliffe A., ur, *Metropolis 1890-1940*. University of Chicago Press, 1984, pp. 95-127
33. Stoner, Jill. *Toward a Minor Architecture*. The MIT Press, 2012.
34. Timms, Edward. "Expressionists and Georgians: Demonic City and Enchanted Village", u Timms, Edward i David Kelley, ur, *Unreal City*, Manchester Uni Press, 1985, pp. 111-127.
35. Tolkien, Christopher. *The Monsters and the Critics, and Other Essays*. Houghton Mifflin, 1984.
36. Tuan, Yi-Fu. *Space and Place: The Perspective of Experience*. University of Minnesota Press, 2001.
37. Westphal, Bertrand. *Geocriticism: Real and Fictional Spaces*. Palgrave Macmillan, 2011.

Prof. Dr. Kornelija Kuvač
University of Zadar / Univerzitet u Zadru
Department of the Croatian Language and Literature /
Odjel za kroatistiku
klevac@unizd.hr

UDK / UDC 82.09

Izvorni naučni rad / Original scientific paper

Primljeno / Received: 16. 07. 2024.

Prihvaćeno / Accepted: 31. 01. 2025.

**EMOTIONS AND LITERARY ENGAGEMENT IN THE
REPRESENTATION OF SOCIAL REALITY (THE FUNCTION OF
FEAR IN DAMIR PILIĆ'S NOVEL
AS IF EVERYTHING IS NORMAL)**

**The relationship between emotions and literary engagement in the
representation of social reality (the function of fear in Damir Pilić's
novel *As If everything is Normal*)**

**EMOCIJE I KNJIŽEVNI ANGAŽMAN U PRIKAZIVANJU
DRUŠTVENE STVARNOSTI (SVRHA STRAHA U ROMANU
DAMIRA PILIĆA *KAO DA JE SVE NORMALNO*)**

**Odnos između emocija i književnog angažmana u prikazivanju
društvene stvarnosti (svrha straha u romanu Damira Pilića
Kao da je sve normalno)**

Summary

*Considering the importance of the cultural coding of emotions and the number of current studies that investigate the expression, representations and functions of emotions in literary texts, and starting from J.P. Sartre's theses on human emotions and engagement presented in his essay *Engaged Literature*, this paper will connect these two phenomena by investigating representation and the function of fear in the novel by the contemporary Croatian writer, Damir Pilić, *Kao da sve je normalno (As If Everything's Normal)* (2018). Sartre defines emotion by anticipating contemporary constructivist and cultural approaches when claiming that emotion is always an expression of a certain way of life and worldview common to a class or an entire age. Thematizing the post-war reality in Bosnia and Herzegovina and Croatia and dealing with the consequences of the traumas left on citizens by war crimes, Pilić represents fear as the central emotion of his novel on the levels of its content, symbolism and genre. After explaining the relationship between emotions and literary engagement in the representation of social reality (according to J.P. Sartre), the analysis of the text in question will develop the hypothesis that Pilić posits fear as Sartre's "synthetic unity of affectivity", meaning that every feeling and every form of psychic life is*

actually a manifestation of the individual's social position and is closely related to the feeling of the collective. This paper will also consider how the author's intentions affect form and creative process (the genre hybridization of the political and social novel with elements of narrativized photo reportage and horror).

Key words: *emotions, emotionology in literature, literary engagement, representation of social reality, fear, post-war trauma, genre-hybridization of novel, J. P. Sartre, D. Pilić*

Sažetak

*S obzirom na važnost kulturološkog kodiranja emocija i brojnost aktualnih studija koje istražuju ekspresiju, reprezentacije i funkcije emocija u književnim tekstovima, a polazeći od teza koje je o ljudskim emocijama i angažmanu iznio J. P. Sartre u eseju *Angažirana književnost*, rad će povezati ta dva fenomena istražujući reprezentaciju i funkciju straha u romanu suvremenog hrvatskog književnika Damira Pilića *Kao da je sve normalno* (2018). Sartre emociju definira anticipirajući suvremene konstruktivističke i kulturalne pristupe kada tvrdi da je ona uvijek izraz izvjesnog načina života i pogleda na svijet koji su zajednički jednom staležu ili čitavom dobu. Tematizirajući poslijeratnu zbilju u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj te se suočavajući s posljedicama trauma koje su na građanima ostavili ratni zločini, Pilić kao središnju emociju svoga romana reprezentira strah. Čini to na sadržajnoj, simboličkoj i žanrovskoj razini. Nakon što se objasni u kakvom su odnosu emocije i književni angažman u reprezentaciji društvene stvarnosti (prema J. P. Sartreu), analizom predmetnoga teksta razradit će se hipoteza da Pilić postavlja strah kao sartreovsko „sintetičko jedinstvo afektivnosti“ unutar kojega je svaki osjećaj i svaki oblik psihičkoga života zapravo manifestacija pojedinčeva društvenoga položaja i da je u uskoj vezi s osjećajem kolektiva. Pritom će se razmotriti i kako autorove intencije utječu na formu i stvaralački postupak (žanrovska hibridizacija političkog i socijalnog romana elementima narativizirane fotoreportaže i horora). Radom se dokazuje da Pilić konstruira totalni strah ne samo kao psihološki, nego i ideološki sadržaj teksta, stoga on postaje nezaobilazan u tvorbi romanesknoga angažmana.*

Ključne riječi: *emocije, književna emocionologija, književni angažman, reprezentacija društvene stvarnosti, strah, poslijeratna trauma, žanrovska hibridizacija romana, J. P. Sartre, D. Pilić*

1. Introduction

Contemporary cognitive-constructivist approaches to the emotions prove that they are an important part of cognitive processes and that they are socially, culturally, and not only biologically and psychologically determined entities. Social reality is the moving force of human culture. The concepts of emotion, as elements of social reality, are learnt during childhood and the course of one's life (e.g., when one moves from one culture to another). Social reality is thus a channel

of transfer of behaviors, preferences and meanings from ancestors to descents through natural selection. Emotional concepts are not simply the social layer added to biological determinants, but a biological reality which is built into the brain through culture (Barrett, 2017:145) Yet, despite the actuality of the thusly termed „affective turn“ in the Humanities and in the study of literature, as well as the acknowledged importance of communication in the formation of emotional concepts, there are few works which approach the topic of social engagement in literary texts from an emotionological aspect. The theoretician of narrative empathy¹, Suzanne Keen, when speaking of the empathetic effects of narration, indirectly touches on engagement when stating that an author's empathy and narrative technique can be dedicated to social goals and a moral codex of which a reader's emotional reaction does not approve (Keen, 2006: 215). Martha Nussbaum also touches on engagement when she claims that among the reader's emotional reactions there are emotions toward the implicit author, the world-view embodied in the text in its entirety, sharing this world view and its emotions through empathy, as well as reacting to them, either with sympathy or critically. She claims that emotions function on more levels of specificity and generality (Nussbaum, 2019:262).

In this work the representations of fear as the dominant emotion in the engaged novel² *Kao da je sve normalno (As If Everything's Normal)* (2018) by the Croatian writer and journalist Damir Pilić are taken into consideration.³ The

¹ „Narrative empathy is the sharing of feeling and perspective-taking induced by reading, viewing, hearing, or imagining narratives of another's situation and condition. Narrative empathy plays a role in the aesthetics of production when authors experience it (...), in mental simulation during reading, in the aesthetics of reception when readers experience it, and in the narrative poetics of texts when formal strategies invite it. Narrative empathy overarches narratological categories, involving actants, narrative situation, matters of pace and duration, and storyworld features such as settings. The diversity of the narratological concepts involved (addressed in more detail below) suggests that narrative empathy should not simply be equated with character identification nor exclusively verified by readers' reports of identification.“ (Keen, 2013)

² Despite the approximative nature of this concept, it will be maintained the definition according to which engaged literature is that which reflects the artist's active stance toward social and political reality, a definiteness toward actuality and the will to change the circumstances that hinder the improvement of a society. (According to: *Rečnik književnih termina*, 1985:25)

³ Damir Pilić, MSc (1969., Šibenik) graduated psychology at the Faculty of Philosophy and journalism at the Faculty of Political Sciences at the University of Zagreb. At the same university he completed a Magister scientiae degree in the field of psychology. He has published more than three thousand new articles, reportage, interviews, essays, feuilletons, and commentary in many Croatian and foreign periodicals: „Vjesnik“, „Slobodna Dalmacija“, „Feral Tribune“, „Novi list“, „Star(t) nove generacije“, „War-Piece Report“ (London), „Ost-West Gegen informationen“ (Beč) itd. His travel writings from Europe and the world (Siberia, Tibet, the Middle East, the Balkans, Vietnam, Cuba...) have been published in „Slobodna Dalmacija“. His stories have been published in „Arkzin“, „Godine“

novel has the post-war reality in Bosnia and Herzegovina as its theme also engaging with the effects of trauma of the war crimes in the 90's on its citizens. The plot of the novel takes place in two narrative currents, as narrated by two characters: Jakov, a photographer for Reuters, and the Croatian journalist D. Jakov works on a photo-report on the growth of radical right-wing groups in Europe and one day receives D.'s manuscript titled „As If Everything's Normal“. D. is an old schoolfriend of Jakov's and Jakov has been specifically chosen by D. to read of D.'s experiences in 2009 when he was tasked to write a report on the death of Vedran P., a supporter of the soccer club Sarajevo (from that city). Colleagues from the Bosnian Federation were to arrange an interview with fans from the 'Horde zla' ('Hordes of Evil') soccer fan club, to which Vedran belonged, but this does not happen and D. had to spend a night in Sarajevo. While haunted by memories of his earlier visit to Bosnia (in the 1980's and 1990's), he experiences a series of encounters with people long dead, while those who are living (a taxi-driver, passers-by etc.), transform and their faces appear distorted. D. is now hyper-aware of an omnipresent evil, rooted in the trauma of war experienced by generations of citizens in Bosnia and Herzegovina (which can be read as metonymy of the entire space of the former Yugoslavia) and which could, as the wounds have not healed, be repeated.

At the level of narrative strategies and procedures, the two fabular currents, although set in different time frames and in different places, are on the one hand (pseudo)documentary (in narrativized photo reportage in Jakovlje's story about Europe in the 2000s, and excerpts from D's reportage about crimes in Busovača and Ahmići that he investigated in 1992). On the other hand, the novel moves towards Horror in terms of genre, within D.'s narrative sequence, with which the author emphasizes the gruesomeness of war, so that the genre characteristics become symbolic at the same time.

By analyzing the formation and function of fear as pertaining to the levels of content, symbolism and genre, the influence of the author's intentions on the formal and creative procedure will be traced, while also investigating the literary-aesthetic effect of textual emotion. J. P. Sartre's „Engaged Literature“ provides the impetus for the direction of this research: Sartre wrote

and „Nova Istra“. He has written three novels: „Đavo prvo pojede svoju majku“ (First the Devil Eats His Mother) (Dalmagrad, Split, 2001., second edition 2004., third prize in „Arkzin's" competition for best prose work from the region of the former Yugoslavia); „Splitting: Kako sam tražio Srbe po gradu“ (Splitting: How I Searched the City for Serbs) (Durieux, Zagreb, 2014.), „Kao da je sve normalno“ (As If Everything's Normal) (novel, Sandorf, Zagreb, 2018.) and a polemical work „Marx nije mrtav“ (Marx Is Not Dead) (Arkzin, Zagreb, 2016.) (<https://hrvatskodrustvopisaca.hr/hr/clanstvo/clan/damir-pilic>). At this time Damir Pilić lives and works in Split and New York.

the aforementioned work as an introduction to the newly-established journal *Modern Times* (*Les Temps Modernes*), in 1945, where he provided a significant place to this very relation between emotion and engagement in the representation of social reality.

2. Sartre's Reflections on Emotions and the Artist's Social Engagement

Sartre had already reflected on emotions several years before this essay⁴ as “experiential episodes that are prompted by the perception of difficulties. During these episodes the world is magically transformed, often through the use of one’s body, in an attempt to overcome such difficulties“) (Elpidorou, 2016:210). „Emotional consciousness“ is an important concept for Sartre⁵, which is primarily a „consciousness of the world“, „a way of our conscious existence, one of the ways in which the consciousness understands Being-in-the World“ (Elpidorou, 2016:211). Emotions can change our world by changing our consciousness of it. By changing our expectations, worldview, beliefs or desires, we change the world in which we live; thus, emotions are not incidental modifications of consciousness or superfluous markers of human existence, but quite the opposite: they are constitutive for our human existence. With them we embody and experience our mundane and interhuman existence (Elpidorou, 2016:211).

Thus it is not surprising that for Sartre an artist’s social engagement is in itself incited by emotion. In more concrete terms, engagement originates in the feeling of responsibility that writers, simply being who they are, feel in special circumstances during their lives (cf. Sartre, 1988:252). Thus, when the form and the nature of engagement is in question, he gives precedence to those who „will have fought passionately within our own era“, and not to ideas or „emaciated principals“...„empty and null to make the transition from one century to the next“ (Sartre, 1988:255). Furthermore, he claims that a feeling

⁴ Sartre’s 1939 essay *Esquisse d’une théorie des émotions* (Herman & C, Paris) specifically.

⁵ Emotional consciousness, according to Sartre, “lives the new world it has thereby constituted—lives it directly commits itself to it, and suffers from the qualities that the concomitant behavior has outlined” (Elpidorou, 2016:212). During emotional episodes, consciousness is “caught in its own [emotional] snare” (Elpidorou, 2016:212). This concept can be brought into relation to Damasio’s „conscious emotional state“ or „core consciousness“ which comes as the third degree of the processing of emotions and emotions. According to Damasio, to feel something or to have an awareness of this feeling are not equivalent states. For Damasio this difference is key when defining the relation between the emotions, feelings and consciousness, and which is manifested in their connection to the body (Ćorlukić, Krpan: 2020:53).

is always an expression of a certain way of life and world-view, both of which are shared by an entire class or entire epoch and that its evolution is not the result of some internal mechanism, but of historical and social factors (Sartre, 1988: 259). Sartre, thus, besides an existential approach to the emotions, assumes the tenets of a social constructivist⁶. He does not claim that emotions are a skillfully calibrated machine, but an organized form, and thus proposes a dialectical understanding of the development of emotions (Sartre, 1988:259). One person's different feelings do not exist comparatively, but as a „synthetic unity of one's affectivity“ and every individual moves in his own world of affectivity. Every feeling and every form of the life of the psyche manifests an individual's social position (Sartre, 1988:260)⁷. For Sartre people do not have a common nature, but a certain metaphysical position in which the total of constraints which restrain are taken as a given (the necessity of birth and death, the immanence that they be complete, finite and that that they exist among other people) (Sartre, 1988:260). Man is only one situation: a worker does not have the freedom to think or feel as one of the bourgeoisies does. For this situation to be truly ‘man’, it must be experienced and overcome. In itself this situation is meaningless until some human freedom provides it with some definite meaning (Sartre, 1988:264). Sartre imagines a total man as totally engaged and totally free. The worker, although determined by his position, even to the level of his feelings, still decides on the meaning of his position and the position of all workers whether his position is one of someone indifferent or revolutionary. He is not free not to choose, he needs to choose. Choosing his fate, he chooses the fate of all men. This for Sartre means the defense of autonomy and the rights of the person, but also explains the function of artistic engagement. It is not the social and political program in literature, but its ideological content and these new intentions that can also influence the form and creative procedure in the production of the novel. Sartre also proclaims an attempt to define the literary techniques which best

⁶ In the aforementioned study, Sartre opposes two of the most influences theoreticians of emotions from the beginning of the 20th century. These are the theories of Wiliam James and Sigmund Freud, about which Robert C. Solomon wrote in the 4th chapter of his book *Dark Feelings, Grim Thoughts: Experience and Reflection in Camus and Sartre* (2006) under the title „Sartre on Emotions: A Reading of His 'Sketch' of 1939“ (93-113). When he considers the phenomenology of emotions and proposes his idea that ideas such as love – passion is not some substantive feeling of the human spirit, but that it is a historical relation to Christian ideology, Sartre precedes the theory of cultural coding of passion which the sociologist Niklas Luhman represented in his study *Liebe als Passion: Zur Codierung von Intimität*, Frankfurt: Suhrkamp (1982)

⁷ „(...) origin, class, environment, and nation of an individual are simple accessories of his emotional life...A worker who receives a salary, who does not own the instruments of his craft, whose work isolates him from material reality' cannot feel like a bourgeois.“ (Sartre, 1988:260)

correspond to his aspirations (Sartre, 1988:266). Yet, in engaged literature in no instance should engagement overpower literature, writers should also serve literature, „infusing it with new blood, even as we serve the collectivity by attempting to give it the literature it deserves“ (Sartre, 1988:267).

Artists of a postmodernist bent, among whom Pilić also belongs, are aware that reality in literature can no longer be expressed in an ideological way, so they develop various post-ideological strategies (Oraić Tolić, 2001:41). One can recognize in Pilić's entire novel: intertextuality (the establishment of the parallelism of D.'s story with the plot Orhan Pamuk's novel *Snow*); documentary and pseudo-documentary (as part of the poetics of the experience of war, according to Oraić Tolić, 2001:42), and finally a metonymic nostalgia based on pain, due to the impossibility of return as a former identity is now unattainable (Oraić Tolić, 2001:44), which is formed with eidetic images, the revivification of nonstandard language, nostalgic memory and nostalgic typography. And yet, due to our methodological inclination we will maintain our focus only on those that represent fear within the representation of social reality and the inscription of the author's engagement in three textual layers.

3. The Formation and Function of Fear at the Level of Motif and Content in the novel *Kao da je sve normalno* (*As If All's Normal*)

Sartre's somewhat older contemporary, the psychologist John Dewey, when discussing the place of emotions within the experience of art, claimed that the emotions are not private but conditioned by context and that they belong to the security of the Self, but a Self which is concerned with the movement of an occurrence toward an outcome which is either desired or is not. Fear, in itself, is an automatic reflex, but in order to become emotional it must become part of an including and lasting situation under which a concern for objects and their problems are understood (Dewey, 1934:41, 42). Paul Ekman cites that fear, as one of the primary emotions, has been the one of the most thoroughly researched. Threat of injury, either physical or psychological, characterize all catalysts of fear, their themes and variations. The theme of fear is the danger of physical harm, while the variation can be anything from which we can learn what may harm us in any way. The function of fear is to prepare the organism for flight from a dangerous situation or for defense (Ekman, 2003:169).

Fear as a theme and effect appears in both the narrative sequences of which Pilić's novel is constituted. Jakov, a photographer for Reuters, narrates the first narrative sequence. This character is also a focaliser. The second one is

narrated and focalised by another character, journalist D., within a manuscript sent to Jakov.

Jakov's narration is built upon the technique of the photographic framing of the fragments of reality which thematize the threat of Neo-Nazism in Europe. He photographs right wing rallies, meetings among politicians and the severity of individuals and groups toward migrants, while preparing a photo-report titled »The Rise of the Extreme Right and the Crisis in Europe« in Europe 2016. Narration in these excerpts attain the form of photo-reportage:

„FOUR

Date: September 9, 2015.

Tags: #asylumcenter Roszke, #franticwomanjournalist.

A camerawoman for Hungary TV kicks a Syrian girl fleeing from the police. (...) The little girl has her hand in her father's hand, she probably didn't fall, at least I hope so, as it seems that her father is holding her firmly. He doesn't see that the journalist is hitting his child, as his head is turned to the other side, toward the Hungarian police from which he's fleeing. In her other hand she's holding a plastic bottle and a pauper's red bag: this is all they have. He's looking to the side, she at the camera, the camerawoman is photographed from the back: three perspectives, one composition.“ (Pilić, 2018:14)⁸

The reduced description of details on the photographs creates the impression of an entire occurrence of which only one frame has been caught by the lens. The narrator's comments on the composition of frames, as well as the textual preparations of the motifs selected for publication, are part of a documentary strategy. This documentary nature, yet, contextualizes a fear of extremism and Nazism, as well as a fear of the Other and the Different in Europe in the 21st century, making the reader aware that this emotion does not only belong to a fictional omnipresent and real „model of the world“, but that it is part of the actual experience of European citizens (in Poland, Slovakia, France, Finland, Hungary, Germany and Spain), confirming that its construct functions as part of the author's engagement. Scenes of Neo-Nazi iconography in mass rallies

⁸ „ČETIRI

Datum: 9. rujna 2015. godine.

Tagovi: #prihvatni centar Roszke, #mahnita novinarka.

Mađarska TV snimateljica nogom udara sirijsku djevojčicu koja bježi od policije. (...) Mala jednu ruku drži u očevoj ruci, zato vjerojatno nije pala, bar se nadam, jer čini se da je otac čvrsto drži. On ne vidi da mu novinarka udara dijete, jer mu je glava okrenuta na drugu stranu, prema mađarskim policajcima od kojih bježi. U drugoj ruci drži plastičnu bocu vode od litre i sirotinjsku crvenu torbu: to je sve što imaju. On gleda ustranu, ona u kameru, novinarka je slikana s leđa: tri perspektive, jedna kompozicija.“ (Pilić, 2018:14)

and violence toward migrants function as a catalyst for fear of the repetition of a criminal history, as a threat:

„ONE

Date: May 5th, 2013.

Tags: #Budapest, #neonazis, #Jobbik.

A formation of men in black uniforms and with the red-white flags of Horthy's WWII Fascist nation. Bald men captured on film from behind, with tattooed swastikas on their necks, holding the flag of Greater Hungary: there are enough reasons on the flag, in all honesty, for four wars. The note underneath the photograph states that neo-Nazis from the Jobbik party on the square at the parliament building are protesting because of the World Jewish Congress in Budapest. It is written underneath that members of Jobbik want all Jews in Hungary to be noted in a special registry.“ (Pilić, 2018:13)⁹

Jakov's story presents a frame in which the second narrative sequence will be narrated, and this is D.'s (his colleague from school) story of his trip to Sarajevo in 2009, titled *Kao da je sve normalno (As If All's Normal)*.

D.'s manuscript reaches Jakov without any announcement or reason, even without the identity of the sender. Yet D. is a character who is haunted by eidetic images of his memories from the fall of Yugoslavia (metonymic nostalgia), his memory is photographic and never stops traumatizing him. The first motif that represents D.'s fear is a panic attack during the commemoration of the 5th anniversary of the massacre committed by the Chetniks in Škarbnja in 1996, which Jakov remembers as he had witnessed it. In Jakov's narrative sequences (without excessive detail) we find Jakov unreliably narrating about D. as well as, with external focalization, a narrative of emotion:

„It was in fact Simone who first understood that D. was unwell. She gave him water and led him from the graveyard. Later on he told me, while were sitting in a cafe in Zadar, that he then felt sick as he hadn't eaten anything, something like that. Simone was convinced that he had a panic

⁹ „JEDAN

Datum: 5. svibnja 2013. godine.

Tagovi: #Budimpešta, #neonacisti, #Jobbik.

Formacija postrojenih muškaraca u crnim uniformama i s crveno-bijelim zastavama Hortyeve fašističke države iz WW2. Čelavi muškarac uhvaćen s leđa, s tetoviranom svastikom na vratu, drži zastavu Velike Mađarske: na zastavi je dovoljno razloga za, brat-bratu, četiri rata. U natuknicama ispod fotografije piše da neonacisti iz stranke Jobbik na trgu kod zgrade parlamenta protestiraju zbog održavanja Svjetskog židovskog kongresa u Budimpešti. Ispod toga piše kako članovi Jobbika traže da se svi Židovi u Mađarskoj popišu u poseban registar.“ (Pilić, 2018:13)

attack. Impossible, I told her: I've known him since childhood, he's not like that. Believe me, she said, I know what I'm talking about." (Pilić, 2018:16)¹⁰

D.'s narrative sequence (in which he is both narrator and focalizer) begins on a strange day in October 2009, when Bosnia was surprised by snow, and D. was travelling there named to write a report on the fans of the Sarajevo soccer club named the 'Hordes of Evil'. The motif is a real occurrence (in extra-fictional reality) when Croatian fans in Široki Brijeg killed a Croatian member of Hordes of Evil, named Vedran Puljić, thinking that they were shooting at Muslims. While travelling D., recollects his earlier travels in Bosnia; one in high school in 1985 or 86, one in 1998 and the aforementioned in 2000, when he wrote a report from Ahmići and Busovača in Bosnia and Herzegovina. The aim of the actual trip was never attained, D. does not succeed in talking to the fans, yet briefly stays in Sarajevo attempting to write a report about a different topic. At night, while searching for the coffeehouse 'Balkan' in the Baščaršija, D. notices the eerie deformation of the faces of random passers-by, as well as of his interlocutors, and also meets personages from Bosnian-Herzegovinian and European history, where the novel changes genre and becomes a horror story.

On the level of the representation of the emotions, D.'s story begins with his sense of surprise at snow in October, but with his affirmation that it is good because he brought his jacket because it was „Only (...) an eternal fear of Bosnia that led“ (Pilić, 2018:22)¹¹ him to do so. Immediately after, contrary to fear, he recalls

„(...) wonder and disbelief of foreign journalists and sportsmen at that which they called the Spirit of Bosnia and Herzegovina, thinking of the hospitality of Bosnian people: much later I imagined that Spirit of Bosnia and Herzegovina as some supernatural being that sleeps in the Bosnian hills, and had risen from its dreams for the Olympics“ (Pilić, 2018:24)¹².

¹⁰ „Upravo je Simone prva shvatila da D.-u nije dobro. Ona mu je i dala vode i izvela ga s groblja. Meni je poslije, dok smo sjedili u nekom kafiću u Zadru, rekao da mu je pozlilo jer nije ništa jeo, tako nešto. Simone je bila uvjerena da je imao napad panike. Nemoguće, rekao sam joj: znam ga od djetinjstva, nije taj tip. Vjeruj mi, kazala je, znam o čemu govorim.“ (Pilić, 2018:16)

¹¹ „Samo (...) vječni strah od Bosne natjerao“ (Pilić, 2018:22).

¹² „(...) čuđenja i nevjerice stranih sportaša i novinara pred onim što su zvali Duh Bosne i Hercegovine, misleći na gostoprimstvo bosanskih ljudi: dugo poslije zamišljao sam taj Duh Bosne i Hercegovine kao neko nadnaravno biće koje spava u bosanskim planinama, a ustalo je iz sna samo zbog Olimpijade“ (Pilić, 2018:24)

He had the opportunity to experience Bosnian hospitality earlier as a high school pupil in the 1980's in the form of a waiter from Kupres, having seen his dedication and sacrifice for children entirely unknown to him. Thus, the Spirit for the narrator always represents the „essence of Bosnia and Herzegovina“ (2018:26). The emotions inscribed in his metaphorical construct are given as an antithesis to fear. The initial representation of Bosnia, therefore, is marked by emotional ambivalence (fear – wonder).

Fear is further represented by a documentary strategy in the inserted parts of the text: this being D.'s reportage from 2000, which in the moment at hand „haunts“ him (2018:31). The title of his first article is „Fear Scourges Busovača“ („Strah hara Busovačom“) and relates to the collective feeling of Croats after the indictment of war crimes in Ahmići and the collective emotions of Muslims before the indictment. For Croats, the indictment represents a threat and an imposition of collective guilt, while for Muslims relief. Fear here is mixed with anger, while war crimes perpetrated by one's on another ethnic group become taboo:

„And when, among nine interlocutors, not one will give you his name or be photographed, you might think that the Croats in Busovača are a very shy people. Meanwhile, if you follow the truth, you'll know that neither one nor the other is correct, but because a horrible theme has Lašvanska Dolina in its grip, as horrible as horrible can be: Ahmići. (...)

(...) Neither did Mrs. Jelena say her name, but we heard what the men called her: - The next census of Busovača's population will be in the Hague, we'll all be going there. And what did they do to us? Write about that, and not just against us Croats – Mrs. Jelena angrily said.“ (Pilić, 2018:32)¹³

D.'s reportage documents fear in interethnic relations as the result of wartime trauma:

„Semira Ahmić says that she doesn't know what to say, other than that she now breathes and walks more freely, while Džemila Ahmić adds:

- We are relieved, we thought that you might harm us.“ (Pilić, 2018:35)¹⁴

¹³ „A kad ti od devet sugovornika niti jedan ne pristane dati ime ili fotografirati se, možeš misliti da su Hrvati u Busovači iznimno stidljiv narod. Međutim, ako ćeš po istini, znaš da ni jedno ni drugo nije točno, nego da je sve to zato što je gadna tema pritislula Lašvansku dolinu, gadna da gadnija ne može biti: Ahmići. (...)

(...) Ni gospođa Jelena nije rekla ime, ali smo čuli kako je muškarci zovu: - Sljedeći popis stanovništva u Busovači bit će u Haagu, svi ćemo otić tamo. A šta su oni radili nama? Pišite o tome, a ne sve po Hrvatima – ljutito veli gospođa Jelena.“ (Pilić, 2018:32)

¹⁴ „Semira Ahmić govori da ne zna što da kaže, osim da sad lakše diše i slobodnije hoda, a Džemila Ahmić dodaje:

- Lakše nam je, mislili smo da će nas možda još dirat.“ (Pilić, 2018:35)

One may state the fact that it is actually fear, and not some mythic collective hate, which represents the cause of the war. And yet, both hate and fear can remain as the persistent results of wartime trauma (and thus become the cause of new wars), which is apparent from D.'s conversation with a taxi-driver in Sarajevo:

„- People have gone bad– he continued in a resigned tone. – Hate dominated among peoples, that’s why it’s like this.

I don’t know if the people in Sarajevo are rotten, I thought at one moment: urban legends say differently. But this was before the war, and now it’s 2009. Maybe things have changed drastically. In fact, it would be unreal if they haven’t.“ (Pilić, 2018:43)¹⁵

„ – Fourteen years have passed since the war– he said – and even today I know which fellow at the station would butcher me. I am, if you’d excuse, a Moslem.“ (Pilić, 2018:43)¹⁶

It is at this very moment that the structure of the genre of this novel begins to change with the motif of the deformation of the taxi-driver’s face: now Horror, and with this the textual representation of fear changes as well. Thus, in the following chapter we will continue our analysis on the level of genre and the level of the relation toward extra-literary reality.

4. The Formation and Function of Fear within the Determinants of Genre and the Representation of Reality

Pilić’s novel can be characterized by its hybridity as a social, political and anti-war novel with elements of reportage, essay and horror. Sartre himself singled out reportage as a genre of engaged literature due to its „ability to grasp meanings instantly and intuitively, and a talent for regrouping them in order to offer the reader immediately comprehensible synthetic wholes“ (Sartre, 1988:267). Such an effect is particularly clear in photo-reportage. Oatley¹⁷

¹⁵ „- Pokvarili se ljudi – nastavio je taksist rezignirano. – Zavladała mržnja među narodima, zato je vrijeme ovakvo.

Ne znam jesu li ljudi u Sarajevu pokvareni, pomislio sam u tom trenutku: urbane legende govore drukčije. Ali to je bilo prije rata, a sada je 2009. godina. Možda su se stvari drastično promijenile. Zapravo, bilo bi nestvarno da nisu.“ (Pilić, 2018:43)

¹⁶ „ – Od rata prođe evo četrnaest godina – rekao je – a ja i danas znam tko bi me klao od kolega na stanici. Ja sam, da prosti, Musliman.“ (Pilić, 2018:43)

¹⁷ „There is a genre for each of these basic emotional themes, romances for feeling happy and overcoming difficulties, action stories for feeling anger, thrillers for feeling anxious, weepies for sadness, satires for contempt, as well as erotic stories for sexual arousal.“ (Oatley, 1994:69)

spoke of the connection between emotion and literary genre, yet here we will focus on fear as the basic emotion of Horror and its twofold representation in its relation to reality.

On this level, the novel is polarized between the mimetic and the non-mimetic, the realistic (documentary) and the fantastic. Regarding its temporal-spatial determinants and the causality of its action, in the part in which the author introduces a fantastic reality, the author, as Renate Lachmann would say, deforms the category of time and doing so disturbs the categories of appropriateness and similarity (Lachmann 2002: 10). And yet, despite the different spatial and temporal determinants of the two narrative sequences, the reader has the impression of a temporal synthesis. We interpret this in a Sartrean sense as Pilić constructs the narrative structure of his novel so that he is „always seeking to discover a common meaning“, and it is ostensibly clear that Pilić's efforts „clearly demonstrate the interrelation of the collective and the individual“ (Sartre, 1988:266). In the text, D.'s narrative sequences establish a unity of narrator, main character and focalizer. The course of D.'s actions are temporarily halted by documentary interventions: a) Jakov's photographic fragments as a form of commentary on D.'s content; b) Jakov's notes with ideas which he has formed on the basis of D.'s text and c) the documentary parts of D.'s reportage from Bosnia in 2000, after the indictment for war crimes.

In order to represent fear on both levels of the relation to reality, and thus to show how both are vectors of common meaning, we will briefly return to the documentary nature of Jakov's photo-reportage as the author's post-ideological strategy of an answer to reality (and as a reflection of the poetics of critical mimeticism). Furthermore, fear on the mimetic, realistic and documentary levels (in Jakov's photographs as part of the poetics of testimony) is inscribed by representations of neo-Nazi meetings and rallies. Emphasis is on the concealed face:

„AUSTRIA (...) A flagstick exactly covers the middle of a face on a t-shirt, so that one cannot exactly recognize who that man is. A careful observer notices under the flagstick a man's specific moustache: it is the face of Adolf Hitler.“ (Pilić, 2018:52)¹⁸

„UKRAINE (...) Motherfucker, this is Berlin 1933, only without uniforms. A group of men even have uniforms and camouflage masks

¹⁸ „AUSTRIJA (...) Štap od zastave prelazi točno preko sredine lica na majici, pa se ne razaznaje dobro tko je taj čovjek. Pažljiviji promatrač uočava ispod štapa specifične čovjekove brčiće: to je lice Adolfa Hitlera.“ (Pilić, 2018:52)

over their faces, only their eyes are visible. This is a night-march: a mob with burning torches walks the wide street of a city, probably Kiev.“ (Pilić, 2018:52)¹⁹

And on the fantastic, non-mimetic level, the motif of deformation is again focused on the human face:

„(...) the taxi-driver's moustache slowly began to the move toward the right, toward me, like a typewriter's leaden cylinder, and started to vibrate up and down – like a jumper on a trampoline, while his right ear, the only one I could see, seemed to lengthen and sharpen at the tips, like Spock from Star Trek.“ (Pilić, 2018:44)²⁰

„(...) because I found his jaw fascinating, which started to lengthen like in some comic-strip, out of proportion with the rest of his face, while on the edges I noticed little shiny spots, like the man could no longer contain his spit. I could see his breath in the cold, which turned into short red shots of light, before they would drown in the dark. I looked at him like I looked at the fireworks in a circus: I saw a young dragon like from some children's picture book. I felt like something was tightening in my throat: as if my body recognized horror before reason, that refused to accept this terrifying scene. (...) and I also managed to see how both of his ears became really sharp, like with that taxi-driver who drove me from the hotel to the 'Dan' (*Day*) newsroom. (...) for a moment he looked like a monster from a b-grade horror movie which found itself in a different genre by mistake. I think that I did not still feel panic at that moment.“ (Pilić, 2018:82)²¹

¹⁹ „UKRAJINA Jebem ti mater, ovo je Berlin 1933., samo bez uniformi. Dio muškaraca čak ima neke uniforme i maskirne kape preko lica, jedino im oči vire. Ovo je noćni marš: gomila s upaljenim bakljama hoda širokom ulicom nekog grada, vjerojatno Kijeva.“ (Pilić, 2018:52)

²⁰ „(...) taksistov brk počeo se kretati lagano udesno, prema meni, kao tromi valjak pisaće mašine, te stao vibrirati gore – dolje kao skakač na trampolinu, a desno uho, jedino koje sam mogao vidjeti, naočigled mu se izduživalo i postajalo šiljasto, kao kod Spocka iz Zvezdanih staza.“ (Pilić, 2018:44)

²¹ „(...) jer me fascinirala njegova vilica, koja se počela izduživati kao u stripu, neproporcionalno s ostatkom lica, a na njenim rubovima zapazio sam sitne svjetlucave točkice, kao da čovjek više ne uspijeva zadržati pljuvačku. Iz usta mu je od hladnoće izlazila para, koja se pretvarala u kratke crvene rafale svjetla, prije nego bi se utopila u mrak. Gledao sam u njega kao da gledam pirotehničku točku u cirkusu: vidio sam mladog zmaja iz dječjih slikovnica. Osjećao sam kako me nešto steže u grlu: kao da je moje tijelo prepoznalo užas prije razuma, koji je odbijao prihvatiti zastrašujući prizor. (...) a uspio sam vidjeti i kako su mu oba uha postala bitno šiljastija, kao od onog taksista što me vozio od hotela do redakcije Dana. (...) za trenutak mi je izgledao kao čudovište iz horora B produkcije koje se zabunom našlo u drugom žanru. Mislim da u tom trenutku još nisam osjećao paniku.“ (Pilić, 2018:82)

„ (...) so his face took on the molten and broken appearance of a crumpled child's ball that someone emptied of air, just like the deformed figures from Picasso's cubist phase. The lower part of his face still had its sharp masculine outline, but the upper part no longer had any kind of connection to his jaw: he looked like a high-caliber bullet hit right in the root of his nose.“ (Pilić, 2018:83)²²

„ (...) his face, squashed and straight like dough flattened for bread: without a nose, without any bulges or indentations, without a third dimension, without depth. So much was missing on this face that I instinctively recoiled, like people who don't work on themselves unconsciously recoil from an invalid, because they're overcome by the evolutionary fear of the asymmetry of a human body.“ (Pilić, 2018:84)²³

The narrator calls these people with deformed faces (which recalls biblical demons, to be more exact, introducing mythopoetic representations of fear) Legion: „If Legion had decided to attack me, I realized in that instinctive second, that they can only enter me through my bellybutton.“ (Pilić, 2018:88)²⁴ Fear overwhelms D.: this is enunciated by a gradation in narration (with the occasional ironic distancing) and is cognitively conceptualized by the metaphor „dangerous country“, which is actually a reflection „(...) of the hero's unpreparedness to accept the very reality of that city and country, which is marked by national disunity and hate, lack of perspective, conditions of life far from the ideal and desired“ (Alajbegović, 2019).

„When I realized that my memories of the taxi-driver recalled memories of Nena from Ahmići, for the third time I thought how Bosnia and Herzegovina was a dangerous country for me, full of terrifying memories that live with people.“ (Pilić, 2018:96)²⁵

²² „ (...) pa mu je lice popimalo vrlo razliven i izlomljen izraz zgužvane dječje lopte iz koje je netko ispuhao zrak, baš poput deformiranih likova iz Picassove kubističke faze. Donji dio lica još uvijek mu je imao oštre muževne crte, ali gornji dio više nije imao nikakav odnos prema vilici: izgledao je kao da ga je metak velikog kalibra pogodio točno u korijen nosa.“ (Pilić, 2018:83)

²³ „ (...) njegovo lice, spljošteno i ravno kao razvaljano tijesto za kruh: bez nosa, bez ikakvih ispupčenja ili udubljenja, bez treće dimenzije, bez dubine. Na tom licu nedostajalo je toliko toga da sam instinktivno ustuknuo, kao što ljudi koji ne rade na sebi nesvjesno ustuknu od invalida, jer dopuste da ih obuzme evolucijski strah od asimetrije ljudskog tijela.“ (Pilić, 2018:84)

²⁴ „Ako me Legija odlučila napasti, shvatio sam u toj instinktivnoj sekundi, mogu prodrjeti u mene samo kroz pupak.“ (Pilić, 2018:88)

²⁵ „Kad sam shvatio da mi je sjećanje na taksista dozvalo sjećanje na nenu iz Ahmića, po treći put sam pomislio kako je Bosna i Hercegovina za mene opasna zemlja, puna strahovitih uspomena koje žive s ljudima.“ (Pilić, 2018:96)

From such a conceptualization of fear, construed on the mimetic and non-mimetic levels of the text, its symbolic effect, an aesthetic effect in fact, of objective emotion is developed.

5. The Formation and Function of Fear in the Symbolic Layer of the Text

The protagonist's phantasmagorical visions of people with demonic characteristics is interpreted by B. Alajbegović in the following way: „unreliability in the reality of that which is experienced in the Bašćaršija, in fact, the unreliability of the journalist's senses and perception“ as well as citing that they „symbolize the destroyed normalcy of the post-war reality of Bosnia and Herzegovina, and Sarajevo respectively (...)“ (Alajbegović, 2019).

And yet, the motifs with which a fictional reality fantastically unravels by using the genre characteristics of Horror, showing that the representation of fear has received symbolical characteristics and that what is at hand is the procedure of the symbolization of Sartre's concept of emotional consciousness. Thus, exactly with its distancing from mimeticism, a fantastically transformed reality represents the individual's and collective's emotional consciousness creating an estranged „living new world“ founded on fear. The protagonist no longer believes his own perception: „This I explain by the fact that the frenzy of my own perception as greatly frightened me, so that in such a state I could not rely on my own senses“ (Pilić, 2018:97)²⁶. The protagonist also analyzes, cognitively conceptualizes his fear. Using animal symbolism, he provides his visions with meaning:

„I remember that it firstly became clear to me that I understand the principle of deformity: for me people became animals. I could still tolerate this, but the following realization demoralized me: no one was deformed to the state of a tame animal (...) but they all transformed into predators, animals who prey and scavengers: like a wolf, like a fox, like a rat, like a rat, like a hyena, like a vulture. I intuitively comprehended that this must have been related to the war.“ (Pilić, 2018:91)²⁷

²⁶ „To objašnjavam činjenicom da me divljanje vlastite percepcije prilično prestrašilo, pa se u takvom stanju nisam mogao pouzdati u svoja čula“ (Pilić, 2018:97).

²⁷ „Pamtim da mi je najprije postalo jasno da razumijem princip izobličavanja: ljudi su mi postajali životinje. To sam još dobro podnio, ali me naredna spoznaja ipak demoralizirala: nitko se nije izobličavao u neku pitomu životinju (...) nego se redom pretvaraju u predatore, grabežljivce i strvinare: kao vuk, kao lisica, kao štakor, kao hijena, kao lešinar. Intuitivno sam shvatio da to mora biti povezano s ratom.“ (Pilić, 2018:91)

„I thought that what was happening to me must be related to something in the very heart of Sarajevo, like some kind of supplementary reckoning between murderers and victims.“ (Pilić, 2018:98)²⁸

This is why we recognize fear in Pilić's work as total, as a Sartrean „synthetic unity of one's affectivity“ within which every feeling and every form of mental life is actually a manifestation of the individual's position and in close ties to the collective's feelings:

„That which confused me – and that which also now, at this absent moment, still confuses me – is this: why are people becoming deformed in front me as well as people like the taxi-driver who should be a victim (...) Has the Spirit of Bosnia and Herzegovina, damaged by foreign hate, taken on some of the markings of the butcher?“ (Pilić, 2018:98)²⁹

„I looked at Mirza: I know that great pain changes people, not always for the better. If the Spirit of Bosnia and Herzegovina because of great pain has taken on some of the markings of the butcher, then all is lost.“ (Pilić, 2018:99)³⁰

The author's engagement is clear in that the protagonist interprets the reasons himself, as well as the meaning and message of such a transfigured reality, interpreting them with the symbolism of the demonic Legion:

„In the following flash of knowledge, which took place within the same second, I clearly felt what Legion wanted from me: relax the abdominal wall and let it enter through my bellybutton, like a malign virus of contrition, so that we share the dreams of twelve thousand dead citizens of Sarajevo. (...) they wanted to take out my heart and get inside, so that I also become a zombi, yet this was something I couldn't give them, because I didn't kill anyone in Sarajevo, and besides, my heart is not only my own.“ (Pilić, 2018: 91-92)³¹

²⁸ „Pomislio sam da to što mi se događa mora biti povezano s nečim što je u samom srcu Sarajeva, kao neka vrsta naknadnog obračuna između ubojica i žrtava.“ (Pilić, 2018:98)

²⁹ „Ono što me zbunjivalo – a što me i sada, u ovom odsutnom trenutku, još uvijek zbunjuje – jest ovo: zašto mi se izobličavaju i ljudi koji bi trebali biti žrtve, poput onog taksista (...) Zar je i Duh Bosne i Hercegovine, oštećen tuđom mržnjom, poprimio neka obilježja krvnika?“ (Pilić, 2018:98)

³⁰ „Pogledao sam Mirzu: znam da veliki bol mijenja ljude, ne uvijek nabolje. Ako je Duh Bosne i Hercegovine zbog velikog bola poprimio neka obilježja krvnika, onda je sve izgubljeno.“ (Pilić, 2018:99)

³¹ „U narednom bljesku spoznaje, koji se odigrao unutar iste sekunde, jasno sam osjetio što Legija želi od mene: da opustim trbušni zid i da mi uđu kroz pupak, kao zloćudni virus

According to Dewey, emotions hold the elements of experience together, while experience harmonizes them (1934:42). The emotion which is thematized in this novel is an individual's and collective's posttraumatic state, the loss of multiculturalism in Bosnia and Herzegovina after the war, the interethnic conflicts which left traces in the everyday coexistence of citizens, as well as a parallelly increasing intolerance toward immigrants in European countries. All are connected by an experience of a politics of incitation; in Bosnia on the eve of war, at the beginning of the 90's, and in Europe closer to the present moment, that could lead to the same outcome. Fear is an emotion which unites all these temporally and spatially distanced experiences on the thematic and symbolic level, but also on the level of the inscription of emotion. A fantastically transformed reality represents a change in the extraliterary reality of Bosnia and Herzegovina which D. experienced before the war in relation to its post-war reality.

The emotion of fear which the citizens of Bosnia and Herzegovina feel toward one another, yet live „as if all's normal“, thus, in a false reality, transformed the protagonist's experience and experience of reality, while on the formative level this transformation occurs on the level of procedures in genre and symbolism and the author's conceptualization of reality (from the documentary to the fantastic). Emotion is underlined with elements of horror, and in such a frightening reality, the protagonist D. still participates directly, like all the other characters which represent the citizens of Bosnia and Herzegovina. This model of the world was constructed, thus, by its collective emotional consciousness which is enunciated by symbols which reveal the unconscious and repressed (fear of the Other, guilt and sadness, which are not uttered „as if all's normal“). For the protagonist fear is a Sartre-like episode of experience in which his world is magically transformed with the aid of one's own (symptoms, panic, paranoia), but also with that of other bodies (deformations), in an attempt to overcome it.

The protagonist is bound by this schizophrenic world of total fear, is seized by it and, as Sartre states, „suffers from accompanying characteristics“ which are made manifest in the text with people being demonized. The frightening deformations of people's faces and the visions of the deceased during „emotional episodes“ are an appendage to Sartre's thought on a conscious „caught in its own (emotional) trap“ (cf. footnote 6). This is why we can interpret the protagonist and his world as figures of this and such an emotional

kajanja, da podijelimo snove dvanaest tisuća mrtvih građana Sarajeva. (...) željeli su mi izvaditi srce i useliti se unutra, da i ja postanem zombi, a to im ipak nisam mogao dati, jer ja nisam nikoga ubio u Sarajevu, a osim toga, moje srce nije samo moje.“ (Pilić, 2018: 91-92)

consciousness, and can apply to the fantastical distancing from reality Oatley's interpretation of *mimesis* as simulation, and not as imitation or representation³², which is crucial for the understanding of the emotional effect of the text on the reader, and thus of the literary engagement here itself. In his work on the taxonomy of literary responses and the theory of identification on the fictional text, Keith Oatley proposes a new interpretation of Aristotle's *mimesis*, no longer as „imitation“ or „representation“ but as simulation. The human mind possesses the possibility of simulation, the creation of new models of the world (Craik, 1943, cit. in: Oatley, 1994:66). Literary texts work so that they lead the process of simulation in the reader. The core of this simulation is an identification with one or more readers where the reader controls the character's actions according to his own processes of planning, assuming the characters aims and experience of emotions when his plans change (Oatley, 1994:66). The reader's mind forms mental models of imagined worlds, accepts the speech acts with which the writer accosts him and integrates all these various elements when creating a new, unique experience (Oatley, 1994:53).

6. The Representation of Total Fear and literary engagement – conclusion

This research has confirmed that Pilić, in his novel *As If All's Normal*, constructs total fear on a Sartrean foundation, not only as the psychological but as the ideological content of the text. The relation between the textual constructs of the emotion of fear and literary engagement in the representation of social reality has been considered here: this social reality is temporally organized in several different excerpts (pre-war, post-war time in Bosnia and Herzegovina and Croatia, the year 2000 in Europe), and is thus represented with the strategy of nostalgic memory, and of the traumatic on the other.

The core of the artistically relevant and inscribed in literary engagement would enact what Oatley cited as the procedure of the great writers: this being that, when they've offered matter for the enactment of the aforementioned functions of simulation, which makes it possible for the reader to react creatively, that he/she feels as if they he/she has been touched emotionally, that he/she understands some of the relations between the work and the emotions, and occasionally undergoes a cognitive transformation (Oatley,

³² „Imitation' and 'representation' are too empirical as translations of mimesis. They imply copying, and it is just this sense that photography, photocopying, video recording have appropriated. They imply one-to-one correspondences between the movements and speech of (say) an actor and real life.“ (Oatley, 1994:66)

1994:53)³³. The last point here certainly does not mean that the writer of engaged literature must sow his/her ideological world-view in the reader, but it can mean that the emotions in the text will not represent only psychological, but also ideological content by expressing the author's stance toward the object which arouses emotion.

By the simulation of a frightening post-war traumatic reality, Pilić's novel achieves the effect of surprise – it presents total fear as the synthetic unity of the protagonist's, writer's and reader's affectivity. This total fear overgoes the representation of a mere reflex, and thus conveys emotion in accordance with those with which Oatley characterizes other profound emotions in everyday life (happiness due to love, sadness due to loss, anger due to injustice). Fear of the Other and Different is one of such as, like those note prior, it can incite thoughts on our very selves and can change us (cif. Oatley, 1994:60), thus, its thematization necessarily invokes questions of identity.

Pilić, in his representation of fear, consciously used a symbolic transposition of reality, having used the determinants of the genre of horror. Such symbolization can be related to therapeutic procedures when encountering trauma. Namely, in as much as we interpret this symbolically transformed, frightening reality as the protagonist's elaboration of trauma, to be more exact, as an aid when encountering its effects (by way of the projection of fear into symbols), then one more level of the interaction of the emotional constructs of the writer's engagement in the literary text reveals itself. A similar process with literary simulation could even take place in the reader, yet the reader in the text encounters the emotions which the author has inscribed into his cognitive constructs and one legitimate reaction to it may be rejection. And yet, as emotions emerge unexpectedly, when we have unprepared answers, they encourage us to overcome the skills we have thus far mastered: they stimulate our creativity (Oatley, 1994:61).

When meditating on and evaluating the author's engagement in the novel at hand and the eternal question of tendency and aesthetics, Oatley's claim that „Art proper is produced when an artist goes beyond stock responses to express an emotion creatively in a particular medium (words, paint, music or life) can be applied. Emotions are potentially transformative for us readers when we too can respond creatively“ (1994:61). This is exactly what the engaged text

³³ On the plane of the literary text a simulation occurs, yet the emotions are the reader's. Some can be incited by sympathy and memory, and some by the influence of occurrences to the aims and plans of the character with which we identify. And all of these belong to his and Johnson-Laird's taxonomy of basic emotions from 1987 (Oatley, K. and P.N. Johnson-Laird, 1987. Towards a cognitive theory of emotions. *Cognition and Emotion* 1, 29-50) (Oatley, 1994:69)

asks of the reader. And yet, the problem of every, and especially the engaged text, is that not all readers will experience an identification with the characters, nor will feel sympathy with a character or connect the action with his/her memories/experience, whereby the lack of the same should not influence the evaluation of the literary and aesthetic qualities of the text, first of all the innovative models of the representation of the emotions with which engaged literature appeals to the reader's consciousness, and which, as have been proven here, are present in the novel at hand by Damir Pilić.

Bibliography

1. Alajbegović, B., 2019. Potraga za »duhom Bosne i Hercegovine« (Damir Pilić: Kao da je sve normalno, izd. Sandorf, Zagreb, 2018.). *Kolo*, 3. [online] Dostupno na: <https://www.matica.hr/kolo/589/potruga-za-duhom-bosne-i-hercegovine-29570/> [14. 6. 2024.].
2. Barrett, L. F., 2017. *How Emotions are Made. The Secret Life of the Brain*. [e-knjiga] New York, Boston: Houghton Mifflin Harcourt. <https://jyotsnabooks.wordpress.com/wp-content/uploads/2017/12/how-emotions-are-made-the-secret-life-of-the-brain.pdf> [15. 6. 2024.].
3. Čorlukić, M., Krpan, J., 2020. Što su emocije? – Suvremene neuroznanstvene teorije / What Are Emotions? – Contemporary Neuroscientific Theories. *Socijalna psihijatrija* 48 (4), pg. 50-71.
4. John Dewey (1934) *Art as Experience*, New York: Minton, Balch & Company
5. Ekman, P., 2003. *Emotions revealed : recognizing faces and feelings to improve communication and emotional life*. New York: Times Books. <https://zscalararts.wordpress.com/wp-content/uploads/2014/01/emotions-revealed-by-paul-ekman1.pdf> [11. 7. 2024.].
6. Elpidorou, A., 2016. Horror, fear, and the Sartrean account of emotions. *The Southern Journal of Philosophy*, 54 (2), pg. 209–225
7. Keen, S., 2006. A Theory of Narrative Empathy. *Narrative*, 14 (3), pg. 207-236
8. Keen, S., 2013. Narrative Empathy. U: Hühn, P., Pier J., Schmid, W., Schönert, J. *The living handbook of narratology (LHN)*. [online] Dostupno na: <https://www-archiv.fdm.uni-hamburg.de/lhn/node/42.html> [14. 6. 2024.].
9. Lachmann, R., 2002., *Phantasia/Memoria/Rhetorica*, Zagreb: Matica hrvatska
10. Nussbaum, M. C., 2019. *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*. Zagreb: Sandorf & Mizantrop
11. Oatley, K., 1994., A taxonomy of the emotions of literary response and a theory of identification in fictional narrative, *Poetics* 23 (1994) 53-74
12. Oraić Tolić, D., 2001., Suvremena hrvatska proza. Izazov zbilje. *Republika*, 57 (5-6), pg. 39-51

13. Pilić, D., 2018. *Kao da je sve normalno*. Sandorf, Avantura: Zagreb
14. Škreb, Z. i dr., 1987. *Rečnik književnih termina*. Beograd: Nolit
15. Sartre, J. P. 1988. Introducing Les Temps modernes. U: Sartre, J. P. *"What Is Literature?" and Other Essays*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, pg. 247-268
16. Solomon, Robert C., 2006., *Dark Feelings, Grim Thoughts: Experience and Reflection in Camus and Sartre*. Oxford: Oxford University Press

Doc. dr. Adisa Bašić

Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo

Filozofski fakultet / Faculty of Philosophy

adisa.basic@ff.unsa.ba

UDK / UDC 821.411.21-1

Izvorni naučni rad / Original scientific paper

Primljeno / Received: 21. 10. 2024.

Prihvaćeno / Accepted: 21. 01. 2025.

**ODBIJANJE POLOŽAJA NIJEME ŽRTVE U IZVEDBENOJ
POEZIJI PALESTINSKE AUTORICE RAFAEF ZIADAH**

**RESISTING THE POSITION OF THE MUTE VICTIM IN THE
SPOKEN WORD POETRY OF THE PALESTINIAN AUTHOR
RAFAEF ZIADAH**

Sažetak

Spoken word poetry napisana je da bi se izvodila javno za publiku, ona nastaje s namjerom da se sluša i gleda a ne da se čita. Česte teme savremene izvedbene poezije su društvena nepravda, nasilje, pitanja identiteta, rodna i rasna diskriminacija. Palestinsko-kanadska pjesnikinja Rafeef Ziadah se u svojim pjesmama objavljenim na tri albuma (Hadeel, We Teach Life i Three Generations) bavi položajem Palestinaca, njihovim ratnim stradanjima, višedecenijskom politikom aparthejda prema njima, raseljavanjem, životom u dijaspori. Njene teme također su položaj arapske žene, bezdomost, opštjeljudska obespravljenost, stradanje marginaliziranih skupina – žena, djece i migranata. Tuđa patnja o kojoj saznajemo putem medija nerijetko dovodi do izvjesne zasićenosti i ravnodušnosti (Sontag) te do ciničnog doživljaja da nisu svi ljudski životi jednako vrijedni žalovanja (Butler). Ziadah se u svojoj poeziji buni protiv bešćutnih zlostavljača i indiferentnih medija, te odbija da Palestinci budu nijemi i pasivni predmet izvještavanja. Ona vraća žrtvama ljudsko dostojanstvo, daje im glas i osobnost, traži otpor u njihovo ime, žaluje za njima i time njihove živote predstavlja vrijednima življenja.

Ključne riječi: izvedbena poezija, spoken word poetry, intermedijalnost, palestinska poezija, prekarni život, tuđe stradanje, žalovanje

Summary

Spoken word poetry is crafted for public performance, created with the intent of being heard and observed, rather than merely read. Common themes in contemporary performance poetry are social injustice, violence, identity issues, and gender and racial discrimination. Palestinian-Canadian poet Rafeef Ziadah addresses the plight

of Palestinians in her works published across three albums—Hadeel, We Teach Life, and Three Generations. Her poetry explores their war-related suffering, the prolonged apartheid policies against them, displacement, and life in the diaspora. Additionally, her themes encompass the status of Arab women, homelessness, widespread disenfranchisement, and the suffering experienced by marginalized groups—including women, children, and migrants. The suffering of others, often encountered through media, frequently leads to a certain saturation and indifference (Sontag), accompanied by a cynical perception that not all human lives merit equal sorrow (Butler). Through her poetry, Ziadah rebels against the callous perpetrators and indifferent media, vehemently refusing to let Palestinians be rendered mute and passive subjects of reporting. She restores human dignity to victims, grants them voice and identity, advocates for resistance on their behalf, grieves for them, thus affirming that their lives are worthy of being lived.

Keywords: *performance poetry, spoken word poetry, intermediality, Palestinian poetry, precarious living, the suffering of other people, mourning*

Od svog samog nastanka poezija je računala na usmenu izvedbu i postojala je više hiljada godina prije nego što je uopšte izumljena štampa. Usmena poezija je ponavljanjima, ritmom, rimom i ustaljenim figurama bila prilagođena tome da pjevač pamti veliki broj stihova. Današnja *spoken word poetry*¹ odnosno izvedbena poezija donekle baštini tu tradiciju ali joj ne pripada jer nije nastala na tim drevnim pravilima i osnovama. Iako se izvodi usmeno, spoken word poetry nije usmena poezija, ona je napisana da bi bila izvođena – dakle, ne možemo je do kraja svrstati ni u usmenu ni u pisanu poeziju (Weinstein 2018: 87). Ona ima granični položaj između književnosti, scenske umjetnosti i performansa. Otuda analizi ovakvih pjesama treba pristupiti sa sviješću o specifičnosti medija izvedbene poezije, te pored tekstualnog sadržaja obratiti pažnju i na predstavljajući odnosno performativni dio kao što su glas, muzika, fizička pojava, scenski nastup onoga ko pjesmu izvodi, reakcija publike.

Spoken word poetry: na razmeđu poezije i aktivizma

Ova vrsta poezije u dvadeset i prvom vijeku igra sve značajniju ulogu jer tematizira pitanja identiteta i razne oblike društvenih nepravdi (rasnu, rodnu, klasnu...) a koristeći sredstva masovnog komuniciranja kao što su internet, radio ili televizija nerijetko dopire do znatno šire publike nego pisana poezija. Ona biva jezik obespravljenih i pretenduje ne samo na estetski umjetnički

¹ U literaturi se u istom značenju sreće i naziv *performance poetry*.

doživljaj nego i na društvenu promjenu. Spoken word poetry može imati komercijalne i takmičarske podžanrove kao što su hip-hop ili slam, može služiti zabavi, ali može biti i često jeste platforma za progovaranje o najbolnijim temama današnjice kao što su genocid, aparthejd, političko ugnjetavanje ili bilo koji drugi vid nasilja nad slabijima i obespravljenima. Obično se sintagma *spoken word poetry* vezuje za anglo-američki kulturni prostor, ali se ova pjesničko-scenska praksa u međuvremenu raširila i u druge krajeve kao što su Japan, Meksiko, Nigerija, arapski svijet² ili Istočna Evropa³.

Izvedbena poezija je od samog početka (pedesete i šezdesete godine dvadesetog vijeka) predstavljala jednu vrstu otpora suviše akademskom pristupu poeziji. Za razliku od književnih večeri, čitanja i promocija na koje je tradicionalno dolazila stručna, profilirana, akademski obrazovana publika, izvedbena poezija se u manje formalnim prostorima (kao što su barovi, klubovi, domovi kulture, alternativna pozorišta) obraćala najširoj publici. Ona je postala medij obespravljenih i sredstvo političke borbe i osnaživanja za pokrete kakav je naprimjer Black Arts Movement, ona je dala jezik onima koji su živjeli u marginaliziranim multikulturnim urbanim zajednicama (Gräbner 2008).

Paralelno sa nastankom i populariziranjem izvedbene poezije desio se i jedan širi zaokret prema umjetnosti koja publiku neposredno uvlači u kreativni proces. Ovaj takozvani performativni obrat (Fischer-Lichte 2009: 10) od šezdesetih godina prošlog stoljeća je obuhvatio i pozorište i likovnu umjetnost i muziku i književnost – on je podrazumijevao pomak prema tome da umjetnosti stvaraju događaje umjesto djela (ibid). Umjesto artefakta, važna postaje interakcija s publikom, koja poprima ulogu aktera a u to vrijeme dolazi i do nastanka nove umjetničke vrste – performansa.

Iako izvedba obično podrazumijeva nastup uživo u kojem publika dijeli isti prostor sa izvođačima, izvedbenom poezijom je umjesno nazvati i onu poeziju čija je izvedba zabilježena video i/ili audio tehnikom i naknadno reprodukovana. Pitanje prezencije, tjelesnog prisustva umjetnika koje ima posebno intenzivno djelovanje na gledaoce i iznuđuje njihovu pažnju je dosta kompleksno i njime se njemačka teatrologinja Erika Fischer-Lichte detaljno bavi u svojoj studiji *Estetika performativne umjetnosti* (2009: 115). U medijaliziranoj formi (kao snimak) nastup izvođača dakako nije jednak „tjelesnoj ko-prezenciji“ i nema „događajni karakter“ (2009: 77) nego postoji kao artefakt ili kao dokument o izvedbi. Medijski posredovana izvedba je lišena zajedništva, magije, neponovljivosti. Međutim audio i/ili video snimak

² Arapska kultura također baštini dugu tradiciju javnog audio-vokalnog izvođenja poezije, čak i one sa političkim temama: o tome detaljnije kod Elnahhas (2020).

³ O tome detaljnije kod Gräbner (2008) i Higged (2023).

izvedbe neke pjesme kompleksniji je (i u medijskom smislu drugačiji) od teksta u štampanom obliku, pa uz sve ograde može i treba biti nazvan izvedbenom poezijom jer iziskuje i nešto drugačiji interpretativni aparat odnosno uočavanje tjelesne prisutnosti autora/izvođača⁴ (čak i kad se radi samo o glasu). Snimku nedostaje fizička interakcija izvođača i publike, smijeh ili aplauz, ali platforme poput YouTubea ipak daju mogućnost nekog feedbacka (komentarisanje, afektivni odgovor).

Za izvedbenu poeziju je specifično postojanje različitih verzija istih pjesama, odnosno izvjesna doza tekstualnog improvizovanja u izvedbi. To postavlja pitanje „prave“, „originalne“ verzije, one koja je nadređena drugima ili koja je konačna. Zato je u znanstvenom proučavanju i tumačenju ovakvih pjesama potrebno posegnuti i za teorijom scenskih umjetnosti i performansa. To, međutim, ne bi trebalo biti prepreka tumačenju niti razlog da se izvedbena poezija ne uzima za temu kritičkog promišljanja – mnoge od tih pjesama imaju znatnu književnu vrijednost, ali i društveno-politički značaj te veliki doseg među publikom i milionske brojeve pregleda. U metodološkom smislu, ovaj rad je zasnovan na književno-znanstvenoj analizi izabranih tekstova, uz povremeno proširivanje interesa na performativne aspekte kao što su glas, muzika i prateći video.

Rafeef Ziadah (1979) je palestinsko-kanadska⁵ aktivistkinja i autorica koja se bavi izvedbenom poezijom. Ona objavljuje albume a ne zbirke pjesama, otud će u nastavku biti riječi o izabranim pjesmama sa njena tri albuma *Hadil* (2009), *Mi učimo životu* (2015) i *Tri generacije* (2020)⁶ koji su dostupni na internet stranici YouTube. Analize su upotpunjene stihovima i detaljima iz drugih verzija ovih pjesama odnosno iz video zapisa autoricinih nastupa u različitim javnim prostorima.

Ziadah je dijete palestinskih izbjeglica, snažno se poistovjećuje sa palestinskom zajednicom i glavnina njenog opusa tematizira živote ovih ljudi – egzil, izloženost izraelskom aparthejdu i nasilju, bezdomost, borbu za identitet, nostalgiju i čežnju za domovinom (koju ona fizički nikad nije posjetila). Pripadnica je treće generacije koja živi u izbjeglištvu, dobar dio

⁴ Odnos prema autorstvu je u izvedbenoj poeziji donekle specifičan: od izvođača se očekuju „autentičnost“ i naglašeno autobiografski sadržaj – lirski subjekt nije apstraktna tekstualna instanca nego je izjednačen sa konkretnom osobom od krvi i mesa, određene rase, pola, starosti koja stoji pred publikom. Identitet izvođača je važan, ali se ne radi nužno u svim žanrovima spoken word poetryja o stvarnom identitetu koliko o autentično prikazanom i odigranom identitetu. Identiteti koje iskazuju naprimjer slam pjesnici na neki način jesu i performativni (usp. Somers-Willett 2012: 8) a uspjeh i autentičnost se ocjenjuju prema tome koliko su uvjerljivo prikazani.

⁵ Palestinskog porijekla, kanadskog državljanstva, nastanjena u Londonu.

⁶ Originalni naslovi albuma su *Hadeel*, *We Teach Life* i *Three Generations*.

života provela je bez dokumenata, više puta je deportovana⁷ – rođena je u Libanu, ali je živjela i u Tunisu, zatim na više mjesta po Bliskom Istoku, pa u Grčkoj, te u Kanadi kamo je otišla na studij. Proteklu deceniju živi u Velikoj Britaniji gdje predaje na King's Collegeu u Londonu.

U svojim pjesmama Rafeef Ziadah najčešće govori iz pozicije Palestinke odlučne da se odupre nasilju kojem je njena zajednica izložena – ona otvoreno odbija da bude puki broj i sterilna vijest u večernjem dnevniku. Lirska persona u ovim pjesmama odbija lažno suosjećanje i odbija da bude nijemi neosvješteni objekat u političkom diskursu Zapada odnosno „prvog svijeta“. Autorica humanizira žrtve i čini to uz pomoć nekoliko pjesničkih postupaka:

1. Javno žalovanje za žrtvama u pjesmi-tužaljci (naprimjer pjesme *Hadil i Nemoj dijeliti*)
2. Ton pobune i otpora (*Divljakuša – Imaš li ti broj telefona ili faksa tog tvog Boga da ga ja malo nazovem i popričam s njim kad već kao agent za nekretnine krčmi tuđu zemlju i dodjeljuje je kome on hoće*⁸).
3. Komičko subvertiranje rasističkih stereotipa⁹ (*Divljakuša – Ja sam tvoja divljakuša i tvoj terorista, majka me je mazala maslinovim uljem po kosi i koži, imam imuni sistem o kakvom ti možeš samo sanjati*¹⁰; *Nijanse gnjeva – Izvini, zaboravila sam da budem tvoj orijentalni san, duh iz boce, trbušna plesačica, cura iz harema, arapska žena umilnog glasa*¹¹)

Na internetu postoje audio verzije pjesma Rafeef Ziadah na albumima (glas uz muzičku pratnju), zatim video snimci njenih live nastupa, te video radovi (slike i snimci koji vizuelno prate njeno recitovanje i muzičku pratnju). Dok su na audio albumima kao umjetničko sredstvo uz tekst korišteni muzika i glas, na video snimcima uživo ili na video spotovima također su primjetni i gestikulacija, mimika, držanje i pokreti tijela. U ovom radu za analizu su korištene sve tri vrste materijala.

U članku o politikama tijela i (ne)verbalnoj izvedbi pjesnikinje Rafeef Ziadah, egipatska autorica Amany Elnahhas analizira detaljno njene kretnje, gestikulaciju, izraze lica, odjeću. Elnahhas uočava da Ziadah svojim pokretima i glasom izaziva emotivni odgovor publike, sugerise svoju iskrenost i nepatvorenu brigu za temu o kojoj govori. Dodirivanje srca, sklapanje očiju,

⁷ O svom porijeklu autorica govori u emisiji Tariqa Alija „Rear Window“

<https://www.youtube.com/watch?v=pwk5LjL6-bE>

⁸ <https://www.youtube.com/watch?v=uqyrkCfC17I>

⁹ U ovom radu će detaljnije biti riječi o prva dva postupka, dok korištenje komike zahtijeva nešto drugačiji teorijski pristup i ostaje za neko buduće istraživanje.

¹⁰ Svi citirani stihovi navedeni su u mom prevodu.

¹¹ <https://www.youtube.com/watch?v=m2vFJE93LTI>

širenje ruku, upiranje prstom, sve to su neverbalni elementi kojima palestinska pjesnikinja naglašava snagu i emocionalnost svojih iskaza (2020: 88). Njena savremena odjeća koja je materijalima, bojama i motivima vezana za palestinsku tradiciju još jedan je vizuelni element koji doprinosi uvjerljivosti njenih nastupa (2020: 90). Pjesme Rafeef Ziadah, međutim, ne izazivaju samo emotivni odgovor nego predstavljaju i značajan intelektualni političko-historijski diskurs (ibid).

Video zapisi nastupa i pjesničkih izvedbi karizmatične Palestinke nude još jedan dodatni element u odnosu na njene albume, a to su kratki uvodi u kojima autorica objašnjava okolnosti koje su dovele do nastanka pjesme. U tim uvodima, kao i u samim pjesmama, Rafeef povremeno koristi komiku (najčešće ironiju) da bi iskazala paradoksalnost palestinskog položaja: govoreći o nastanku pjesme *Nijanse gnjeva* ona saopštava da joj je na jednim studentskim protestima u Kanadi nepoznati mladić rekao kako je treba silovati prije nego što rodi svoju terorističku djecu i pri tome je udario. *Tad nisam rekla ništa ali kasnije sam napisala pjesmu za ovog mladog gospodina*¹², kaže Ziadah. Kada nasilnika oslovi sa *young gentleman*, ona se humorom izdiže iznad njega i poražava ga. Smijehom se u ovoj ali i u brojnim drugim pjesmama ove autorice ustaljeni odnos opresije inteligentno subvertira – ona koja je u stanju da se nasmije svom tlačitelju na duhovnom nivou nad njim trijumfuje. Time što je obespravljenima dala glas i sposobnost da se smiju, pjesnikinja im je simbolički vratila ljudskost i dala im moć da savladaju onoga ko nad njima decenijama nekažnjeno sprovodi nasilje. Smijeh publike skupa sa aplauzom, uzdasima i povicima odobravanja, čini važan dio njenog performansa. I kad je snimak njenog nastupa medijaliziran, uočljivo je da emotivna uključenost publike neposredno utiče i na njenu izvedbu te stvara osjećaj zajedništva i solidarnosti između pjesnikinje i onih koji je slušaju. Dok su čitanje pjesme u sebi i njeno pisanje usamljenička praksa, prisustvovanje spoken word nastupu je kolektivni čin i umjetnost događaja.

Spoken word poetry se može posmatrati i kao specifični medij koji je na razmeđu između poezije i aktivizma. Ona pretenduje na to da izaziva neposrednu reakciju publike, emotivni odgovor, promjenu političkog stava ili društveni angažman. Govoreći u emisiji Tariqua Alija *Rear Window* o svom umjetničkom djelovanju, Rafeef Ziadah je izjavila da spoken word kao forma predivno premoštava jaz između političkog i umjetničkog.¹³

Ziadah piše i izvodi svoju poeziju na engleskom jeziku, a arapski povremeno koristi kao retoričko sredstvo koje njenim pjesmama daje dodatnu emotivnost

¹² <https://www.youtube.com/watch?v=m2vFJE93LTI>

¹³ <https://www.youtube.com/watch?v=pwk5LjL6-bE>

i stavlja ih u palestinski kulturni kontekst. Tako naprimjer u pjesmi *Hadil*, koja je tužaljka za ubijenom palestinskom djevojčicom, Ziadah u jednoj živoj izvedbi¹⁴ umeće riječ *habibi* (draga) – *Hadil Hadil Hadil Hadil Hadil, habibi Hadil*. Zvukovno podudaranje arapskog imena djevojčice i arapskog izraza milošte (ponavljanje glasova h, a, i) doprinosi iskazivanju emocije prema stradaloj – lirski subjekt ne govori iz neutralne nego iz krajnje suosjećajne pozicije ljubavi. Tu je arapski jezik duboke emocije, povezanosti, nostalgije i afekta. U pjesmi *Nijanše gnjeva* (*Shades of Anger*) prvi stihovi izgovoreni su na arapskom, nakon čega slijede stihovi na engleskom: *Dozvolite mi da govorim na arapskom prije nego što mi okupiraju i jezik, dozvolite da govorim na maternjem jeziku prije nego što i njoj koloniziraju sjećanje. Ja sam tamnoputa arapska žena i nas ima u svim nijansama gnjeva*¹⁵... Iako pjesme piše i izvodi na engleskom jeziku, autorica insistira na palestinskom arapskom akcentu kada izgovara palestinska lična imena, pojedine arapske riječi ili imena palestinskih gradova Gaze, Jafe, Haife (usp. Elnahhas 2020: 92) – time ona podcrtava složenost svog identiteta, zapadnoj publici omogućava da čuje originalni izgovor i približava joj svijet iz kojeg potiče.

Dati glas nekome (manjini, obespravljenima) obično znači pisati o njegovom ili njenom iskustvu, tematizirati nečiji život, književno oblikovati nečiju priču. Glas možemo dati i kroz zapisivanje usmenih historija, intervjuisanje ili korištenje direktnih citata iz nečijeg govora. Ali izvedbena poezija i na najdoslovniji način daje glas, u smislu da izvođač ili izvođačica svojim govornim aparatom prenose nečije doživljaje, iskustva ili riječi. To je posebno slučaj na albumima Rafeef Ziadah gdje je audio medij osnova za davanje glasa palestinskoj ženi ali i svim raseljenim i obespravljenim Palestincima, migrantima, nevoljnicima.

Tugovanje za drugima kao političko pitanje

Poezija izabrana za analizu u ovom radu tematizira jedno od najbolnijih pitanja današnjice, a to je masovno ubijanje palestinskog naroda od strane Izraela, te pristajanje velikog dijela svjetske javnosti na to da je aktuelni genocid opravdan, a da palestinski životi nisu vrijedni žalovanja. Druga važna tema u ovim pjesmama je rasizam zapadnog svijeta koji se ogleda u zatvaranju granica za migrante te diskriminaciji onih koji su uspjeli da (i)legalno dosele u neku od zapadnih zemalja. Za teorijski okvir relevantni su eseji Susan Sontag i Judith Butler u kojima se ove dvije američko-jevrejske autorice bave pitanjem žrtava i suosjećanja sa žrtvama čije je stradanje do nas došlo

¹⁴ <https://youtu.be/ygyzIK8Er9E>

¹⁵ <https://www.youtube.com/watch?v=m2vFJE93LTI>

posredstvom medija. Judith Butler pišući o prekarnosti ljudskog života i nepravednoj distribuciji žalovanja poziva na propitivanje ravnodušnog stava prema stradanju Palestinaca – upravo zato njeni eseji kao i eseji Susan Sontag o patnji drugih bivaju važno teorijsko uporište za razumijevanje izabranog pjesničkog korpusa.

Za Judith Butler je u knjigama *Precarious Life* (2004) i *Frames of War* (2016) prekarost ljudskog života jedna od središnjih tema. Ova autorica ističe kako je prekarost zajedničko svojstvo ljudskog života koji zahtijeva ispunjenje različitih društvenih i ekonomskih uslova da bi se uopšte održao (usp. Butler 2016). Ljudi su međusobno zavisni jedni od drugih, svejedno da li se poznaju ili ne, a prekarni su od samog trenutka rođenja. Željeni dolazak djeteta na svijet je povod za slavlje koje implicira da bi gubitak tog života bio oplakivan. „Mogućnost tugovanja je uslov nastanka i opstanka života“, tvrdi Butler, a pretpostavka da se može tugovati znači da se život „može smatrati životom“ (ibid). Autorica rat definiše kao „podjelu stanovništva na one koji jesu i one koje nisu vrijedni žaljenja“ a „diferencijalnu distribuciju javnog tugovanja“ smatra „političkim pitanjem od ogromnog značaja (ibid). Naše reakcije na ljudske gubitke regulisane su interpretativnim okvirima, tvrdi Butler (ibid) pozivajući se na antropologa Talala Asada, pa nas neke smrti užasavaju a druge čine ravnodušnima.

Otvoreno tugovanje Butler povezuje sa gnjevom jer gnjev „pred nepravdom ili nepodnošljivim gubitkom ima ogroman politički potencijal“ (ibid). Vlade kontrolišu javno žalovanje i upravljaju njime, utičući tako na odnos javnosti prema nekom sukobu. Mediji nam ne daju priču o svakom pojedincu koji je stradao i „nije moguće singularizovati svaki život uništen u ratu“ (ibid) a upravo to isticanje pojedinačne priče je način na koji književnost svjedoči o gubicima ljudskih života. Otuda je tužaljka za mrtvom djecom kakvu izgovara Rafeef Ziadah sa konkretnim detaljima (ličnim imenima, podacima, opisima ožalošćenih porodica ili okolnostima stradanja) zapravo diskurs humanizacije i efektan način da se životi palestinske ili kurdske djece proglase vrijednim življenja. Njihova smrt u nama budi tugu i ljutnju onda kada shvatimo da su njihovi životi prekarni jednako kao i naši, da su oni ljudi jednako kao i mi, bez obzira na kulturne ili vjerske razlike.

Susan Sontag se i u knjizi *O fotografiji*¹⁶ (1977) i u knjizi *Prizori tuđeg stradanja*¹⁷ (2003) pita o našoj sposobnosti da razumijemo patnju drugih i da ona izazove u nama moralni odgovor, promjenu političkog stava ili našu konkretnu akciju. Ali pisane sa tridesetak godina razmaka, ove dvije knjige

¹⁶ *On Photography*

¹⁷ *Regarding the Pain of Others*

pokazuju promjenu koja se desila u načinu na koji Sontag shvata prikaze tuđe patnje. Autorica je krajem sedamdesetih godina prošlog vijeka uvjerena da zbog hiperprodukcije šokantnih ratnih fotografija one češće izazivaju otupjelost nego etički odgovor. Sposobnost suosjećanja može biti iskvarena stalnim slikama tuđe patnje, smatrala je tada Sontag i poentirala: „Slike prikrivaju, slike anestetizuju. [...] [A]nagažovana fotografija je učinila da umrtvi savest barem isto onoliko koliko i da je pobudi“ (Sontag 1982: 29).

Sontag ističe da fotografija ima nešto otimačko i nasilno u sebi te da ljude pretvara u predmete koje je moguće simbolički posjedovati (1982: 25). Fotografija ratnog stradanja sama po sebi obično nije dovoljna da izazove suosjećanje niti da objasni događaje ako nije praćena kontekstom – za zaraćene je identitet poginulog djeteta bitan¹⁸, tvrdi Sontag i dodaje: „Sve fotografije čekaju da ih objasni ili krivotvori propratni tekst“ (Sontag 2005: 12).

Međutim tri decenije kasnije, autorica sopstvene stavove mijenja. Nakon što je rat osmotrila izbliza u Sarajevu devedesetih, nakon što je uvidjela kako televizija i video snimci još drastičnije dovode do zasićenja ratnim prizorima, ona shvata da se patnja u svijetu dešava bez obzira na njenu medijsku prezentaciju, a da ravnodušni medijski konzumenti čine samo privilegovanu manjinu. Ljudi koji su iskusili rat, masovnu nepravdu i teror, nemaju taj luksuz da oguglaju na televizijske prikaze patnje: „Oni nemaju tu sreću da mogu omalovažavati stvarnost.“ (Sontag 2005: 87). Ona uviđa da je, bez obzira na našu (ne)mogućnost da nešto poduzmemo, važno biti informisan, imati uvid, prestati se iznenađivati ljudskom pokvarenošću. „Neka nas ogavni prizori progone. [...] Te slike govore: eto što su ljudska bića sposobna učiniti – dragovoljno, pa i oduševljeno, s osjećajem da je pravda na njihovoj strani. Ne zaboravimo to.“ (Sontag 2005: 91).

Ako shvatimo da se nasilje i stradanja ljudi ne smanjuju, ostaje pitanje kako možemo kritički čitati i dekonstruisati onu medijsku sliku patnje koja nas anestetizira, čini nezainteresovanima, ciničnima, emotivno distanciranima. Jasno je da povratka nazad nema – nikad nam niko neće davati užase na kapaljku da ne bismo bili preplavljeni (Sontag 2005: 85). Prije da ćemo bivati zatrpani sve većom lavinom ali književnost je možda upravo svojim pojedinačnim pristupom čovjeku način da iz te lavine nađemo izlaz.

¹⁸ Ovo korespondira sa ranije spomenutom tezom interpretativnih okvira koji utiču na to kako se osjećamo u vezi sa nečijim stradanjem i da li ga smatramo gubitkom.

Dva primjera tužaljke

Ziadah Rafeef u svojim tužaljka uspostavlja jezik humanizacije time što oplakuje stradale Palestine ili utopljenog kurdskog dječaka-migranta. U ovim pjesmama, mrtvi su predstavljeni kao individue, ljudi sa pojedinačnim i neponovljivim biografijama, a ne bezlični zaokruženi brojevi. Sa veoma izraženim lirskim osjećam za detalj, Ziadah navodi podatke o životima stradalih, smještajući ih u socijalni kontekst porodice i palestinske zajednice, govoreći o tome kako gubitak tih života ostavlja nepopravljive posljedice na one koji iza njih ostaju (*Hadil*¹⁹ – *Ko od vas će reći Hadilinoj majci, zauzetoj pečenjem hljeba i zatara, da golubice golubice više nikada neće letjeti iznad Gaze, golubice golubice više nikad neće letjeti nad Gazom, golubice golubice više neće letjeti nad Gazom – Hadil više nema*). Majka koja kuha u trenutku kad treba da primi vijest o smrti svoje kćeri je slika koja je svojom efektnošću duboko urezuje u svijest čitaoca – sfera ugone, domesticiteta i sigurnosti će već za koji tren, saopštavanjem vijesti o pogibiji djevojčice biti zauvijek uništena. Uduplavanjem riječi *doves* usmeni iskaz dobiva na grčevitosti i pokazuje dubinu rastrojstva osobe/lirskog subjekta/pjesnikinje koja nam vijest o tužnom gubitku saopštava.

Ona se otvoreno buni na dva nivoa, najprije protiv izraelskog ubijanja a zatim protiv medijskog masakriranja žrtava, njihovog svođenja na mrtvo tijelo kojem su objektivom oduzeti i dostojanstvo i identitet. Svedeni na ogoljene, izložene predmete, ti ljudi prestaju biti oni za kojima se može žalovati i čija je smrt istinski gubitak i tragedija.

Pjesma *Hadil* govori o ubijenoj palestinskoj djevojčici i tome kako vijest o njenoj smrti saopštava vješta izraelska žena-glasnogovornica *Jer smrt je mekša kad dolazi od žene, smrt je ljubaznija, kažu mi, kad dolazi od žene*. Politički sistem se prema smrti djeteta odnosi kao prema PR nevolji koju treba sanirati a ne kao prema istinskoj ljudskoj tragediji. Pjesnikinja opaža tu strategiju ublažavanja, normaliziranja palestinske smrti – ona se na više mjesta u svojoj poeziji odupire eufemizmima i medijskom tendencioznom oblikovanju stvarnosti. Ziadah snažno osjeća razliku između jezika poezije, jezika medija i jezika izraelskog režima. Ona namjerno koristi negativne pojmove kao što su teroristi ili demografska prijetnja da bi ih zatim sučelila sa sadržajem ljudskosti, osjetljivosti i ranjivosti.

Pjesnikinja osvjetljava bezdušnost svakodnevice u kojoj se ništa nije promijenilo zbog smrti djeteta, pokazuje kako javno žalovanje za njom izostaje – *Izašli smo na kafu taj dan kad je umrla i nastavili, ništa se nije*

¹⁹ Ime devetogodišnje poginule palestinske djevojčice koje u prevodu znači *gugutanje golubica*.

zaustavilo, ni pauze, ni suze, sljedeći sastanak, sljedeća cigareta, sljedeći voz, provjeri e-mejl [...] još jedna mrtva Palestinka, zavređuje li to saopštenje za javnost ili možda ipak ne? Solidarnost izdaleka kao neka bolesna šala... Smrt djeteta u političkom i medijskom diskursu je svedena na trivijalan događaj i govoreći o tome pjesnikinja izriče osudu takve cinične ravnodušnosti. Poezija je jezik kojim Ziadah tu nepravdu ispravlja.

Poluzainteresovani ili ravnodušni zapadni gledalac koji posmatra prizor tuđe patnje, u poeziji autorice Rafeef Ziadah biva uvučen u prizor. Slika mrtvih izlazi iz okvira, obraća mu se i oslovljava ga s namjerom da ga uzmeniri – ovaj apelacijski trenutak (ne tako čest u poeziji) je dvostruk. Pjesnikinja u isto vrijeme mobilise na suosjećanje i televizijskog gledaoca i slušaoca svoje pjesme: *Za Hadil mi dajte trenutak pravog otpora, samo jedan trenutak pravog otpora, u kojem ćete ustati i prestati da nas gledate na tv dnevniku, i poduzeti nešto, u kojem ćete ustati i prestati da nas gledate na tv dnevniku, i poduzeti nešto, kako biste vi mogli sačuvati to malo dostojanstva što vam je ostalo, za Hadil*²⁰. Razumjeti palestinsko stradanje i poduzeti nešto da bi oni prestalo, ne znači samo spasiti palestinsko dostojanstvo nego i opšteljudsko dostojanstvo onih koji tom stradanju (medijskim posredstvom) svjedoče.

Pjesma *Nemoj dijeliti* govori o smrti Aylana Shenua, trogodišnjeg sirijskog dječaka kurdskog porijekla koji se utopio 2015. godine u Sredozemlju dok je njegova porodica pokušavala da se domogne Evrope. Slika utopljenog dječijeg tijela na plaži postala je viralna i pjesnikinja upozorava na ispraznost tog aktivizma na društvenim mrežama koji tobož suosjeća dok dijeli sliku ali suštinski ostaje ravnodušan prema stradanju migranata. *Ne dijeli moju sliku, nemoj, ne dijeli moju sliku, ne zuri u moj posljednji dah, ne gledaj, ne šokiraj se, nemoj ni u tuzi, bio sam sam kad su došli valovi, bio sam sasvim sam kad su došli valovi – nije bilo dvorca od pijeska, tebe tamo isto nije bilo, bio sam sam kad su došli valovi... nemoj ne dijeli moja stopala premekana za rat, ne dijeli moj nos, moje uši, otežale od hrđe i čelika, one su samo moje*²¹...

U više pjesama Rafeef Ziadah govori u ime stradalih koji odbijaju da budu Facebook status, da stanu u 140 znakova Twitera, budu upečatljivi hashtag ili grafikon koji će već sutra biti zaboravljen. Ona svojom pjesmom javno i ritualno oplakuje stradale, i time ih vraća u red ljudi. Ona izaziva emotivni odgovor od nas ali također i refleksiju. Njene pjesme nadrastaju efekat šoka, one u isto vrijeme donose i uzbuđenost ali i razumijevanje situacije.

²⁰ <https://www.youtube.com/watch?v=ygyzIK8Er9E>

²¹ <https://www.youtube.com/watch?v=ugm2iudAjTI>

Za tumačenje pjesme *Nemoj dijeliti* jako je važno osvijestiti poziciju osobe koja posmatra fotografiju utopljenog trogodišnjaka. U knjizi *Prizori tuđeg stradanja*, Sontag vrlo detaljno propituje položaj posmatrača-voajera: ako nismo ljekar koji direktno može pomoći onome koji pati, mi smo dok gledamo prizor tuđeg stradanja uvijek pomalo voajeri, smatra ova autorica; ako pak skrenemo pogled, onda smo kukavica koja se ne usuđuje gledati (usp. Sontag 2005: 35). Dok zadržavamo pogled na tuđoj patnji mi osjećamo nepristojnost sugledateljstva (Sontag 2005: 49). Za nas koji nečije stradanje gledamo sa sigurne distance situacija je neizostavno mučna i nerazrješiva, a takva i mora biti, sugeriše svojim stihovima Ziadah. Slika mrtvog dječaka koji potbuške leži na plaži ikonički je prizor migrantskog stradanja na obalama nezainteresovane Evrope. Ove fotografija do u beskonačnost je dijeljena po društvenim mrežama. To multipliciranje suprotno je „ekologiji slike“ na koju je još davno pozivala Sontag (1982: 143), ono dovodi do prezasićenja i otupjelosti.

Ziadah Rafeef uzima poziciju stradalog i svojim blagim toplim glasom izgovara ovu tužaljku uz tihi melodičnu muzičku pratnju koja zvuči kao uspavanka. Nježnost je upućena dječaku, ali njene riječi koje se obraćaju posmatraču fotografije iskazuju prijekor i pobunu. Iz pozicije stradalog, pjesnikinja kao proročica koju zaposjedaju duhovi mrtvih, vraća subjektivitet malom mrtvom Čovjeku. Ponavljajući mnogo puta zahtjev da gledalac ne dijeli njegovu sliku, lirski subjekt pjesme odbija da bude puki predmet pred objektivom. Glagol *Share* iz naslova implicitno podrazumijeva društvene mreže na kojima postoji stravično odsustvo hijerarhije u načinu na koji se vijesti pojavljuju jedna za drugom. Tragedija jednog dječaka ali i cijele ranjive migrantske populacije jednako je važna kao ljupka slika kućnog ljubimca ili skuhane večere. To je poredak na koji autorica ne pristaje – ona svojim riječima, glasom i tijelom stvara prostor dostojanstvene komemoracije u kojem je ova tragedija jedna, njoj je posvećena sva pažnja, na njoj je fokus. Zahtjev da se slika ne dijeli odbijanje je tog odustva hijerarhije – pjesma i glas Rafeef Ziadah su izmicanje iz zadatog poretka u kojem je smrt obezvrijeđena i obesmišljena.

U ovoj kao i u nekim drugom svojim pjesmama (*Hadil, Mi, gospodine, učimo životu*), Rafif progovara u ime žrtve i odbija suosjećanje. Ovaj stav u nama kao gledaocu/čitaocu izaziva novu vrstu nelagode. Uobičajeno da se suosjećanje smatra nečim pozitivnim i ljudskim. Suosjećati međutim znači umiriti svoju savjest, osjetiti se dobrom osobom, rastužiti se nakratko pred spoznajom da se, eto, u svijetu dešavaju loše stvari. Ziadah nam ne dopušta da se umirimo i zadovoljimo tom mišlju. Ona nas ostavlja sa nerazrješivom situacijom da izdaleka voajerski svjedočimo stradanju i ne činimo ništa (iako možda zaista i ne možemo ništa učiniti) da to spriječimo. Voajerizam sam po

sebi „izravnavu značenje svih događaja“ (Sontag 1982: 22) a „ima nečeg otimačkog u činu snimanja fotografije“ napisala je Sontag u svom čuvenom eseju *U Platonovoj pećini*; „fotografisati ljude znači napastvovati ih“ (1982: 25). Pjesnikinja i performerka Ziadah to itekako dobro zna, ona i njeni lirski junaci i junakinje na mnogo mjesta u njenim stihovima otvoreno pružaju otpor toj vrsti nasilja.

Najčešće ponovljena priječ u pjesmi je *sam* – govoreći kako je sve vrijeme dječak bio sam, pjesnikinja ističe ekskomuniciranost cijele zajednice ljudi u pokretu koji kao aveti postoje paralelno sa našim („normalnim“, „zapadnim“, „sigurnim“) svijetom, nikad ga suštinski ne dodirujući. Kada spominje igre u pijesku koje pripadaju svijetu djetinjstva, ona povezuje svijet mirnodopskog života i brutalnost egzistencijalne situacije u kojoj je pijesak postao podloga za malo mrtvo tijelo koje su izbacili morski talasi nakon prevrtanja plovila za bijeg prema sigurnosti Evrope. Umjesto da pripada igri i životu, ovaj pijesak pripada smrti. Sve krupne riječi solidarnosti i sve fraze o podršci ostaju puke apstrakcije pred materijalnom činjenicom prevrnutog čamca i vode koja puni pluća. Smrt je samotno iskustvo *par excellence*, ali migrantska smrt je nešto u čemu smo, ne pružajući tim ljudima utočište, i sami saučesnici, a pjesnikinja nam ne dopušta da to zaboravimo.

Pored toga što pozdražumijeva izjednačavanje banalnih i značajnih sadržaja, okruženje društvenih mreža svaki događaj čini veoma brzo potrošenim. Aktuelnost je svedena na nekoliko sati ili jedan dan, smrt je kratkoročna zabava. Sontag je svojedobno pišući o video snimcima rata ustvrdila da su „uživo snimljene bitke i pokolji postali uobičajeni sastojak neprekinutog protoka zabave na malim ekranima u domaćoj atmosferi“ a da je tehnološki razvoj od rata u Vijetnamu „uveo u naše domove novu telebliskost s umiranjem i uništenjem“ (Sontag 2005: 20). Internet je, dakako, tu situaciju doveo do krajnosti. Vijesti o stradanjima su na news feedovima zabavni sadržaj i atrakcija beznadežno kratkoga vijeka. Rafeef Ziadah odbija tu logiku po kojoj smrt djeteta postaje tema za jedan dan ili sućut na nekoliko trenutaka.

Poezija je medij usporavanja – ona traži refleksiju, vraćanje tekstu, zastajanje nad njim. Otud je njena pjesma *Nemoj dijeliti* bunt protiv medijske potrošnosti ljudske patnje, ali i autopoetički pledoaje za posvećenički, spori pristup ljudima i njihovim životima/smrtima kakav je tipičan za pjesništvo. Lirski junaci ove autorice odbijaju da njihova sopstvena smrt bude estetski doživljaj u kojem posredstvom telebliskosti zapadni gledaoci učestvuju kratkotrajno i sa bezbjedne distance.

Pobuna, otpor i intermedijalna kritika medija

Pjesme *Nemoj dijeliti*, *Hadil* i *Mi, gospodine, učimo životu*²² odlikuju se izrazitom *intermedijalnošću*, postupkom pri kojem se strukture i materijali karakteristični za jedan medij prenose u drugi pri čemu je jedan od tih medija obično umjetnički – upotrebom intermedijalnih zahvata pridodaju se nova značenja onome što djelo govori svojim normalnim i tradicionalnim sredstvima (usp. Pavličić 1988: 170). U navedenim primjerima radi se o intermedijalnom odnosu sa fotografijom ali i sa neumjetničkim komunikacijskim medijima²³ kao što su televizijske vijesti i društvene mreže.

U pjesmi *Nemoj dijeliti* pjesnikinja računa na fotografiju koju smo svi, htjeli to ili ne, barem jednom vidjeli. U videu koji na njenom YouTube kanalu prati izvedbu ove pjesme prikazani su samo morski talasi ali ne i sama fotografija. Prizor dječijeg tijela na pijesku već je urezan u našu svijest i na to ova pjesma računa. Nakon prvobitnog šoka koji je izazvala, ona je postala opšte mjesto. Sposobnost fotografije da u nama izazove reakciju je silnim multipliciranjem oslabila. Dijeljenje ove slike je u kontekstu društvenih mreža pseudo-aktivizam protiv kojeg se autorica buni, trivijaliziranje ne samo jedne smrti, nego svih migrantskih pogibija u Sredozemlju i na ostalim putevima prema Evropi. Dajući glas mrtvom trogodišnjaku koji ponavlja kako je u posljednjim trenucima bio sam, pjesnikinja poznatu sliku stavlja u novi kontekst i čini da postanemo svjesniji razmjera tragedije u kojoj djeca nemaju ni najosnovniju sigurnost. Ali paralelno sa tematiziranjem migrantskog položaja, Ziadah govori i o uljuljkanosti zapadnog posmatrača i konzumenta medija koji iz sigurnosti svog doma djeli fotografiju, vjerujući da time mijenja svijet.

Upravo koristeći intermedijalnost, Ziadah direktno tematizira ulogu i karakter medija u savremenom svijetu. U pjesmi *Hadil* neimenovani subjekt se više puta pita da li je smrt palestinske djevojčice dovoljno značajan povod da se izda saopštenje za javnost:

Znaš, izraelska sigurnost je neprikosnovena, uklesana u kamen buldožerima i umijećem žena glasnogovornica jer smrt je mekša kad dolazi od žene, smrt je ljubaznija, kažu mi, kad dolazi od žene [...] Provjeri email, je li ovo vrijedno saopštenja za javnost, još jedna mrtva Palestinka, je li ovo vrijedno saopštenja za javnost, solidarnost izdaleka kao neslana šala, priča za malu djecu.

U ovoj pjesmi autorica ne koristi direktan citat iz vijesti, ali preuzima medijsku konvenciju da se o stradanjima izvještava suzdržano i činjenično. Ona

²² *Don't Share; Hadeel; We Teach Life, Sir*

²³ U korištenoj tipologiji intermedijalnih situacija Pavličić (1988) fotografiju smješta u neumjetničke komunikacijske medije, ali ona se dakako može posmatrati i kao umjetnički prostorni medij (skupa sa slikarstvom, kiparstvom i akrihtekturom).

pjesničkim iskazom razobličava mehanizam proizvodnje vijesti i pokazuje kako on može biti pragmatična ideološka manipulacija.

U jednoj izvedbenoj verziji pjesme (nešto drugačijoj od verzije na albumu) Ziadah direktno referira na televizijske gledaoce palestinske patnje i kaže: *Za Hadil mi dajte trenutak pravog otpora - samo jedan trenutak pravog otpora, u kojem ćete ustati i prestati da nas gledate na tv dnevniku, i poduzeti nešto, u kojem ćete ustati i prestati da nas gledate na tv dnevniku, i poduzeti nešto,*²⁴ *kako biste se vi mogli sačuvati to malo dostojanstva što vam je ostalo, za Hadil*²⁵. Ovaj zahtjev za fizičkim ustajanjem je korak dalje od slike koja nam je uzvratila pogled. Lirski subjekt ne samo da pobunjeno diže glas i odbija nijemo trpljenje nasilja, nego traži doslovni angažman gledalaca i prekidanje sa ulogom pasivnog konzumenta vijesti. Adresat ove pjesme je osoba izvan opasnosti ali ni njoj autorica ne dozvoljava ignoranciju i ravnodušnost. Pobuna protiv nepravde je, sugerije nam Rafeef Ziadah, način da spasimo sebe same i svoju ljudskost. Tražeći doslovno fizičko ustajanje autorica zapravo traži simbolički ustanak. Medijski sistem ovdje je prikazan kao sredstvo anesteziranja kome se treba oduprijeti.

Najdrastičnija kritika medija prisutna je u njoj pjesmi *Mi, gospodine, učimo životu*. Pjesma je zasnovana na autobiografskom detalju kada je radila kao glasnogovornica koalicije palestinskih nevladinih organizacija, vježbala nastup, savladavala govorničke vještine i na konferenciji za štampu dobila novinarsko pitanje zašto Palestinci ne prestanu već jednom da svoju djecu uče mržnji. Ziadah pjesmu počinje stihom *Danas je moje tijelo bilo masakrirano na televiziji, danas je moje tijelo bilo masakrirano na televiziji da bi stalo u kratke izjave i zadati broj riječi*²⁶... Riječ masakr naravno u prvi mah priziva slike ubijenih ljudi, ali ponovljenim stihom shvatamo da se ovdje radi o drugoj vrsti kasapljenja. Sa aspekta medijske logike, Palestinci su prinuđeni da svoj problem, svoju patnju i kompleksni historijsko-politički položaj pakuju u formate koji su prikladni za zapadne medije i gledaoce. Pjesnikinja nastavlja sa opisom svojih napora da izjavu formuliše jasno, statistički potkrijepljeno, podastirući odgovarajuće konvencije UN-a. Ona govori o trudu da joj engleski bude besprijekoran, ali pitanje koje dobiva je ono spomenuto na početku. Ona kontrastira sadržaj svoj saopštenja o bombama koje padaju na Gazu sa unutrašnjom prisilom da pauzira, govori razgovjetno, i da se nasmiješi. *Ne zaboravi da se smiješiš*, ponavlja sama sebi, *Rafeef, ne zaboravi da se smiješiš*. Zatim slijedi njen odgovor – *Mi, gospodine, učimo životu. Mi učimo životu i nakon što to nam okupirali nebo, izgradili svoje nastambe i podigli svoje*

²⁴ Moje isticanje.

²⁵ <https://www.youtube.com/watch?v=ygyzIK8Er9E>

²⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=aKucPh9xHtM&t=24s>

zidove aparthejda. Sagovornik insistira na jednostavnoj ljudskoj priči koju njegovi (zapadni) gledaoci mogu lako razumjeti. *Pomozi mi, da ti pomognem kao novinar, ne spominji riječ aparthejd*. Zapadni novinar je sve bešćutniji u svojim zahtjevima, kakvu priču i kakve podatke želi. *Daj mi svoje mrtve, daj mi njihova imena, ali nemoj da pređe 1200 riječi*²⁷. On vidi samo posao koji treba obaviti, odrođen je od sadržaja svog izvještaja. *Danas je moje tijelo bilo masakrirano na televiziji*, ponavlja Ziadah refrenski kroz cijelu pjesmu i svaki put doživljaj tog stiha je sve tjeskobniji. Nasilje je prisutno čak i sa navodno dobronamjernim strancima koji svijet žele da izvijeste o onome što se dešava. Autorica ironično govori o naporu da svojim osmijehom dokaže kako nije terorista, iako u sebi sve vrijeme samo broji mrtve. Njen unutrašnji svijet i monolog suprotstavljeni su vanjskom ravnodušnom svijetu koji patnju njenog naroda ne doživljava kao ozbiljnu tragediju. *Mi učimo životu, mi učimo životu, mi učimo životu, gospodine*, ponavlja Ziadah sve ekspresivnije i sve maničnije kako se pjesma primiče kraju. *No sound bites, no sound bites, no sound bites... Nema te izjave koja će ih vratiti u život, koliko god da je moj engleski dobar*, poručuje Ziadah, poentirajući riječima – *Mi učimo životu, mi učimo životu, mi učimo životu... Mi Palestinci budimo se svako jutro da bismo ostatak svijeta naučili životu. Gospodine*. Ledeni jezik medija, statistike i politike, simbolički masakrira njeno tijelo, on je sposoban da optuži ali ne i da suosjeća. Jedino čime mu se ona može oduprijeti su emocija, solidarnost, ljubav i sjećanje na one kojih više nema. Pjesma završava u krešendu, zazivanjem života koji je jedina moguća i jedina zamisliva alternativa postojećoj stvarnosti. Istu pjesmu iz 2011. Ziadah recituje i 2024, a njene riječi poražavajuće su aktuelne.²⁸

Judith Butler u svom tekstu *The Compass of Mourning* od 13. oktobra 2023. ponovo aktuelizira pitanje života vrijednih žalovanja i ne pristajući na hijerarhiziranje gubitaka podsjeća da su strašni gubici i izraelskih i palestinskih života. Ona se zalaže za politiku nenasilja ali upozorava da mirom ne smatra onu normalizaciju koja zadržava strukture nejednakosti, obespravljenosti Palestinaca i rasizma protiv njih. Ona kaže da koliko god se mnogima vjera u slobodu, nenasilje, jednakost i pravdu na ovom području činila naivnom, neki od nas naprosto moraju ustrajavati na njoj, odbijajući da povjeruju da će današnje strukture postojati vječno. Za tu vjeru nam, smatra Butler, trebaju naši pjesnici i sanjari, te neukroćene lude koje znaju kako se organizovati (usp. Butler 2023). Poezija autorice Rafeef Ziadah, sa svim svojim otporom, pobunom, ljutnjom, oplakivanjem i smijehom, poezija je koja vodi pravednijem svijetu. Ona nam omogućava da osjetimo, čujemo, vidimo i

²⁷ <https://www.youtube.com/watch?v=2CRc58EK1Dg&t=63s>

²⁸ <https://www.youtube.com/watch?v=2CRc58EK1Dg&t=63s>

razumijemo historijat i kontinuitet nasilja nad Palestincima. Kroz njene stihove oni prestaju biti nijema iskasapljena tijela jednako kao što prestaju biti i demonizirani teroristi. Prikazani sa svojim žalovanjem, nostalgijom i svojim smijehom, oni su oslobođeni medijskog stereotipiziranja, nanovo očovječeni i stavljeni rame uz rame sa ostatkom ove čudne bratije poznate pod nazivom ljudi.

Literatura

1. Butler, J., 2022. *Životi vredni žaljenja*. [online] Dostupno na: <https://pescanik.net/zivoti-vredni-zaljenja/> [21. 10. 2024.].
2. Butler, J. 2023. *The Compass of Mourning*. [online] Dostupno na: <https://www.lrb.co.uk/the-paper/v45/n20/judith-butler/the-compass-of-mourning> [21. 10. 2024.].
3. Elnahhas, A., 2020. "We're Holding our Ground": Body Politics, Verbal/Non-Verbal Performance, and Dissent Aesthetics in Rafeef Ziadah's Performance Poetry. *Textual Turnings*, 2 (1), str. 82-100.
4. Fischer-Lichte, E., 2009. *Estetika performativne umjetnosti*. Sarajevo/Zagreb: Šahinpašić.
5. Gräbner, C., 2008. *Performance Poetry: New Languages and New Literary Circuits?* [online] Dostupno na: https://www.academia.edu/423554/The_Poetics_of_Performance_Poetry [21. 10. 2024.].
6. Higyed, A., 2023. A Global Perspective on Performance Poetry. *Romanian Journal of English Studies*, 20, str. 52-61.
7. Pavličić, P., 1988. Intertekstualnost i intermedijalnost: tipološki ogled. U: Marković, Z. et al. ur. *Intertekstualnost i intermedijalnost*. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti, str. 157-195.
8. Somers-Willett, S., 2009. *The Cultural Politics of Slam Poetry: Race, Identity, and the Performance of Popular Verse in America*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
9. Sontag, S., 2005. *Prizori tuđeg stradanja*. Zagreb: Algoritam.
10. Sontag, S., 1982. *Eseji o fotografiji*. Beograd: Radionica SIC.
11. Weinstein, S., 2018. What is Spoken Word Poetry and Where did it Come from?. U: Weinstein, S. *The Room Is on Fire: The History, Pedagogy, and Practice of Youth Spoken Word Poetry*. Albany: State University of New York Press. Str. 87-118.
12. Ziadah, R., 2009. *Savage*. [online] (album Hadeel). [online] Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=uqyrkCfC17I> [15. 4. 2024.].
13. Ziadah, R., 2011. *Shades of Anger*. [online] Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=m2vFJE93LTI> [21. 10. 2024.].
14. Ziadah, R., 2011. *We Teach Life, Sir*. [online] Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=aKucPh9xHtM&t=21s> [12. 10. 2024.].

15. Ziadah, R., 2015. *Rear Window: The World Today with Tariq Ali*. (gostovanje u emisiji) [online] Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=pwk5LjL6-bE> [25. 9. 2024.].
16. Ziadah, R., 2016. *Hadeel*. [online] Dostupno na: <https://youtu.be/ygyzIK8Er9E> [25. 9. 2024.].
17. Ziadah, R., 2020. *Don't Share*. (album Three Generations) [online] Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=ugm2iudAjTI> [21. 10. 2024.].
18. Ziadah, R., 2024. *We Teach Life, Sir*. [online] Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=2CRc58EK1Dg&t=63s> [21. 10. 2024.].

Mr. sc. Anja Bogojević

Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo

Akademija likovnih umjetnosti / Academy of Fine Arts

anjabogojevic@gmail.com

UDK / UDC 7.01(497.6)“1918/1941“

Pregledni naučni rad / Scientific review article

Primljeno / Received: 18. 10. 2024.

Prihvaćeno / Accepted: 11. 02. 2025.

**SOCIJALNO ANGAŽIRANA UMJETNOST U BOSNI I
HERCEGOVINI IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA – ROMAN
PETROVIĆ, PETAR TIJEŠIĆ, VOJO DIMITRIJEVIĆ I
“COLLEGIUM ARTISTICUM“**

**SOCIALLY ENGAGED ART IN BOSNIA AND HERZEGOVINA IN
THE PERIOD BETWEEN THE TWO WORLD WARS – ROMAN
PETROVIĆ, PETAR TIJEŠIĆ, VOJO DIMITRIJEVIĆ AND
“COLLEGIUM ARTISTICUM“**

Sažetak

U jugoslavenskom umjetničkom prostoru, u periodu između dva svjetska rata, socijalna umjetnost nije bila unificirana stilsko, estetička, kao ni ideološka koncepcija. Prožeta različitim kulturno-povijesnim korijenima, društveno-političkim izazovima i materijalnim prilikama, socijalna umjetnost je, međutim, u svojoj raznorodnosti i pluralnosti, insistirala na aktivnom učešću u mijenjanju postojeće društvene stvarnosti. Društveni angažman manifestirao se kroz sve dostupne i raspoložive medije, forme i strategije umjetničkog djelovanja. Umjetnici su, s jedne strane, posezali za tradicionalnim umjetničkim formama kako bi prenijeli određene društveno-političke ideje, ideološke poruke ili iskazali otpor i jasan antiratni stav, dok su, s druge strane, istraživali nove umjetničke pristupe, stvarajući time avangardne i inovativne umjetničke izraze. Kroz interpretaciju složenih društveno-političkih i kulturno-umjetničkih prilika u Bosni i Hercegovini, a u kontekstu srodnih tendencija onovremene jugoslavenske umjetnosti, rad se bavi istraživanjem socijalno angažiranih umjetničkih praksi koje su nastojale aktivirati društvenu funkciju umjetnosti i afirmirati društvenost umjetničkog djelovanja. Rad pokazuje u kojoj mjeri je zaokret prema društveno relevantnim temama bio poticajan i za formalne inovacije i avangardne iskorake u opusima Romana Petrovića, Petra Tiješića, Voje Dimitrijevića i umjetničkog kolektiva “Collegium artisticum“. Rad predstavlja segment šireg doktorskog istraživanja o socijalno angažiranom i avangardnom djelovanju u likovnim umjetnostima, arhitekturi i sintetičkom teatru u međuratnom periodu u BiH, i nudi nove mogućnosti interpretiranja i valoriziranja bosanskohercegovačke socijalne umjetnosti u predmetnom razdoblju.

Ključne riječi: *avangarda, socijalno angažirana umjetnost, grafika, sintetički teatar*

Summary

In the Yugoslav cultural and artistic space, between the two world wars, social art did not have a unified concept – stylistically, aesthetically nor ideologically. Permeated by diverse cultural and historical roots, sociopolitical challenges and material conditions, social art, however, in its diversity and plurality, insisted on active participation in transforming the existing social reality. Social engagement manifested itself through all available media, forms and strategies of artistic practice. The artist had, on one side, been employing traditional art forms to convey sociopolitical ideas and ideological messages or to express resistance and a clear anti-war attitude, while on the other side they have been exploring new artistic approaches and thus producing various avant-garde and innovative artistic expressions. By interpreting the complex sociopolitical, cultural and historical conditions in Bosnia and Herzegovina, within the context of related tendencies of Yugoslav art of the period, this paper explores the socially engaged artistic practices which aimed to activate the social function of art and affirm the social aspect of artistic practice. The paper demonstrates the measure in which the turn towards socially relevant themes also incentivised formal innovations and avant-garde breakthroughs in oeuvres of Roman Petrović, Petar Tiješić, Voje Dimitrijević and the art collective “Collegium artisticum.” The paper, a segment of the broader doctoral research on socially engaged and avant-garde activity in fine arts, architecture and synthetic theatre in the interwar period in Bosnia and Herzegovina, opens new possibilities for interpreting and evaluating Bosnian-Herzegovinian social art in the said period.

Key words: *social art, socially engaged art, avant-garde, synthetic theatre*

Uvodna razmatranja

U europskom, kao i jugoslavenskom kulturno-umjetničkom prostoru, u periodu između dva svjetska rata, uloga umjetnosti bila je do te mjere složena da je jasno odražavala svu kompleksnost historijskog trenutka unutar kojeg je umjetnost nastajala. Duhovna klima međuratnog perioda uvjetovana je dubokim promjenama u društvenim, političkim, ekonomskim i kulturnim strukturama, što je posljedično djelovalo i na problematiziranje temeljnih egzistencijalnih pitanja kroz umjetničko djelovanje.

Tako je i ponovni povratak realizma kao prevladavajuće stilske poetike, u različitim vidovima umjetničke artikulacije, od magičnog preko kritičkog do socrealističkog, svojevrsna reakcija na opće stanje, pri čemu umjetnost postaje ili alat za suočavanje i direktnu borbu, ili pak, sredstvo za bijeg od stvarnosti.

Umjetničke prakse koje su uzele aktivno učešće u mijenjanju aktualne društvene i političke stvarnosti odlikuje kritički, aktivni i progresivni stav naspram konteksta i društva unutar kojeg djeluju. Takav vid umjetničkog djelovanja najčešće je okarakteriziran kao socijalno angažirana i/ili avangardna umjetnost. Socijalno angažirana umjetnička djela u svojim temama, formama, načinima i strategijama djelovanja bivaju sredstvo za širenje određenih društveno-političkih uvjerenja, umjetnikovih poruka, protesta i upozorenja, ali i poziv na direktnu akciju. Avangardna umjetnost pak, zagovara jasno izražen kritički stav naspram društveno-političke situacije i odnosa unutar kojih nastaje, što će reći da je ona po svojoj prirodi socijalno angažirana. I avangardna i socijalno angažirana umjetnost djeluju po načelu po kojem živjeti u društvu i biti slobodan od tog istog društva naprosto nije moguće. Međutim, avangardno i socijalno angažirano umjetničko djelovanje nije istovjetno; sinergija se događa onoga trenutka kada sadržajno-tematski nivo umjetničkog djela uvjetuje i njegov formalni, avangardni iskorak. Upravo će ovo sjecište avangardnog i socijalno angažiranog umjetničkog djelovanja biti parametar prema kojem će se razmatrati određeni primjeri iz bosanskohercegovačke umjetnosti međuratnog perioda.

Različite umjetničke prakse koje nastoje afirmirati društvenu funkciju umjetnosti u jugoslavenskom umjetničkom prostoru imenovane su zajedničkim nazivnikom – socijalna umjetnost. Međutim, socijalna umjetnost jugoslavenskih naroda i narodnosti nije unificirana umjetnička paradigma, neophodno je imati na umu osobitosti lokalnih sredina (republika) i specifične društveno-političke, ekonomske i kulturno-umjetničke konstelacije koje su direktno prouzrokovale različite vidove otpora kroz umjetnost. U nastavku rada, analizirat će se odabrani primjeri iz opusa bosanskohercegovačkih umjetnika - Romana Petrovića, Petra Tiješića i Voje Dimitrijevića, kao i djelovanje umjetničkog kolektiva “Collegium artisticum” u predmetnom razdoblju, s ciljem da se istraži da li je i u kojoj mjeri odabir sadržajnog okvira utjecao i na formalne inovacije i avangardne iskorake u autorskim rukopisima navedenih umjetnika i kolektiva.

Definiranje avangardnog i socijalno angažiranog umjetničkog djelovanja u periodu između dva svjetska rata

Moderna je umjetnost, u periodu između dva svjetska rata, bila prvenstveno u znaku avangardnih i socijalno angažiranih umjetničkih praksi koje su do te mjere bile isprepletene i povezane da ih je gotovo nemoguće promatrati izvan međusobne uvjetovanosti. Historijske avangarde, kao najekstremniji oblik moderne umjetnosti, po pravilu se javljaju u periodima društvenih previranja,

političkih i ekonomskih kriza, što je i odlika nezahvalnih društveno-političkih prilika i kolektivne apatije u prvim desetljećima XX stoljeća. Upravo su u tom trenutku historijske avangarde poput dadaizma, nadrealizma i konstruktivizma, odbacile dominantne kulturne i umjetničke matrice koje su oblikovale prethodne epohe poput renesanse, baroka, romantizma i realizma te zakoračile u “život”. Prelazeći iz umjetničke sfere u sferu “neumjetničkog” odnosno svakodnevnog života, historijske avangarde su pobjedonosno postulirale da je umjetnost put “ka konačnom oslobođenju čovjeka”. Time je umjetnost dobila jasan, ali nimalo jednostavan zadatak – da ponovno poveže pojedinca i društvu sredinu.

Književni teoretičar Peter Bürger (1998) svoju teoriju avangarde zasniva na interpretaciji historijskih pokreta, prvenstveno dadaizma, nadrealizma i konstruktivizma koje direktno suprotstavlja umjetničkim tendencijama i praksama u poslijeratnoj Europi i američkoj neoavangardi. Suština prvobitne i izvorne odnosno historijske avangarde je samokritika. Tek kada umjetnost dođe u fazu samokritike, postaje moguće objektivno sagledavanje prethodnih epoha umjetnosti, što podrazumijeva uvid u cjelokupni proces zaključno s pozicijom gledišta od koje kreće tumačenje.

Prema Bürgeru, zaokret ka društvenoj praksi ključna je karakteristika avangardne umjetnosti, no, možda još i važnijim postignućem smatra njeno redefiniranje uloge politike unutar same umjetnosti. Naravno da je moralni i politički angažman bio prisutan u umjetnosti i prije historijskih avangardi, međutim taj angažman je često bio u napetosti s umjetničkim djelom koje ga je izražavalo. Bürger pravi distinkciju između neorganske alegorije i organskog simbola, odnosno između neorganskog avangardnog djela i organskog klasičnog djela. Moralni i politički sadržaj koji autor/ica želi izraziti u organskom, klasičnom umjetničkom djelu podložen je usklađivanju s cjelokupnom strukturom djela, postajući tako njen integralni dio, bez obzira da li je to bila izvorna intencija autora/ice.

S obzirom na to da je umjetnost izolirana iz životne prakse, djelo koje angažman oblikuje prema estetskim zakonima organiciteta percipira se prema tome, gotovo isključivo, kao puki umjetnički predmet. (Birger 1998: 142–145) Naime, institucija umjetnosti neutralizira politički sadržaj pojedinačnog djela i tek je s pojavom historijskih avangardi postalo jasno da se društveni utjecaj jednog djela ne može naprosto iščitati iz njega samoga, budući da je umjetničko djelo uvjetovano institucijom unutar koje “funkcionira”. Za razliku od organskog, klasičnog umjetničkog djela, u avangardnom djelu pojedinačni elementi ne ukazuju prvenstveno na cjelinu djela, nego na stvarnost. Avangarda je insistirala, makar načelno, na poetici slobode i

oneobičavanju kao dominantnom postupku, pri čemu je načelo *mimezisa* zamijenjeno načelom pune originalnosti. Iako je namjera historijskih avangardi da unište instituciju umjetnosti bila neuspješna, ipak su uništile mogućnost da jedno umjetničko djelo polaže prava na opće vrijednosti, dominantne i univerzalne estetske norme.

Komparativista Renato Poggioli (1975), avangardnoj umjetnosti prilazi kao historijskom pojmu, središtu tendencija i ideja, neprestano naglašavajući dijalektičku srž same avangarde kao pokreta. Autor upućuje na međusobnu ovisnost umjetnosti i društva, ali i na doktrinu same umjetnosti kao sredstva društvene akcije i reforme, tj. revolucionarne propagande i agitacije. Prema tome, dijalektika avangardnog pokreta može se pratiti preko četiri glavna elementa:

1. “aktivizam ili aktivistički moment” koji se poima kao stalna žudnja za akcijom, dinamizmom i avanturom,
2. “antagonizam ili antagonistički moment” - odnosi se na duh netrpeljivosti i opozicije koji se može pojaviti bilo kada i bilo gdje,
3. “nihilizam ili nihilistički moment” proizašao je iz prva dva elementa i definira se kao vrsta transcendentnog antagonizma,
4. “agonizam ili agonistički moment” podrazumijeva samorazaranje koje se tumači i prihvata kao žrtva za uspjeh budućih pokreta.

Važno je istaknuti da prva dva elementa grade svojevrsnu ideološku perspektivu avangarde kroz uspostavljanje metoda i ciljeva akcije, dok druga dva elementa, iako posve iracionalna, ipak ostaju u mističnoj metafizičkoj vezi s prva dva. (Pođoli 1975: 64–65)

S obzirom na jasno izražen kritički stav prema društveno-političkoj situaciji i odnosima unutar kojih je nastajala, avangarda je imanentno bila i socijalno angažirana, odnosno predstavljala je jednu od najautentičnijih društvenih praksi vlastitog vremena. U međuratnom periodu, avangarda se, jednako kao i socijalno angažirana umjetnost, fokusirala, u najvećoj mjeri, ili da zadovolji šire ljudske potrebe koje se prije svega odnose na kulturne sadržaje, ili pak u borbi za sasvim određene društveno-političke ideje i konkretne političke ciljeve. U datim historijskim okolnostima, avangardna i socijalno angažirana umjetnost zalagale su se za iste lijeve političke ideje – za novo društvo utemeljeno na premisama socijalne pravde i jednakosti. Naravno, umjetnost se istovjetno, mada u znatno manjoj mjeri, zalagala i za sasvim suprotne ideje političke desnice, pri čemu se talijanski futurizam može smatrati jedinim relevantnim predstavnikom.

Potrebno je imati na umu da u predmetnom razdoblju, bez obzira da li je riječ o internacionalnom, jugoslavenskom ili bosanskohercegovačkom kulturno-umjetničkom kontekstu, angažman se nerijetko iskazivao isključivo u polju likovnosti, dakle u domenu kreativnog polja istraživanja samog umjetničkog medija, odnosno djelovanja u sferi čiste umjetnosti. Tematski okvir rada jasno ukazuje da će istraživački fokus biti usmjeren ka prvom vidu angažmana, tj. prema socijalno angažiranom umjetničkom djelovanju.

Iako se možda na prvi pogled tako ne čini, definiranje socijalno angažirane umjetnosti danas je mnogo teže i zahtjevnije nego ikad prije. Problem, pored toga što se različiti vidovi javnog djelovanja, pa i oni koji nisu direktno povezani s umjetnošću olako imenuju kao “socijalno angažirani“, leži i u činjenici da socijalno angažirana umjetnost nije jedinstvena, koherentna i stilski istoznačna umjetnička paradigma. Socijalno angažirana umjetnost je sintagma koja označuje i određuje različite modalitete umjetničkog djelovanja koji nastoje aktivirati društvenu funkciju umjetnosti i afirmirati društvenost umjetničkog djelovanja. Riječ je o diskurzivnim umjetničkim praksama koje problematiziraju, tematiziraju i pod znak pitanja stavljaju društvene situacije i odnose unutar kojih nastaju. Socijalno angažirana umjetnost odbacuje ideju da je umjetnost autonomna i da se nalazi izvan društvenog konteksta, nasuprot tome, insistira na kompleksnoj povezanosti s političkim, društvenim, ekonomskim i kulturno-umjetničkim uvjetima u kojima nastaje. Posrijedi je shvaćanje po kojem živjeti u društvu i biti slobodan od tog istog društva jednostavno nije moguće. Socijalno angažirano umjetničko djelovanje uvijek proizlazi iz konkretne situacije, “uključuje sudionike koji su nerijetko i objekt i subjekt i publika rada, suradnike, i onu publiku – javnost – koja nije sudjelovala u procesu, ali je njime zahvaćena naknadno, čineći često proces ne-još-završenim“. Budući da ne počiva na standardizaciji nego operira metodologijom šireg spektra, socijalno angažirana umjetnost “istovremeno provocira vlastite granice, dovodeći se – kada se u krajnjoj konzekvenci razrješava u ne-umjetnosti – i sama u pitanje“ (Bektić 2020).

Potrebno je (iznova) podsjećati na činjenicu da za stvaranje i proizvodnju socijalno angažirane umjetnosti nije dovoljno pokazati samo htijenje. Budući da se radi o složenom umjetničkom pristupu i postupku, neophodno je krenuti putem samosvijesti i objektivnog sagledavanja konteksta unutar kojeg se djeluje, kao i društva za koje se djeluje. Da bi se iskazao angažman “putem umjetnosti“ ili “u umjetnosti“ unutar jasno definiranog društveno-historijskog i kulturnog konteksta, “umetnik bi morao poznavati 'osnovne tendencije i latencije' (E. Bloch), što znači: glavne pravce aktuelnog povesnog zbivanja, i to ne samo kao romantični umetnik na intuitivan naslućujući, već na sa-svestan način, koji modernu umetnost čini refleksivnom, i u toliko angažovanom. No

to po-znanje, ta sa-svest i refleksivnost umetnosti u epohalnom zalaganju umetnika za ovo ili ono, oduzima mu slobodu i dovodi u pitanje umetnost kao umetnost“. (Damjanović 1988: 523)

Socijalna angažiranost, dakle, označava aktivan i progresivan stav umjetnika/ice prema aktualnoj društvenoj i političkoj stvarnosti. To uključuje potrebu i volju za promjenom svijeta i odlučnost da se suprotstavi svemu što tu promjenu guši i opstruira. U cilju sprečavanja dodatnih nesporazuma u klasifikaciji socijalno angažirane umjetnosti, neophodno je i promišljati odnos umjetnik/ica – umjetničko djelo. Naime, ako se angažira umjetnik/ica da li se angažira i njegovo/njeno djelo, ili pak, ako je riječ o angažiranom umjetničkom djelu, da li je po *defaultu* riječ i o angažiranom umjetniku/ici?

S obzirom na umjetnička kretanja u periodu između dva svjetska rata, važno je istaknuti da, iako avangarda podrazumijeva umjetničko djelovanje s naglašenom društvenom funkcijom, odabir tematsko-problemskog okvira nužno ne rezultira i formalnim inovacijama i avangardnim iskoracima. Drugim riječima, socijalno angažirano umjetničko djelovanje ne može se automatski podvesti i pod avangardno. Tek kada se, u određenim slučajevima, ostvari sinteza između sadržajnog nivoa i formalne inovacije, moguće je pod znak jednakosti staviti ova dva pojma.

Društveno-politički kontekst i materijalne prilike u Kraljevini Jugoslaviji u periodu međuraća

Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, od 1929. godine zvaničnog naziva Kraljevina Jugoslavija, unutar svojih granica povezala je područja koja su se međusobno razlikovala na svim poljima – političkom, ekonomskom, socijalnom, vjerskom i kulturnom. Karakterizirala ju je društvena nejednakost, nacionalna raznolikost, ekonomska dezintegriranost, neracionalna proizvodnja, kulturna zapuštenost i vjerska zatvorenost. Novonastali državno-pravni okvir imao je različite povijesne i društvene korijene što se, pak, odražavalo u svim aspektima javnog i privatnog života. Narodi i narodnosti koje je ujedinila Kraljevina Jugoslavija živjeli su unutar različitih političko-pravnih struktura, odvojenih kulturnih matrica i prolazili kroz različite faze kapitalističke proizvodnje. Preciznije rečeno, Kraljevina je ujedinila agrarna (polu)feudalna društva u ranoj fazi kapitalističkog industrijskog razvoja locirana izvan jezgre globalnog kapitalističkog poretka. “Ta društva karakterizirala je ekonomska podrazvijenost, periferna podređenost na svjetskom tržištu i agrarno-patrijarhalna kultura“. (Mihaljević 2017: 17)

O kulturnoj nerazvijenosti Kraljevine Jugoslavije najvjerodostojnije svjedoče podaci o obrazovnoj strukturi stanovništva. Prema popisu iz 1921. godine, nepismeno je bilo više od 51.5% cjelokupnog stanovništva, na području Bosne i Hercegovine brojka raste na čak 80.55%. Iako postotak varira ovisno o pojedinim područjima, nepromjenjivom ostaje činjenica da je većinski nepismena ženska populacija u svim krajevima novonastale države. (Dimić 1996: 310) Kraljevina je nastojala da kroz različite uredbe, zakone, programe opismenjavanja i unificiranje školskog sustava sprovede prijeko potrebne procese strukturalne modernizacije, no sredstva iz državnog budžeta prvenstveno su bila usmjerena ka državnoj upravi i vojnom sektoru, dok su se objedinjeni izdaci za obrazovanje, znanost, kulturu i umjetnost, zajedno kretali od 2.5% do maksimalnih 11.5%, kroz dvije decenije međuratnog perioda. Najmanje sredstava ulagalo se u bosanskohercegovačko školstvo, koje je ujedno bilo i najnerazvijenije. (Džaja 2004: 72–78)

Situacija u Kraljevini je, uz neophodne procese modernizacije, urbanizacije i industrijalizacije, zahtijevala i osmišljavanje jasne kulturne politike s ciljem integracije i poboljšanja kvaliteta života jugoslavenskog društva, no izostao je jasan plan djelovanja kao i sredstva neophodna za njegovu realizaciju.

Kulturno-umjetnički život u Kraljevini Jugoslaviji najvećim se dijelom odvijao u Zagrebu, Beogradu i Ljubljani, zahvaljujući prije svega kontinuitetu rada visokoobrazovnih i kulturno-umjetničkih institucija koje su, s obzirom na vlastite mogućnosti i kapacitete, nastojale pratiti umjetnička zbivanja u europskim kulturnim prijestolnicama poput Pariza, Beča, Budimpešte i Praga.

Kulturno-umjetničke prilike i likovna scena tridesetih godina u Bosni i Hercegovini

Tridesetih godina prošlog stoljeća Sarajevo ne broji više od 70.000 stanovnika, koji mahom žive po mahalama i gradskoj periferiji u izrazito lošim materijalnim uvjetima. Uslijed složenih povijesno-političkih i materijalnih prilika, kao i specifičnih nacionalnih i vjerskih podjela, kulturna produkcija u gradu većinski je bila orijentirana na četiri kulturno-prosvjetna društva: Srpsko prosvjetno i kulturno društvo “Prosvjeta“, Hrvatsko kulturno društvo “Napredak“, Muslimansko kulturno-prosvjetno društvo “Gajret“ i Jevrejsko kulturno-prosvjetno i humanitarno društvo “La Benevolencija“. Rad društava bio je usmjeren, prije svega, na materijalnu podršku učenika osnovnih, srednjih i viših škola kroz stipendije, potpore i otvaranje internata, zatim na organizaciju humanitarnih priredbi i izdavanje vlastitih godišnjaka i kalendara. U predmetnom razdoblju, od obrazovnih i kulturno-umjetničkih

institucija, u Sarajevu je djelovalo par srednjih škola – Prva i Druga muška i Ženska gimnazija, Učiteljska, Trgovačka i Tehnička škola, dvije javne biblioteke koje pripadaju “Prosvjeti” i “Napretku”, Narodno pozorište (gradnja zgrade Društvenog doma odvijala se u periodu 1897-1921. u kojoj se predstave odigravaju od 1899. godine) i Zemaljski muzej (osnovan 1888. godine).¹

Likovni umjetnici se, neposredno nakon Prvog svjetskog rata, udružuju i osnivaju “Društvo umjetnika SHS” koje je aktivno djelovalo do 1923. godine, a njegovu agendu, godinu dana kasnije, preuzima sarajevski ogranak Društva prijatelja umjetnosti “Cvijeta Zuzorić”. Društvo je nastojalo svojim programom obuhvatiti najvažnija područja sarajevskog kulturnog života, s posebnim naglaskom na organiziranju likovnih manifestacija, u čemu je bilo relativno uspješno s obzirom na date okolnosti. Navedeni podaci zorno prikazuju da su materijalne prilike za sarajevske umjetnike bile poražavajuće. Likovni umjetnici, nakon povratka sa studija, suočavaju se s nedostatkom institucionalne podrške i finansijskih resursa što je značajno utjecalo na njihovu mogućnost stvaranja i izlaganja. Tome svjedoči i isječak iz intervjua koji je Roman Petrović² dao za beogradski dnevni list “Pravda” krajem tridesetih godina. Petrović, između ostalog, kaže da “mi imamo mnoge darovite umjetnike školovane u najizgrađenijim i najkulturnijim slikarskim sredinama u Evropi, ali mi nemamo dovoljno ni materijalnih ni socijalnih uslova za umjetnički rad” (Begić 1984: 17). Bez zvanične državne potpore koja bi osigurala osnovne uvjete i sredstva za rad, kao i činjenice da umjetnici nisu bili tržišno konkurentni budući da umjetničko tržište u BiH nije ni postojalo, većina umjetnika bila je primorana da osnovnu egzistenciju osigura radom u prosvjeti. Međutim, rad u prosvjeti imao je svoju dinamiku i jasno propisan raspored časova i zaduženja koji je umjetnicima ostavljao minimalan prostor za umjetničko stvaranje. Osim toga, nedostatak institucionalnih izložbenih prostora i prilika za promociju umjetničkog rada dodatno je otežavalo ionako nezavidnu situaciju. Umjetnici su, u nastojanju da održe svoju kreativnost i profesionalni razvoj, djelovali unatoč teškim uvjetima, međusobno se potpomagali, udruživali i pronalazili alternativne načine da prezentiraju svoj rad široj javnosti putem neformalnih izložbi i različitih

¹ Primjera radi, Akademija likovnih umjetnosti u Sarajevu, kao najstarija visokoobrazovna umjetnička institucija u Bosni i Hercegovini, osnovana je tek 1972. godine.

² Roman Petrović (Donji Vakuf, 1896 – Sarajevo, 1947) studirao je na Akademiji likovnih umjetnosti u Krakovu (1913–1916) i na Višoj školi za likovne umjetnosti u Budimpešti (1916–1917) u klasi profesora Tivadara Zemlenya, zatim se usavršavao u Parizu (1925–1927). Bivio se slikarstvom, grafikom, ilustracijom, kao i izradom ikonostasa za Srpsku pravoslavnu crkvu. Pokrenuo je Privatnu školu sa Petrom Tiješićem i radio kao scenograf za Narodno pozorište u Sarajevu. Više u: *Roman Petrović*. (1988). Katalog izložbe. Sarajevo: Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine.

projekata u lokalnoj zajednici. Iako i sami u situaciji koja se može okarakterizirati kao borba za puko preživljavanje, umjetnici nisu ostali imuni na proturječnosti društvenog života i egzistencijalne nedaće svojih sugrađana i sunarodnjaka. Svjesni društvene odgovornosti koje kao umjetnici imaju i moraju preuzeti, likovnjaci se okreću umjetničkom svjedočenju i dokumentiranju surove stvarnosti.

U međuratnom periodu, u jugoslavenskom kulturno-umjetničkom prostoru, različite forme i strategije umjetničkog djelovanja s izraženim kritičkim, emancipatorskim i društveno osjetljivim stavom, imenovane su zajedničkim nazivnikom – socijalna umjetnost.³ Međutim, socijalna umjetnost jugoslavenskih naroda, po svojim kulturno-povijesnim korijenima, razvojnom toku i snagama koje su je iznjedrile, nije bila jedinstvena estetička, pa ni ideološka koncepcija. No, ono što socijalnu umjetnost čini koherentnom umjetničkom pojavom je aktualnost trenutka u kojem nastaje, tj. njena vjerodostojnost kao pravovremene reakcije na složene društveno-političke prilike, ekonomske krize, socijalnu bijedu i moralnu agoniju.⁴ Glavni protagonisti socijalne umjetnosti bili su umjetnici okupljeni oko Udruženja umjetnika “Zemlja” u Zagrebu, Grupe “Život” i Bojkotaša “Cvijete Zuzorić” u Beogradu, sintetičkog teatra “Collegium artisticum” u Sarajevu i mnogi nezavisni pojedinci, mada je u predmetnom razdoblju, mnogo veći broj onih umjetnika koji su svoju angažiranost izražavali isključivo u domenu estetskog i metafizičkog, a ne političkog djelovanja.

Primjeri socijalno angažiranog i avangardnog umjetničkog djelovanja treće i četvrte decenije u BiH – Roman Petrović, Petar Tiješić, Vojo Dimitrijević i “Collegium artisticum”.

U kontekstu bosanskohercegovačke historije moderne umjetnosti, prvi radovi s izraženom socijalnom tendencijom, povremeno se uočavaju u drugoj i trećoj deceniji, dok će ovaj vid umjetničkog djelovanja svoj puni zamah dostići u četvrtoj deceniji s mlađom generacijom umjetnika (Vojo Dimitrijević, Daniel

³ Presudan utjecaj na afirmaciju socijalnih tendencija u likovnoj umjetnosti u Kraljevini Jugoslaviji imala je lijeva socijalna literatura koja 1930-ih godina poprma obrise organiziranog pokreta koji okuplja značajan broj književnika, kritičara i kulturnih radnika. Proces koji su karakterizirali književnost jugoslavenskih naroda bili su povezani s onima koji su se odvijali i u literaturi drugih, razvijenih europskih zemalja.

⁴ Prema teoretičaru i kritičaru umjetnosti Miodragu B. Protiću (1969), jugoslavenska socijalno angažirana umjetnost prije i neposredno nakon Drugog svjetskog rata, može se predstaviti kroz četiri faze: 1. nadrealizam koji je vezan gotovo isključivo za Beograd i kao organiziran pokret traje od 1929. do 1933. godine, 2. socijalna umjetnost koja se kao umjetnički i politički stav javlja oko 1930. godine, tj. nakon Harkovskog kongresa i traje do početka rata 1941. godine, 3. umjetnost u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji od 1941. do 1945. godine, i 4. socijalistički realizam koji postaje službena i jedina umjetnička doktrina nakon oslobođenja. (Protić 1969: 7)

Ozmo, Mica Todorović, Ismet Mujezinović i drugi umjetnici okupljeni oko “Collegium artisticuma”) kao glavnim predstavnicima.

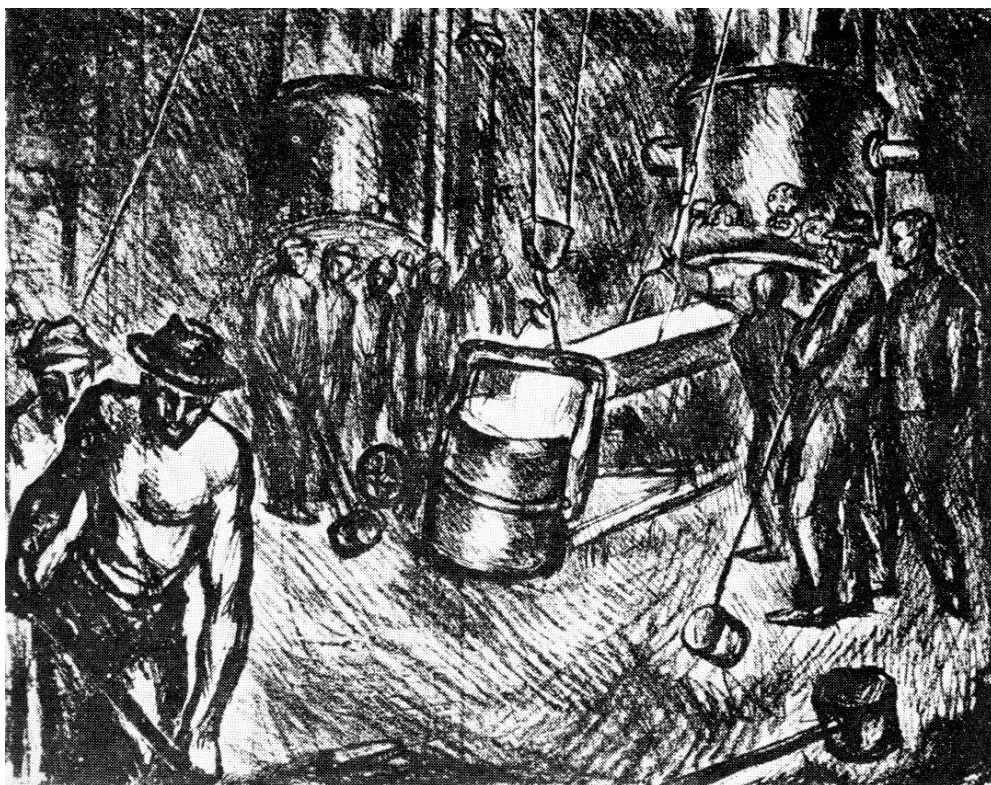
Kapitalno djelo koje je odredilo putanju kretanja socijalne umjetnosti u godinama koje slijede je grafički ciklus “Crni dijamant” iz 1923. godine autora Romana Petrovića i Petra Tiješića⁵. Riječ je o mapi litografija u tvrdom povezu koja se sastoji od petnaest grafičkih listova – “Ugore”, “Okno u Vrdniku”, “Otpremanje ugljena sa konjima”, “Otpremanje ugljena”, “Ložiona”, “Lijevanje željeza u Varešu”, “Rad u rudokopu”, “Separacija u Brezi”, “Lijevanje željeza”, “Rudari”, “Rad u kamenu”, “Južno okno u Vrdniku”, “Otvaranje vatre”, “Povratak sa rada”, “Rudar” i “Rudar Musliman”. Izradi mape prethodili su boravci autora u rudnicima mrkog uglja u Brezi, Varešu i Vrdniku u periodu od 1922. do 1923. godine, što je rezultiralo vjerodostojnim prenošenjem surove realnosti svakodnevnog života rudara. Motiv za izradu grafičke mape s jasno izraženim socijalnim sižeom zasigurno je onovremena žestoka borba rudara za poboljšanje životnih i radnih uvjeta, o kojoj je tadašnja štampa redovito izvještavala, naravno u korist zakonskih mjera i sankcija režimske vlade.⁶

Litografije iz ciklusa znakovitog naziva “Crni dijamant”, svjedoče o poznavanju duhovne klime i aktualnih političko-društvenih previranja, izraženoj sposobnosti opservacije i psihološkoj karakterizaciji subjekata utemeljenoj na empatiji i solidarnosti. Tematika mape je u lokalnom kontekstu autentična, po prvi puta cjelovita i do ove mjere razrađena. Na grafičkim listovima primjetni su elementi konstruktivističkog i postsezanovskog postupka, premda autori prilagođavaju svoj izraz realističnim formama i simplifikaciji grafičkog jezika. Petrović i Tiješić oslobađaju se

⁵ Petar Tiješić (Sarajevo, 1888 – Sarajevo, 1978) slikarstvo je najprije učio u Mostaru i Beču, a zatim je studirao na Akademiji likovnih umjetnosti u Krakovu (1909–1914). U Parizu je boravio 1925. godine. Jedan je od slikara iz prve generacije bosanskohercegovačkih umjetnika koji su pohađali visokoumjetničke škole, uključujući Gabrijela Jurkića, Petra Šaina, Karla Mijića, Špiru Bocarića, Đoku Mazalića, Romana Petrovića i Lazara Drljaču. Pored slikarstva bavio se scenografijom u Narodnom pozorištu u Sarajevu i Mostaru (1914–1918). U periodu od 1920 do 1923. godine, zajedno s Romanom Petrovićem, vodio je Privatnu slikarsku školu. Više u: *Petar Tiješić*. (1969). Katalog izložbe. Sarajevo: Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine.

⁶ Kontinuirani rast cijena, zakidanje ionako niskih zarada, pad nadnica, uz stalno maltretiranje i šikaniranje radnika od nove vlasti, predstavljaju okosnicu životne slike radnika i svakodnevnice u rudnicima. U rudnicima na teritoriju Kraljevine Jugoslavije nebrojeno puta dolazi do pobune i organiziranja štrajkova, no vlasti nasilno guše svaki vid otpora, što rezultira katastrofalnim posljedicama – strijeljanjima, progonima i isključenjima iz procesa rada. Kriza koja je nastala uslijed nestašica uglja u periodu od 1920. do 1923. godine, poznata i pod nazivom “ugljena glad”, pogodila je cijelu Europu, time i Kraljevinu, odnosno Bosnu i Hercegovinu, naslanjajući se na postratnu ekonomsku i finansijsku krizu koja se intenzivno prelamala na političkom i socijalnom planu.

ekspresionističkog manira karakterističnog za njihov autorski (slikarski) rukopis i priklanjaju se verističkom izrazu, što omogućuje veću neposrednost sadržajnog nivoa. Kroz smirenu faktografiju, smišljenu kompoziciju i siguran crtež, autori prikazuju različite sekvence iz težačkog života rudara. Realističko predstavljanje lišeno puke deskripcije, omogućuje čitljivost sadržaja i poruke mape širim društvenim slojevima, i upravo je to jedan od angažiranih potencijala mape “Crni dijamant”: upoznati i obrazovati šire narodne mase o problemima s kojima se rudari svakodnevno suočavaju. (Ilustracija br. 1)

Stilski raznolik i vjeran umjetničkom eksperimentu, Roman Petrović predstavlja jednu od najautentičnijih ličnosti u bosanskohercegovačkoj modernoj umjetnosti, za “čije su ime kod nas uvek vezana sva modernistička strujanja” (Kršić 1932: 657), kako je to zabilježio na stranicama najznačajnijeg međuratnog časopisa za društvena i kulturna pitanja “Pregled”, njegov glavni urednik, književni kritičar Jovan Kršić - autoritativna i normativna figura koja je presudno djelovala na afirmaciju socijalne umjetnosti u BiH. Godine 1929. Petrović počinje slikati napuštenu djecu sarajevskih ulica, suosjećajući se s njihovom tragičnom sudbinom. Ciklus “Djeca ulice”, pored toga što je odredio trasu razvoja socijalno angažiranog slikarstva četvrte decenije, po godini nastanka koincidira s najznačajnijim

dogadajima vezanim za socijalnu umjetnost na jugoslavenskoj likovnoj sceni – osnivanjem Udruženja umjetnika “Zemlja” u Zagrebu i prelaskom nadrealizma u službu revolucije u Beogradu. U, do danas, jedinoj značajnoj publikaciji o životu i djelu Romana Petrovića, popratnom katalogu povodom njegove retrospektivne izložbe u Umjetničkoj galeriji Bosne i Hercegovine iz 1988. godine, kustosica Danka Damjanović navodi podatak da je Petrović autor akvarela pod nazivom “Politika” iz 1933. godine, na kojem je, po prvi puta u bosanskohercegovačkoj umjetnosti onog doba, a i kasnije, primijenjen postupak kolažiranja. Da li je uistinu Petrović koristio ovu slikarsku tehniku koju su etablirali avangardisti, primarno kubisti i dadaisti, ostaje nerazjašnjeno jer “uvrstavamo ga u katalog izložbe radi njegovog značaja, mada nemamo kataloških podataka o njemu jer ne znamo gdje se nalazi” (Damjanović 1988: 22). No, činjenica da je Petrović autor prvih apstraktnih kompozicija u bosanskohercegovačkom slikarstvu, kao i podatak da je navedena “Politika” sačuvana u formi foto-dokumentacije, svjedoči o tome da su određene teme u njegovom cjelokupnom opusu isprovocirale i formalne inovacije. Drugim riječima, u određenim radovima Romana Petrovića sadržajno-tematski nivo umjetničkog djela uvjetovao je i njegove avangardne iskorake.

U vremenu nastanka grafičke mape “Crni dijamant”, na bosanskohercegovačkoj likovnoj sceni, grafička umjetnost u većini slučajeva predstavlja samo sekundarnu ili paralelnu djelatnost slikara, tek će umjetnost četvrte decenije s izraženom socijalnom tendencijom afirmirati grafiku kao primarni medij umjetničkog djelovanja.⁷

Iako po vokaciji slikar, Vojo Dimitrijević⁸ je svoj društveni angažman, u međuratnom periodu, iskazao kroz sve dostupne i raspoložive medije, forme i

⁷ Tehničke predispozicije i dostupnost grafike kao medija, zatim lakoća multipliciranja i distribuiranja, kao i veći stupanj konceptualne i materijalne neovisnosti od dominantne kulture i vladajućih društvenih slojeva, samo su neki od razloga koji su doprinijeli afirmaciji grafike dvadesetih i tridesetih godina. Osnovna grafička tehnika do pojave socijalne umjetnosti bio je bakropis, koji zbog svog tradicionalizma i složenosti biva napušten, a primat preuzimaju tehnike visokog tiska poput linoreza i drvoreza. Linorez i drvorez su tehnike koje su imanentne socijalnom biću i političkom cilju angažirane grafike, a promjena jezika i tehnike bila je uvjetovana i promjenom društvenih slojeva kojima su se sada umjetnici obraćali – širim narodnim masama.

⁸ Vojo Dimitrijević (Sarajevo, 1910 – Sarajevo, 1980) u periodu od 1930. do 1936. godine, boravi u Beogradu gdje je završio Nastavnički odsek Umetničke škole i dvogodišnji Akademski tečaj iste škole. Za vrijeme studijskog boravka u Parizu (1938–1939) upoznaje se s aktualnim tendencijama u europskoj umjetnosti, sa slikarima pariške škole, umjetnicima okupljenim oko grupe “Neue Sachlichkeit”, poput Georga Grosza, Otta Dixea, Käthe Kollwitz, ali i s radom jednog od najvećih zagovornika socijalizma i komunizma, muralistom Diegom Riverom. Po izbijanju Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji, 06. aprila 1941. godine, Vojo Dimitrijević se pridružuje partizanima i postaje aktivni sudionik u

strategije umjetničkog djelovanja. Ulje na platnu pod nazivom “Španija 1937” (1938), jedno je od najreprezentativnijih ostvarenja socijalno angažirane umjetnosti u mediju slikarstva u BiH, kao i jedno od tri sačuvana djela u jugoslavenskoj umjetnosti pored “Zbega” (1939) Petra Lubarde i mape grafika “Za slobodu” (1938) Đorđa Andrejevića Kuna, koja svjedoče o europskoj apokalipsi – Španjolskom građanskom ratu (1936–1939). Dimitrijevićeva “Španija 1937” koncipirana je na jačini i zvučnosti crvene boje, boje krvi i rata, ali i boje nadolazeće socijalističke revolucije. (Ilustracija br. 2)

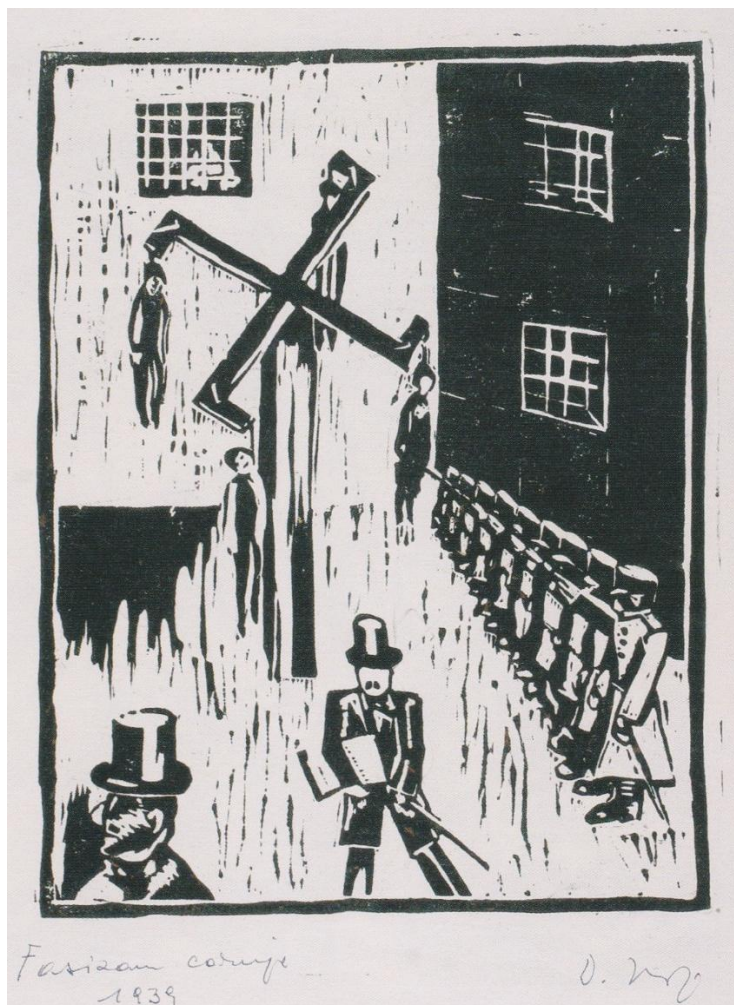

Za vrijeme studijskog boravka u Parizu, Dimitrijević je prihvatio estetiku geometrijskih postkubističkih stilizacija, ekspresionizam izraza i narativno-kritički pristup svojstven angažiranim europskim umjetnicima lijeve političke orijentacije.

Narodnooslobodilačkoj borbi. Više u: *Vojo Dimitrijević*. (1970). Katalog izložbe. Sarajevo: Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine.

Nakon povratka u Sarajevo sredinom 1930-ih, u nedostatku slikarskog materijala i na prijedlog grafičara Daniela Ozme⁹, Dimitrijević počinje stvarati i u mediju grafike. Socijalni siže Dimitrijevićevih grafika, duboko protkan empatijom prema čovjeku iz njegove neposredne okoline, počiva na prizorima iz svakodnevnog života radnika koji je ispunjen oskudicom, bijedom i borbom za puko preživljavanje. Riječ je zapravo o autobiografskim temama jer su egzistencijalni problemi ogromnog broja stanovnika predratnog Sarajeva nedaće s kojima se i sam umjetnik svakodnevno suočavao. Dimitrijević grafike realizira gotovo u slikarskom maniru, slobodnim potezom, naglašenim ekspresionističkim izrazom i efektним kontrastiranjem crno-bijelih površina. Linorez "Fašizam caruje" (1939) može se svrstati u Dimitrijevićeve grafike koje nose opće, univerzalne antiratne poruke, s iznimkom da nedvosmisleno i izričito ukazuje na ekspanziju fašizma i Hitlerove rasne politike u Europi. Eksplicitan i ekspresivan prikaz kukastog križa, kao simbola nacističke ideologije, nije bio učestao motiv u onovremenoj jugoslavenskoj umjetnosti, što pokazuje odvažnost autora kako u tematskom odabiru tako i u načinu umjetničke obrade. Grafika "Fašizam caruje" neosporno podsjeća na fotomontaže "Krv i željezo" (1933) i "Njemačka na križu" (1934), berlinskog dadaiste Johna Heartfielda (1891–1968). Vertikalna kompozicija postavljena je na asimetrično harmoničan način, gdje odnos punih i praznih ploha čini ravnotežu djela. Prizor je smješten unutar crno-bijelih ploha zatvorskog zida na kojem se ističu prozorske rešetke. Element koji dominira je veliki kukasti križ na čijim krakovima vise obješena tijela, dok je red uniformiranih vojnika repetitivnim postupkom postavljen sa strane u blagoj dijagonali, čime je ostvarena prostorna dubina i perspektiva. U prvom planu se nalaze dva viša službenika koja u svojim cilindrima podsjećaju na ljude-mašine koji, nakon "završenog posla", indiferentno napuštaju mjesto zločina. Jakim kontrastiranjem mrtvih, obješenih tijela i krutih stavova vojnika i činovnika naglašava se diktatura i teror, bešćutnost jedne nove sile koja ruši sve pred sobom. (Ilustracija br. 3)

⁹ Daniel Ozmo (Olovo, 1912 – Jasenovac, 1942) diplomirao je na Umetničkoj školi u Beogradu 1934. u klasi grafičara Ljube Ivanovića. Za vrijeme studija u Beogradu, Ozmo je uz M. Kujačića, Đ. A. Kuna, N. Živanovića, P. Karamatijevića i druge beogradske umjetnike bio jedan od osnivača ilegalne umjetničke grupe "Život". Na Ozmin rad su neupitno utjecali njemački umjetnici Georg Grosz, Käthe Kollwitz, Otto Dix, čije je radove imao priliku vidjeti na izložbi "Savremene nemačke umetnosti" u Beogradu 1931. godine, no presudni utjecaj imao je belgijski grafičar Franc Masereel. Iako po vokaciji grafičar, Ozmo se u svom kratkom radnom vijeku bavio se i skulpturom, slikarstvom, crtežom. Radni vijek Daniela Ozme trajao je svega osam godina, od diplomiranja na Umetničkoj školi u Beogradu 1934. do stradanja u Jasenovcu 1942. godine. Više u: *Daniel Ozmo*. (1970). Katalog izložbe. Sarajevo: Muzej revolucije Bosne i Hercegovine.

Umjetnički *credo* kojem je ostao vjeran cijeli svoj radni vijek, Dimitrijević je koncizno obrazložio u jednom intervjuu: “Na prvi pogled to su samo događaji i zbivanja, ali u toj atmosferi istorije prisutan je ipak i čovjek, njegova sreća ili nesreća. Čovjekova sudbina u istorijskim uslovnostima osnovna je meditacija mojih slika”. (Mitić 1966)

Grafike Voje Dimitrijevića u svom sadržajnom, kao i formalnom aspektu pod jakim su utjecajem likovnog idioma Georga Grosza, predstavnika umjetničkog pravca “*Neue Sachlichkeit*” i jednog od najznačajnijih umjetnika međuratnog perioda. Društvena i politička problematika kojom se Dimitrijević bavi u svojim grafičkim listovima je univerzalnog, a ne lokalnog karaktera. Tematski okvir diktira formalno-izvedbeni dio umjetničkog djela, odnosno odstupanja od ustaljene likovne matrice, čime je Dimitrijević otvorio jedan sasvim novi pravac razvoja bosanskohercegovačke grafike.

Godine 1939. na bosanskohercegovačku kulturno-umjetničku scenu istupio je, po prvi puta, umjetnički kolektiv utemeljen na interdisciplinarnosti; njegovi članovi i članice bili su likovni, glazbeni, dramski, scenski umjetnici, arhitekta, inženjeri, književnici.¹⁰ Osnovan kao sekcija Sarajevske filharmonije, a koncipiran po uzoru na sintetički teatar “Divaldo34” E. F. Buriana¹¹, “Collegium artisticum” nije imao pandana u jugoslavenskom umjetničkom prostoru. Forma sintetičkog teatra bila je poznata članovima “Collegium artisticuma”, pretežno bivšim studentima Praškog univerziteta, koji su, vođeni zajedničkim idealima i entuzijazmom, smatrali da upravo kroz ovaj vid umjetničkog djelovanja mogu Sarajevo učiniti aktivnijim i progresivnijim kulturnim centrom, i što je možda još i važnije, informirati i obrazovati širu javnost o političkoj i ideološkoj alternativni – marksizmu i socijalizmu.¹² Prva manifestacija “Collegium artisticuma” organizirana u oktobru 1939. godine, obuhvatila je predstavu “Veče muzike, pokreta i narodne poezije” u dvorani i likovnu izložbu u foajeu Sokolskog doma, na kojoj su svoje radove izložili Vojo Dimitrijević, Daniel Ozmo, Ismet Mujezinović i Mica Todorović. Predstava je bila koncipirana kao scenska realizacija narodnih pjesama koje, jasno i nedvosmisleno, prikazuju borbu

¹⁰ U “Collegium artisticumu” djelovali su Oskar Danon, Vojo Dimitrijević, Daniel Ozmo, Ismet Mujezinović, Mica Todorović, Rizah Šetić, Roman Petrović, Jahiel Finci, Matusja Blum, Salom Šuica, Ana Rajs Radošević, Emerik Blum, Risto Bisarović, Erih Koš, Nenad Radošević, Elia Finci, Mate Baylon, Jovan Kršić, Milutin Jasnić, Cuca Kešeljević, Ubavka Milanković, Jelena Vitas, Lola Buzarov, Zorka Mišević, Bora Drašković, Slaviša Vajner, Pavle Goranin i mnogi drugi.

¹¹ Češki pozorišni redatelj, književnik i muzikolog Emil František Burian (1904–1959), tvorac je niza teatarskih scena (Oslobođeni teatar, 1925–27; Teatar Dada, 1927–28; Moderni studio, 1929; D-34, 1934) i jedan od glavnih predstavnika avangardnog teatra u Pragu tridesetih godina. Avangardni kazališni redatelji poput Buriana pomjeraju i ruše tradicionalne konvencije teatra, prihvaćajući modernistička i avangardna načela, i u svoje produkcije integiraju muziku, ples, film, vizualnu umjetnost i nove tehnologije i tehnike, tj. insistiraju na interdisciplinarnom i multidisciplinarnom pristupu. Teatar “Divaldo34” ili “D-34” bilo je poznato po svom eksperimentalnom pristupu, inovativnim uprizorenjima i posvećenosti društveno relevantnim temama.

¹² Književnik Erih Koš (1976) navodi da su ugledni sarajevski srednjoškolski profesori, između ostalih, dr. Marcel Šnajder, dr. Kalmi Baruh, Miljenko Vidaković i dr. Jovan Kršić, zajedno s naprednom omladinom koja se u drugoj polovini tridesetih vratila sa školovanja na regionalnim i internacionalnim univerzitetskim centrima, učinili da se u Sarajevu osjeti jedan novi duh koji je doprinio aktiviranju domaće intelektualne snage i kulturnih radnika. Ilegalna (komunistička) partijska organizacija koju su predvodili Hasan Brkić, Uglješa Danilović, Boriša Kovačević i Avdo Humo je s ovim kulturnim radnicima i umjetnicima (ne)posredno održavala kontakt, te politički i organizacijski usmjeravala njihovu djelatnost koristeći sve legalne mogućnosti koje je u to vrijeme kulturna djelatnost u Sarajevu pružala i dopuštala. Ilegalni sastanci članova partije i mladih kulturnih radnika odvijali su se u atelijeru Voje Dimitrijevića u Ulici Riste Bisarovića. Osnivanje “Collegiuma artisticuma” kao sekcije Sarajevske filharmonije, jedan je od primjera navedenog udruženog djelovanja. (Koš 1976: 191–192)

naroda za slobodu, njegov život pod jarmom robovanja, zatim težnju za slobodom misli i ideja, a ponegdje je ubačena i neka pjesma lirskog ili satiričnog karaktera. (Danon 1976) Na izložbi se nije insistiralo na socijalnoj tematici, ona je kao prateći dio programa funkcionirala kao svojevrsno predstavljanje autora široj publici. Za ovu prigodu produciran je i Program koji je sadržavao uvodnik “Da se ne zaboravi“, svojevrsni manifest kolektiva u kojem su razloženi motivi i razlozi djelovanja, zatim teorijske doprinose Voje Dimitrijevića, Jovana Kršića, Ane Rajs Radošević, Jahiela Fincija i Oskara Danona, kao i katalog sa reprodukcijama izloženih djela.

Povodom druge aktivnosti “Collegium artisticuma“, na pozivnicama je najavljena izložba “Bosansko selo“, na kojoj su izlagala četiri autora (Vojo Dimitrijević, Ismet Mujezinović, Daniel Ozmo i Rizah Štetić), te koncert i predavanje pod nazivom “Bosna i Hercegovina kao slikarski motiv“, koje je naknadno otkazano. Na izložbi “Bosansko selo“ dominirala je socijalna tematika kroz prikaze života bosanskih seljaka, a prilikom otvorenja arhitekti Juraj Neidhardt i Dušan Grabrijan govorili su o selu kao izvoru svekolikog zdravlja i vitalnosti (Neidhardt) te o nužnosti očuvanja bosanske arhitekture i povezanosti suvremene arhitektonske prakse i lokalne graditeljske tradicije (Grabrijan).¹³ Historičarka umjetnosti Azra Begić (1992) navodi da je kritika bila jedinstvena u ocjeni da je izložba više pokazala talenat i uspješna likovna rješenja mladih i talentiranih umjetnika, a znatno manje ukazala na istinsku “društvenu stvarnost“ bosanskog sela. Premda je izložba zamišljena kritički u odnosu na sistem, štampa izvještava o posjetama predstavnika vlasti, ali bez zvaničnih konfrontacija ili osporavanja. No, činjenice govore da su umjetnici bili izloženi dvostrukoj cenzuri, s jedne strane riječ je o partijskoj cenzuri koja je tražila tragove *larpurlartizma*, tj. “dekadentne buržujске umjetnosti“, a s druge strane policijskoj cenzuri koja je tražila i najmanje naznake subverzivne komunističke ideologije. (Begić 1992: 62–63)

U februaru 1941. godine, priređena je treća, a ujedno i posljednja manifestacija “Collegium artisticuma“, predstava “Zašto plače Ema“ – scenska adaptacija istoimene zbirke pripovijetki za djecu, češkog autora Norberta Fryda. Realizaciji predstave prethodilo je prevođenje navedene zbirke, što su uradili Jovan Kršić i Emerik Blum, zatim njeno objavljivanje (izdavač Sarajevska filharmonija) i distribuiranje. Zbirka “Zašto plače Ema“ sadrži pet pripovijetki – “Pustite kontrabas u radio“, “Pobuna u pisaćem stroju“, “Kako je izumljen padobran“, “O lopti koja ide samo u neprijateljski gol“ i “Zašto sjedaju ptice

¹³ Arhitekti Juraj Neidhardt, Dušan Grabrijan, Muhamed Kadić i Reuf Kadić, u predmetnom razdoblju, bave se sinkronim promišljanjem socijalnih elemenata u bosanskohercegovačkoj arhitekturi, a na tragu prilika u europskoj arhitekturi odnosno djelovanja Bauhausa (Hannesa Meyera, Selmana Selmanagića...), Le Corbusiera i drugih.

na telefonske žice“. Riječ je o kratkim pričama koje su na formalnom i sadržajnom nivou prilagođene djeci, a u kojima se krije duboki moralni smisao, propagira drugarstvo, kolegijalnost i solidarnost te ljubav prema miru i zajednici. U januaru iste godine, u časopisu “Jevrejski glas“, objavljena je recenzija zbirke u kojoj autor potpisan inicijalima j.k. (što bez sumnje navodi da je riječ o Jovanu Kršiću) između ostalog navodi: “U ovoj zbirci nema ni jedne bajke, nema skoro ničega od onoga čime su odgajali nas i naše očeve. Iz moderne dječje literature iščezla je već potpuno zla vještica, i dobra vila izgleda da je već potpuno izgubila svoj oreol slave, jer djeca više ne mare za njena čudesa. Savremeno dijete interesuje ono što vidi oko sebe, stvarnost. (...) Dobra knjiga treba da ga sprema za život, da ga, u razonodi, upućuje kojim putem treba da korača da bi jednog dana postao ispravan i koristan član zajednice i da voli tu zajednicu. Djeca moraju biti kulturnija i još aktivnija nego što su im roditelji, to znači da se onome što djecu sprema za život i što stvara njihovu kulturu, mora posvetiti puna pažnja.“ (Kršić 1941: 4–5)

Predstava “Zašto plače Ema“ priređena je u posebno adaptiranoj sali Sokolskog doma, a u njenoj realizaciji učestvovalo je preko 100 ljudi. O predstavi ne postoje pisane kritike i recenzije, budući da je nakon prve izvedbe predstava, kao i svaka daljnja djelatnost “Collegium artisticuma“, zabranjena zbog širenja komunističke ideologije, a u policijskom dosjeu zavedeni su kao “Kolegijum komunistikum“. ¹⁴ Šta se i kako zapravo dogodilo tog 12. februara 1941. godine, rekonstruirano je samo fragmentarno na osnovi sjećanja sudionika događaja i objavljeno u publikaciji *Collegium artisticum 1939* (1992). Zanimljiva je činjenica da je većina artefakata o djelovanju jedinog bosanskohercegovačkog sintetičkog teatra u polju vizualnih i izvedbeno-scenskih umjetnosti sačuvana samo u vidu literarnih predložaka, programa, najava, zapisa i sjećanja. ¹⁵ Iako su najznačajniji predstavnici modernizma u likovnoj umjetnosti – Vojo Dimitrijević, Ismet Mujezinović i Daniel Ozmo – bili zaduženi za izradu kostimografije i scenografije, ne postoje skice, fotografije ili bilo kakvi vizualni predlošci u najširem smislu te riječi, na osnovi kojih bismo danas mogli sagledati i verifikirati likovni domet sintetičkog teatra “Collegium artisticum“.

¹⁴ Nedugo zatim, po izbijanju Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji, 06. aprila 1941. godine, gotovo svi članovi i članice “Collegium artisticuma“ otišli su u partizane i postali aktivni sudionici Narodnooslobodilačke borbe.

¹⁵ Na osnovi dostupne arhivske građe i sjećanja jedne od plesačica u predstavi “Zašto plače Ema?“, tada maloljetne djevojčice Ree Rajs Živković, autorica Saida Mustajbegović je snimila dokumentarni film “Ritmovi i boje nemira – Collegium artisticum 1939.-1941.“, 2022. godine.

No, u kontekstu suvremenih umjetničkih i izložbenih praksi, sačuvani arhivski i dokumentarni materijal daje nam mogućnost da o njemu promišljamo kao umjetničkoj dokumentaciji. Teoretičar umjetnosti Boris Grojs navodi da umjetnička dokumentacija ne teži pukom oživljavanju prošlih umjetničkih događaja, niti se može smatrati obećanjem budućeg umjetničkog djela, naprotiv, ona predstavlja jedini mogući oblik referiranja na umjetničku aktivnost koja ne može biti predstavljena na neki drugi način. “Umjetnička dokumentacija bilo da je stvarna ili fiktivna, u prvom redu je priča i na taj način evocira neponovljivost živog vremena. Umjetno na taj način može biti učinjeno živim, prirodnim, pomoću umjetničke dokumentacije, pričajući povijest svog porijekla, svojeg 'nastajanja'“. (Grojs 2006: 15)

Zaključna razmatranja

Kroz analizu odabranih umjetničkih djela iz opusa Romana Petrovića, Petra Tiješića i Voje Dimitrijevića, nastojali smo pokazati da se socijalno angažirano umjetničko djelovanje manifestiralo kroz odabir sadržajno-tematskog okvira i upotrebu medija grafike kao prevladavajućeg likovnog izraza socijalne umjetnosti. Umjetnički otpor artikuliran je kroz tematiziranje osnovnih egzistencijalnih pitanja, kritiku društvene stvarnosti, antiratni stav i jasnu opredijeljenost na strani potlačene klase u društveno-političkoj borbi. Težnja ka socijalnim sadržajima isprovocirala je i formalne iskorake u autorskom rukopisu navedenih umjetnika, primarno iskazane kroz korištenje avangardnih umjetničkih postupaka i metoda.

Povezujući različite prakse i strategije umjetničkog djelovanja, umjetnički iskaz kolektiva “Collegium artisticum“ bio je socijalno angažiran uz najsuvremeniji avangardni izraz. Socijalno angažirano umjetničko djelovanje “Collegium artisticuma“ utemeljeno je na objektivnom sagledavanju konteksta unutar kojeg se djeluje i društva za koje se djeluje. Tomu svjedoči i odabir sadržajno-idejnih predložaka realiziranih predstava, prvi puta narodna poezija je preuzeta kao topos (pre)poznavanja kolektivnih težnji i borbe za ideal narodne slobode, drugi puta, dječje pripovijetke su poslužile kao podtekst za širenje ideja socijalizma – socijalne pravde i jednakosti. Forma sintetičkog teatra, omogućila je pak, avangardno djelovanje koje kombinira estetski šok i političku propagandu u društveno nužan pokušaj mobilizacije subjekta i njegovog/njenog oslobađanja od pasivnog stanja. Svijest o konkretnoj društveno-političkoj situaciji, kao i specifičnim izazovima s kojima se zajednica suočava, ostvarila je društvenu funkciju umjetnosti i artikulirala društvenost umjetničkog djelovanja u radu “Collegium artisticuma“.

Socijalno angažirani bosanskohercegovački umjetnici, u međuratnom periodu, dali su vlastiti doprinos stvaranju klime u kojoj je revolucionarna misao sazrijevala, i time postali aktivni sudionici i kreatori aktualnih tendencija u europskoj umjetnosti u periodu međuraća.

Literatura

1. Begić, A. (1984). Prilike. U *Umjetnost Bosne i Hercegovine 1923-1945*. Katalog izložbe (str. 8-50). Sarajevo: Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine.
2. Begić, A. (1992). Likovni umjetnici u Collegiumu artisticumu. U N. Šipovac (ur.), *Collegium artisticum 1939* (str. 58-76). Sarajevo: Sarajevska zima.
3. Bektić, I. (2020). *Rastvaranje privida, poticanje promjena*. Preuzeto 10.9.2024. sa <https://kulturpunkt.hr/tema/rastvaranje-privida-poticanje-promjena/> (10.09.2024.)
4. Birger, P. (1998). *Teorija avangarde*. Beograd: Narodna knjiga Alfa.
5. *Daniel Ozmo*. (1970). Katalog izložbe. Sarajevo: Muzej revolucije Bosne i Hercegovine.
6. Danon, O. (1976). Kolegijum artistikum. U *Sarajevo u revoluciji: revolucionarni radnički pokret 1937-1941* (str.317-325). Sarajevo: Istarski arhiv.
7. Damjanović, D. (1988). Predgovor. U: *Roman Petrović*. Katalog izložbe (str. 11-23). Sarajevo: Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine.
8. Damjanović, M. (1988). Problem angažovane umetnosti ostaje otvoren. *Izraz: časopis za književnu i umjetničku kritiku*, LXIV (XXXII), 523-532.
9. Dimić, Lj. (1996). *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1941: Ideo Društvo i država*. Beograd: Stubovi kulture.
10. Džaja, S. (2004). *Politička realnost jugoslavenstva (1918-1991)- S posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*. Zagreb-Sarajevo: Svjetlo riječi.
11. Grojs, B. (2006). *Učiniti stvari vidljivima – strategije suvremene umjetnosti*. Zagreb: MSU Biblioteka Refleksije.
12. Koš, E. (1975). Djelatnost KPJ u oblasti kulture. U *Sarajevo u revoluciji: revolucionarni radnički pokret 1937-1941* (str. 189-197). Sarajevo: Istarski arhiv.
13. Kršić, J. (1932). Dve likovne izložbe u Sarajevu. *Pregled*, VI, (VIII), 655-659.
14. Kršić, J. (1941). Jedna odlična knjiga za decu. *Jevrejski glas*, 1 (680), 4-5.
15. Mihaljević, D. (2017). *Zbogom avangardo – Na razvalinama jugoslavenske socijalističke modernizacije*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, Edicija Nove perspektive 4.
16. Mitić, M. (1966). Portreti: Crvena boja palete - Vojo Dimitrijević, akademski slikar. *Oslobođenje*.

17. *Petar Tiješić*. (1969). Katalog izložbe. Sarajevo: Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine.
18. *Podoli, R.* (1975). *Teorija avangardne umetnosti*. Beograd: Nolit.
19. *Protić, M. B.* (1969). Srpski nadrealizam 1929-1932. U *1929-1950: Nadrealizam, Postnadrealizam, Socijalna umetnost, Umetnost NOR-a, Ssocijalistički realizam (str. 7-10)*. Beograd: Muzej savremene umetnosti.
20. *Roman Petrović*. (1988). Katalog izložbe. Sarajevo: Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine.
21. *Šipovac, N.* (1992). *Collegium artisticum 1939*. Sarajevo: Sarajevska zima.
22. *Vojo Dimitrijević*. (1970). Katalog izložbe. Sarajevo: Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine.

Popis ilustracija

Ilustracija br. 1

Autori: Roman Petrović i Petar Tiješić

Naziv djela: "Livanje željeza u Varešu" iz mape "Crni dijamanti" (1923)

Tehnika/dimenzije: litografija (500 x 400 mm)

Preuzeto iz: Grupa autora. (1978). *Jugoslavenska grafika 1900-1950. – Jugoslavenska umetnost XX veka*. Katalog izložbe. Beograd: Muzej savremene umetnosti.

Ilustracija br. 2

Autor: Vojo Dimitrijević

Naziv djela: "Španija 1937" (1938)

Tehnika: ulje na platnu (500 x 650 mm)

Preuzeto iz: Šimik, S. (1970). *Vojo Dimitrijević*. Katalog izložbe. Sarajevo: Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine. Sarajevo, 1970.

Ilustracija br. 3

Autor: Vojo Dimitrijević

Naziv djela: "Fašizam caruje" (1939)

Tehnika/dimenzije: linorez, 230 x 170 mm

(sign. dl: isp. o: Fašizam caruje 1939; dd: isp. o: D. Vojo

Preuzeto iz: Grupa autora. (1978). *Jugoslavenska grafika 1900-1950. – Jugoslavenska umetnost XX veka*. Katalog izložbe. Beograd: Muzej savremene umetnosti.

Prof. dr. Amila Ramović

Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo

Muzička akademija / Academy of Music

amila.ramovic@mas.unsa.ba

UDK / UDC 7.072.3

Pregledni naučni rad / Scientific review article

Primljeno / Received: 11. 11. 2024.

Prihvaćeno / Accepted: 23. 02. 2025.

O ANGAŽIRANOM I DIDAKTIČKOM U UMJETNOSTI

ON ENGAGED AND DIDACTIC IN ART

Sažetak

Iskustvo nikada nije jednostavno, jednodimenzionalno, monomedijalno, niti vremenski linearno: njegov rizomatski oblik širi se kroz prostor i vrijeme, a njegov opseg, složenost i intenzitet definira njegov subjekt. Na sličan način se u umjetnosti manifestuju i strategije koje mogu biti i epistemičke: strategije koje su iz takvog iskustva izvedene i koje ga odražavaju. One podrazumijevaju potrebu o razumijevanju višeznačnosti svijeta te u praksi podrazumijevaju izbjegavanje afirmacije poznatih istina. Ukoliko prihvatimo pretpostavku da umjetnost ima sposobnost da bude oruđe za poboljšanje života, onda se ova sposobnost može locirati jedino u osnaživanju publike, i to kroz upućivanje na načine izbjegavanja pasivnog usvajanja narativa i kreiranja identiteta vođenih vladajućim sistemom mišljenja. Cilj je provokacija: umjesto da se drama postavlja pred očima publike, nudi se „drama percepcije“ čija se radnja nastavlja u životu pojedinca. Rezultat je umjetnost s aktivnim sudionicima, a bez gledatelja, pasivnih voajera, zavedenih slikama (Rancière). Ako je destabilizacija značenja preduvjet za stvaranje prostora za fantaziju, da li je umjetnost koja didaktički jednoznačno dostavlja poruke prepreka uspostavljanju emancipiranog gledatelja i time prepreka ostvarenja njene samouspostavljene funkcije – angažmana i promjene? I da li je posljedično ona sredstvo obesnaženja institucije umjetnosti uopšte u društvenim okvirima?

Ključne riječi: *Angažirana umjetnost, emancipacija, Braco Dimitrijević, Selma Selman*

Summary

Experience is never simple, one-dimensional, mono-medial, or temporally linear: its rhizomatic form spreads through space and time, and its scope, complexity, and intensity are defined by its subject. In a similar way, those strategies, that may also be epistemic, manifest within art: those are strategies derived from such experience and that reflect it. They imply the need to understand the polysemies of the world and,

in practice, involve avoiding the affirmation of known truths. If we accept the assumption that art has the ability to be a tool for improving life, then this ability can only be located in empowering the audience, specifically through pointing to ways of avoiding the passive adoption of narratives and identities shaped by dominant systems of thought. The goal is provocation: instead of presenting drama before the eyes of the audience, it offers a "drama of perception" whose action continues in the life of the spectator. The outcome is art with active participants, rather than viewers – passive voyeurs seduced by images (Rancière). If destabilization of meaning is a prerequisite for creating space for fantasy, does art that didactically delivers unambiguous messages hinder the establishment of an emancipated spectator and thus obstruct the realization of its self-determined function—engagement and change? And does it consequently become a means of disempowering the institution of art within social frameworks?

Key words: *Socially engaged art practice, emancipation, Braco Dimitrijević, Selma Selman*

Društveno angažirane umjetničke prakse čine najprovokativniji, ili barem intencionalno najprovokativniji, aspekt umjetničke scene posljednjih desetljeća. Ove prakse izazivaju snažan interes – kako publike, koja se s ovim djelima pozitivno ili negativno identificira, tako i stručnjaka za koje one otvaraju veoma široke, praktično neograničene, interdisciplinarne teorijske prostore. Prevladavajuće prisustvo društveno angažirane umjetnosti na internacionalnom planu, a posebno u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini, poziva na promišljanje o njenoj ulozi i dometima, te na propitivanje – da li oznaku *društveno angažirane* umjetnost ponekad prebrzo dobija, prema ekspliciranoj intenciji, a da u stvarnosti ovaj atribut ne dosegne?

Osnovna presumpcija koja stoji iza društveno angažirane umjetnosti jest da ona posjeduje kapacitet da bude generator društvene promjene, jer, kako Sartre ističe „govoriti znači djelovati: sve ono se imenuje prestaje biti isto, izgubilo je svoju nevinost“¹ (1948: 27). Upravo na ovom tragu razvijaju se prakse društveno angažirane umjetnosti koje Simoniti (2018: 72) opisuje kao one u kojima se „namijenjena vrijednost umjetničkog projekta podudara s njegovim društvenim i političkim utjecajem“, te u kojima „metode korištene za postizanje tog utjecaja nalikuju onima neumjetničkih formi političkog ili društvenog aktivizma“. U tom kontekstu, umjetničko djelo postaje sredstvo za ostvarenje ideala slobode, jednakosti i otklanjanja ograničenja koje strukture moći nameću pojedincima ili grupama.

¹ Sve navode iz tekstova s engleskog i francuskog jezika prevela autorica.

S druge strane, postavlja se pitanje: nije li emancipacija misija umjetnosti kao takve, nužno povezana s njenim dubljim transformacijskim potencijalom, i koje su to onda specifične karakteristike koje društveno angažiranu umjetnost izdvajaju od *umjetnosti* uopće?

*

Šta, dakle, znači *angažman*? Je li to umjetnost koja samo tematizira pitanja iz društvene realnosti i nosi aktivističku agendu, ili ona mora i u svojoj umjetničkoj, a ne samo tematskoj, supstanci sadržavati elemente koji iniciraju promjenu koju priželjkuje? Da li angažman olako svodimo na vanjski, tematski prostor (sadržaj), a zanemarujemo njegovu suštinsku, umjetničku dimenziju (forma)? Ovo pitanje naslanja se na kritiku koju je Bertolt Brecht uputio Richardu Wagneru, a koja se odnosi upravo na učinak koji Wagnerovo djelo ima na gledatelja. Brecht je smatrao da Wagner, stvarajući „sveobuhvatno umjetničko djelo“ [*Gesamtkunstwerk*], u kojem su sva izražajna sredstva podređena zajedničkoj svrsi ilustriranja predstavljene ideje (npr. pjevač pjeva o maču, drži u ruci mač, orkestar donosi lajtmotiv mača), gledatelja pretvara u „pasivni (trpeći) dio totalnog umjetničkog djela” (Brecht, 1974: 37-38).

Brecht u svoju praksu uvodi potpuno suprotnu koncepciju, „razdvajanje teatarskih elemenata“ [*Trennung der Elemente*] (Brecht, 1974: 37). U njegovim djelima, elementi, dakle, aspekti teksta, scenografije, kostima ili muzike, nemaju funkciju odražavanja istog značenja niti osnaženja percepcije plasirane koncepcije, nego svaki od njih, u svome mediju, funkcionira kao zasebna „dionica” kompozicije. Uvažavajući dignitet gledatelja, Brecht smatra da znak treba biti upotrijebljen samo na mjestu koje mu strukturno-logički neophodno pripada, dok ostali teatarski elementi paralelno obavljaju zasebne, samostalne funkcije unutar formalne igre. Forma se gradi polifono, kroz kreiranje višeslojne igre znakova koja nije podređena didaktičkoj misiji odašiljanja jednoznačne „poruke“. Ovaj je Brechtov radikalni estetski stav i danas osnova za mnoge sofisticirane umjetničke iskaze, kakav je npr. nenarativni teatar (Castellucci, Castorf, Goebbels i dr.), koji posljedično često uključuju kompleksna formalna rješenja, individualiziran jezik i ne nužno visok stupanj otvorenosti za čitanje. Dakle, ne ukazuju direktno na društveni angažman. Zapravo je začudno da iza ovakvih djela ne stoji nikakav larpurlartizam, nego ideja emancipacije.

U svome *Emancipiranom gledatelju* [*Le Spectateur émancipé*] Rancière se, promišljajući poziciju gledatelja u teatru, upravo pita o prirodi odnosa onoga što se gleda i onoga koji gleda. On polazi od već poznatih stavova o mogućim

strategijama dosezanja stanja emancipiranog posmatrača (u tekstu se uglavnom poziva na Brechta i Artauda), naspram statusa pasivnog posmatrača koji nijemo stoji pred onim što mu je u djelu saopšteno. Rancière kritički propituje historijske pozicije o tome „da je gledanje suprotno od znanja, (jer se) gledatelj pred umjetničkom pojavom drži u stanju neznanja o procesu proizvodnje te pojave i o stvarnosti koju ona skriva“, te da „gledatelj ostaje nepomičan, pasivan“ i da „biti gledatelj znači biti odvojen i od sposobnosti znanja i od moći djelovanja“ (Rancière, 2008: 8). Kao alternativu Rancière nudi „teatar bez gledatelja, gdje oni koji gledaju uče iz djela umjesto da budu zavedeni slikama; gdje postaju aktivni sudionici za razliku od pasivnih voajera“ (Rancière, 2008: 9). Prema njemu, „emancipacija počinje kada se dovede u pitanje suprotnost između gledanja i djelovanja“ (Rancière, 2008: 9), odnosno, kada shvatimo da odnosi između govora, gledanja i djelovanja također pripadaju strukturama dominacije ili potčinjavanja. Gledanje je, dakle, radnja koja potvrđuje ili transformira ovu distribuciju pozicija. U tom smislu gledatelj također djeluje, poput učenika ili naučnika. „On promatra, odabire, uspoređuje, tumači, [...] komponuje svoju vlastitu pjesmu s elementima pjesme koja je pred njim“. On „sudjeluje u predstavi *preoblikujući je* [naglasak A.R.] na svoj način.“ (Rancière, 2008: 19)

Da bi emancipacija bila postignuta, prema Rancièreu, nužno je omogućiti gledatelju da djeluje: da promatra, odabire i tumači. Emancipatorna umjetnost, stoga, ne smije nuditi jednoznačna rješenja, jer njen je cilj omogućiti gledatelju slobodu izbora (a time i moć djelovanja). No, ovo implicira da umjetnost usmjerana ka emancipaciji gledaoca gubi sposobnost jasne transmisije *poruke*. Šta se onda dešava s njenim društveno angažiranim sadržajem? Pitanje se može postaviti i na drugačiji način: Može li se umjetnošću poslati „poruka“ i istovremeno zadržati njena emancipatorska funkcija, ili, još direktnije, može li ona ostati angažirana ako je intencija njezina angažmana eksplicitna? Na ovo pitanje odgovor nudi Heiner Müller, još jedan njemački, politički angažirani dramatičar, koji, na tragu Brechta, smatra da je „primarna politička zadaća [...] umjetnosti da proizvede prostore za fantaziju“, te da ona mora biti usmjerena „protiv imperijalizma okupacije mašte i umrtvljavanja fantazije kroz prefabricirane klišeje i standarde koje plasiraju mediji“ (Glandien, 2012: 2). Prema Mülleru, umjetnost je angažirana tek ako angažira fantaziju i ustane protiv okupacije uma stereotipnim rješenjima i ideološkim programima kojima je preplavljen javni prostor. U konačnici je to, dakle, umjetnost iz čijeg se sadržaja ne može nužno iščitati „kritička poruka“, iz koje ne vidimo direktnu kritiku društvenih nepravdi, tretmana manjina, ratnih stradanja.

Stvaralačke koncepcije bliske onima o kojima pišu Rancière i Müller pronalazimo i na savremenoj bosanskohercegovačkoj umjetničkoj sceni, posebno u već prepoznatom opusu Brace Dimitrijevića, kao i u sasvim recentnim djelima Selme Selman.

*

Ciklus intervencija u javnom prostoru pod nazivom *Slučajni prolaznik* Braco Dimitrijević² razvija od 1971. godine, kroz prepoznatljive monumentalne fotoportrete slučajnih prolaznika, izložene na fasadama javnih objekata i na drugim istaknutim lokacijama Jugoslavije, a onda i evropskih i američkih metropola.

Umjesto eksplicitne kritike kulta ličnosti i glorifikacije pojedinca nametnute od sistema, Dimitrijević ove portrete postavlja kao slobodne znakove u prostoru, lišene jasnog značenja ili ključa za interpretaciju. Njihova monumentalnost sama po sebi postaje provokacija koja potiče znatiželju posmatrača, a ujedno kreira prostor za javni dijalog, posebno onaj o pravima i privilegijama. Međutim, Dimitrijevićeve „prolaznici“ prevazilaze ovu pretpostavljenu funkciju te se, kao što Oliva (2009: 223) ističe, mogu se čitati kao „himna potencijalnom i nepoznatom, nepriznanju umjetnika-pjesnika koji je u istoriji izbrisan“, transgresirajući daleko preko granica mikrookolnosti okruženja u kojem su izloženi. Iako se njihova interpretacija može ostvariti i unutar i u odnosu na direktni društveni kontekst, umjetnik „filtrira“ iz iskaza sve ono što bi se moglo tumačiti kao lokalno i trenutno te u radu preostaje samo sloj značenja koja su potencijalno univerzalna i transcendentalna. Stoga

² Braco Dimitrijević (r. Sarajevo, 1948) je bosanskohercegovački i internacionalni umjetnik, pionir internacionalne konceptualne umjetnosti. U karijeri od preko pola stoljeća ostvario je više od 160 samostalnih izložbi na pet kontinenata, u institucijama među kojima su MoMA Muzej moderne umjetnosti New York, Tate Modern London, Musée National d'Art Moderne – Centre Georges Pompidou Pariz, Musée d'Orsay Pariz. Izlagao je na Pariškom bijenalu (1971), pet puta na Venecijanskom bijenalu (1976, 1982, 1990, 1993, 2009), Bijenalu u Sydneyu (1978, 1986), Bijenalu u Sao Paulu (1998), prvom Bijenalu Santa Fe, Novi Meksiko, SAD (1995), Bijenalu u Kwanjuu, Južna Koreja (1995), te na Moskovskom bijenalu (2009). Bio je izbor zapadne Evrope na Bijenalu u Sao Paulu 1998. Tri puta je pozvan na Documentu u Kasselu (1972, 1977, 1992).

Njegovi radovi redovno su uvrštavani u izložbe koje su rezimirale najznačajnije događaje iz historije umjetnosti 20. stoljeća, među njima „Magiciens de la Terre“, Muzej moderne umjetnosti Georges Pompidou, Pariz, 1980; “D’Apres Antique”, Musée du Louvre, Pariz, 2000, “European Art 1968-80”, Gent, Belgija, 1980; “European Art since 1945”, ZKM Karlsruhe, Njemačka i Državni muzej Puškin, Moskva, 2016. Njegova djela nalaze se u 80 javnih kolekcija širom svijeta, uključujući najznačajnije svjetske muzeje, a predstavljena su u preko 50 velikih monografskih publikacija u 20 zemalja.

nije začuđujuće da u srži ovog ciklusa leži, kako Dimitrijević navodi, „analiza ljudskog ponašanja“, pri čemu rad postaje „zamka za određeni refleks u ponašanju, gdje će posmatrač automatski identificirati ove velike portrete kao značajne političke figure ili medijske ličnosti“ (Dimitrijević, 2009). Istinu o portretima posmatrač saznaje tek u galeriji koja organizira „izložbu“, u kojoj je isti portret izložen uramljen u manjem formatu, s naznakom naslova „Prolaznik kojeg sam slučajno sreo u xx.xx sati“. On tada spoznaje da osoba na portretu nije slavna ličnost i „dolazi do zaključka da je imao pogrešan sud o ovim velikim fotoportretima“ (Dimitrijević, 2009), te potencijalno aktivira novostečene mehanizme propitivanja vrijednosti dodijeljene ljudima ili pojavama i u narednim situacijama.

U poglavlju „Etika forme ili estetika logike“ („The Ethics of Form or Esthetics of Logic“) njegovog manifesta *Tractatus Post Historicus*, Braco Dimitrijević problematizira jednoznačnost interpretacije na primjeru *Spomenika Albertu Vijeriju* (*Monument to Alberto Vieri, The Casual Passer By I Met at 4.16 PM, Turin, 1973*, Kolekcija *Gian Enzo Sperone*, Rim - New York). Ovaj rad pripada jednom od niza kasnijih Dimitrijevićevih ciklusa u kojima oponaša i druge načine glorificiranja važnih ličnosti, gradeći spomenike slučajnim prolaznicima i postavljajući spomen-ploče u čast anonimnih građana.

Na primjeru *Spomenika Albertu Vijeriju*, Dimitrijević konstruira paralelu između ovog spomenika i imaginarnog (ili bilo kojeg realnog) spomenika Alfredu Nobelu, ističući njihovu razliku kao znakova koji označavaju savremene ličnosti i ideje, i onih koji se odnose na ličnosti i ideje iz prošlosti. Prema Dimitrijeviću, *Spomenik Albertu Vijeriju* predstavlja vrstu znakova koji promoviraju savremene subjekte jer označavaju današnje ličnosti i ideje, dok spomenik Alfredu Nobelu pripada znakovima koji verificiraju istoriju jer označavaju odabrane ličnosti iz prošlosti. Za Dimitrijevića je uloga potonjih represivna u odnosu na recipijenta, budući da je individualna kreativnost direktno ograničena količinom dostupnih podataka, a redukcija podataka selektivnim mehanizmom historije i struktura moći ograničava kreativni razvoj individue (v. Dimitrijević, 1976: 31). Za selektivni mehanizam historije Dimitrijević navodi još jedan primjer: ako je spomen-ploča na jednoj kući znak da je tu „živio genije“, kao što bi to bila ploča s natpisom „ovdje je živio Berlioz“, tada je odsustvo takve ploče na nekoj drugoj kući signal da na toj lokaciji nije živio „genije“. Na ovaj način, historija se reducira na selektivni skup podataka, gdje se određene ličnosti glorificiraju, a mnoge druge, ma koliko bile potencijalno relevantne, ostaju neprepoznate i zaboravljene. Zato se Dimitrijević odlučuje za *slučaj* kao osnovni princip izbora te alternativu selektivnom mehanizmu struktura moći. Slučajni odabir subjekata u njegovim radovima predstavlja nedefinirani, neograničeni opseg

moćnosti. On omogućava slobodu od predefiniranih povijesnih narativa i izaziva promatrača da promisli o vrijednostima koje su uspostavljene društvenim i političkim kontekstima, mada modele takvih vrijednosti ne sugerira. Na ovom tragu, Dimitrijević uspostavlja i koncept „posthistorije“ kao vremena koegzistencije različitih vrijednosti, paralelnog postojanja različitih modela i koncepata. Ovaj pristup, prema njegovim riječima, ispravlja „osakaćenu i simplificiranu sliku prošlosti“ koju oblikuje dominantni narativ historije (Dimitrijević, 2009).

Pozicija angažmana je nepobitna je u *Slučajnom prolazniku* Brace Dimitrijevića, kao i u drugim segmentima njegovog opusa, iako se ona ne iskazuje eksplicitno. U skladu s Müllerovom naglašavanjem „prava na fantaziju“, Dimitrijević ulogu umjetnosti vidi u oslobađanju potencijala čovječanstva. Bez ograničenja imaginacije pozivanjem na savremene dnevno-političke i trendovske teme, kako u vrijeme nastavka u kontekstu 1960-70. godina u Jugoslaviji, kada su mu se mogle pripisati direktne političke konotacije, tako i u svim narednim kontekstima njegovog realiziranja, Dimitrijevićev rad ostaje otvoren za istu vrstu djelovanja bez obzira na specifičnost mjesta i vremena. Ovo vrijedi posebno danas, u vremenu kada je pitanje glorifikacije pojedinca u masovnim komunikacijama dobilo sasvim novu dimenziju koja u originalnoj postavci čak nije mogla biti ni anticipirana.

*

Srodne strategije angažirane umjetnosti mogu se prepoznati i u opusu Selme Selman³, bosanskohercegovačke umjetnice čiji radovi interseksijski istražuju višeslojnost njenog identiteta kao trajnog „drugog/druge“ – žene, Romkinje i imigrantice. Označitelji njenih identiteta postaju i oznakom angažmana: prikupljanje željezne sirovine kao načina ostvarenja egzistencije, kulturni

³ Selma Selman (r. 1991, Ružica, Bihać) je bosanskohercegovačka i internacionalna umjetnica romskog porijekla. Diplomirala je 2014. godine na Odsjeku za slikarstvo Akademije umjetnosti u Banja Luci. Na Syracuse University (Syracuse, NY, SAD) završila je Master of Fine Arts in Transmedia, Visual and Performing Arts 2018. godine. Dobitnica je prestižnog stipendijskog programa Rijksakademie van Beeldende Kunsten Amsterdam 2021. godine. Desetine samostalnih izložbi i performansa realizirala je u prestižnim evropskim i američkim institucijama, među njima najrecentnije u Umjetničkoj galeriji BiH (Sarajevo, 2021), Gropius Bau (Berlin, 2023), Röda Sten Konsthall (Göteborg, 2024), Stedelijk Museum (Amsterdam, 2024), Schirn Kunsthalle (Frankfurt, 2024). Sudjelovala je i svojim performansom otvorila Documentu 15 (Kassel, 2022). *Art in America* postavio ju je na prvo mjesto u tematskom broju „New Talent“ (2024). Dobitnica je nagrade ABN AMRO Art Award Amsterdam (2024). Osnovala je organizaciju „Marš u školu“ koja ima za cilj osnaživanje romskih djevojčica širom svijeta, koje su suočene s izopćenjem iz društva i siromaštvom.

stereotipi o Romima, realna iskustva iz života Roma, status žene u različitim identitetskim kontekstima, imigrantska pozicija, čak i recikliranje otpada kao ekološko pitanje. Ipak, u ovim radovima ne saznajemo mnogo o njenom osobnom odnosu prema navedenim temama – Selmanina pozicija je neutralna, analitička, bez znakova poziva na kritiku ili empatiju. Njihov posmatrač pred sobom ima prepoznatljive i razumljive motive, ali odnosi među njima nisu eksplicirani, niti se njihovo konačno značenje može iščitati. Umjetnica, dakle, vrlo svjesno preza od didaktičkog djelovanja, ostavljajući značenja otvorenim za interpretaciju.

U *Slikama na metalu* nudi pronađene dvodimenzionalne i trodimenzionalne objekte, prikupljene kroz redovne aktivnosti njene porodice na sakupljanju sekundarne metalne sirovine. Aproprijacijom i intervencijom oslikavanjem figuralnih i nefiguralnih oblika te epigrafskih ili dužih poetskih napisa, ovi odbačeni i pronađeni upotrebnii objekti postaju slike (v. Ramović 2011: 10). Iako ponekad nose natpise koji porijeklo vode iz različitih kulturnih konteksta („Selma Selman is Tito“, „Love me like Derrida loved ghosts“), ovi natpisi nisu u funkciji referiranja na historiju objekata u smislu otkrivanja njihovog socio-angažiranog potencijala. Za Selman je upotreba ovih materijala došla prirodno jer su to materijali koji su joj bili dostupni, a ne iz namjere da se iz njih producira simboličko značenje.

S druge strane, eksplicitna ili implicitna performativnost njenih djela itekako je provokativna. Njene izložbe izazivaju snažnu reakciju publike te pokreću javni razgovor o temama prisutnim u radovima. Pored odziva publike, one postaju povod za okrugle stolove, razgovore, edukativne susrete, medijske napise te eksplozije reakcija na društvenim mrežama. Stoga bi se teško moglo tvrditi da njena djela nisu angažirana – iako to možda nisu po eksplicitnosti narativa, onda po ishodu nesumnjivo jesu angažirana. U performansu *You Have No Idea* (2015-) umjetnica ovu rečenicu ponavlja do iznemoglosti, nekada 20 minuta, nekada sat, pred publikom zatečenom intenzitetom njenog nastupa, naslućujući intenzitet iskustva koje iza njega stoji. Međutim, publika nikada ne doznaje pouzdano o čemu to „nema pojma“. U svome tumačenju ovog performansa, Selman naglašava da je njegova intencija da ne bude jasno da li je on o onome kome je poruka upućena ili je o onome ko govori te da on pobuđuje publiku izazivajući nelagodu. S druge strane, upravo označavajući performans kao intimni, lični, Selman mu daje moć političkog djelovanja: „Ovaj iskaz može biti vrlo ličan, ali sve lično postaje političko.“ (Selman, 2024: 19)

Nelinearno distribuiranim prepoznatljivim znakovima, čije je porijeklo jasno u njenom identitetu, ali čiji su međusobni odnosi ambiguitetni, Selma Selman izostavlja iz svojih radova dogmatske postavke i jasno definirane političke

stavove. Njeni radovi nisu didaktični: ona nije učiteljica koja nudi gotove odgovore, već, kroz formalna rješenja i izazovne postavke, odašilja poziv na djelovanje, promišljanje i propitivanje. Ova umjetnost ne traži pasivnu konzumaciju, nego aktivno angažiranje posmatrača, izazivajući ga da preispita vlastite pretpostavke, vrijednosti i percepciju društvenih normi. U tom smislu, postaje katalizator introspekcije i društvene refleksije.

*

Navedene teorijske postavke Jacquesa Rancièrea i Heinera Müllera, te umjetničke prakse Braca Dimitrijevića i Selme Selman, samo su neki od primjera koji ukazuju na činjenicu da je efekt angažmana u umjetnosti daleko složeniji od ideološkog, programatskog sugeriranja značenja i odašiljanja poruka. Upravo zbog toga, umjetnici preuzimaju ulogu pomagača, facilitatora stvaralačkih procesa, a ne kreatora jednolinijskih didaktičkih relacija. Kroz svoje radove oni nude putokaze u krizi statusa i svrhe umjetnosti, u vremenu u kojem je subjekt u društvu sveden na pasivnog konzumenta vremena i prostora, a transakcijska logika zahtijeva pojednostavljenje i efikasnost procesa razmjene. U ovom kontekstu odašiljanje jasno „angažiranih“ poruka postaje paradoksalno – ono čak može dovesti do konzumentskog pasiviziranja posmatrača, čime se kriza samo produbljuje.

Kreiranje prostora u kojima mjesto tumačenja preuzima fantazija postaje nova misija – uz ideal ljudske slobode, ili unutar njega, danas je potrebna sloboda percepcije. Uostalom, može li umjetnost, obesnažena i marginalizirana u transakcijskom društvu, svoju društvenu poziciju vratiti ikako drugačije osim da stvaralačku snagu sama vrati svojim slobodnim gledaocima, s povjerenjem u njihovu inteligenciju – ne kao učiteljica, nego kao ravnopravan partner u dijalogu? I to ne kao svojoj publici, nego kao svojim sudionicima.

Literatura

1. Brecht, B., 1974. *The Modern Theatre as Epic Theatre*. U: Willet, J. (ur., prev.), *Brecht on Theatre: The Development of An Aesthetic*. London: Farrar, Straus and Giroux. Str. 33–42.
2. Dimitrijević, B., 1976. *Tractatus Post Historicus*. Tübingen: Edicion Dacić.
3. Dimitrijević, B., 2009. Intervju with Braco Dimitrijević. Intervju vodio Hans Ulrich Obrist. U: Ramović, A. (ur.). *Braco Dimitrijević, 53. Esposizione Internazionale d'Arte - La Biennale di Venezia*. [katalog izložbe] Sarajevo: Ars Aevi, nepag.

4. Glandien, K., 2012. Meet me in Saint Louis (experiencing Goebbels). Plenarno izlaganje predstavljeno na Heiner Goebbels Symposium: "Music as Theatre, Theatre as Music", Frontiers+ Goebbels Festival Birmingham, 22.03.2012. Dostupno na: https://www.academia.edu/31111009/Meet_me_in_Saint_Louis_experiencing_Goebbels_2012_. [15.10.2024.].
5. Oliva, A. B., 2009. The Justice of Art. U: *Braco Dimitrijević, Tractatus Post Historicus (1976)*. Levy, A. (ur). Philadelphia: Slaughter Foundation. Str. 223-230.
6. Rancière, J., 2008. *Le spectateur émancipé*. Paris: La Fabrique éditions.
7. Ramović, A., 2021. *Selma Selman*. [katalog izložbe] Sarajevo: Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine,
8. Sartre, J.-P., 1948. *Qu'est-que la littérature?* Paris: Gallimard, 1948.
9. Selman, S., 2024. Hans Ulrich Obrist with Selma Selman. Intervju vodio Hans Ulrich Obrist. U: Ulrich M. (ur.), *Selma Selman: Flowers of Life*. Frankfurt: Schirn Kunsthalle – Distanz. Str. 5-21.
10. Simoniti, V., 2018. Assessing Socially Engaged Art. *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 76(1), str. 71–82.

Hana Bajrović Čardaković, MA¹

Nihad Kreševljaković, prof., direktor²

J.U.MES - Međunarodni teatarski festival - Scena MESS /

International Theatre Festival MESS in Sarajevo

hana@mess.ba

knihad@mess.ba

UDK / UDC 7:341.31(497.6 Sarajevo)“1992/1995”

Pregledni naučni rad / Scientific review article

Primljeno / Received: 22. 10. 2024.

Prihvaćeno / Accepted: 30. 01. 2025.

**UMJETNOST, KULTURA I OPSADA: REFLEKSIJA RATA NA
UMJETNOST (S POSEBNIM OSVRTOM NA TEATAR) U
SARAJEVU POD OPSADOM**

**ART, CULTURE AND SIEGE: REFLECTIONS OF WAR ON ART
(WITH A PARTICULAR FOCUS ON THEATRE) IN SIEGE-
SURROUNDED SARAJEVO**

Sažetak

Rad Hane Bajrović Čardaković i Nihada Kreševljakovića analizira kulturni otpor u Sarajevu pod opsadom s posebnim naglaskom na djelovanje teatra. Opsada Sarajeva (1992-1996), najduža u modernoj historiji, rezultirala je masovnim stradanjima i destrukcijom, ali umjetnost je ostala ključni oblik onoga što se opisuje kako kulturni otpor. Umjetnici su kroz različite oblike izražavanja, posebno teatrom, nastojali očuvati ljudskost i normalnost unatoč brutalnosti rata. Sarajevski ratni teatar, osnovan 1992., simbolizirao je otpor i pružao prostor za suočavanje s ratnom stvarnošću. Angažovana umjetnost, prema Jean-Paulu Sartreu, reflektira društvene i političke izazove vremena, a sarajevski umjetnici su kroz svoje radove komunicirali priče o preživljavanju i nadi. Tijekom opsade, u Sarajevu je održano više hiljada kulturnih događaja, uključujući 57 premijernih predstava teatarskim institucijama. Internacionalizacija teatarskog života, potpomognuta dolaskom značajnih umjetnika

¹ Hana Bajrović Čardaković zaposlena je kao izvršna producentica u Međunarodnom teatarskom festival MESS Sarajevo, te je kordinatorica programa Modul Memorije. / Hana Bajrović Čardaković is the Executive Producer at the International Theatre Festival MESS in Sarajevo and serves as the Memory Module Program Coordinator.

² Nihad Kreševljaković je direktor Međunarodnog teatarskog festivala MESS Sarajevo, te umjetnički direktor programa Modul Memorije. / Nihad Kreševljaković is the Director of the International Theatre Festival MESS in Sarajevo and the Artistic Director of the Memory Module Program.

poput Susan Sontag, dodatno je osnažila kulturni otpor. Ovaj rad naglašava važnost umjetnosti kao ljudske potrebe, koja se ne može ugušiti čak ni u najtežim uvjetima, te ukazuje na važnost umjetnosti kao sinteze estetskog i etičkog.

Ključne riječi: *Sarajevo, opsada, kulturni otpor, teatar, angažovana umjetnost, Sarajevski ratni teatar, Međunarodni tetarski festival MESS, Susan Sontag, ratna umjetnost, umjetnost pod opsadom.*

Summary

This paper by Hana Bajrović Čardaković and Nihad Kreševljaković analyzes the cultural resistance in Sarajevo during the siege, with a particular emphasis on the role of theatre. The Siege of Sarajevo (1992-1996), the longest in modern history, resulted in widespread suffering and destruction. However, art remained a vital form of what is termed cultural resistance. Through various means of expression, particularly theatre, artists endeavored to preserve humanity and a semblance of normalcy amidst the brutality of war. The Sarajevo War Theatre, established in 1992, became a symbol of resistance and provided a space for confronting the harsh realities of conflict. Engaged art, as articulated by Jean-Paul Sartre, reflects the social and political challenges of the time, and Sarajevo's artists conveyed narratives of survival and hope through their works. During the siege, Sarajevo hosted thousands of cultural events, including 57 premier performances by theatrical institutions. The theatrical landscape's internationalization, bolstered by the arrival of notable artists such as Susan Sontag, further strengthened cultural resistance. The paper underscores the significance of art as an essential human necessity, one that cannot be stifled even under the most arduous conditions, and emphasizes the importance of art as a synthesis of the aesthetic and the ethical.

Keywords: *Sarajevo, siege, cultural resistance, theatre, engaged art, Sarajevo War Theatre, International Theatre Festival MESS, Susan Sontag, war art, art under siege.*

Kontekstualni okviri kulturnog otpora

Opsada Sarajeva, koja je trajala gotovo četiri godine, od 1992. do 1996. godine, najduža je opsada u modernoj historiji ratovanja. Okupatorski obruč oko Sarajeva bio je dug 62 kilometra, s 1.600 komada teške artiljerije i 12.000 vojnika, koji su na grad i njegove stanovnike ispalili više od dva miliona granata raznih kalibara. U prosjeku dnevno je padalo 329 granata različitih kalibara, a procjenjuje se da je za vrijeme opsade sveukupno na grad ispaljeno preko 50.000 tona artiljerijskih projektila. Za vrijeme opsade ubijeno je 11.541 osoba, od toga 1.601 dijete, dok ih je preko 56.000 teže ili lakše ranjeno.³

³ <https://www.mcsarajevo.ba/opsada>

U gradu izloženom svakodnevnom bombardovanju i snajperskoj vatri, primarna meta su bili civili. Osim izgladnjivanja, u neselektivnom bombardovanju rušeni su civilni objekti, domovi stanovnika i infrastruktura grada. Agresor je od samog početka napada na Sarajevo rušio i palio najznačajnije kulturne, historijske, privredne i sportske objekte. U maju 1992. godine gorio je Orijentalni institut, a u augustu iste godine sarajevska Vijećnica. Uništenju su bili izloženi Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, džamije, crkve, zgrade mnogih fakulteta, bolnice, porodilišta, škole, olimpijski kompleks Zetra, Olimpijski muzej, kao i drugi olimpijski objekti, pozorišta... Onemogućen je gradski prijevoz, a grad je ostao i bez telefonskih komunikacija nakon što je uništena zgrada PTT-a. Agresor je onemogućio snabdijevanje grada vodom, strujom, plinom. Onemogućen je pristup gradskom groblju, pa su mrtvi sahranjivani u parkovima, oko zgrada i u davno zatvorenim grobljima na prostoru grada. Nerijetko su poginuli sahranjivani i noću, s obzirom na to da su sahrane bile također meta napadača. Izuzetno veliki broj civila ginuo je svakodnevno, a u više navrata građanke i građani grada pod opsadom bili su izloženi masakrima u kojima su, istovremeno, na jednom mjestu, ubijene desetine ljudi dok su čekali u redu za hljeb ili vodu.

U prosjeku, na Sarajevo je dnevno padalo 329 granata, a 22. juli 1993. godine ostao je upamćen kao dan kada je grad pogođen sa rekordnih 3.777 granata.⁴ Sarajlije i Sarajke su uz minimalne količine, a vrlo često i potpuno bez osnovnih životnih potreba, provele gotovo četiri godine, ili oko 47 mjeseci, od noći 1. marta na 2. mart 1992. kada su postavljene prve barikade po gradu, do 19. marta 1996., kada je reintegrirana Grbavica.

Grad je izložen svakodnevnom neprijateljskim napadima dobro opremljenih snaga koje su imale podršku Srbije. Međunarodna zajednica i Evropa nisu poduzele očekivane akcije tako da su stanovnici grada i zemlje praktično prepušteni sami sebi.

Sudbina grada i njegov opstanak bili su u rukama uglavnom nenaoružanih građana. Branitelji, pod vodstvom skromno naoružanih snaga policije i Teritorijalne odbrane borili su se nerijetko u tenisicama. Od tih golorukih ljudi formirat će se Armija BiH. Ti ljudi bez oružja, ili s ručno pravljenim puškama, stajali su na linijama odbrane iz dana u dan grčevito braneći pokušaje neprijatelja da proдре u grad. Mnogi od njih, u pauzama od borbe, bili su posjetitelji različitih kulturnih događaja.

⁴ <https://www.mcsarajevo.ba/opsada>

Uvjeti u koje je napadač stavio stanovnike Sarajeva imali su za cilj ugušiti bilo kakvu volju za životom, unijeti strah i defetizam. U jednom od granatiranja Sarajeva, presuđeni ratni zločinac Ratko Mladić, koji je komandovao napadom na grad, u presretnutoj komunikaciji izdaje naređenje u kome kaže: “Tucite da ne mogu da spavaju, da razvučemo pamet njihovu.” (28/29. maj 1992. godine - „Razvucite im pamet njihovu...”“)

U presudama Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju u nizu presuda navodi se „teroriziranje civila“, „terorisanje građana Sarajeva“, a zbog čega su na doživotne kazne zatvora osuđeni Stanislav Galić, Radovan Karadžić, Ratko Mladić. U presudama MKSJ-a utvrđeno je kako su jedinice Sarajevsko-romanijskog korpusa VRS-a namjerno gađale civile sprovodeći kampanju terora.⁵

U ratnom okruženju koje suštinski karakterizira destrukcija i ubijanje, stanovnici su nastojali da se vlastitom kreativnošću suprotstave novoj realnosti. Bilo da se radi o odbrani grada ili o funkcioniranju bilo kojeg drugog aspekta života, a da bi preživjeli, bila je neophodna kreativnost.

U knjizi “Sarajevski memento”, koju je 1997. godine publiciralo Ministarstvo kulture i sporta Kantona Sarajevo, u uvodniku stoji da ta knjiga ima namjeru upoznati ili podsjetiti:” na jedan fenomen koji se često imenovao onom, već istrošenom ali zapravo sasvim preciznom sintagmom – “kulturni otpor agresiji””⁶

Kulturni otpor teatra

Umjetnost koja se u Sarajevu pod opsadom razvila u jedinstven izraz kulturnog otpora manifestirala se kroz sve umjetničke forme, a u ovom radu posebno ćemo se koncentrirati na ono što se događalo u teatru. Teatar, reflektujući tragediju rata u posebno teškim uslovima, pruža emocionalni prostor za suočavanje s bolnim realnostima i postaje moćan oblik angažovane umjetnosti. Filozofija takve, angažovane, umjetnosti duboko se oslikala u teatarskoj sceni opkoljenog Sarajeva, gdje su umjetnici kroz svoje radove nastojali ispričati priče o ljudskom preživljavanju, strahu, hrabrosti i nadi u najmračnijim vremenima. To nastojanje proizilazilo je iz želje da se pruži otpor brutalnoj dehumanizaciji, a s ciljem očuvanja elementarne normalnosti. Skloni smo zaključku da se baviti teatrom, odnosno umjetnošću, u radikalnim okolnostima kakve su opsada Sarajeva, samo po sebi smatra oblikom angažovane umjetnosti.

⁵ Predmet Galic i Milosevic (IT-98-29) - Optuznica
(<https://www.icty.org/x/cases/galic/ind/bcs/gal-ii990326b.htm>)

⁶ (Uvodni tekst ministrice Amire Kapetanović, Sarajevski memento, 1997)

Rat i umjetnost kroz historiju

Pojaava najranije sumerske civilizacije u južnoj Mezopotamiji oko 4.500. godine p.n.e. označava početak historije u kojoj se prvi put javljaju umjetnička djela koja će u novijem kontekstu biti obuhvaćena pojmom ratne umjetnosti (War Art). Ovaj pojam ima dva osnovna značenja: prvo, umjetnost koja nastaje kao odgovor na ratne okolnosti, i drugo, umjetnost koja je rezultat propagandnih aktivnosti, koje su postale izraženije još od Prvog svjetskog rata. U ovom kontekstu, umjetnici su često obavljali zadatke koji su imali propagandnu funkciju, što nije bilo skriveno, jer su, na primjer, britanski umjetnici tog vremena nosili naziv „oficijelni ratni umjetnici“ (official war artists). Od tada, mogu se pratiti dva osnovna pravca umjetničkog stvaralaštva u ratnim vremenima: umjetnost koja služi propagandi i umjetnost koja nastaje iz čistog kreativnog impulsa, ne podložna vanjskim uticajima. U tom smislu, mogli bi razlikovati i pojmove „ratna umjetnost“ i „umjetnost nastala u ratu“.⁷

Ratovi su kroz stoljeća, još od najranijih vremena, predstavljali temu koju su umjetnici istraživali, bilo kroz interpretaciju ratnih događaja ili kroz prikazivanje čovjeka u tim ekstremnim okolnostima. Takav pristup stvorio je bogatstvo materijala i svjedočanstava. Iako su ovi aspekti bili prisutni kroz historiju, istraživanja koja se specifično bave ratom u kontekstu umjetnosti počinju tek u novije vrijeme. U Evropi, interes za umjetnost kao odraz ratnih stanja pojavljuje se tek u devedesetim godinama 20. stoljeća, kada izlaze ključna djela kao što su knjiga **Petera Pareta** „Imagined Battles: Reflections of War in European Art“ (1997.) i knjiga **Christine Lindey** „Art in the Cold War“ (1998.). Paret u svom djelu analizira umjetnost u kontekstu rata kroz prizmu likovne umjetnosti, počevši od renesanse pa sve do modernog doba. On istražuje način na koji su umjetnici koristili rat kao metaforu za ljudsko postojanje, razmatrajući kako rat oblikuje zapadnu svijest. Zanimljivo je da Paret otvara temu transformacije interesa umjetnika kroz pet stoljeća. On ukazuje na promjene u fokusu: od prikaza plemstva i vojskovođa prema prikazivanju običnih ljudi, bilo da se radi o običnom vojniku ili civilnim žrtvama kao središnjim objektom interesa u tumačenju rata u umjetnosti.⁸

Bez obzira na latinsku izreku o „muzama koje šute dok topovi pucaju“, ratovi su se kroz historiju uvijek reflektovali u umjetnosti. Definitivno, paralelno s razvojem civilizacije možemo pratiti i refleksije ratova na umjetnost. Historija svjedoči o stalnom prisustvu ratova u umjetnosti, kao i umjetnosti u ratovima.

⁷ (Hana Bajrović - Čardaković Antiratni teatar u Sarajevu pod opsadom, 2024, Str. 17)

⁸ (Hana Bajrović - Čardaković „Antiratni teatar u Sarajevu pod opsadom“, J.U. MES, Sarajevo, 2024, Str. 18)

Jedan od najpoznatijih primjera je Picassova “Guernica”, čuvena slika nastala inspirisana Španskim građanskim ratom, u kojoj, bilježeći užase rata, nastaje jedno od najprepoznatljivijih djela ratne umjetnosti. Slično tome, umjetnici u Sarajevu tokom opsade nisu dozvolili da rat isključi umjetnost, već su kroz svoje predstave ponudili suštinsku refleksiju o ljudskom stanju u ratnim uvjetima. Logičnim se čini pretpostaviti da je čovjekova sklonost bilježenju intenzivnih iskustava i nastojanje da se takva iskustva razumiju u njegovoj samoj prirodi. U suštini, radi se o često ponavljanoj izjavi aktera teatarskog života u Sarajevu pod opsadom, a po kojoj je umjetnost osnovna ljudska potreba jednaka potrebama za vodom, hranom ili zrakom.⁹

Fenomeni iz perioda opsade

U periodu opsade grada, svi aspekti i potencijali umjetničkog djelovanja bili su angažirani u punom kapacitetu. Njihovo djelovanje može se pratiti praktično od prvih dana opsade, o čemu postoje svjedočanstva umjetnika i umjetnica iz tog perioda, kao i pisani i audio-vizualni dokumenti. U prvom trenutku djelovanja umjetnika i umjetnica, rezultat je spontane, instinktivne reakcije, a već od maja 1992. godine ovaj fenomen možemo pratiti i kroz institucionalno djelovanje. U kontekstu fenomena, govoreći o teatru, ali i općenito, možemo izdvojiti aktivnosti Kamernog teatra 55 ili osnivanje Sarajevskog ratnog teatra. Sarajevski umjetnici odgovaraju izložbom “Svjedoci postojanja”¹⁰, koja je postavljena u srušenoj zgradi kina Sutjeska (danas Crvenog krsta), a iza čije organizacije stoji Obala Art Centar. Isti centar je inicijator i prvog ratnog kina Apollo.¹¹ Filmski umjetnici su od početka opsade sa svojim kamerama na ulicama, a izuzimajući aktivnosti televizija,

⁹ Ovu tezu iznose različiti umjetnici, a na nju nailazimo i u svjedočanstvima u knjizi Davora Diklića „Teatar u ratnom Sarajevu – Svjedočanstva 1992 - 1995“, Sarajevo, J.U. MES, 2017.

¹⁰ Izložba „Svjedoci postojanja“ postavljena je u decembru 1992. godine od strane grupe umjetnika među kojima su bili: Nusret Pašić, Mustafa Skopljak, Edin Numankadić, Zoran Bogdanović, Peter Waldegg, Radoslav Tadić, Ante Jurić i Sanjin Jukić. Projekat je 1993. godine trebao predstavljati BiH na Venecijanskom Bijenalu, ali UNPROFOR nije omogućio umjetnicima da sa izložbom napuste Sarajevo.

¹¹ Sarajevo Film Festival ima svoje korijene u brojnim filmskim programima koje je Obala Art Centar, organizator Sarajevo Film Festivala, organizovala za vrijeme opsade Sarajeva od 1992. do 1995. godine, poznatih kao 'Prvo ratno kino Apollo'. U periodu 1992.-1994. u sklopu aktivnosti Galerije Obala organizirane su i izložbe: “Ratni tragovi” Edina Numankadića u porušenom kinu Sutjeska, „Apokalipsa Now“ fotografa Milomira Kovačevića Strašnog na Otvorenoj sceni Obala; New York-Sarajevo u Preporodu, “Svjedoci postojanja”, “Sarajevo Portraits” Annie Leibovitz, “UNPROFOR u službi mira”, World Press Photo i “Posljedice” Sophie Ristelbueber u Umjetničkoj galeriji Bosne i Hercegovine, “Shadows” Christiana Boltanskog na Akademiji scenskih umjetnosti Sarajevo.

posebnu ulogu u artističkom bilježenju ratne stvarnosti imaju kuće poput sarajevske SaGE¹². Književnici pišu, slikari slikaju, vajari vajuju, fotografi fotografiraju... U toku opsade u Sarajevu su organizirana dva filmska festivala¹³, od kojih je jedan i do današnjih dana jedan od najznačajnijih filmskih i kulturnih događaja, ne samo u BiH, već općenito u ovom dijelu Evrope.

Davor Diklić, u svojoj knjizi "Teatar u ratnom Sarajevu 1992.-1995.", navodi da su se u tom periodu dogodila 3.102 umjetnička i kulturna događaja, ili u prosjeku 2,5 na dan; 48 koncerata, više od 170 izložbi i oko 2.000 pozorišnih repriznih izvođenja.¹⁴ U knjizi "Antiratni teatar u Sarajevu pod opsadom" navodi se podatak da je samo u institucionalnim teatrima u toku opsade izvedeno 57 premijernih izvedbi. Neosporno, taj broj je znatno veći kada se u obzir uzmu različite neovisne produkcije. U ovom radu navest ćemo samo nekoliko kulturnih događaja (fenomena) iz oblasti teatarske umjetnosti koji, po našem mišljenju, ilustriraju domete kulturnog stvaralaštva u periodu opsade.

Prve teatarske izvedbe i nastanak Sarajevskog ratnog teatra

Dana 4. aprila 1992. godine, ansambl Opere Narodnog pozorišta Sarajevo trebao je izvesti svoju redovnu repertoarsku predstavu. Međutim, izvedba je iznenada otkazana, te je umjesto nje Drama odigrala predstavu *Na Božijem*

¹² SaGA je osnovana 1990. godine od strane grupe profesionalaca iz oblasti filma, marketinga i TV produkcije. Tokom dugogodišnjeg rada, SaGA je stvorila ogroman video arhiv koji ima izvanrednu vrijednost i sadrži dokumente o gradovima, historijskim spomenicima i svjedočanstvima o kulturi BiH koja je uništena tokom rata. Na početku opsade Sarajeva u aprilu 1992. godine, SaGA je postala mjesto okupljanja intelektualaca, filmskih profesionalaca, umjetnika i studenata, koji su, uprkos ratu, ostali u Sarajevu kako bi sačuvali svoj način života. Od samog početka rata, SaGA-ini timovi snimali su svakodnevni život na ulicama Sarajeva. Tokom opsade Sarajeva koja je trajala 1425 dana, snimljeno je više od 60 dokumentaraca. Godine 1994. SaGA je dobila FELIX, godišnju nagradu Evropske filmske akademije za dokumentarce za svoj rad i produkciju. Wim Wenders, predsjednik Evropske filmske akademije, prilikom dodjele nagrade FELIX izjavio je da je ova nagrada dodijeljena grupi SaGA iz solidarnosti i divljenja prema izvanrednom radu u najtežim mogućim okolnostima.

¹³ Prvi filmski festival pod naslovom „Poslije kraja svijeta“ organizirao je Međunarodni teatarski i filmski festival MESS u periodu od 23.10. – 3.11. 1993. godine, a posjetilo ga je 20.000 ljudi. Prvi ljetni filmski festival Sarajevo '95 iz kojeg je nastao Sarajevo Film Festival organiziran je od 25.10. do 5.11. 1995. godine i posjetilo ga je 15.000 Sarajlija i Sarajki.

¹⁴ Diklić, Davor: *Teatar u ratnom Sarajevu – Svjedočanstva 1992 - 1995*. J.U. MES, Sarajevo, 2017. (Str. 13-14)

putu autora Ahmeda Muradbegovića. Muradbegović, koji je bio direktor Narodnog pozorišta u Sarajevu tokom Drugog svjetskog rata, premijerno je postavio ovaj komad na scenu aprila 1941. godine. Gotovo pedeset godina kasnije, ovo je bila posljednja predstava izvedena na pozorišnim daskama prije zvaničnog početka opsade Sarajeva.

*Kada je opsada zvanično započela u noći između 4. i 5. aprila, u Sarajevu su djelovala tri profesionalna pozorišta: Narodno pozorište, Pozorište mladih i Kamerni teatar 55, uz prisustvo Akademije scenskih umjetnosti i pozorišnog festivala MESS.¹⁵ Već u aprilu, u privatnim aranžmanima, organizovani su različiti scenski igrokazi, poetski performansi, ali i reprizirane predratne predstave, koje su izvođene u prostoru Kamernog teatra 55. Među njima su bile predstave *Umri muški* (producirana 1990. godine u režiji Admira Glamočaka) i *Siroti mali hrčki* (nastala 1991. godine u režiji Harisa Burine), koje su činile redovan repertoar Kamernog teatra u prvim mjesecima opsade. Iako su mnoge predstave prestale biti izvođene zbog napuštanja grada od strane mnogih glumaca, ove su i dalje bile na repertoaru, simbolizirajući uprkos teškim okolnostima kontinuitet pozorišne aktivnosti tokom početnih faza opsade.*

Dana, 17. maja 1992. godine grupa teatarskih radnika okupljenih iz različitih teatarskih ustanova osniva Sarajevski ratni teatar SARTR. Već u augustu 1992. Sarajevski ratni teatar se konstituira kao vojna jedinica pri Regionalnom štabu Oružanih snaga BiH, a Odlukom ratnog predsjedništva Skupštine grada Sarajeva od 12. januara 1993. proglašeno je i za javnu ustanovu iz oblasti kulture “od posebnog interesa za odbranu grada”.¹⁶

Svoju prvu teatarsku premijeru predstave “Sklonište”, i općenito prvu ratnu teatarsku premijeru, SARTR će realizovati 6. septembra 1992. godine. “Sklonište” je režirao Dubravko Bibanović. a po zajedničkom tekstu reditelja i Safeta Plakala, također jednog od osnivača SARTR-a. Premijera je izvedena u prepunoj sali Kabarea Pozorišta mladih.¹⁷

¹⁵ Bajrović Čardaković, Hana: Antiratni teatar u Sarajevu pod opsadom, J.U. MES, 2024

¹⁶ Hana Bajrović - Čardaković “Antiratni teatar u Sarajevu pod opsadom”, J.U. MES, Sarajevo, 2024

¹⁷ Sklonište “S. Plakalo – D. Bibanović” Režija: Dubravko Bibanović; Dramaturg: Safet Plakalo; Scenografija i kostimografija: Slobodan Perišić; Igraju: Miodrag Trifunov (Reditelj), Zoran Bečić (Dramaturg), Irena Mulamuhčić (Gospođa Hrastić), Alija Aljović/Branko Ličen (Gospodin Hrastić), Jasna Diklić (Mina Hauzen), Nebojša Veljović (Hajro) i Senad Bašić (SSMZ). Inspicijent: Esad Ramović/Dragan Janošević; Majstor svjetla: Mugdim Šehović; Rasvjetljivač: Midhat Šehović; Majstor tona: Božidar Lukić; Muzički saradnik: Vedran Smailović; Šminker: Tomislav Markunović; Izrada maski: Lada Pervan; Dekorateri: Esad Lando i Dragan Janošević; Garderobier: Avdo Čukojević.

Njegovo osnivanje simboliziralo je otpor umjetnika koji su kroz pozorište nastojali pronaći način da se suprotstave nasilju koje ih je okruživalo, istovremeno potvrđujući snagu umjetnosti kao sredstva otpora i u najtežim okolnostima.

Iako Sarajevski ratni teatar nije imao vlastiti prostor, nastao je iz potrebe da se okupe pozorišni radnici koji su ostali u gradu, okupljeni oko zajedničkog cilja – očuvanja i odbrane civilizacijskih vrijednosti grada. Paralelno sa njegovim djelovanjem, pozorišni život u Sarajevu odvijao se unutar drugih teatarskih institucija, kao što su Pozorište mladih, Narodno pozorište Sarajevo, Akademija scenskih umjetnosti, te posebno u okviru Kamernog teatra 55 i Festivala MESS.

Unatoč stalnim prijetnjama, granatiranjima i nestanku osnovnih resursa, unutar sarajevskih pozorišnih institucija kontinuirano su se održavali teatarski programi. Tokom opsade, u Sarajevu je u okviru zvaničnih teatarskih institucija producirano ukupno 57 premijera, od kojih je najveći broj izveden u Kamernom teatru 55. Taj teatar je, između ostalog, bio domaćin posljednje ratne premijere – Shakespeareovog *Hamleta*, izvedenog 17. marta 1996. godine, samo dva dana prije reintegracije Grbavice i konačnog završetka opsade Sarajeva.

Teatarska djelatnost u periodu opsade

U prvim ratnim godinama, 1992. godine, izvedene su tri premijere. Sljedeće 1993. godine producirano je 16 predstava. Godine 1993. i 1994. bile su najintenzivnije u pogledu pozorišnog djelovanja. Ovaj podatak zanimljiv je u usporedbi sa općim mišljenjem da je 1993. godina bila najteža godina u smislu intenziteta ratnih dešavanja i nestašice u gradu, uključujući osnovne životne namirnice i konstantno granatiranje. Tokom 1994. godine, premijerno je izvedeno 22 predstave. U posljednjoj godini rata, od 13. marta do 2. augusta, nije izvedena nijedna nova predstava. Ovo teatarsko zatišje predstavlja neobičan događaj, s obzirom na to da su u prethodnim mjesecima, unatoč ratnim okolnostima, predstave izvođene u punim salama. Pomanjkanje teatarskog entuzijazma u tom periodu, te potencijalni faktori koji su na to uticali, predstavljaju temu koja do sada nije bila detaljnije istraživana. Ipak, nakon skoro pola godine, pozorišni život se vraća u grad. Ljeto te godine obilježeno je izvedbom predstave *Pješice* autora Slawomira Mrożeka, u režiji

Praizvedba: 06. 9. 1992. (Kabare Pozorišta mladih Sarajevo) Broj predstava: 121 (97, 24) – ukupno Broj gledatelja: 27.500 Gostovanja: Oslo (Norveška), Ljubljana (2), Nova Gorica i Maribor (Slovenija), Zagreb (2) (Hrvatska), Skopje (Makedonija), London (Velika Britanija). **Izvor:** sartr.ba/teatrografija/skloniste

Dine Mustafića. Posljednja premijera te godine održana je na novogodišnju noć 1995. godine, a riječ je o predstavi *Buba u uhu* u Kamernom teatru. Tokom 1995. godine, premijerno je izvedeno 11 novih predstava.¹⁸

U posljednjim mjesecima opsade Sarajeva, do 19. marta 1996. godine, kada je prema Daytonskom sporazumu reintegrirana Grbavica, producirano je pet profesionalnih predstava, bez gotovo ikakvih pauza između premijera. Najveći broj produkcija realizovan je u Kamernom teatru 55, gdje je izvedeno čak 28 predstava.¹⁹ Neke od tih produkcija bile su realizovane u koprodukciji s drugim pozorišnim kućama i Akademijom scenskih umjetnosti Sarajevo, koja je aktivno učestvovala u pozorišnom životu grada. Ipak, najveći broj predstava Kamerni teatar je producirao samostalno. Nakon osnivanja, Sarajevski ratni teatar nije imao vlastiti prostor, te su predstave koje je SARTR producirao izvođene na različitim lokacijama širom grada. Sarajevski ratni teatar producirao je pet premijera, uključujući jednu koprodukcijску predstavu, nastalu u saradnji sa Kamernim teatrom.

Narodno pozorište Sarajevo uspjelo je samostalno producirati 11 novih predstava tokom četiri godine opsade, od kojih su neke bile u vlastitoj produkciji, a druge u koprodukciji s drugim teatarskim institucijama. Festival MESS ostvario je najveći broj koprodukcija tokom rata, obzirom na to da nije imao adekvatan prostor za rad na većim produkcijama, niti potrebnu tehničku logistiku, pa je djelovao u saradnji s drugim pozorištima. Festival MESS je učestvovao u sedam koprodukcija tokom opsade, čime je ukupni broj teatarskih koprodukcija u periodu opsade iznosio 10. U nekim od tih projekata učestvovala je i Akademija scenskih umjetnosti Sarajevo. Pozorište mladih je tokom opsade produciralo 10 predstava, a pored toga su, u svom Kabareu, organizovali dječije predstave i priredbe samostalnih umjetnika i izvođača.²⁰

Rezime ratnog repertoara institucionalnih sarajevskih pozorišta iz perioda opsade Sarajeva, od aprila 1992. do marta 1996. godine, jeste da je u pozorištima postavljeno: 5 domaćih dramskih tekstova; 20 drama; 6 dramskih predložaka; 1 mjuzikl, 5 komedija; 1 predstava poetskog teatra; 3 tragedije; 6 adaptacija romana i pripovjetki; 3 predstave No teatra; 5 dječijih predstava; 1 opereta i 1 poema.²¹

¹⁸ Hana Bajrović - Čardaković "Antiratni teatar u Sarajevu pod opsadom", J.U. MES, Sarajevo, 2024

¹⁹ Isto.

²⁰ Isto.

²¹ Svi podaci korišteni u ovom dijelu teksta nalaze se u knjigama Hane Bajrović Čardaković: Antiratni teatar u Sarajevu pod opsadom (2024) i „Teatar pod opsadom“ (2020) iste autorice, a publicirane u izdanju J.U. MES

Susan Sontag i internacionalizacija sarajevskog teatra

Internacionalizacija teatarskog života u Sarajevu bila je izuzetno značajna tokom opsade. U tom pogledu najznačajniju ulogu, kada se radi o pozorišnom životu imao je Međunarodni teatarski (i filmski) festival MESS. Kao dio aktivnosti Festivala MESS organiziran je čitav niz različitih programa internacionalnog karaktera, a posredstvom ove institucije u Sarajevo dolaze umjetnici kao što su Peter Schuman, Massimo Schuster, Vanesa Redgrave, Susan Sontag...

Definitivno jedna od najvažnijih ličnosti koja je doprinijela internacionalizaciji sarajevskog teatra bila je upravo Susan Sontag.²² Njena režija predstave "Čekajući Godoa" Samuela Becketta, a u koprodukciji Festivala MESS i Pozorišta mladih, postat će jedan od najpoznatijih simbola kulturnog otpora. Sontag je svojim radom skrenula pažnju međunarodne javnosti na stradanje Sarajeva, ali i na nepokolebljiv duh umjetnika koji su u najtežim uvjetima nastavili stvarati.

Mimo fizičkog prisustva internacionalnih umjetnika i umjetnica još značajnijim čini se to da su, bezobzira na ratne okolnosti, repertoar sarajevskih pozorišta obilježili u najvećem broju internacionalni kako klasični, tako i suvremeni autori: Šekspir, Miller, Rable, Mrožek, Dostojevski, Jonesko, Viliams, Pol Oster, Čehov, Gogolj, Sartr, Sofokle, Euripid, Krleža, Beket...²³

Jedna od najpopularnijih predstava iz perioda opsade bila je Kosa u režiji Slavke Pervana²⁴, a po istoimenom kulturnom pozorišnom antiratnom mjuziklu (Hair: The American Tribal Love-Rock Musical).²⁵ Ovaj brodveski mjuzikl

²² Sontag, koja je s razlogom postala počasna građanka Sarajeva, uvijek je ukazivala na to da su fenomen tog ratnog vremena bili ljudi s kojima je radila. Susan Sontag, koju su nazivali posljednjom intelektualkom, bila je jedna od rijetkih osoba koje su shvatile da je ono što se odvija u Sarajevu početak novog vremena. Među prvima je rekla da se u Bosni odvija genocid koji svijet mora zaustaviti.

²³ Hana Bajrović: Teatar pod opsadom, J.U. MES, Sarajevo, 2020.

²⁴ Kompozitor: Galp Mac Dermot; Adaptacija: Marko Vešović, Kaća Dorić, Slavko Pervan; Muzički aranžmani: Amir Bešo - Lazy, Srđan Jevđević; Režija i koreografija: Slavko Pervan; Vokalni solisti: Srđan Jevđević, Amila Čengić, Dragana Ilić, Igor Žerajić, Amir Bešo - Lazy; Glumačka ekipa: Admir Glamočak, Gordana Boban, Željko Stjepanović, Suada Topalović; plesači: Jelena Solaric, Emira Sahinpašić, Lejla Nezirović, Mircea Hurdubae, Mensud Vatić, Adnan Džindo.

²⁵ Dijalog i stihove pisali su Gerome Ragni i James Rado, a muziku je komponirao Gart MacDermot. "Kosa" je tekst nastao kao rezultat antiratnog bunta i kontrakulture 60-ih godina u SAD. Radnja prikazuje nekoliko odvojenih priča o mladim hipicima u Americi koji žive na ulicama Njujorka, bez posla i budućnosti, nastojeći izbjeći regrutaciju i sudjelovanje u vijetnamskom ratu. Protagonist je Claude, mladić koji razmišlja da li da im se pridruži ili da posluša svoje roditelje i ode u rat.

(1967) koji je posebno popularizirao istoimeni film Miloša Formana (1979) koji promovira hipi kulturu, odnosno američku counterculture sačuvao je i u sarajevskoj izvedbi filozofiju “make love not war” filozofiju kao dio općeg antiratnog stava stanovnika grada. Premijera ratne "Kose", bila je 17. novembra 1992. godine u opkoljenom Sarajevu, a u periodu od 1992. do 1994. godine pogledalo ju je više od 15.000 ljudi tokom 74 izvođenja.²⁶

Estetički i moralni imperativi u teatru

Umjetnost u Sarajevu pod opsadom nije bila alat propagande. Sarajevski umjetnici su stvarali djela koja su reflektirala stvarne životne borbe i tragedije, ali su zadržale ne samo estetski, već primarno etički integritet. Postavljana su djela velikih autora poput Shakespearea, Čehova, Sartra, Euripida i mnogih drugih, zajedno s djelima domaćih autora, poput Skendera Kulenovića ili Ahmeda Muradbegovića. Time što su u repertoaru zadržali univerzalni sadržaj jednak onom kakav je bio i u godinama prije agresije umjetnici su pokazali da rat ne može uništiti njihovo ljudsko opredjeljenje, humanističke vrijednosti kao i stvaralački duh. Ono što je suština svega što je nastalo u sarajevskim teatrima tog vremenu svjedočanstvo je primarno o moralnom integritetu teatarske umjetnosti.

U kontekstu angažovane umjetnosti, publika je neodvojiv dio stvaralačkog procesa. Može se reći da je podjednako važna kao i sami umjetnici s obzirom da je bila aktivni sudionik teatra. Publika u Sarajevu, koja je pod opsadom dijelila sudbinu umjetnika, bila je sastavnim dijelom ovog fenomena. Njihovo prisustvo na premijerama i izvedbama, unatoč opasnosti i strahu, svjedočilo je o dubokoj potrebi za umjetnošću koja je, kako što ju je i Nietzsche smatrao, bila moćno oružje protiv bola života. *Nietzsche o umjetnosti* navodi da „samo umjetnost može individuumu pružiti moć i sposobnost da se suprotstavi bolima života izričući životu „da!““.²⁷

Zaključak

Opsada Sarajeva nije uništila njegovu umjetničku dušu. Naprotiv, ona ju je ojačala i učinila vidljivijom nego ikada. Umjetnici su u svom radu slijedili moralni i estetički imperativ, dok su publika i izvođači zajedno stvarali neprocjenjivo nasljeđe kulturnog otpora. Umjetnost je postala jedan od

²⁶ <https://bhrt.ba/%C4%8Duvenci-mjuzikl-kosa-ponovo-u-sarajevu>

²⁷ Barbara Mendelski, *Nietzscheov pojam tragičkog u djelu Rođenje tragedije*, diplomski rad. Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet, 2016, str. 8

najmoćnijih alata za preživljavanje, a sarajevski teatar, rođen u plamenu rata, ostao je trajni svjedok ljudske sposobnosti da kroz umjetnost nadmaši vlastite patnje i strahove.

Pored ovog zaključka, s pravom se može pretpostaviti da je uloga i značaj sarajevskog teatra, kao i općenito umjetnika i umjetnica koji su djelovali u Sarajevu u periodu opsade vrhunski domet evropske umjetnosti koji bi trebao biti neizostavnim poglavljem evropskog kulturnog nasljeđa.²⁸

Literatura

1. Bajrović Čardaković, Hana: Antiratni teatar u Sarajevu pod opsadom, J.U. MES, 2024
2. Hana Bajrović: Teatar pod opsadom, J.U. MES, Sarajevo, 2020.
3. "Sarajevski memento". Ministarstvo kulture i sporta Kantona Sarajevo, Sarajevo, 1997.
4. Diklić, Davor: "Teatar u ratnom Sarajevu 1992.-1995." Sarajevo, Kamerni tetar 55., 2004
5. Diklić, Davor: *Teatar u ratnom Sarajevu – Svjedočanstva 1992 - 1995*. J.U. MES, Sarajevo, 2017.
6. Sontag, Susan: "Regarding the Pain of Others". New York: Farrar, Straus and Giroux, 1996.
7. Paret, Peter: "Imagined Battles: Reflections of War in European Art". Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1997.

²⁸ Ovaj rad se fokusira samo na samo nekoliko važnih teatarskih događaja koji su realizirani u periodu opsade grada Sarajeva. Broj takvih događaja koji su mogli biti predmetom ovog rada znatno je veći, a kada se uvrste drugi umjetnički izrazi zahtijevao bi cijelu knjigu. Želja nam je bila samo ukazati na neke od događaja koji potvrđuju postojanje onoga što je doprinijelo kreiranju fenomena poznatog kao kulturni otpor.

Berin Češkić, MA

Nezavisni istraživač / Independent Researcher

ceskicberin@gmail.com

UDK / UDC 82.09(497.6 Sarajevo)“1992/1995“

Izvorni naučni rad / Original scientific paper

Primljeno / Received: 21. 10. 2024.
Prihvaćeno / Accepted: 31. 01. 2025.

HRONOTOP ČEKAONICE: NARATIVI O OPSADI SARAJEVA

CHRONOTOPE OF THE WAITING ROOM: NARRATIVES OF THE SIEGE OF SARAJEVO

Sažetak

Rad izlaže koncept hronotopa čekaonice i predstavlja njegove karakteristike kroz korpus djela o opsadi Sarajeva. Čekaonica je predstavljena kao jedan od dominantnih hronotopa umjetnosti dvadesetog stoljeća s prethodnicima u literaturi o epidemijama i opsadama. Kao njegove odlike prikazani su prostorno izoliranje jedne zajednice, zaustavljanje vremena u izoliranom prostoru, te narušavanje simboličkog poretka i širenje nasilja poput zaraze unutar njega. Naglašen je napor svih umjetničkih djela da se empatijom i individualiziranjem žrtava bori protiv nesreće koja je zadesila zajednicu. Rad je primarno analizirao romane Istorija bolesti Tvrtka Kulenovića, Dnevnik selidbe i Uvod u lebdenje Dževada Karahasana, teatarsku postavku Čekajući Godoa u režiji Susan Sontag, te filmove Smrt u Sarajevu i Savršeni krug.

Ključne riječi: *hronotop čekaonice, opsada Sarajeva, nasilje u književnosti, zaraza u književnosti, nasilje kao zaraza*

Summary

*The paper presents the concept of the chronotope of the waiting room and explores its characteristics through a corpus of works about the Siege of Sarajevo. The waiting room is depicted as one of the dominant chronotopes in twentieth-century art, with antecedents in literature about epidemics and sieges. Its key features include the spatial isolation of a community, the suspension of time within that isolated space, the disruption of symbolic order, and the spread of violence like contagion within it. The effort of all artistic works analyzed is emphasized in their fight against the evil affecting the community by fostering empathy and individualizing each victim. The paper primarily analyzes the novels *The History of a Disease (Istorija bolesti)* by Tvrtko Kulenović, *Diary of an Exodus (Dnevnik selidbe)* and *Introduction to Floating (Uvod u lebdenje)* by Dževad Karahasan, the theater production *Waiting for Godot**

(Čekajući Godoa) directed by Susan Sontag, as well as the films Death in Sarajevo (Smrt u Sarajevu) and The Perfect Circle (Savršeni krug).

Keywords: *chronotope of the waiting room, Siege of Sarajevo, violence in literature, contagion in literature, violence as contagion*

I

Jedan od dominantnih hronotopa, osjećanje i prikaz vremena-prostora, u umjetnosti dvadesetog stoljeća je čekaonica. Sveprisutna je u romanima Franza Kafke i dramama Samuela Becketta, djelima kao što su *Čarobni brijeg* Thomasa Manna, *Iščekujući barbare* J. M. Coetzeea ili *Kuga* Albert Camusa i u filmskoj umjetnosti kroz primjere poput filma *Andeo istrebljivač* Luisa Buñuela.¹

Konceptu hronotopa, kojeg je detaljno predstavio Mikhail Bakhtin u poznatom djelu *O romanu*, kasnija teorija potvrdila je *suštinsko žanrovsko značenje* (Bahtin, 1989, p. 194). On istinski određuje i čovjeka u djelu, kao i onoga koji piše to djelo, kulturu unutar koje nastaje, kao i onu opisanu unutar njega. Vrijeme i prostor ovo mogu činiti jer su oni *nužni uvjeti postojanja, znanje o njima ne možemo izbjeći* (Karahasan, 2010, p. 12). Oni su dio života svakog autora, odaju njegove spoznaje (svjesne i nesvjesne), ali i kolektivna znanja i iskustva društva koje ga okružuje.

Nezanemariv dio tih kolektivnih i ličnih znanja i iskustava tražili su da se u prošlom stoljeću predstave hronotopom čekaonice. Vremenski, on proizlazi iz zarobljenosti modernog čovjeka između davno zaboravljenog mitskog, cikličnog vremena, u koje se ne može vratiti i linearnog, historijskog vremena, koje želi napustiti osjećajući zamor od historije i euforije tehnoloških revolucija, te razočarenje u ideje napretka i prosvjetiteljstva, koje su rezultirale sa dva svjetska rata. Prostorno, on korespondira s arhetipskim pričama o opsadama gradova, karantenama, zatvorima, te novom masovnom pojavom umjetnosti o iskustvu logora.

Primjeri navedeni u uvodnom paragrafu neka su od najpoznatijih djela unutar kojih možemo opaziti ovaj hronotop (Češkić, 2022, pp. 19-25). U njima je često i jasno artikulirana želja glavnog lika da se oslobodi iz čekaonice, a to oslobođenje dolazi s tragičnim ishodom. Možda to najjasnije iskazuje

¹ Naravno, potpuna lista radova u kojima čekaonica predstavlja dominantni hronotop je beskonačna. Pored navedenih, plodonosni primjeri za analizu su, recimo, i roman *Žena u pjesku* Abe Koboja (kao i njegova filmska adaptacija) i Sartreova drama *Iza zatvorenih vrata*.

magistrat neimenovanog Carstva u romanu *Iščekujući barbare*. Čitav unutarnji konflikt lika sastoji se u rastrganosti između dva vremena – ahistorijskog, kružnog vremena prirode i godišnjih doba, te parceliziranog vremena Carstva i birokracije. Magistrat će izgubiti svoju poziciju i biti fizički mučen, kao što ludilo zahvata likove Beckettovih drama, smrt Jozefa K na kraju *Procesa* ili put u rat Hansa Castropa u *Čarobnom brijegu*. Jasno je i da je odlika ovakve književnosti da se predmet čekanja skoro nikada ne ukaže. Godot ne dolazi, kao ni barbari, kao ni ozdravljenje u sanatoriju, niti presuda suda.

Čekaonica će se pojaviti još jednom kao dominantni hronotop djela koja tematiziraju događaj sa samog kraja prošlog stoljeća, opsadu Sarajeva. Ona su velikim dijelom autobiografska, jer su autori i sami bili zatočeni u okruženom gradu, a dijelom se povezuju s dugom historijom književnosti i unutar sebe prizivaju starija djela. U njima se predmet čekanja, završetak rata i intervencija međunarodne zajednice, također nikada ne dostiže, a likovi koji pokušaju izaći iz čekaonice završavaju tragično.

Počivajući na historiji umjetnosti, motivima karantene i opsade, djela o opsadi Sarajeva prizivaju drevnu poveznicu između nasilja i zaraze. Ona donose i jednu novinu, natuknicu mogućeg izlaza i izlječenja. Ovaj rad će putem njih pokušati objasniti sve elemente hronotopa čekaonice, poveznicu između nasilja i zaraze koju nam on otkriva i način borbe protiv njih. Analizirana djela su romani *Istorija bolesti* Tvrtka Kulenovića, *Dnevnik selidbe* i *Uvod u lebdenje* Dževada Karahasana, teatarska postavka *Čekajući Godoa* u režiji Susan Sontag, te filmovi *Smrt u Sarajevu* i *Savršeni krug*.

II

Hronotop čekaonice nije izum dvadesetog stoljeća, te ga, u različitim oblicima, nalazimo kroz cijelu historiju književnosti. Česti primjeri su djela o opsadama i karantenama, koje su bile stvarne ljudske nedaće, bitni događaji koji su se pamtili generacijama i koji su tvorili okosnice velikih priča.

O opsadi kao književnom arhetipu dovoljno govori činjenica da je prikazan u prvom velikom djelu evropske civilizacije, Homerovoj *Ilijadi*. Ne samo da se radnja Ilijade odigrava tokom opsade Troje, već u jednom od najnapetijih dijelova tog epa Homer odlučuje detaljno prikazati kovanje Ahilovog štita. Na samom štitu, prvoj ekfrazi antičke poezije, nalazi se reljef koji je zapravo karta kozmosa, tačnija od bilo koje naučne karte zato što unutar sebe predstavlja život, samu razigranost bitka. To je *čudesna karta svemira* koja

pokazuje i sliku galaksije i *košulje na kojima od ulja žice malo se sjahu, psihički prostor radosti i tuge* (Dželilović, 2006, pp. 50-51). Unutar te umanjene slike svemira, u drugom krugu štita, odmah nakon slike nebeskog svoda, nalazi se ugravirana, vječna scena opsade grada.

*A drugi grad su opkolila dva tabora sjajuć'
u ruhu bojnomo, a želja u duši im dvoguba beše;
il' da se razruši grad il' na dva da se podeli dela
sve što umilni grad imanja u sebi ima.* (Homer, 2015, p. 423)

Opsada grada predstavljena je, dakle, kao sastavni dio kozmosa pored slike vjenčanja, pastirskog i zemljoradničkog života, slavlja i oceana. Borba oko zidina Troje, antičkog grada po ljudskoj mjeri, onog koji se mogao tri puta oprčrati, predstavljena je kao uzaludni herojski čin obje strane. Heroj se mjeri svojom ambicijom osvajanja utvrde. Borges u jednom izrazito nadahnutom predavanju kaže:

*Danas je važno to da je Homer, iako je možebit mislio da
kazuje tu pripovijest, zapravo kazivao nešto mnogo ljepše:
pripovijest o čovjeku, junaku, koji napada grad za koji zna
da ga nikada neće osvojiti, koji zna da će umrijeti prije no
što grad padne; i još uzbudljiviju pripovijest o ljudima koji
brane grad čija im je sudbina već poznata, grad koji je već u
plamenu* (Borges, 2001, p. 43).

Građani Homerove Troje zaista ostaju u čekaonici, jer nam rapsod ne pripovijeda na koji način je grad pao. Najpoznatiji završetak priče nudi nam, stoljećima kasnije, Vergilije u *Eneidi*. Njegov ep također sadrži opis štita, ovog puta Enejinog, koji predstavlja dvije opsade grada, Porsenin i galski napad na Rim. Iako je Vergilije pisao politički ep, pa su i slike unutar štita slike iz historije Rima (Romul i Rem, otmica Sabinjanki, budućnost gdje je August vladar), ponovna pojava opsade pokazuje sačuvanu važnost motiva u antičkom svijetu.

*Dalje Porsena koji traži prognani da se primi
Tarkvinije, Grad prostrani opsjedne – al' kuraži
Imaju Eneje potomci kralje birat' sami* (Vergilije, 2020, p. 230)

Ove antičke ekfrazе izabrane su kao primjeri imajući u vidu historijsku važnost oba djela, zato što nisu puki opisi, već predstavljaju slike svijeta, bile one političke ili metafizičke, i pokazuju nam važnost motiva opsade grada. On kroz historiju ostaje isti; pored tehnološkog napretka, grad je okružen i ljudi u njemu gladaју. Dževad Karahasan u *Dnevniku selidbe* tako, analeptičkim pogledom, vidi prvi križarski pohod gdje Simon de Montfort 1244. godine deset mjeseci izgladnјуje grad i atenske mladiće koji su tokom

Peloponskog rata završili zatvoreni u kamenolomu (Karahasan, 2022, pp. 55-58). Sličan ponavljajući motiv je borba s kugom ili bolestima koje su klasificirane kao kuga. Ne možemo tačno znati da li je ista bolest od koje Perikle umire na vratima Sirakuze, kuga u Egiptu koju opisuju Biblija i Herodot ili ona koja se odigrala za vrijeme Dekameronu 1347. godine u Firenci, ona koju zaustavlja Edip u Tebi ili bolest tokom peloponskog rata o kojoj piše Tukidid. Drevni opisi bolesti više su pažnje pridavali *demoralisućem dejstvu na duh*, nego spoljnim opisima (Artaud, 1971, p. 35). Artaud u eseju *Pozorište i kuga* iznosi zanimljivo zapažanje da su, pored užasnih fizičkih manifestacija (umor, mučnina, bolne crne mrlje koje iskaču na mjestima od životnog značaja, kao što su slabine), jedini organi koji često *pocrne* upravo oni koji zavise od svijesti i volje: mozak i pluća (Artaud, 1971, p. 39). Sama kuga, po autoru, više je od virusa – ona je napad na poredak jednog društva i individua u njemu. Ekstremna situacija rađa pozorište i stavlja ljude na iskušenje: *sin, do tada pokoran i pun vrlina, ubija svog oca: umerenjak sodomizuje svoje bližnje; razvratnik postaje čistunac. Tvrdica baca pregršti svog zlata kroz prozor. Ratni heroj spaljuje grad za čiji se spas nekad žrtvovao* (Artaud, 1971, p. 42). Bolest uvijek dolazi izvana, s dalekog mora, kao *istočnjačka klica* nepoznatih naroda i običaja.

Ostali obrasci priče uvijek uključuju neki vid izolacije, sklanjanja od zaraze i borbu zajednice protiv vanjskog protivnika (kao i opsada). Kuga je često povezana i s određenim tipom društvene promjene. Takva je epidemija koja je izbila 666. godine prije nove ere u svetom gradu Mekao u Japanu prilikom promjene vlade ili Žuta groznica koja se pojavila u Santo Domingu i koja je bila u pozadini uspostave prve potpuno slobodne crnačke republike. Često postoje predskazanja, kometi na nebu, pojave štakora, požari i tektonska kretanja, nedaće (kao izlivanje Ganga 1897 u Indiji koje je prethodilo epidemiji Kolere ili znakovi po šumi koje su asteški carevi vidjeli prije dolaska španjolskih konkvistadora i smrtonosnih boginja). Takva predskazanja bilježi Daniel Defoe u romanu *Godina kuge*, a vidi ih i doktor u Camusovom romanu *Kuga*. Prvi roman (a oba odlikuje hronotop čekaonice) historijski je pregled zaraze koja je izbila u Londonu 1665. godine i služio je kao inspiracija za Camusov egzistencijalistički roman o zarazi u alžirskom gradu Oranu, a njega će, godinama kasnije, Tvrtko Kulenović nositi i pisati o njemu tokom opsade Sarajeva u *Istoriji bolesti*.

Sasvim je jasno zašto je Jean Delumeau svoju studiju o strahu u zapadnom društvu naslovio *Opsjednuti grad*, a najveći dio knjige posvetio strahu od kuge. On, kao i opsada, po Delumeau spada u kolektivne i ciklične strahove koji se tiču čitavog društva (Delumeau, 1987, p. 33). Strah je paralizirajući, on zaustavlja vrijeme unutar jednog društva i unutar tog zaustavljenog vremena uspostavlja novi poredak.

III

No, kako umjetničko djelo pokazuje ovo zaustavljeno vrijeme? Mitovi o čekaonici umreženi su samom čekaonicom kao prostorom mrtvog, zamrznutog vremena, dok je objekt čekanja, željeni cilj, izmješten izvan nje. Čekanje je često naglašeno brisanjem onoga *što se čeka*. Najpoznatiji primjeri su roman *Proces* i drama *Čekajući Godoa*.

Čitav *Proces* veliki je roman čekanja, borbe sa birokracijom i sistemima opresije. Kao i ostala djela čekaonice, mogao bi se čitati kroz Foucaultovo djelo *Nadzirati i kažnjavati – Nastanak zatvora*, kao jedan novi obred kažnjavanja koji kontrolom vremena osuđenika i uskraćivanjem slobode kretanja ili parceliziranim i ponavljajućim radnjama kažnjava dušu, a ne tijelo, posredstvom niza stručnjaka iz raznih zakonodavnih ili medicinskih oblasti (Češkić, 2022, pp. 19-25). Djelo nudi niz ovakvih primjera, a apsurd čekanja doživljava vrhunac u često citiranoj priči o čovjeku pred vratima.

Pred kraj romana, sveštenik Jozefu K. pripovijeda priču zapisanu u *uvodnim spisima zakona*. Jednog čovjeka, koji je došao sa sela, vratar ne propušta kroz *vrata zakona*. Ona su otvorena i vratar mu govori da bi mogao pokušati proći i pored njegove zabrane. Čovjek sa sela ipak odlučuje sačekati dozvolu za ulazak. U tom čekanju prolaze godine, čovjek stari i kada shvati da će ubrzo umrijeti, odlučuje pitati vratara zašto niko osim njega nikada nije pokušao proći kroz vrata. Vrtar odgovara: *Ovde niko drugo nije mogao dobiti pristup, jer je ovaj ulaz bio određen samo za tebe. A sada idem da ga zatvorim* (Kafka, 1984, pp. 197-199).

Poznata scena iz *Procesa* u potpunosti nalikuje na neki od dijaloga iz *Čekajući Godoa* gdje dva lika, Vladimir i Estragon, čekaju Godoa koji nikad ne dolazi. Likovi također ne znaju zašto ga čekaju niti šta žele od njega. Poznata Beckettova tragikomedija napisana je 1953. godine, a jedna od njenih najzanimljivijih teatarskih postavki bila je upravo tokom opsade Sarajeva, u režiji Susan Sontag 1993. godine.

Sontag je došla u Sarajevo u aprilu 1993. godine. Bila je to prva od jedanaest posjeta gradu koji je za nju postao toliko važan da je njezin sin, David, razmišljao da je tu sahrani (Moser, 2020, p. 479). Željela je pomoći na praktičan način, smatrala je da njen dolazak može imati nekog smisla. U zadnjem djelu objavljenom za života, *Prizori tuđeg stradanja*, piše da je Rat u Bosni za novinare koji su proveli vrijeme u opkoljenom Sarajevu budio slična pobornička osjećanja kao i Španski građanski rat – da su to bili rijetki sukobi unutar kojih bi se neko sa savješću mogao opredijeliti (Sontag, 2005,

p. 30). Kao idealno rješenje njenog doprinosa pokazalo se režiranje teatarske predstave koja bi dala posao glumcima, osigurala kulturnu aktivnost i poslala poruku u svijet. Dok su razmatrali koji će komad igrati, profesor i teatarski režiser Haris Pašović rekao joj je: *Ali Susan, ovdje – u Sarajevu – mi čekamo* (Moser, 2020, p. 487). Na osnovnoj razini, čekanje Godoa zaista se poklapalo sa čekanjem završetka rata. Riječima glumca Izudina Bajrovića: *Mi smo zaista čekali da neko dođe i oslobodi nas tog zla. Mislili smo da bi to bio human čin. Pristojan čin. Osloboditi nas te patnje. Ali niko nije došao da nam pomogne. Uzalud smo čekali. Čekali smo nekog da kaže: ono nema smisla, ovo nema smisla da ove nevine ljude ovako ubijaju. Mi smo čekali. Mi smo zapravo živjeli Čekajući Godota* (Moser, 2020, p. 493). Beckettova oskudna scenografija savršeno je funkcionirala u ratom osiromašenim produkcijskim uslovima. Dijelom citirajući Sontag, Moser u biografiji piše: *Nije bilo mjesto osim Sarajeva gdje je takva artoovska drama bila moguća, ako se „pod artoovskim podrazumijeva svijet žrtava kuge koji uzima kao istinsku temu moderne dramaturgije“* (Moser, 2020, p. 496). Predstava je bila uspješna i medijski popraćena – na prvoj stranici Washington Posta bio je natpis *Čekajući Clintona, Čekajući intervenciju*.

U eseju *Čekajući Godoa u Sarajevu*, Sontag piše da je ovo možda bila i najmanje depresivna drama čija se produkcija pripremala (druge su bile Euripidova *Alkestida*, Sofoklov *Ajant* i Krležina *U agoniji*) u Sarajevu (Sontag, 1994, p. 4). Ona je došla u grad u kojem je vrijeme stalo, na zidovima kina su bili plakati za film *Kad jaganjci utihnu* ispod kojih je pisalo *dan* sa tad već davno prošlim datumom šestog aprila 1992. godine. Zaustavljeno vrijeme grada potvrdilo je ispravnost odabranog teksta za sentiment koji se osjećao tokom opsade.

Napravljeno je nekoliko znatnih intervencija na Beckettovom komadu. Jedna od promjena bila je i da su pored Poca, Lakija i dječaka, bila tri para Vladimira i Estragona. Od devet glumaca, tri uopšte nisu znala engleski jezik. Osnovni problemi kojih se Sontag sjeća u eseju su nedostatak elektriciteta, probe u mraku, glumci koji su uslijed izmorenosti i neuhranjenosti zaboravljali i teško pamtili svoje replike. Ironično, izmoreni glumci su zapravo nalikovali na likove dramskog teksta gdje svi, osim Vladimira, imaju problem s pamćenjem. Ukinut je i drugi čin drame. Prvi čin, dijelom radi umnoženih uloga, trajao je devedeset minuta. Imajući u vidu ratne okolnosti, a i autoričino smatranje da je prvi čin drame samostalan i samodovoljan, te da igranje drugog čina može donijeti samo razočarenje – kada Godo ne dođe i drugi put – on nije ni postavljen (Sontag, 1994, pp. 12-13).

Beckettova drama, njen hronotop i primarni sukob u djelu, mogu se čitati kroz odlike otvorene drame o kojima piše Volker Klotz (Češkić, 2022, p. 20). U poznatoj analizi dvije dramske tendencije (zatvorenoj drami pripadaju autori poput Racinea, Goethea i Schillera, a otvorenoj Brecht ili Büchner), autor je analizirao konstrukciju radnje, vremena, prostora, dramske ličnosti, jezika, kompozicije i slike svijeta.

Zatvorena dramska forma ima jedinstvenu i cjelovitu, linearnu, kontinuiranu i logičnu radnju sastavljenu od nepremjestivih dijelova usmjerenih prema finalnom razrješenju. Ovakve drame imaju zgusnutu ekspoziciju, gdje su prošli događaji objašnjeni, a budući natuknuti (Klotz, 1995, pp. 19-21). Vrijeme i prostor su nesamostalni okviri dešavanja radnje, ličnosti su visokog roda, a jezik visokog stila, slika svijeta je harmonična a konflikt je uvijek između ravnopravnih protivnika.

Čak i bez poznavanja odlika otvorene drame, jasno je da osobine zatvorene forme nisu mogle odgovarati osjećanjima u opsjednutom Sarajevu. Dani građana nisu bili unutar linearne i kontinuirane cjeline, oni se nisu borili protiv jednakog protivnika *prema čvrstim pravilima igre* (Klotz, 1995, p. 23). Vrijeme nije samo okvir, već je postajalo opipljivo, a prostor nije samo scenografija, već voljeni grad koji je razrušen – mjesta života, ljubavi i iskustava koja nestaju u požaru. U zatvorenoj drami predmeti su čista scenska rekvizita, dok u intenzivnom iskustvu rata oni dobivaju izražen značaj. Protagonisti nisu bili iz dvorske sfere, već obični ljudi, a njihove ličnosti nisu jezički shvatljive, *svedene na singularna iskustva i pojmove* (Klotz, 1995, p. 49). Harmonična slika svijeta, koja se ogleda i u harmoniji dramske strukture, davno je razorena.

Čekajući Godoa bila je prikladna drama za Sarajevo, ne po fabuli, već po osjećanju svijeta koje korespondira s odlikama otvorene forme. To je prvenstveno težnja za prikazom totaliteta ljudskog života, koji uključuje biologiju, socijalno stanje, religiju ili moral (Klotz, 1995, p. 87). Vrijeme odvijanja radnje postaje samostalna djelatna moć, postoji *čista sadašnjost* gdje *vremenski kvalitet potiskuje vremenski raspon*. Trenutak je izrazito značajan i suprotno zatvorenoj formi, scene preuzimaju primat nad činovima (Klotz, 1995, pp. 93-98). Dramski likovi su izolirani i zatvoreni u vlastitoj ćeliji, a kao suprotnost pojavljuje se otvoreni prostor svijeta. Prostor ima i funkciju karakterizacije likova i pojavljuje se kao aktivna priroda koja ima djelatnu ulogu. Cjelokupna radnja nije jasna i razjašnjena, shodno tome su i likovi fragmentirani i nedovršeni. Čula su izoštreana, a radnje spontane. Razbijeno jedinstvo svijeta razbija i jedinstvo jezika, te on više nije dovoljan kao *isključivi izražajni medij* (Klotz, 1995, p. 118). Ponavljanje i varijacije su osnovno kompozicijsko sredstvo, a često sredstvo je i kontrast, primjerice

onaj između širokog i skućenog prostora, patetične i ironične scene. U dijaloškom sukobu zatvorene drame likovi se razumiju, ali ne prihvataju argumentaciju protivnika, dok se u otvorenoj drami oni ne razumiju uslijed *odsustva zajedničkog, misaonog i vrijednosnog poretka* (Klotz, 1995, p. 149).

I sam Klotz bio je svjestan da su rijetke drame koje će ispuniti sve odlike zatvorene ili otvorene forme. Drame pripadaju jednoj od ove dvije tendencije po većini svojih odlika, a ne svima njima. Tako je, primjerice, bitna odlika otvorene drame, koju ne nalazimo u *Godou*, ali možemo uočiti u ostalim djelima koje ovaj rad analizira, *mnoštvo mjesta*. Budući da je primarni konflikt između junaka i svijeta, ova tendencija s više aspekata i u što više različitih situacija naglašava taj sukob (Klotz, 1995, p. 92). Za razliku od Beckettove drame, koja se cijela odigrava pred jednim drvetom, junaci u ostalim primjerima hodaju razrušenim Sarajevom, skrivaju se između skućenih, zabarikadiranih stanova i otvorenih, pustih ulica grada. Posjećuju domove komšija i porodice, te se češće no ikada prije susreću sa fukoovskim prostorima opresije, bolnicama i vojnim stožerima. Razliku u prostorima posebno vidimo na filmskom platnu. Film *Savršen krug*, sniman odmah nakon rata, jasno pokazuje kontrast između zatvorenih stanova i podruma, te širine razorenog grada.

Ono što je zasigurno prisutno je osnovna poveznica između Beckettove drame i iskustva tokom opsade Sarajeva: hronotop čekaonice. Ne samo da je bio prisutan kroz navedene odlike vremena i prostora u otvorenoj drami, već je bio i akcentiran najznačajnijom promjenom koju je Sontag učinila nad originalnim tekstom. Znamo da je ukidanje drugog čina urađeno iz dva razloga: da bi se skratilo igranje predstave u opasnim ratnim okolnostima i da bi se izbjegla tragedija i demoralizacija nakon drugog Godoovog nedolaska. Dramaturški posmatrano, ova odluka pojačava osjećaj čekanja jer ukida jedinu naznaku protoka vremena koju imamo unutar drame – početkom drugog čina drvo prolista. Uvodni opis scene je: *Sutradan. Isto vreme. Isto mjesto. i Na drvetu nekoliko listova* (Beckett, 2017, p. 89). Vladimir to primjećuje i govori Estragonu da *ima nešto novo*. Ukidanjem *nečeg novog*, osjećaj čekaonice je pojačan, a kraj prvog čina skoro je identičan poznatom kraju drugog čina:

VLADIMIR:

Pa, idemo li?

ESTRAGON:

Hajdemo.

Ne pomeraju se (Beckett, 2017, p. 165).

IV

Poznato je da je čovjek, kao prirodni graditelj, još od obrednih i pogrebnih ostataka u doba života u pećinama, težio ka krugu kao protoarhitektonskoj formi. Krug, iako naizgled jednostavan oblik, sadrži nekoliko mističnih obrazaca. To je prvenstveno svijest o centru, nevidljivoj sredini bez koje se ne može pravilno iscrtati oblik, te ideja ograđivanja, omeđivanja, koja nastaje iz njega, stvaranje *vani* i *unutra*. Bogdan Bogdanović nas u knjizi *Urbanističke mitologeme* podsjeća na Levi-Brilovo učenje da za predlogičkog čovjeka sam oblik nema vrijednost. Krug je uvijek djelujući, on je uvijek zaštita, od trenutka kada je iscrtan na tlu, do trenutka kad je podignut kao bedem oko grada (Bogdanović, 1966, pp. 14-24). Krug je osnova starih gradova, ostala u pričama i idejama o utopijama, te predstavlja idealni grad koji još živi jedino u ljudskom sjećanju. On je simbol grada koji nije izgubio unutrašnji razlog postojanja.

Samim tim, nije slučajnost da je pri osnivanju drevnih gradova vršen ritual oranja *prvobitne brazde*, nakon koje će se tu izgraditi buduće zidine koje drijemaju pod zemljom. Rim je, primjerice, u želji da ostane unutar svojih mističnih granica, bio jako napučen (Bogdanović, 1976, pp. 87, 108). Strah od prelaska granice je strah od raspadanja, jer tada grad prelazi svoju prvobitnu mjeru. To je ujedno i mjera unutar koje čovjek najbolje može upoznati svoj grad – hodanjem.

Veća opasnost je, ipak, napad grada izvana. *Ritual brazde je obrnut ritualu destrukcije*, a upravo su se na nekadašnjima granicama Sarajeva pojavili novi krugovi koje je zabranjeno preći tokom opsade (Bogdanović, 2008, pp. 62-64).

Imajući ovo u vidu, nije neobičan ponavljajući motiv kruga u djelima o opsadi Sarajeva. Dževad Karahasan svoj *Dnevnik selidbe* započinje opisom dvostruke okruženosti grada. Prvo je okružen brdima, radi kojih je *ograđen i izoliran od svijeta, zatvoren prema svemu vanjskome i u potpunosti okrenut prema sebi samome*, a onda je centar ograđen četvrtima izgrađenim na obroncima tih brda – mahalama. *Tako je gradsko središte zapravo dvostruko ograđeno od svijeta – brdima kojima je okružen grad i mahalama koje, zbog konfiguracije terena, a i zbog urbanističkih rješenja i njihovog odnosa prema centru, funkcioniraju kao oklop „izlučen“ iz središta grada da ga štiti od svega vanjskoga onako kako puža ili školjku štiti njihov oklop* (Karahasan, 2022, p. 9). Ovakvo Sarajevo postaje metafora i za spuštanje i otkrivanje vlastite ličnosti. U posljednjem Karahasanovom romanu, *Uvod u lebdjenje*, jedan od likova govori: *A gdje se to može postići ako ne u dubokom gradu kakav je Sarajevo? Jesi li primijetio da se u Sarajevo silazi? S koje god strane*

da mu priđeš, ti moraš sići u njega (Karahasan, 2022, p. 144). Motiv krugova, silaska i ratnih užasa nužno prizivaju Danteovu *Božanstvenu komediju*. Esejistički film *Smrt u Sarajevu*² iz 1994. godine koristi ovu strukturu da bi nas proveo kroz devet novih krugova pakla unutar napadnutog grada. Zanimljiva primjedba je da *naši krugovi pakla nisu ovi Danteovi postavljeni jedan ispod drugog, oni su ovdje jedan pored drugog i svaki od njih ima svoje vlastito bezdano dno* (Kulenović, 2006, p. 143). Istu rečenicu Kulenović će uplesti u svoj roman o opsadi *Istorija bolesti* (Kulenović, 2016, p. 81). Naposljetku, film *Savršen krug* svojim naslovom aludira na sposobnost glavnog lika Hamze da rukom iscrta savršen krug. Iscertavanje savršenog kruga pojavljuje se kao metafora o jednostavnosti velike umjetnosti (spominje ga i Vazari, pripisivajući sposobnost Giottu, a Plinije je pripisuje Apelu), ali i kao idealna i harmonična suprotnost krugovima unutar kojih se likovi nalaze.

Prolazak kroz krug nužno donosi tragični ishod. Sudbina čitavog grada određena je probijanjem kruga izvana, ulaskom neprijatelja u grad, a prolazak kruga iznutra, bježanjem iz grada, dolazi do smrti ili ludila. Primjer prvog je smrt dječaka Adisa u filmu *Savršen krug*, a primjer drugoga ludilo Petera Hurda u romanu *Uvod u lebdjenje*.

Probijanje kruga izvana skoro uvijek predstavlja smrt grada. Bogdanović to ilustrira jednom verzijom mita o opsadi Troje, gdje je graditelj zidina bio sam Posejdon. Troja je bila kružna (orijentalna formacija egzotična za Grke), začarana i neosvojiva. Probijanjem kruga, pao je i grad:

Grčki pokušaj skidanja čini išao je u sledećem pravcu: nepovredivost trojanskih zidina mogao je da poništi samo njihov graditelj. Prema pomenutom mišljenju, glomazna naprava od drveta u obliku konja predstavlja samog Posejdona, jer je on u svojoj davnoj, tesalijskoj prošlosti teriomorfno bio bog-konj. Grčki majstori su udesili da drveni konj bude samo nešto malo širi od trojanske kapije, pa su Trojanci, uvlačeći ga u grad, neoprezno oštetili zidove. Konj ih je naćeo. Time je simbolično sam gradograditelj dao na znanje da je ukinuo svetost zidina i otpočeo njihovo rušenje (Bogdanović, 1976, p. 63).

² Scenarij za film objavljen je kao radiodrama Tvrta Kulenovića i to je izvor koji ovaj rad koristi.

V

Formiranje krugova uvijek je i formiranje novog simboličkog poretka. Ogrešenje o simbolički poredak stvara osjećaj *zazornosti*, gađenje prema onome što je vani, a trebalo bi biti unutra (i obratno), ono što *remeti identitet, sustav, red* (Kristeva, 1989, p. 10).

Na individualnom primjeru, tjelesna nutrina koja izlazi vani predstavlja najočigledniji primjer *ljage*, predmeta *zazora*. Posebno su očigledni primjeri izmeta i menstrualne krvi koji predstavljaju osnovu tabua u skoro svim primitivnim društvima i koji su vezani uz tjelesne otvore koji prekidaju granicu, jedinstvo, konturu tijela. Prljavština posvećena ljagom uvijek postaje temeljem religiozne zabrane, jer narušava svetu jedinstvenost, nečistoća postaje nepoštivanje božanskog.

Izvjestaji gotovo svih misionara koji su imali doticaja s udaljenim plemenima svijeta pokazuju strah od nečistoće i ogrešenja o poredak (Douglas, 1993, p. 9). Mary Douglas je u djelu *Čisto i opasno* pokušala otkriti šta je razlog ovog straha, primarno kroz analize Levitskog zakonika i njegovih nelogičnosti. Riječima autorice: *Zašto bi kamila, zec i jazavac bili nečisti? Zašto su nečisti neki gušteri, ali ne svi? Zašto je žaba čista, a miš i nilski konj nečisti? Šta je zajedničko kameleonu, krtici i krokodilu, koji su svrstani u istu kategoriju?* (Douglas, 1993, p. 63) Douglas dolazi do zaključka da su nečiste životinje koje su se na neki način oglušile o poredak svijeta, tačnije o princip adekvatnog kretanja. U *Postanku*, svijet je podijeljen na vodu, zemlju i nebo. Na nebu lete dvonožne ptice prekrivene perjem, u vodi ribe plivaju pomoću peraja prekrivene krljuštima, a kopnom se kreću četveronožne životinje. Sve životinje koje se protive ovoj podjeli (a samim tim i zakonima stvaranja), nečiste su. Na sličan način, sve *zazorno* oglašuje se o poredak unutar određene kulture. *Prljanje* postoji samo tamo gdje je društvena struktura jasno definirana (Douglas, 1993, p. 158).

Najočigledniji primjer zazornog, onaj koji izjeda kožu, naš *omotač individualizacije* je guba (Kristeva, 1989, p. 118). Guba je, poput kuge, često smatrana božanskom kaznom. Kada je zajednica napadnuta iznutra, vjeruje se da je kazna došla zbog prelaska granice, tabuizirane radnje poput incesta.³ Zanimljivo je da su gubavci također izolirani u svojevrsan hronotop čekaonice, leproznu koloniju unutar koje ozdravljenje nikada ne dolazi. Foucault u *Historiji ludila* piše da su gubavci odstranjeni iz društva nakon što

³ Postojalo je, primjerice, rašireno vjerovanje da su gubavci začeti tokom menstruacije, a kuga je u skoro svim srednjovjekovnim opisima shvaćena kao božja kazna za neposlušnost naroda, u pozadini kuge u *Caru Edipu* stoji prekršaj zabrane incesta.

je oko njih ispisan krug svetosti.⁴ Prazni leprozoriji su kasnije prerasli u opšta prihvatališta, medicinske i polusudske strukture apsolutnog suvereniteta, poredak represije između policije i medicine (Foucault, 2013, p. 68).

Guba je stvorila forme zatvaranja, a kuga disciplinske modele. Prva bolest donosi masovno zatvaranje, a druga pravilno raspoređivanje, prva je san o čistom društvu, a druga o disciplinovanom. Sa vremenom će se ova dva različita tipa kontrole spojiti u jedan, pod budnim okom sveznajuće vlasti. Zato je Foucaultu bitan pojam panoptikona, savršenog zatvora s jednim čuvarom u tornju za kojeg zatvorenici nikada ne znaju da li ih gleda ili ne, a prema kojem su okrenute sve ćelije koje su uvijek osvijetljene. Ovo je izvrnuti koncept klasične ćelije gdje ljudi nisu skriveni, već prikazani. Vidljivost je klopka, autor napominje, puno svjetlo i pogled nadzornika bolje zarobljavaju nego tama koja je, konačno, štitila.

Jasno je, dakle, da se unutar situacija i prostora koje bi se mogle okarakterisati kao hronotop čekaonice (opsade, karantene, izolirani zaraženi, prihvatilišta, zatvori) uvijek pojavljuje i osjećaj zazornosti, ljage. Taj osjećaj, koji nastaje kao produkt kršenja poretka (ludilo kao kršenje mentalnog poretka, guba kao brisanje granica tijela, ranjenici kod kojih krv šiklja vani), ukazuje na drevnu logiku mitske svijesti prema kojoj su sve pojave povezane. Nasilje se u primitivnom mentalitetu širi poput zaraze. Književnost je uspjela sačuvati ovo staro vjerovanje upravo preplitanjem tipova hronotopa čekaonice.

Mnoštvo primjera gdje se nasilje pojavljuje kao zaraza, ali i obratno, možemo pronaći u radovima francuskog antropologa Renéa Girarda. U djelu *Nasilje i sveto*, posebna pažnja posvećena je žrtvi i žrtvenom jarcu kao načinu na koji zajednica preusmjerava svoje nasilje. Predmet mržnje često ostaje van domašaja, a žrtva postaje zamjena. Naravno, ona nikada nije potpuno zadovoljavajuća, pa nasilje postepeno raste. Uvijek se žrtvuju oni koji ispadaju iz hijerarhije, odozgo ili odozdo, bili to stranci ili kraljevi (Girard, 1990, p. 22). Do žrtve dovodi umnožavanje *mimetičke želje* koja se širi kao zaraza. Opet se javlja pojam obredne nečistoće, a Girard insistira da nju uzrokuje nasilje. *Nasilje počinje da se doživljava kao neka vrsta fluida, kojim su natopljeni predmeti i koji se širi čisto po fizičkim zakonima, kao elektricitet ili Balzakov „magnetni fluid“* (Girard, 1990, p. 36). Od nasilja se samo može pobjeći, udaljiti se od zaraze koja se širi, ili pročistiti žrtvenim ritualom.

⁴ Tačnost ove izjave možemo vidjeti u poetskom dokumentarnom filmu *Kuća je crna* iranske pjesnikinje i režiserke Forugh Farrokhzad koja je prikazala koloniju gubavaca u kontrastu sa stihovima iz svetih knjiga.

Mnoštvo primjera vidimo i u djelu *Posmatrah Sotonu kako poput munje pade* gdje se kao zajednička točka svih religija pojavljuje mimetičko nasilje koje žrtvom razrješava krizu u zajednici. Ta zaraza je u Bibliji prikazana kroz sablasti. Jednu takvu sablast, koja je nakupina mimetičke želje, ubio je Apolonije iz Tijane tokom liječenja kuge u Efesu (Girard, 2020, p. 65). Po priči, nakon što se efežani neko vrijeme nisu mogli osloboditi epidemije, obratili su se svešteniku i čudotvorcu za pomoć. On je građane doveo do jednog prosjaka i natjerao ih da ga kamenuju. Nakon početnog oklijevanja stanovnici su počeli bacati kamenje i ubili prosjaka. Kad su digli kamenje, umjesto prosjaka vidjeli su odvratnu zvijer, veliku kao pas. Girard piše da je Apolonije znao da je grad izložen unutarnjim napetostima i da je zato tražio da se napadne stranac, žrtveni jarac. Apolonije se nije borio protiv bakterijske zaraze, on je liječio onu *kugu* koja je, sve do Renesanse, podrazumijevala poremećene društvene odnose (Girard, 2020, p. 68).

Kao što nam književnost o pandemijama pokazuje neefikasnost karantena, tako i književnost o opsadama pokazuje neefikasnost gradskih zidina. Kao u kratkoj priči Edgar Allan Poea, *Krabulja crvene smrti*, donositelj zaraze nečujno se uvuče, i kao što jedan bolesnik može zaraziti čitav grad, tako i nekoliko ljudi opijeni mahnitošću nasilja mogu to zlo prenijeti na ostatak zajednice. Zato književnost nudi veliki niz djela koja na neki način povezuju nasilje i zarazu. Takvi su, primjerice, romani *Noći kuge* Orhana Pamuka ili *Čudotvorna biljka doktora Engela* Anđelka Vuletića.

Takav roman je i *Istorija bolesti* Tvrtka Kulenovića. Pored nasilja i zaraze koji su svakako prisutni jer je radnja smještena u ratno Sarajevo, tekst je stalni dijalog sa Camusovom *Kugom*. To je knjiga koja je pronašla autora u ratu i za koju je smatrao da ju je potrebno čitati. (Kulenović, 2016, p. 22). Kulenović također piše:

Želio sam da ga upozorim da ni ja nisam nikakav pobornik novih vremena, ali da je kuga naprimjer u našem dobu satrvena, ali se isto tako mnogo toga u meni s njim saglašavalo jer sam bio doživio jedan rat, mada nisam ni slutio da će doći vrijeme bolesti gore od kuge, koja tjera bolesnika da kroz nišan snajperske puške traži neko dijete i zatim pritiska obarač. (Kulenović, 2016, p. 86)

U povezanom djelu, *Smrt u Sarajevu*, saznajemo: *Korijeni bolesti su duboki, ona se širi bez imena i lijeka* (Kulenović, 2006, p. 132).

VI

Šta se dešava u čekaonici? Tamo gdje osjećamo čekanje, koje je po Borhesu najgori tip vječnosti, tamo gdje stojimo, kao Jozef K. ispred zatvorenih vrata koja čekaju samo nas, dok čekamo barbare koji se ne pojavljuju, izlječenje od kuge i zaraze rata koji jedu i uništavaju naše gradove i porodice? Dešava se ono što svaki čovjek može iskusiti prilikom posjete doktorskoj ambulanti. Želio to on ili ne, često upozna druge bolesnike, sazna o njima i više no što bi želio znati, njihovo ime, njihovu bolest, možda ponešto o njihovoj porodici. Umjetnost koja je u čekaonici, osuđena je na isto iskustvo. Ona mora zaboraviti statistike i velike brojeve i početi imenovati, pokazati empatiju konkretnim ljudima, obratiti pažnju na svaku individualnu žrtvu i njenim pomenom boriti se protiv ništavila zaborava. U *Dnevniku selidbe* Dževad Karahasan piše: *Trpljenje je važan oblik saznanja, ono daje neka znanja koja se samo tako mogu steći* (Karahasan, 2022, p. 52).

Jednu od najzanimljivijih studija o smrti, naslovljenu jednostavno *Čovjek i smrt*, napisao je Edgar Moren. Po Morenu, kulturu ne interesuje smrt, već njeno potiskivanje kroz vjeru u zagrobni svijet ili uskrsnuće. U najstarijim jezicima ona ne postoji kao riječ, već umjesto nje imamo putovanje ili san (Moren, 1981, p. 27). Ona je primarno strah od gubitka individualnosti. Zato nas više pogađaju smrti onih koji su za nas bili više izdvojeni i zato je strah od smrti kod primitivnih naroda slabiji – jer je individualnost manje naglašena. Time se objašnjava i prastari strah od dvojnika, drugog ja, te potiskivanje individualnosti kod vojnika, jer se u ratu kolektivna svijest vraća u niži stupanj; vojnici se kreću kao jedno tijelo, potvrđivanje društvenih vrijednosti nadjačava potvrđivanje individualnosti (Moren, 1981, pp. 45-46,80). Ovo je jasno prisutno u romanima poput *Na zapadu ništa novo* Erich Maria Remarquea ili *Zbogom svemu tom* Roberta Grevisa (Češkić, 2022, pp. 50-51). Književnost hronotopa čekaonice čini suprotno, ona izdvaja iz gomile, imenuje individuu i njenu boljku.

Ovaj pokušaj spasa od zaborava vidimo u svim izabranim djelima o opsadi Sarajeva. U filmu *Smrt u Sarajevu*, više puta citira se Bulgakova misao da *rukopisi ne gore*, a da su na istu besmrtnost osuđene i velike građevine. Kulenović piše da vojnici umiru čuvajući prag svog komšije i da zbog toga za njima ostaje sjećanje i zahvalnost. Autor se sjeća svog romana *Čovjekova porodica*, čiji je cilj bio sačuvati likova mrtvih, i razmatra kako bi trebalo napisati *Sarajevsku porodicu* i ne dozvoliti da ljudi ovog grada odu u zaborav (Kulenović, 2006, p. 154). U filmu *Savršeni krug* pjesnik Hamza kao da usvaja dvojicu braće i oni mu postaju zamjenska porodica nakon što njegova ode iz grada. Više puta žrtvuje svoj život da bi ih spasio i ti pokušaji su ono

što ga spašava od želje za suicidom koja se poetski pojavljuje kroz čitav film. Susan Sontag u eseju *Čekajući Godoa u Sarajevu* naglašava da zna imena, nacionalnosti i porodice većine glumaca, a u *Istoriji bolesti* autor se poredi sa smrtnima najbližih da bi pobijedio svoj vlastiti strah (Kulenović, 2016, pp. 134-135). Spominju se smrt majke, tetke, ali i želja da se sazna nešto više o ocu i da se on tako povрати u život.

Dževad Karahasan nam daje možda najbolje primjere ovog individualiziranja u svom posljednjem romanu, *Uvod u lebdjenje*. Tu autor svakoj osobi koja umre posveti nekoliko stranica, upregne sve svoje spisateljske napore da nam pokaže ono što je čini jedinstvenom i izdvaja je od drugih ljudi. Takvi primjeri su scena vjenčanja na početku romana, deset stranica opisa Mirte, njene smrti i sjećanje na momka iz njene mladosti, priča o ženi koja ubija svog muža, Senadi koja ubija Kenana. Najbolji primjer je smrt Šaćira Mujezinovića. Dok je Šaćir Mujezinović sporim korakom prelazio Titovu ulicu prema Dalmatinskoj da bi se popeo na Mejtaš, pogodila ga je granata. Nakon toga, narator nam govori sve što je znao o njemu. Tu je susret tokom kojeg nosi lagano odijelo tokom nevremena u maju, jer *ako je poludilo vrijeme, nisam ja*, fraza *Dušo si mi moja slatka, medena*, koju je svima govorio, njegova *teorija o pohlepi* i odbijanje da radi skoro sve poslove (Karahasan, 2022, pp. 52-60). Karahasan nam kroz nekoliko anegdota prikazuje njegov pogled na svijet i suštinu njegovog bića. Šaćir se spominje nekoliko puta u romanu, a posljednji put saznajemo kako je on bio obziran prema drugima i u smrti, jer ga je granata raznijela na toliko dijelova da nije bilo šta sahraniti i niko se nije morao izlagati opasnosti. Od Karahasanovog vječnog sagovornika, Platona, u Fedonu čitamo kako je Sokrat oprao svoje tijelo prije no što je ispio otrov da niko drugi ne bi morao prati njegov leš. Tako je i Šaćir Mujezinović, možda i nesvjesno, vidio brigu o drugome, čak i nakon smrti, kao temelj kulture.

VII

Putujući kroz zapaljeni grad do tetke Gine, narator u romanu *Uvod u lebdjenje* razmišlja kako bi svom saputniku trebao reći nekoliko informacija o ženi kod koje će živjeti, ali ubrzo shvati da ne zna šta bi to tačno bilo.

Malo je ljudi iz naše okoline o kojima saznamo tako malo činjenica kao o roditeljima i stvarno dragim rođacima. Jedan razlog za to je naravno činjenica da te ljude upoznajemo i saznajemo srcem, a ne razumom, nas zanima njihovo unutrašnje biće, i to najviše onaj dio bića kojim se oni obraćaju nama, a činjenicama neka se bave policija i personalno odjeljenje firme u kojoj rade naši dragi (Karahasan, 2022, p. 35).

Upravo ovo poznavanje srcem, a ne podacima, pokazuje se kao prednost umjetnosti nad historijom i egzaktnim naukama. Ukoliko bi neko pokušao zaista sastaviti *Sarajevsku porodicu* o kojoj je maštao Tvrtko Kulenović, ona bi bila mnoštvo pojedinačnih, subjektivnih, pomalo netačnih, emotivno obojenih priča.

Svaka od tih pojedinačnih priča ima i lično poimanje vremena. Sličnosti u različitim poimanjima vremena ukazuju na arhetip i formu, koje onda prizivaju dijalog s iskustvima, znanjima i umjetničkim djelima iz historije. Ovaj rad analizirao je umjetnost s izraženim *hronotopom čekaonice* fokusirajući se na djela o opsadi Sarajeva. Kao odlike ovog hronotopa pojavljuju se iscrtavanja kruga ili izoliranje junaka od ostatka svijeta, zaustavljanje vremena unutar izoliranog prostora, narušavanje simboličkog poretka i širenje nasilja poput zaraze. Kao najviši čin otpora likova javljaju se empatija i briga o drugome kao *lijek za bolest*. Naposljetku, i sam grad se tretira kao živo biće, voljena osoba, sa svim svojim manama i vrlinama. Sarajevo je često predstavljeno kao *primjer kozmopolitskog mira i grad neoboljelih, nezahvaćen kugom nacionalizma* (Bogdanović, 2008, p. 60). Ubiti jedan grad značilo je i ubiti mu metafizički eros, ubiti mu Paladion, *magijski supstitut identiteta, sumu kolektivnog sjećanja* (Bogdanović, 2008, p. 43).

U pričama o opsadi Troje često se spominje krađa i spašavanje Paladiona, srca grada. Postoji nekoliko teorija iza značenja i iznošenja ovog kipa. Po jednoj to je bio kip Palade, Minerve, koji je pao s neba, po drugoj primitivni automat zaštitnik grada, a po trećoj samo živo srce, drevni stub bez lica pronađen u mnogo starijim ruševinama preko kojih je kasnije izgrađena Troja. U bezbrojnim verzijama mita Paladion se našao u Rimu, a kasnije zakopan negdje u Carigradu. Ipak, mnogo važnije od ovog kipa zaštitnika, iz Troje izlazi istinsko srce grada, ljudi sa svojim pričama i životima, koji žele podijeliti svoju sudbinu s drugima. Umjetnost koja tematizira i koja je nastala tokom opsade Sarajeva, ne samo da čuva sjećanje na ljude, već i potvrđuje ono što, čini se, u našem svijetu jedino još umjetnost zna – da nešto što je jednom postojalo nikad ne može istinski nestati, ni građevine, ni jedan način života, niti ljudi jednog grada.

Literatura

1. Artaud, A., 1971. *Pozorište i njegov dvojniki*. Beograd: Prosveta.
2. Bahtin, M., 1989. *O romanu*. Beograd: Nolit.
3. Beckett, S., 2017. *Čekajući Godoa*. Beograd-Podgorica: Nova knjiga.
4. Bogdanović, B., 1966. *Urbanističke mitologeme*. Beograd: Vuk Karadžić.
5. Bogdanović, B., 1976. *Urbs & Logos*. Niš: Gradina.
6. Bogdanović, B., 2008. *Tri ratne knjige*. Novi Sad: Mediteran.
7. Borges, J. L., 2001. *To umijeće stiha*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
8. Českić, B., 2022. *Povratak mitskih elemenata u književnost dvadesetog stoljeća*. [Mrežno]
Available at: https://www.ff.unsa.ba/files/zavDipl/21_22/kin/Berin-Ceskic.pdf [Pokušaj pristupa 21 Septembar 2024].
9. Delumeau, J., 1987. *Strah na zapadu : (od XIV do XVIII) veka : opsednuti grad*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
10. Douglas, M., 1993. *Čisto i opasno: analiza pojmova prljavštine i tabua*. Beograd: Plato.
11. Dželilović, M., 2006. *Kalhasovo proročanstvo*. Sarajevo: Connectum.
12. Foucault, M., 2013. *Istorija ludila u doba klasicizma*. Novi Sad: Mediterran publishing .
13. Girard, R., 1990. *Nasilje i sveto*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
14. Girard, R., 2020. *Posmatrah Sotonu kako poput munje pade*. Beograd: Factum izdavaštvo.
15. Homer, 2015. *Ilijada*. Beograd: Dereta.
16. Kafka, F., 1984. *Proces*. Beograd: Nolit.
17. Karahasan, D., 2010. Pojam i tipovi dramskog kronotopa. U: *Drama i vrijeme - vrijeme kao dramska tema i dramsko sredstvo, forme vremena i slike vremena : zbornik radova sa IV simpozija Dramski tekst danas u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Hrvatskoj i Srbiji, održanog na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, 15. i 16. Sarajevo: Dobra knjiga*, pp. 9-67.
18. Karahasan, D., 2022. *Dnevnik selidbe*. Novi Sad: Bulevar books.
19. Karahasan, D., 2022. *Uvod u lebdenje*. Sarajevo: Connectum.
20. Klotz, V., 1995. *Otvorena i zatvorena forma u drami*. Beograd: Lapis.
21. Kristeva, J., 1989. *Moći užasa: Oglad o zazornosti*. Zagreb: ITP "Naprijed".
22. Kulenović, T., 2006. *Glasovi: (radiodrame)*. Sarajevo: Connectum.
23. Kulenović, T., 2016. *Istorija bolesti*. Sarajevo: Buybook.
24. Moren, E., 1981. *Čovek i smrt*. Beograd: BIGZ.
25. Moser, B., 2020. *Sontag: Život i djelo*. Sarajevo: Buybook.
26. *Savršeni krug*. 1997. [Film] Režirao Ademir Kenović. s.l.: an.
27. Sontag, S., 1994. Waiting for Godot in Sarajevo. *Performing Arts Journal*, Maj, 16(2), pp. 87-106.
28. Sontag, S., 2005. *Prizori tuđeg stradanja*. Zagreb: Algoritam .
29. Vergilije, P. M., 2020. *Eneida*. Zenica: Vrijeme.

UPUTE ZA AUTORE

Časopis **Pregled** je jedan od najstarijih časopisa u Bosni i Hercegovini koji, sa kraćim i dužim prekidima, izlazi od 1910. godine.

Časopis **Pregled** afirmira stvaralaštvo naučnih radnika Univerziteta u Sarajevu kao i drugih istraživača iz oblasti društvenih i humanističkih nauka. Prioritet se ogleda u naučnom pristupu teorijske elaboracije savremenih socijalnih, ekonomskih, pravnih i političkih procesa u Bosni i Hercegovini ali i svijetu. Časopis pruža mogućnost naučnoj, književnoj, kulturnoj, društvenoj i ekonomskoj javnosti da prezentira bosanskohercegovačke i evropske kulturnohistorijske tokove i protivrječnosti.

Pozivamo autore da dostavljaju svoje radove i priloge koji sadržajem odgovaraju osnovnim tematskim opredjeljenjima **Pregleda**. U časopisu objavljujemo tekstove koji podliježu anonimnoj recenziji.

U časopisu se objavljuju sljedeće kategorije tekstova:

Članci:

- izvorni naučni rad;
- prethodno saopćenje;
- pregledni naučni rad;
- stručni članak;

Pogledi i mišljenja

- eseji

Osvrti i prikazi:

- izlaganja sa naučnih i stručnih skupova;
- osvrti;
- prikazi;
- prilozi;
- prijevodi.

Da bi bili objavljeni u časopisu, tekstovi trebaju biti oblikovani prema sljedećim uputama:

Oblikovanje teksta

1. dokument pohraniti u programu MS Word (*.doc ili .docx format);
2. stranica standardne veličine (A 4);
3. single prored za cijeli rad;
4. font Times New Roman, 12 pt;
5. margine 2,5 cm;
6. ne koristiti nikakve stilove;
7. ne uređivati zaglavlje (Header) niti podnožje (Footer) dokumenta;
8. obavezno brojčano označiti stranice.

Struktura rada

1. ime i prezime autora/ice i profesija;
 2. naziv institucije u kojoj radi;
 3. e-mail adresa autora/ice;
 4. naslov rada na bosanskom/hrvatskom/srpskom i engleskom jeziku;
 5. sažetak (do 250 riječi u trećem licu) i ključne riječi na bosanskom/hrvatskom/srpskom i engleskom jeziku;
 6. spisak korištene literature.
- Kada autori elaboriraju pojedine segmente nekog problema, tekstovi trebaju sadržavati koncizne podnaslove;
 - U slučajevima kada se koriste kratice i simboli, uz rad moraju obavezno biti priložena objašnjenja;
 - Kada rad sadrži ilustracije, fotografije, grafikone, tabele i sl., iste moraju biti numerisane i sa navedenim izvorom iz kojeg su preuzete;
 - Obim rada je ograničen do **šesnaest (16) stranica teksta**, uključujući sve dijelove rada;
 - Sažetak rada treba sadržavati opći prikaz teme, metodologiju rada, rezultate i zaključak;
 - Ključne riječi trebaju sadržavati bitne pojmove koji se pojavljuju u tekstu, ali ne opće i preširoke pojmove;
 - U radovima će se poštovati jezik autora (bosanski, hrvatski ili srpski), kao i pismo teksta (latinica ili ćirilica);
 - Dostavljeni tekstovi trebaju biti lektorisani.

Svaki autor treba dostaviti izjavu da je rad autorsko djelo i da nije prethodno objavljen, niti će biti ponuđen drugom časopisu na objavljivanje, uz saglasnost da rad može biti dostupan u slobodnom pristupu u međunarodnim bazama podataka u kojima je časopis indeksiran i na veb-stranicama Univerziteta u Sarajevu i ***Pregleda: časopisa za društvena pitanja***.

Bez navedenih elemenata nijedan rad neće biti objavljen.

Molimo autore/ice da se u radovima pridržavaju jednog sistema navođenja i citiranja.

Na kraju rada se navodi numerisan spisak korištene literature poredane abecednim redom po prezimenu autora, odnosno naslovu anonimne publikacije u kojem se ne vrši selekcija izvora (na monografije, časopise, zbornike, arhivsku građu, veb-stranice i sl.). Ukoliko se navodi više radova jednog autora, radovi se navode hronološkim redom.

Navodimo primjere za navođenje literature na kraju rada korištenjem jedne varijante harvardskog sistema citiranja:

Knjige:

- Knjige sa jednim autorom:
Imamović, M., 2008. *Knjige i zbivanja*. Sarajevo: Magistrat.
- Knjige sa dva autora:
Hartman, K., Ackermann, E., 2004. *Searching and Researching on the Internet and World Wide Web*. 4 izd. Franklin: Beedle & Associates Inc.
- Knjige sa tri autora:
Lasić-Lazić, J., Laszlo, M., Boras, D., 2008. *Informacijsko čitanje*. Zagreb: Zavod za informacijske studije.
- Knjige sa više od četiri autora:
Talović, M. et al., 2011. *Notacijska analiza u nogometu*. Sarajevo: Fakultet sporta i tjelesnog odgoja.

Poglavlje u knjizi:

Šunjić, M., 1996. Odnosi Bosne i Venecije u vrijeme vladavine Tvrtka I. U: Šunjić, M. *Bosna i Venecija (odnosi u XIV i XV st.)*. Sarajevo: HKD Napredak. Str. 53-79.

Elektronske knjige:

Pušina, A., 2014. *Stil u psihologiji: teorije i istraživanja*. [e-knjiga] Sarajevo: Filozofski fakultet. Dostupno na: http://www.ff-eizdavastvo.ba/Books/Stil_u_psihologiji_teorije_i_istrazivanja.pdf [25. 09. 2014.].

Naučni i stručni rad u zborniku ili zbirci radova:

Dizdar, S., 2010. Slika stanja Bolonjskog procesa u Bosni i Hercegovini. U: Mitrović, P. ur. *Zbornik radova sa međunarodnih okruglih stolova o implementaciji Bolonjskog procesa u Federaciji Bosne i Hercegovine*. Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke/znanosti, str. 13-61.

Članak u časopisu:

Grubiša, D., 2011. Politološke dvojbe u Europskoj uniji: potraga za određenjem. *Politička misao*, 48 (2), str. 61-90.

Veb-stranice:

Šarčević, A., 2012. *Socijalna moć uma*. [online] Dostupno na: <http://www.academia.edu/2926123/_Socijalna_moc_uma_-_Recenzija_Abdulah_Sarcevic> [25. 09. 2014.].

Radove slati na adresu izdavacka.djelatnost@uns.ba
Kontakt: Fuada Muslić-Haseta, prof., Sekretar Redakcije
Tel: 00 387 33 565-122
www.pregled.unsa.ba

Univerzitet u Sarajevu, Redakcija časopisa **Pregled**
Obala Kulina bana 7/II, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina

GUIDELINES FOR AUTHORS

Pregled is among the oldest periodical in Bosnia and Herzegovina that, taking into considerations longer and shorter hiatuses, has been published since 1910.

Pregled is a periodical that promotes creative capacity of University of Sarajevo scholars and of other scholars from fields of social sciences and humanities as well. The priority reflects in the scientific approach to the theoretical working out in details of social, economic, legal and political processes, both in Bosnia and Herzegovina and the world. The periodical offers a possibility to the scientific, literary, cultural, social and economic public to present Bosnian-Herzegovinian and European culture-historical developments and clashes.

We hereby use this opportunity to invite authors to submit their papers and contributions conforming to the *Pregled's* basic thematic orientation. Texts published in the journal have been subject to anonymous review.

The following text categories are published in the periodical:

Articles:

- original scientific papers;
- preliminary notes;
- reviewed scientific paper;
- professional/vocational article;

Views and opinions

- essays

Reviews:

- presentations from scientific and professional/expert conferences;
- reviews;
- contributions;
- translations.

To be published in the periodical, texts are expected to meet fully the following guidelines:

Basic Formatting:

1. Articles should be saved in MS Word software either as a *.doc or *.docx file;
2. Paper setting: A 4 (21,59 x 27,94 cm)
3. Line spacing set to 1 throughout the document;
4. 12 point Times New Roman font;
5. Margins set to 2,54 cm.;
6. Use of any other formatting styles is forbidden;
7. Use of any other headers and footers is forbidden;
8. All pages of the entire manuscript ought to be serially numbered.

Body of the paper:

1. Author's name, surname and vocation;
 2. Name of the institution where the author works;
 3. Author's email address;
 4. Article's title in Bosnian/Croatian/Serbian and English language;
 5. Summary of approximately 250 words (in English and third person) and a keyword list in Bosnian/Croatian/Serbian and English;
 6. Reference list.
- When working in details certain segments of some issue, that bodies of text should fall under precise subheadings;
 - Abbreviations and symbols, if used, ought to be accompanied with corresponding explanations;
 - If used, illustrations, photographs, charts, tables etc. ought to be serially numbered and have clearly referenced their sources;
 - The required paper length is **16 (sixteen) pages**, including each and every part;
 - Article's summary should present general overview of the subject, used methodology, obtained results and conclusion;
 - Keywords ought to be essential terms appearing in the text, excluding the overly general or broad ones;
 - Author's choice of language (Bosnian/Croatian/Serbian) and script (Latin or Cyrillic) will be adhered in articles;
 - Submitted papers ought to be proofread.

Each author is obliged to submit a statement reading that submitted paper is an original previously unpublished authorship work, nor that it will be offered to any another journal for publishing. The author also gives consent that his work may be freely accessible in the international databases in which the journal is indexed and on the University of Sarajevo and *Pregled: Periodical for Social Issues'* appropriate websites.

Papers violating any part of the aforestated guidelines shall be rejected.

We kindly ask the authors to adhere to single quoting and citation system.

At the paper's end, a numbered list of used literature, sorted alphabetically by author's surname, i.e. the title of an anonymous publication, where sources are not selected per sources (monographs, journals, proceedings, archives, web pages, etc.) should be listed. If more than one author is cited, the works are to be listed chronologically.

Here some references examples at the paper's end are given using a Harvard citation's variant:

Books:

- Books with single author:
Imamović, M., 2008. *Knjige i zbivanja*. Sarajevo: Magistrat.
- Books with two authors:
Hartman, K., Ackermann, E., 2004. *Searching and Researching on the Internet and World Wide Web*. 4 izd. Franklin: Beedle & Associates Inc.
- Books with three authors:
Lasić-Lazić, J., Laszlo, M., Boras, D., 2008. *Informacijsko čitanje*. Zagreb: Zavod za informacijske studije.
- Books with four or more authors:
Talović, M. et al., 2011. *Notacijska analiza u nogometu*. Sarajevo: Fakultet sporta i tjelesnog odgoja.

Book chapters:

Šunjić, M., 1996. Odnosi Bosne i Venecije u vrijeme vladavine Tvrtka I. U: Šunjić, M. *Bosna i Venecija* (odnosi u XIV i XV st.). Sarajevo: HKD Napredak. Str. 53-79.

E-books:

Pušina, A., 2014. *Stil u psihologiji: teorije i istraživanja*. [e-knjiga] Sarajevo: Filozofski fakultet. Dostupno na: http://www.ff-eizdavastvo.ba/Books/Stil_u_psihologiji_teorije_i_istrazivanja.pdf [25. 09. 2014.].

Scientific and vocational papers in a Book of Proceedings or Collection:

Dizdar, S., 2010. Slika stanja Bolonjskog procesa u Bosni i Hercegovini. U: Mitrović, P. ur. *Zbornik radova sa međunarodnih okruglih stolova o implementaciji Bolonjskog procesa u Federaciji Bosne i Hercegovine*. Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke/znanosti, str. 13-61.

Journal articles:

Grubiša, D., 2011. *Politološke dvojbe u Europskoj uniji: potraga za određenjem*. Politička misao, 48 (2), str. 61-90.

Web-sites:

Šarčević, A., 2012. *Socijalna moć uma*. [online] Dostupno na: http://www.academia.edu/2926123/_Socijalna_moc_uma_-_Recenzija_Abdulah_Sarcevic [25. 09. 2014.].

Articles should be submitted by email to izdavacka.djelatnost@unsa.ba.

Contact person: Fuada Muslić-Haseta, Grad. Eng. Lit., Editorial Board Assistant
Tel. 00 387 33 565 122

www.pregled.unsa.ba

University of Sarajevo, **Pregled: Periodical for Social Issues** Board of Editors
Obala Kulina bana St., 7/II, 71000 Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

